

A ZSIDÓ XIX. SZÁZAD. I.

GROSZMANN ZSIGMOND
VÁLOGATOTT TÖRTÉNETI ÍRÁSAI

1. könyv

NAGYOBB TANULMÁNYOK

Infopoly Alapítvány
2021

A ZSIDÓ XIX. SZÁZAD. I.

**GROSZMANN ZSIGMOND
VÁLOGATOTT TÖRTÉNETI
ÍRÁSAI**

1. KÖNYV

Sorozatszám: A zsidó XIX. század

I. kötet

Groszmann Zsigmond válogatott történelmi írásai

1. könyv

Sorozatszerkesztő: Dombi Gábor

ISBN 978-615-81868-3-4

Kiadja: Infopoly Alapítvány, 2021

infopoly.info

1027 Budapest, Rumbach Sebestyén u. 3.

Elnök-kurátor: Dombi Gábor

Kapcsolat: infopoly@gmail.com

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap (www.nka.hu)

Nemzeti Kulturális Alap
Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága

A ZSIDÓ XIX. SZÁZAD. I.

**GROSZMANN ZSIGMOND
VÁLOGATOTT TÖRTÉNETI
ÍRÁSAI**

1. KÖNYV

NAGYOBB TANULMÁNYOK

Infopoly Alapítvány
2021

Válogatta és szerkesztette: **Dombi Gábor**, zsidó kultúratörténész

Az előszót írta: **Schweitzer Gábor** tudományos főmunkatárs (TK JTI) –
habilitált egyetemi docens (NKE ÁNTK)

Lektorálta: **Kelenhegyi Andor**

Groszmann Zsigmond életrajzát írta: **Dombi Gábor**

Az arab számokkal jelölt lábjegyzetek Groszmann Zsigmond saját jegyzetei. A HEB jelölésű lábjegyzetek a szövegbeli héber szövegek magyar megfelelői, a DG jelölésű lábjegyzetek a szerkesztő megjegyzései, tisztázó magyarázatai a szöveghez. A NE jelölésű lábjegyzetek a szövegbeli német szövegek, a LAT jelölésű lábjegyzetek a latin szövegek magyar fordításai.

A könyv elkészítésében segítséget nyújtott: Babcsányi Judit, Bauer Csilla, Cseh Tibor, Csótó Mihály, Dombi Franciska, Fehér Edit, Halász János, Hrotkó Larissa, Kelenhegyi Andor, Kerekes Pál, Oberlander Baruch, Rab Árpád, Schweitzer Gábor, Szabolcs Mónika, Orbánné Szegő Ágnes, Szilágyi Erzsébet, Turán Tamás.

A kötet megjelenését támogatta: Nemzeti Kulturális Alap

Egy induló könyvsorozat elé

Nagyon régi tervem válik valóra e könyvsorozat indulásával. Már évekkorábban – 2014-ben – összeállítottam az általam fontosnak tartott száz hazai zsidó történeti, társadalomtörténeti, szociológiai könyv listáját, amiket szerettem volna a digitális kor olvasója számára e-könyvben elérhetővé tenni. Talán túlságosan korai volt az ötlet – nem fogadta kitörő lelkesedés. Ám időközben változott a világ és Magyarország is felkapaszkodott a digitális tartalomteremtés vicinálisára – bár a gyorsvonatra még nem váltott jegyet. De mind többen teszik közzé kutatási eredményeiket, cikkeiket, köteteiket elektronikus formában – többnyire ingyen. A digitális megjelenés immár elvárásává is vált: ezt szolgálják az online folyóiratok, és a nagy gyűjtőoldalak: az academia.edu, a ResearchGate és több hasonló portál. Jelenlegi Alma Materem, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem könyvtára is elszántan, komoly tempóval végzi a digitalizálás kemény, macerás és hálátlan feladatát, hogy a magyar zsidó kultúra korábban megjelent fontos kiadványai elérhetőek legyenek a Magyar Nemzeti Digitális Archívum adatbázisában.

Sajnos ezt a példát még nem sokan követik. Több intézmény még hártja a digitalizálási feladatokat, s ha el is végzi, azt oly módon teszi, hogy kutató ne legyen képes felhasználni az alacsony felbontásban közzétett dokumentumfotókat, pdf-eket; és a szövegek beolvasása helyett csak az egyszerű befotózást végzik el. Ezért a nyers dokumentum-képek – leírók, címkék hiányában – többnyire megtalálhatatlanok és felhasználhatatlanok.

Fontos lenne tehát, hogy a régi könyveinket, lapjainkat digitálisan is megőrizzük, és önzetlenül, mindenki számára elérhetővé tegyük az interneten. De a szkennelés és az optikai karakterfelismerés sem célravezető akkor, ha a feldolgozók nem végzik el a digitális dokumentumok aprólékos javítását: az eredeti szöveg mögötti síkon (layeren) a szövegbeli keresést lehetővé tevő szöveg- és karakterfeldolgozást. Ez valójában már majdnem a régi könyvek – nyomdai kifejezéssel – újrasedését jelenti, s csak egy lépés választja el a hajdani szövegek újrakiadásától.

Mi megtettük ezt az utóbbi lépést. Nagy munkát jelentett, s talán nem is sikerült tökéletesre. „A zsidó XIX. század” című sorozat célja, hogy összegyűjtse és digitálisan elérhetővé tegye a hajdani szerzők fontos műveit a magyarországi zsidóság történetéről, de a szkennelésen túl újrafeldolgozva az írásokat, dokumentumokat. Ugyanis úgy véljük: a ma emberének segítségre van szüksége ahhoz, hogy a német, héber, latin szövegeket, kifejezéseket megértse, s ezért a legfontosabb szövegrészek lefordításával segítettük az olvasót.

„A zsidó XIX. század” sorozatban terveink szerint megjelenik majd több, a magyarországi zsidóság történetét feldolgozó német nyelven megjelent kötet magyar fordítása, amelyet a régi auktorok korukban még elegánsnak számító fraktúr betűkkel adtak ki. Ezek átalakítása, majd fordítása, feldolgozása legalább olyan nagy munka, mint egy-egy szerző cikkeinek, tanulmányainak összegyűjtése, újraszervezése. De a célunk e művek újrakiadásával az, hogy a 21. századi olvasó közelebbről ismerje meg a 19. századi szerzők gondolatait – szülessenek azok akár német nyelven – a magyar zsidóságról, illetve a későbbi korok történészeinek munkáit, hogy ők hogyan értelmezték a 19. század magyar zsidó társadalmának változásait.

Remélem, lesz elég forrásunk, hogy a tervezett könyvsorozatot megvalósítsunk, amelynek nyomtatott példányai könyvtárakba, elektronikus példányai internetre, ingyenes eléréssel kerülnek. Groszmann Zsigmond írásainak összegyűjtése, szkenelése, feldolgozása, részeinek fordítása, a jegyzetek elkészítése meghaladta az egy évet, s úgy véljük a többi, most még csak tervezett szerző munkáinak kiadása is éveket vesz igénybe. Ezért kérjük a Kedves Olvasó hitét, hogy elkészítjük, és türelmét, hogy kézbe is vegye ezeket a munkákat. S azon intézmények, magánszemélyek támogatását, akiknek szintúgy fontos, hogy a zsidó múlt részleteit jobban megismerhesse a 21. század olvasója.

Dombi Gábor

Előhangok Groszmann Zsigmond munkásságához

Groszmann Zsigmond és a magyarországi zsidó történetírás aranykora

SCHWEITZER GÁBOR

A magyarországi zsidóság történetének tudományos igényű kutatása Löw Lipót és Zipser Mayer fellépése nyomán a 19. század középső évtizedeiben kezdődött meg.¹ Elkötelezett rabbiként fontosnak tartották, hogy feltárják a zsidó múlt emlékeit is. A zsidóság múltja iránti érdeklődést mindenekelőtt az emancipációs és asszimilációs törekvések egymást erősítő hatása váltotta ki. A zsidó történetírás elméleti háttere kapcsán Yosef Hayim Yerushalmi mutatott rá arra, hogy a modern zsidó történettudományt – természetesen nemcsak Magyarországon – lényegében az emancipációért vívott küzdelem szinte egyik napról a másikra hívta életre annak idején.² Nathaniel Katzburg álláspontja szerint pedig a zsidó történetírás a kialakulás időszakában nemcsak a történelmi események leírására irányult, hanem az asszimiláció ideológiáját is alá kívánta támasztani.³ A polgári és politikai jogegyenlősítést Magyarországon végül nem is annyira a történeti érvek, mint inkább a liberális politika értékei és érdekei vitték sikerre. A társadalmi emancipáció előmozdítása és a patriotizmus elmélyítése érdekében, valamint a politikai antiszemitizmus elleni szellemi küzdelem terén fontos szerep hárult a zsidó történetírásra, illetve fontos szerepet tulajdonított magának a zsidó történetírás. A zsidóság múltjának feltárása tehát legitimációs és apologetikus funkciót egyaránt betöltött Magyarországon.

A történetírás, mint nemzeti tudomány fontosságával az 1877-ben megalapított Országos Rabbiképző alapító atyái is tisztában voltak. A tanmenetben is kiemelt szerepet kaptak a zsidó történeti – igaz, elsődlegesen az egyetemes zsidó történeti - stúdiumok. A Rabbiképző professzorai pedig – mindenekelőtt Kaufmann Dávid, Kohn Sámuel, majd Blau Lajos – a zsidó történeti kutatások irányába terelgették a tudományos ambíciókkal rendelkező hallgatóikat.

Kohn Sámuel, a Pesti Izraelita Hitközség főrabbija ugyan nem históriát, hanem homiletikát oktatott a Rabbiképzőben, ám történetírói munkássága inspirálta fiatalabb

¹ Grünwald Fülöp: A magyar zsidó múlt historikusai. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyv, 1935., 208-217., valamint Schweitzer József: Kohn Sámuel és a magyar zsidó történetírás két évszázada. In: Kohn Sámuel: Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez (Budapest, 1881.). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. (reprint) I-XI.

² Yerushalmi, Yosef Hayim: Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Budapest, Osiris Kiadó – ORZSE, 2000. 89.

³ Katzburg, Nathaniel: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű? Bp., 1995. (MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 12. szám.) 5.

pályatársait.⁴ Kohn Sámuel 1884-ben jelentette meg „*A zsidók története Magyarországon. A kezdetektől a mohácsi vészig*” című monográfiáját. Műve előszavában a múltba révedő, ám a jelenben élő történetíró kételyeit fogalmazta meg. A tárgyilagosság megőrzése érdekében hangsúlyozta, hogy került a párhuzamokat a múlt és a jelen között: „...tartózkodtam attól, hogy az új magyar zsidókérdést megvilágítsam a magyar zsidók régi történetével.” Nem annyira a múltat idealizálta, mint inkább a folyamatosságot és a szerves fejlődést kívánta bizonyítani.

Ebben a kontextusban egy cseppet sem meglepő, hogy a Rabbiképző végzettjei a 19-20. század fordulóján nagy lelkesedéssel fogtak hozzá a magyarországi zsidóság történetének a kutatásához is. A pozitívista történetírás módszerein – mindenekelőtt a történeti források gondos feltárásán és publikálásán – alapuló kutatások főiránya jellemzően nem az évszázadokat átívelő szintézisek megírására, hanem a rövidebb időszakok feltárására, főként pedig a településtörténeti – hitközség-történeti – kutatásokra irányult.⁵ A hitközség-történeti orientáció évtizedeken keresztül dominált a magyarországi zsidó történetírásban, amint ezt *Blau Lajos* gondolatai is alátámasztották: „*a magyar zsidók történetének alapkövei csak az egyes hitközségek monográfiái lehetnek*”, melynek kidolgozása elsősorban a rabbik feladatai közé tartozik.⁶

A zsidó történetírás aranykora akkor köszöntött be Magyarországon, amikor a rabbi-történetírók nagy nemzedéke – *Bernstein Béla, Pollák Miksa, Büchler Sándor, Goldberger Izidor, Venetianer Lajos* – a 19. század utolsó évtizedében elhagyta a Rabbiképző falait. Ehhez a rabbi-történetírói körhöz tartozott a jelentős irodalomtörténeti munkásságot is felmutató *Kecskeméti Ármin*, valamint a 20. század első éveiben végzettek közül *Richtmann Mózes* és *Groszmann Zsigmond* is.

Szerteágazó történetírói működésük néhány gyöngyszemét emelném csak ki ehelyütt. *Pollák Miksa*, Sopron rabbijaként 1896-ban megjelent monográfiájában dolgozta fel hitközsége kora középkorig visszanyúló történetét.⁷ *Büchler Sándor*, keszthelyi főrabbi a budapesti zsidóság történetét tárta fel a kezdetektől 1867-ig tartó időszakig bezárólag terjedő 1901-ben megjelent vaskos kötetében.⁸ *Bernstein Béla* a Vas vármegyei zsidóság múltjának feltárása mellett évtizedeken keresztül kutatta az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc történetének zsidó vonatkozásait. Ebben a témakörben két monográfiát

⁴ Kohn Sámuel működéséhez lásd: Groszmann Zsigmond: Kohn Sámuel, élet- és korrajz. Magyar Zsidó Szemle, 1929. 18-56.

⁵ Katzburg, Nathaniel: Hungarian Jewish Historiography. In: The Rabbinical Seminary of Budapest 1877-1977. A Centennial Volume. Ed.: Carmilly-Weinberger, M. Sepher-Hermon Press, New York, 1986. 215-237.

⁶ Blau Lajos: Magyar városok monográfiája. Magyar Zsidó Szemle, 1930. 218-219.

⁷ Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1896.

⁸ Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901.

is közzétett: az elsőt 1898-ban, a másodikat pedig 1939-ben.⁹ *Richtmann Mózes* elsősorban a 18. századdal foglalkozott: a responzum-irodalom alapján tárta fel egyrészt a prágai Ezekiel Landau magyarországi kapcsolatait, másrészt pedig a Magyar Zsidó Szemlében folytatásokban tette közzé a magyarországi zsidóság 18. századi történetét feltáró kismonográfiáját.¹⁰ A sátoraljaújhelyi, majd tatai neológ hitközségek rabbijaként működő *Goldberger Izidor* a helyi levéltárak szorgos kutatójaként sok történeti forrást publikált hitközségei múltjából.¹¹ A vallásbölcseleti munkái révén ismert újpesti főrabbi, *Venetianer Lajos* 1922-ben tette közzé „*A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*” című összefoglaló kötetét.¹² A hazai művelt olvasóközönség felvilágosítását célul kitűző munka arra törekedett, hogy a „*történeti folytonosság alapján*” mutassa ki a magyar zsidók elsősorban gazdasági és kulturális téren szerzett érdemeit a haza fölvirágoztatása körül. Az 1919/1920-at követően felelősödő politikai antiszemitizmus örvényében *Venetianer Lajos* vállaltan apologetikus munka megírását vállalta. Összefoglaló jellegű egyetemes zsidó történeti és zsidó irodalomtörténeti monográfiái mellett *Kecskeméti Ármin* szűkebb páttriája, a Csanád vármegyei zsidóság múltját tárta fel.¹³ A fiatalabb nemzedékhez tartozó *Kálmán Ödön* a zsidóság jársági letelepedését és 1750-1850 közötti történetét feltáró kötete, a rövid életű „*Magyar Zsidó Monográfiák*” első köteteként jelent meg 1916-ban.

Se szeri, se száma azoknak a századforduló évtizedeiben megjelenő hitközség-történeti monográfiáknak, helytörténeti feldolgozásoknak, forrásközleményeknek, amelyeket javarészt, bár nem kizárólagosan, a Rabbiképző végzettjei írtak meg. A hitközség-történeti művek jellemzően a társadalmi integráció helyi szintű folyamatait tárták fel. A kutatások általában a betelepülés történetét, a zsidó lakosság foglalkozási összetételét, a hitközségi szervezetrendszer változásait, a felekezeti belharcokat, valamint az emancipációs és asszimilációs folyamatok helyi sajátosságait tekintették át.

A gyakorló rabbiként, valamint egy időben a Rabbiképzőben a 19. századi magyar zsidó történelem tanáraként is működő *Groszmann Zsigmond* (1880-1945) szerteágazó tudományos működésének középpontjában a magyarországi zsidóság 19. századi történetének feldolgozása helyezkedett el. *Dombi Gábor*, e kötet szerkesztője javarészt ezekből az átfogó jellegű, annak idején javarészt önálló kiadványként is megjelenő munkák közül válogatott. *Groszmann Zsigmond* az I. világháború éve alatt megjelent rövidebb-hosszabb kötetekben – „*A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835-1848)*”,

⁹ Bernstein Béla: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1898., valamint Uő: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, Tábor-kiadás, 1939.

¹⁰ Landau Ezekiel prágai rabbi (1713-1793) és a magyar zsidók. Adalék a magyar zsidó községek és rabbijaik történetéhez a XVIII. században. Budapest, Athenaeum, 1905., valamint Uő: A régi Magyarország zsidósága (1711-1825). Vác, Kohn Mór Könyvnyomdája, 1913.

¹¹ Goldberger Izidor: A tataóvárosi zsidóság története. Budapest, Neuwald Nyomda, 1938.

¹² Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Budapest, 1922.

¹³ Kecskeméti Ármin: A csanádmezei zsidók története. Makó, Nagy Gy. és Társa Könyvnyomda, 1929.

valamint „*A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849-1870)*” – dolgozta fel az általa vizsgált korszakok politika-, társadalom- és hitközségtörténetét.¹⁴ Az utóbbi kiadvány kapcsán írta Weisz Miksa főrabbi, hogy az adatgazdag, vonzó előadásban és világos stílusban megírt kötetet egyrészt a hazai zsidóságot akkoriban marcangoló belvillongások tették szomorúvá, másrészt viszont attól vált felemelővé a kiadvány, mert a szellemi gettóból kiszabadult zsidóság élénk kultúrmunkájáról is tanúbizonyságot tett.¹⁵ Groszmann munkájának értékét, egyben hiánypótló jellegét azóta növeli is, hogy olyan hitközségi forrásokat is feldolgozott, amelyeket az idők folyamán megsemmisített, vagy ismeretlen helyre sodort a történelem. A recenzens által jelzett belvillongásokhoz tartoztak ugyanakkor azok a 19. század középső évtizedeiben a neológ és ortodox zsidóság képviselői által folytatott rituális és halachikus összetűzések, amelyek az 1868/1869. évi Egyetemes Izraelita Gyűlésen bekövetkezett „egyházszakadáshoz” vezettek. Az élénk kultúrmunkát pedig a zsidó tanügyi állapotok változásairól, valamint a felekezet sajtó és irodalom helyzetéről szóló részek jelentették. A felekezeti és tudományos élet területén várható változásokra utaltak a továbbiakban a Rabbiképző előtörténetére vonatkozó részek. Groszmann Zsigmond egyházpolitikai kérdések iránti érdeklődését mutatja az izraelita felekezet 1895-ben bekövetkezett törvényesen bevetté nyilvánítását eredményező recepciós mozgalom történetét feldolgozó átfogó tanulmánya. Büchler Sándor fővárosi történeti monográfiájának mintegy folytatásaként Groszmann Zsigmond alapvető jelentőségű tanulmányt tett közzé a múlt század harmincas éveiben a pesti zsidó község/izraelita hitközség 19. századi alkotmányfejlődéséről is.¹⁶ Ez a levéltári források által gazdagon alátámasztott nagyívű tanulmány jóval többet nyújt a pesti zsidóság szervezettörténeténél. Többet, mert áttekintést nyújt a pesti zsidóság megtelepedéséről, a zsidó község intézményesüléséről, a zsidó közösség vezetőiről, s nem utolsósorban a zsidó község és a hatóságok közötti viszony alakulásáról. A főváros területén élő zsidóság történetéhez kapcsolódik a pesti zsidóság 19. századi zsinagóga építési törekvéseit levéltári források alapján bemutató tanulmánya is¹⁷, miként a pesti zsidó családfők foglalkozási összetételét, valamint a zsidó község rabbijait, tanítóit és tisztviselőit az 1820. évi népszámlálás alapján bemutató írás adatgazdag is.¹⁸ A mostani kötetben újra közölt tanulmányok mellett Groszmann Zsigmond számos további cikket és tanulmányt is publikált a pesti zsidóság történetéről és emblematikus vezetőiről.

¹⁴ Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt 1835-1848*. Budapest, Az Egyenlőség Könyvkiadóvállalata, 1916., valamint *Uő: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849-1870)*. Történelmi tanulmány. Budapest, Az Egyenlőség Könyvkiadóvállalata, 1917.

¹⁵ Weisz Miksa: *Könyvekről*. Egyenlőség, 1917. december 22. 13-14.

¹⁶ Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*. Magyar Zsidó Szemle, 1934. 198-244.

¹⁷ Groszmann Zsigmond: *A pesti zsinagóga*. Budapest, Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat Rt., 1915.

¹⁸ Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidóság második nemzedéke*. Magyar Zsidó Szemle, 1936. 231-243.

*

Groszmann Zsigmond könyveit és szaktanulmányait, már csak az általa feldolgozott hitközségi források egyedisége miatt is, nagy haszonnal forgatták és forgatják az újkori magyarországi zsidó történelemmel foglalkozó kutatók. E mostani válogatásnak – valamint a kötet szerkesztője kiegészítő és magyarázó jegyzeteinek – köszönhetően a szélesebb olvasóközönség is megismerheti nagyobb lélegzetű történettudományi munkáit. Groszmann Zsigmond rabbi-történész pályatársaihoz hasonlóan rászolgált az utókor megbecsülésére, amihez ez a mostani válogatás is hozzá kíván járulni.

Egy hajdanvolt történész élet(műv)e

DOMBI GÁBOR

Vajon megismerhető-e valaki a művei, munkássága alapján, ha személyiségéről, alakjáról, modoráról, családjáról, közvetlen tetteiről nincsenek személyes benyomásokkal nyert ismereteink? Eltűnhet-e a köztudatból egy rendszeresen, sokat publikáló alkotó és ismert közösségi, hitéleti személy? Miképp szakította meg a holokauszt a magyar zsidó szellemi élet 19. század óta tartó folyamatos fejlődését és virágzását alig pár hónap alatt? Leginkább e kérdések sorakoznak dr. Groszmann Zsigmond rabbi és történész életművét kutatva.

A magyar zsidó történetírók nevei – néhány rendszeresen idézett szerzőn kívül – kevésbé ismertek a – történészek szűk körén túli – széles közönség előtt, így dr. Groszmann Zsigmondé is. Egyszerre voltak rabbik és történészek is: közösségeik és Magyarország zsidó történetének kutatói, emellett választott, pozícióikra meghívott lelki-szemleli vezetők voltak. Elődei, pályatársai sokan voltak, akik bölcsész- és budapesti rabbi diplomát is szereztek – utódai, követői már kevésbé. Sokan közülük – családtagjaikkal együtt – a holokauszt áldozatai lettek. Csak néhányukat kiemelve: Kohn Sámuel (1841–1920), Vajda Béla (1861–1927), Eisler Mátyás (1865–1930), Frisch Ármin (1866–1948), Venetianer Lajos (1867–1922), Singer Jakab (1867–1939), Pollák Miksa (1868–1944), Bernstein Béla (1868–1944), Büchler Sándor (1870–1944), Kecskeméti Ármin (1874–1944), Goldberger Izidor (1876–1944).

A holokauszt után a megfogyatkozott túlélők emlékezetéből nem csupán Groszmann Zsigmond hullott ki. Elhaltak, akik emlékezhetek volna. Míg a kortárs rabbi-történészek között voltak (és vannak), akiknek emlékét ápolta még a hálás utókor, de Groszmann távozásáról pár sort közölt csupán az írásait rendszeresen közlő Magyar Zsidó Szemle 1945-ben¹, és az 1945 novemberében indult Új Élet 1946-ban². Elsőként a

¹ Magyar Zsidó Szemle 59-62. (1942-1945) Előszó, IX. o. „Dr. Groszmann Zsigmond, pesti főrabbi, az Orsz. Rabbi Egyesület elnöke, a felszabadulást követő hónapokban – a német megszállás alatt kiállott nélkülözések következtében – adta vissza lelkét időnek előtte Teremtőjének.”

² Katona József dr.: Akik nem tértek vissza... A magyar rabbikar veszteségei. Új Élet, 1946. augusztus 29. 5-6. o.

Népszavában megjelent³ gyász hirdetés foglalkozott munkásságával. Hosszabb, értő méltatást róla csak a Rabbiképző Intézet 1946-ban megjelent évkönyve közölte⁴.

Az 1880. március 15-én, Budapesten Groszmann Sámuel és Tauber Róza fiaként született Zsigmond életműve páratlanul gazdag. Igaz, nem tett közzé vaskos monográfiát, mint Büchler Sándor⁵ vagy miként – Nathaniel Katzburg által a legnagyobbra értékelt⁶ – Kohn Sámuel⁷. Kisebb, füzetnyi könyvei javarészt különlenyomatok azokból a cikkeiből, amelyek a Magyar Zsidó Szemlében vagy az Egyenlőségben jelentek meg, másrészt a korábbi írásai alapján készült összeállítások.

Groszmann 1906-ban kapott rabbioklevelet⁸, miután megszerezte bölcsészdoktori fokozatát, amely akkoriban a rabbidiploma előfeltétele volt. Bölcsészdoktori értekezését „Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író” címmel 1904 májusában tette közzé⁹, előszavában a művet tanárának, dr. Goldziher Ignácnak ajánlotta. A belső oldalon a gyermeki szeretet megnyilvánulását mutatja a szerzői dedikáció: „Felejthetetlen édes apám emlékének – gyermeki kegyelettel”. Napjaink bölcsészdoktori értekezései mellett terjedelmében eltörpülő munka számot ad mély történelmi ismereteiről, s arról, hogy a fiatal szerző a magyar nyelv mellett a német, latin, héber, arab, görög és török nyelveket is ismerte. A fiatal szerző által a tanárának dedikált első példányt a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár őrzi.

A budapesti Országos Rabbiképző-Intézet 1907-ben megjelent „Értesítője” (évkönyve) szerint a végzős, illetve, ahogyan akkoriban mondták: felsőbb évfolyamba járó Groszmann az utolsó iskolaévében Bacher Vilmosnál tanult általános Szentírás-magyarázatot. A hallgatók a szemináriumon elmélyültek az Énekek Énekében és a Kohelet-ben, a Prédikátor könyvében. Külön stúdiuma volt Mózes ötödik könyvének magyarázata a targumok (a zsidó Szentírás arámi nyelvű fordítása) és Ibn Ezra (k. 1090–1167) zsidó hittudós, nyelvész és költő kommentárja alapján. Talmudi tanulmányaiban a Gittin traktátussal foglalkozott, amely elsősorban a válólevéllel (Get) kapcsolatos vallásjogi (halacha) törvényeket tartalmazza, s emellett a Misna harmadik rendjének Chulin fejezetével, a zsidó étkezési törvényekkel. De tanult vallásjogot, vallásfilozófiát, hébert, arabot (Goldziher-től), történelmet, és homiletikát, tehát egyházi szónoklattan is.

³ Népszava, 1945. május 4., 5. o.

⁴ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, 1944/45 és az 1945/46 tanévről. Szerk.: Dr. Löwinger Sámuel, Budapest 1946., 24-25. o. Ennek teljes szövegét lásd a következő fejezetben.

⁵ Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. IMIT 14., 1901.

⁶ Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewish Historiography. In: The Rabbinical Seminary of Budapest 1877-1977. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. Sepher-Hermon Press for The Alumni Association of the Rabbinical Seminary of Budapest, New York, 1986. 221. o.

⁷ Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. I. Kötet. A legrégebb időktől a mohácsi vészig. Athenaeum 1884; A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, Athenaeum 1889.

⁸ Beszámolt róla az Egyenlőség: 1906. február 25. 9. o.

⁹ Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei. Wodianer és Fiai Könyvnyomdája, 1904. Budapest.

Tanárai Bacher Vilmos, Goldziher Ignác, Hevesi Simon és Kohn Sámuel voltak – a kor legjelentősebb magyar zsidó gondolkodói, tudósai; évfolyamtársa volt Richtmann Mór (aki utóbb a Mózes nevet használta), a Rabbiképző későbbi tanára. Szorgalmas diák lehetett, 1902-ben, 1903-ban és 1905-ben 200 koronás ösztöndíjat is kapott, s erről beszámolt az Egyenlőség című lap is, későbbi fő publikációs fóruma. A közösségi életben részt vett, de ott vezető tisztséget nem töltött be, mint az 1902-es Budapesti Hírlap közleményéből¹⁰ kiderül: „Az országos rabbiképző-intézet teológiai egyesülete október 28-án tartott közgyűlésén megválasztotta tisztikarát. Elnök lett Schönwald Károly dr., alelnök Guttmann Mihály, titkár Richtmann Mór, altitkár Klein József, pénztáros Groszmann Zsigmond.” Groszmann a többi felsőbb évfolyamra járó fiútól abban különbözött leginkább, hogy ő a fővárosban született, míg az intézet hallgatóinak többsége vidékről került fel Budapestre.

Az 1906. február 19-i rabbiavatás utáni első nagy eseménye volt – amint erről a Budapesti Közlöny 1906. augusztus 29-én hírt is adott¹¹ –, hogy „Ő császári és apostoli királyi Felsége méltóztatott legkegyelmesebben elrendelni”, hogy mint budapesti izraelita lelkész „2. osztályú táborig rabbivá” nevezzék ki a 32. számú (K. u. K.) gyalogezred póttartalékában. Az ugyanezen év október 14-én megjelent Egyenlőség számolt be¹² arról, hogy „A pesti hitközségnek segédabbija Richtmann Mózes dr. az orsz. izr. tanítóképző tanári karába lépett át, ennél fogva segédabbji-tisztségét a hitközségi elöljáróság rendelkezésére bocsájta. Az így megürült állást az elöljáróság Groszmann Zsigmond dr. rabbiával töltötte be, akit a múlt évben avattak pappá.” A Pesti Izraelita Hitközség szolgálatában tehát mint segédlelkész kezdte meg pályafutását olyan rabbi mellett, mint dr. Kohn Sámuel, dr. Fischer Gyula, dr. Hevesi Simon, dr. Adler Illés. Ez az állás még nem jelentett garantált megélhetést, ugyanis csak próbaidős segédabbji lett. A véglegesítéséről – csak öt évvel később¹³ – az Egyenlőség adott hírt. A statisztikákhoz, számokhoz erősen vonzó Komáromi Sándor 1912-es cikke alapján állítható¹⁴, hogy kezdetben a hitközségi vezetésben helye és jövedelme is a legalacsonyabbra értékelt volt: abban az évben kereken 5000 koronát keresett. A templom főpapja, dr. Kohn Sámuel 19.000 koronát kapott – és lakást –, a többi pesti rabbi 15.000-et. A hitközség alkalmazásában álló tanárok ennél sokkal rosszabbul kerestek a pesti zsidó iskolában: sokan csak a felét kapták Groszmann illetményének.

1910-ben segédkezett a Váci út mellett fekvő régi pesti zsidó temető halottainak exhumálásában és új nyugvóhelyre helyezésében – Budapest fejlődése ugyanis egyre messzebb szorította a sírkerteket –, és előző évben részt vett az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület megalapításában is. 1911 szilveszterén hadsereget vált az ún. véderőről szóló, 1889. évi VI. törvénycikk rendelkezése alapján: a császári hadsereg

¹⁰ Budapesti Hírlap, 1902. október 29. 9. o.

¹¹ Budapesti Közlöny, 1906. augusztus 29., 1. o.

¹² Egyenlőség 1906. október 14. 11. o.

¹³ Egyenlőség, 1911. július 2., 12. o.

¹⁴ Komáromi Sándor: Fizetések és más adatok. Egyenlőség, 1912. május 5. 3-5. o.

tartalékos rabbijából a magyar honvédség tartalékos rabbija lett. A Budapesti Közlöny közölte¹⁵ azok névsorát, akik – saját kérelmükre – elbocsáttattak a honvédség kötelékéből, így Groszmann Zsigmond rabbiét is. Ha lehet, a lehető legjobbkor: nem vett részt az I. világháború fegyveres küzdelmeiben. Testvére, dr. Groszmann Géza ügyvéd ellenben 1915-ben súlyosan megsebesült a Kárpátokban¹⁶ és a morvaországi Sternberg tábori kórházban halt meg, bátyja búcsúztatta a Kozma utcai sírnál.

A segédlelkész úr a háború előtt a rabbifeladatok adminisztrációjával, gyakorlati problémáival is szívesen és szorgalmasan foglalkozott, legalábbis erről tanúskodnak az ekkoriban publikált cikkei a Magyar Izrael – Az Országos Rabbiegyesület Havi Közlönye hasábjain. Első cikkét a lap 1909/7. számában tette közzé „Vallástanítási módszertan és vezérfonal” címmel¹⁷, majd ezt követte a „Leánykonfirmáció”¹⁸ és a „Proselyták felvétele”¹⁹. A vallásból való ki- és a zsidóságba való visszatérés feladatai (e kérdést Konrád Miklós történész részletesen tárgyalta), és a rabbisági ügyintézés haláláig cikkeinek témája és tevékenységének fő terepe maradt, de foglalkozott a lelkészek törvény előtti helyzetével, és a vallás és istentisztelet törvényi megjelenésével is.

Ekkoriban fordult a történeti kutatások felé és a háborús évek alatt tette közzé meghatározó tanulmányait. Kutatási területe elősorban a 19. századi a pesti (később budapesti) zsidóság története volt, s ezen belül Groszmann lett a közösségi szervezet kialakulásának, fejlődésének szakértője. Hitközségi alkalmazottként a levéltár szorgalmas bűvára volt. Ő volt a budapesti zsidóság létrejöttének talán legalaposabb krónikása, aki elfogulatlanul tekintett rabbinus elődjére és a hitközségi vezetőkre; és közössége fejlődéstörténetét követte és publikálta kronologikus rendben. Cikkeinek folyamatosan helyet adott az Egyenlőség, később a Libanon is, s 1918 után az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve is közölte hosszabb történelmi tanulmányait.

Groszmann 1926 februárjában lépett elő segéd rabbiból rabbivá. A döntő hitközségi szavazáson az 1515 szavazóból 1231-en szavaztak mellette igennel. Tevékenysége kiterjedt a szombat déli női istentiszteletek vezetésére, amikor azokat a Dohány templom főrabbiája, dr. Hevesi Simon nem tudta ellátni. (Hevesi halála után annak fiával, Hevesi Ferenc rabbiával osztozott a feladaton.) Gyakran említi a napisajtó temetői beszédeit, ő temette – a napjainkra elfeledett, nagyszerű hitközségi elnököt – Lederer Sándort, és később rabbi-mentorát, Hevesi Simont is. Nagyon sok ismeretterjesztő előadást vállalt, diákoknak történelemről, a szülőknek a vallásérkölcsei neveléséről beszélt. Vallástanár volt az 1905/06-os tanévben a Práter utcai Községi Polgári Leányiskolában és az Országos Nőképző Egyesület Veres Pálné leánygimnáziumában is. Tartott ifjúsági istentiszteletet, s halála után a hitközség leánygimnáziumában is megemlékeztek róla. A Bar Mícvá

¹⁵ Budapesti Közlöny, 1914. február 24. 3. o.

¹⁶ Sebesülésének, halálának és temetésének körülményeit az Egyenlőség nagyon részletesen közli: 1915, október 3., 4-5. o.

¹⁷ 123-125. o.

¹⁸ Magyar Izrael, 1910. 6. szám, 93-95. o.

¹⁹ Proselyták felvétele. Magyar Izrael, 1910/7-8, 119–124. o.

avatásairól beszámolt a sajtó, gyakran az esketésekről is. 1933. augusztus 20-án végezte el az 5000. esketését, amiről az Egyenlőség is beszámolt augusztus 26-án. „1906 októberében, mint fiatal segédlelkész végeztem az első esketést a Dohány utcai templomban. Az azóta elmúlt 27 év alatt sok helyen végeztem esketést, a legtöbbször a Dohány utcai templomban, ahol állandóan működöm, de végeztem esketést a hitközség egész területén, minden templomban. Eskettem szegény embereket és eskettem jómódú embereket; végeztem esketést magánlakásokban, ahol nagy szegénység uralkodott és végeztem esketést úri lakásokban, ahol a jólét mosolygott; és kórházakban, ahol a beteg ágya felé kellett felállítani a hupát. Olyan imaházakban is végeztem esketést, ahol már a szülőket is én eskettem.”

A hitközségi életben biztos, ám nem látványos pozícióval rendelkezett: irodai igazgatóként a rabbisági adminisztráció ügyeit látta el a húszas évektől kezdve haláláig. Számítottak rá, amikor a magyar zsidóság felsőházi képviselőjének megválasztása került terítékre (1927. január), de akkor is, ha emlékbeszédet kellett megtartani bárhol az országban. Az 1907. júniusában alakult és 1950-ben megszűnt Országos Rabbí Egyesületnek előbb tagja, majd Hevesi halála (1943. február 1.) után annak elnöke lett. A sajtóban leggyakrabban – adminisztrációs munkája miatt – a kitérések ügyében szólaltatták meg, ő személyes történeteket, statisztikákat és okokat (házasság, egyéni érdek, antiszemitizmus) közölt. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a budapesti kitérések számai mögött gyakran a kitérésre Budapestre felutazó – otthon ezt szégyellő – vidékiek adatai rejtőznek. Erősen konzervatív rabbiként fellépett a zsidókat térítők és a zsidó vallás reformjai ellen is. „Éles támadás a vallási reform ellen a Dohány utcai templom szószékéről”²⁰, „A Dohány utcai templom szószékéről visszautasították a tévtanokat”²¹ címekkel hozták mennydörgő beszédeit, amelyekben a történelemtől jut el korának problémáiig. „Dr. Groszmann ezután foglalkozott a Dohány utcai templom megalapításának történelmi okaival, megemlítve azt a mély bölcsességet, mely csak az istentiszteleti formákat alkalmazta a korhoz, de megőrizte a szombatot, a kasruszt, a héber imanyelvet, Ábrahám szövetségét, a tórát, az imakönyvet, a zsidóság ősi, tradicionális alapját, melytől a magyar zsidóságot nem lehet letéríteni”.

Rabbiteendői mellett szívesen tartott ifjúsági ismeretterjesztő előadásokat és 1931-től hazatért tanítani a Rabbiképzőbe is, ahol csak feltűnően rövid ideig, egyetlen évig oktatta a zsidó történelmet, s 1932-től óraadóként a „gyakorlati lelkészkesztés”-sel ismertette meg a rabbijelölteket. Heti 1 órát tartott az Intézetben, és hetenként 1 délelőtti fogadta őket a pesti Rabbiság hivatalában – gyakorlati munkára. De az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet „Tanító-képesítővizsgálat”-ainak (ma úgy mondanánk: szakvizsga)

²⁰ Egyenlőség, 1926. augusztus 14., 3. o.

²¹ Egyenlőség, 1933. január 21., 7. o.

teológiai vizsgáin is Groszmann elnökölt.²² 1942-ben jelent meg titulusainak impresszív gyűjteménye a Rabbiképző évkönyvében²³. Eszerint:

„Dr. Groszmann Zsigmond, pesti rabbi, a rabbiság e. i. elnöke, az O. R. E.²⁴ elnöke, az Országos Tanács tagja²⁵, az Izr. Szünidei Gyermektelep Egyesület és a Vívó és Atlétikai Club egyházi elnöke, az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület igazgatósági, az I. M. I. T. és több kulturális-szociális egyesület választmányi tagja, a Magyar Izrael társszerkesztője, az Orsz. Izr. Tanítóképző Intézet vallástani képesítőjére kiküldött miniszteri szakbiztos, a Pesti Izr. Fiúárvaház tanügyi bizottságának tagja. Történelmi, teológiai, pasztorális dolgozatai, könyvismertetései és prédikációi jelentek meg a hazai zsidó felekezeti lapokban. Előadásokat tartott a M. Zs. Szabadegyetemen, a Pesti Izr. Hitközség vallásigazgató és ifjúsági csoportjaiban.” A listából egy titulus kimaradt: 1943-ban kapta meg a főrabbi címet. Bár a sajtóból kiderül, tisztelet, megbecsülés övezte a pesti hitközség harcos robotosát, mégis írásainak szakmai visszhangját nem sikerült fellelni. Mindössze egyetlen, dr. Weisz Sámuel által jegyzett könyvismertetés²⁶ bukkant fel a múltból, s csak remélhető, hogy a – koronavírus idején – szűkös forrásokhoz hozzáférő kutató vétett azzal, hogy nem talált több Groszmann-ismertetést, kritikát. Ugyanis a Groszmann-i életmű annál értékeesebb, hogy ilyen visszhangtalan maradt volna zsidó és nem zsidó szakmai körökben egyaránt.

A korszakhoz és a zsidó szokásokhoz képest is későn szánta el magát a családalapításra, csak 39 évesen, 1919. november 25-én vezette hűpe, esküvői baldachin alá a nála 19 évvel fiatalabb választottját, Deutelbaum Erzsébetet, Deutelbaum Manó és Milch Ida lányát. Az esküvőről az Egyenlőség is megemlékezett november 29-én: „Groszmann Zsigmond dr., a pesti hitközség ismert és kedvelt rabbija és rabbinátusi iroda vezetője, ki mint avatott tollú és szorgalmas zsidó történetíró is kitűnő nevet szerzett magának, e héten vette feleségül Budapesten Deutelbaum Erzsike kisasszonyt. Az esküvőn részt vett a felekezeti élet minden szereplő tagja és Groszmann dr. tisztelői és barátjai közül számosan. A pesti hitközség eljárásága Székely Ferenc hitközségi elnök vezetésével jelent meg. A szertartást Feldmann Mózes rabbi végezte, ki mélyen érzett szép szavakkal avatta fel az ifjú pár frigjét.”

²² Az Országos Izr. Tanítóképző-Intézet és Líceum (Internatus) Évkönyve az 1941-1942. iskolai évről az Intézet fennállásának 85. évében. Budapest. 1941, 12.o., Az Országos Izr. Tanítóképző-Intézet és Líceum (Internatus) Évkönyve az 1942-1943. iskolai évről az Intézet fennállásának 86. évében. Budapest, 1942. 25.o.

²³ A Budapesti Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1942/43. tanévről. Szerk. Dr. Löwinger Sámuel. Budapest, 1943. 29. o.

²⁴ Országos Rabbi-Egyesület

²⁵ Magyarországi Izraeliták Országos Tanácsának választott tagja volt a rabbiegyesület képviselőjében. Az Országos Tanács létrehozásáról 1933-ban döntöttek: ez lett a legfőbb szintű hatósága a neológ zsidóságnak. A Tanács a 200 tagú Országos Zsidó Képviselőtestületet vezeti: 20 tagból áll, s ebből legalább háromnak rabbinak kell lennie. Nyolc tagot választ az országos képviselőtestület és nyolc tagot a községkerületi elnökök. Az Országos Tanács elnöke az Országos Iroda eddigi elnöke, aki a neológia világi vezetője. (Lásd: Egyenlőség, 1933. április 1., 5. o.)

²⁶ Dr. Weisz Sámuel: Könyvekről. A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. Groszmann Zsigmond dr. könyve. Egyenlőség, 1916. július 8. 14-15. o.

A házaspár akkor a Nefelejcs utca 50. szám alatt lakott, s csak Groszmann jövedelmének növekedése után költöztek a Teréz körút 4. szám alá. Az ifjú asszonyt a családban Böskének becézték, és 1920. augusztus 25-én adott életet Miklós fiuknak, majd 1924. február 24-én Edit lányuknak. Miklós az 1940-es évek elején az Egyesült Államokba emigrált, s három gyermeke született: Elaine, Ruth és Stefan. 2016. március 14-én hunyt el. Groszmann Editet Deutsch Endre vette feleségül, s rokonuk, Cyndi Norwitz ismeretei szerint Editet várandósan Komáromból deportálták Auschwitzba, ahonnan nem tért vissza többé.

Groszmann Zsigmond túlélve a budapesti gettó borzalmait 1945. április 30-án hunyt el, a budapesti Chevra Kadisán fellelhető dokumentumok tanúsága szerint májzsugorban – kórházban²⁷ –, de feltételezhető, hogy a gettóban való nyomorgás alatt támadta meg valamilyen (akkor gyógyíthatatlan) betegség. Sírja a Kozma utcai temetőben található. Felesége, Böske a háború után férjhez ment özvegy Szappanos Pálhoz, és az Egyesült Államokban, Bostonban telepedtek le Szappanos három gyermekével közösen. Később elváltak. Böske 1992. augusztus 2-án halt meg La Jollában, Kaliforniában. Fia, Nicholas Grossman mellett nyugszik Rockville-ben, az USA Maryland államában.²⁸

²⁷ Ezt a tényt közli: „Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, 1944/45 és az 1945/46 tanévről” (Szerk.: Dr. Löwinger Sámuel), Budapest 1946., 34. o.

²⁸ A család halottai itt: <https://www.findagrave.com/memorial/94899021/zsigmond-groszmann>

Dr. Groszmann Zsigmond

(1880–1945)

A komolyság, higgadság és nyugalom példaképe volt a fiatalabb rabbikar számára. Egész pályáján végig egyetlen templomnak, a magyar zsidóság főtemplomának volt lelkipásztora, éveken át mint segédrabbi, később mint rabbi, végül, mint az ország legnagyobb hitközségének főrabbi, a pesti hitközség rabbihivatalának vezetője, a Béth-Din elnöke. A rabbihivatást és a hivatással járó kötelességeket kevesen vették olyan szigorúan, mint ő. Intézetünk hallgatói, akik a gyakorlati lelkészkedés kollégiumát hallgatták nála, nemcsak a rabbi gyakorlati működésének, egyházi házasságkötésnek és válásnak, chalicának és prozeliták befogadásának szertartásaival ismerkedtek meg általa, hanem egyéniségén keresztül megláthatták, milyen a papi méltóságnak és a hivatásával járó kötelességeknek tudatában lévő rabbinak viselkedése, az öltözet kifogástalanságától a legapróbb illemszabályok ismeretéig, a beszéd pallérozottságától az élet minden területén megnyilvánuló igaz papi magatartásig.

Joggal láthatta papi érdemeinek elismerését a minden irányból feléje áradó bizalomban. A nagy magyar rabbi, Hevesi Simon utódként került az Országos Rabbiegyesület elnöki székébe, miután bosszú éveken keresztül az ügyvezető alelnöki tisztséget töltötte be. Az Országos Rabbiegyesület képviselőjévé lett az intézetünk ügyeit válságos időkben irányító Országos Tanács egyetlen rabbitagja. Intézetünkben az 1931/32 és 1932/33 tanévben a zsidó történet megbízott tanára volt, majd a Gyakorlati lelkészkedés kollégiumát vette át.

Tudományos munkássága összhangban volt rabbiműködésével. A pesti zsidó gyülekezetnek szentelte szelleme, lelke legjobb erőit. Ennek a községnek újabkori történetét írta meg több eredeti forráskutatáson alapuló tanulmányában, de a községtörténeten túl is a jelenünket legdöntőbben befolyásoló XIX. századi magyar-zsidó történelemnek egyik legjobb ismerője volt. Főbb művei: A magyar zsidóság V. Ferdinand korában; A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története; Meisel Alajos, Schwab Lőb, Kayserling Mayer, Kohn Sámuelről szóló monográfiái stb. Számos tanulmánya a gyakorlati lelkészkedés egy-egy problémájával foglalkozik.

Még megadatott neki, hogy lássa zsidóságunk maradványainak megmenekülését, hitközségének újjászületését, a főváros felszabadulását. A felszabadulás előtti hónapok szörnyű nélkülözései azonban megtörték erejét. 1946. május 2-án^{DG1} rövid betegség után elhunyt. Intézetünk egyik leghűségesebb neveltjét és megbecsült nevelőjét veszítette el benne.

^{DG1} A Chevra Kadisha anyakönyve szerint április 30-án hunyt el.

Megjelenés:

Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, 1944/45 és az 1945/46 tanévről. (Szerk.: Dr. Löwinger Sámuel), Budapest 1946., 24-25. o.

Kohn Sámuel tanítványa (1926)

Dr. Groszmann Zsigmond pesti rabbi: önmagáról

Az Egyenlőség munkatársa most, miután a pesti izr. hitközség ősválasztása útján is rabbivá választotta dr. Groszmann Zsigmond rabbit, felkereste őt hivatalában a Holló utcai Rabbisági Irodában. Tőle akartuk megtudni azt; mik a céljai, mik a vágyai, akarásai most, hogy az izr. hitközség közgyűlésének bizalma és az ősválasztás által egyenrangúvá vált a pesti rabbikkal, egyben megkértük őt arra, hogy beszéljen a múltjáról, mondja el nekünk, milyen irodalmi tevékenységet fejtett ki.

Dr. Groszmann Zsigmond rabbi kérdéseinkre elmondta, hogy boldogult atyja szerény magántudós volt, anyja pedig Tauber vágújhelyi rabbi leánya. Dr. Groszmann Zsigmond 1880. évi március hó 15-én született Budapesten. Gimnáziumi tanulmányait a Barcsay utcai gimnáziumban végezte, párhuzamosan látogatta a Bacher Vilmos vezetése alatt állott Talmud-Tórát. Főgimnáziumi tanulmányait a Rabbiszemináriumban végezte, ott érettségizett. A szeminárium teológiai főiskoláját és a budapesti tudományegyetem bölcsészeti fakultását hallgatta. 1901-ben kitüntetéssel tette le a filozófiai doktorátust és disszertációjában egy XVI. századbeli magyar orientalistának, Georgievicsnek működésével foglalkozott. A rabbi képesítési vizsgát 1906-ban tette le, akkor avatták rabbivá. Ugyanabban az évben a pesti izr. hitközség segédrabbinak választotta meg és néhai dr. Kohn Sámuel mellé a Rabbisági Irodába osztották be. Közvetlen munkatársa volt a rabbi irodában Kohn Sámuelnek, annak haláláig.

– Életem egyik legnagyobb tanítómesterének tekintem megboldogult Kohn Sámuel –, mondja dr. Groszmann Zsigmond rabbi. – Tudós, bölcs ember, volt, tőle tanultam meg, hogyan kell az emberekkel papi szeretettel és papi tapintattal bánni. A rabbihivatalbeli működésem mellett a Dohány utcai templomban végeztem prédikációs és egyéb funkciómat. Büszkeséggel mondhatom el, hogy a rabbiság minden tagja szeretetet és igaz barátságot tanúsít irántam hivatalba lépésem óta. 1921-ben a pesti izr. hitközség elöljárósága a rabbihivatal igazgatói rangjára emelt, pesti rabbivá léptetett elő, míg a közgyűlés és az ősválasztás most hitközségi egyenrangú pappá választott meg.

– Egész papi működésem alatt arra törekedtem, hogy azt a régi pesti zsidó tradíciót, mely abban állott, hogy meg kell őrizni az elődök által teremtett intézményeket, híven ápoltam és igyekeztem ezen intézményeket a maguk integritásában megőrizni az én segítségem révén is. Büszkeséggel mondhatom el, hogy rabbi-teendőim folytán a hívekkel való érintkezésben bizonyos népszerűsége és szeretetre tettem szert. Ennek az elmondása nem szerénytelenség részemről, hanem kifejezése annak a jóleső érzésnek, amely engemet eltölt. Nemcsak a pesti hívek részéről, de az ország számos távoli vidékéről is igen

bonyolult vallási és lelkészi kérdésekben fordulnak hozzám bizalommal, s az utóbbi 15 évben hozzám jártak hospitálás céljából az ország fiatal papjai, a lelkészi gyakorlatot nálam sajátították el, számos fiatal rabbi engem ismer el tanítómesterének. Igen sokan látogatnak meg közülük most is.

– A papi hivatáshoz tartozik: tanítani a szószerűről. Prédikációimban követem azt a módszert, melyet dr. Kohn Sámuel, dr. Hevesi Simon és dr. Fischer Gyula főrabbinál tapasztaltam: hirdetni a régi tradicionális formák között a kor eszméit. Számos prédikációm nyomtatásban is megjelent, több mint száz kisebb-nagyobb dolgozatom az Egyenlőségben, mely szívemhez annyira közel áll. Főképpen a felekezeti közigazgatási kérdésekkel, a zsidó egyházi jogi problémákkal és általában lelkészeknek a magyar törvények tekintetbe vételével történt közjogi helyzetével foglalkoztam. Irodalmi tevékenységem közé tartozik a magyar zsidóság újabkori történetének megírása. Dolgozataim javarésze az Egyenlőségben jelent meg, önálló füzet alakjában is az Egyenlőség könyvkiadványaiban jelent meg két dolgozatom: „A magyar zsidóság története V. Ferdinánd alatt” és „A magyar zsidóság a XIX. század közepén.” Az Egyenlőségbe még néhai Szabolcsi Miksa szerkesztése idején dolgoztam és azóta állandóan dolgozom oda. Több dolgozatom az Országos Rabbiegyesület mostan éppen szünetelő hivatalos közlönyében, a „Magyar Izraelben” jelent meg. Az Országos Rabbiegyesületben egyébként előbb jegyzői, majd pedig a titkári tisztséget viseltem.

– Irodalmi működésem során megírtam a pesti Dohány utcai templom és a Rombach utcai templom történetét is.

– Ami a jövőt illeti, továbbra is lelkiismeretesen, a zsidóság iránt érzett forró szeretettel, a béke szelleme által áthatva, továbbra is lankadatlanul kívánok dolgozni, megőrizve azt a régi nemes tradíciót, amely a pesti rabbiságban mindig uralkodott: kollegiális szeretettel, papi szolgálatkészséggel a hívek iránt, rajongó szeretettel a nagyszerű pesti izraelita hitközség iránt és lelki gyönyörrel a mi egész zsidóságunk iránt. Programom továbbra is a múlt munkájának lankadatlan folytatása. Vannak irodalmi terveim még, amelyeket Isten segítségével meg akarok valósítani. És akarok továbbra is tanítani a szószerűken, a lelkészi hivatalban a felek ügyes-bajos dolgait kibogozni, és ha a Mindenható erőt ad, e feladatok megoldása lesz életcéljaim megvalósítása.

Megjelenés:

Egyenlőség, 1926. február 27., 8. o.

A szerkesztő megjegyzései

Groszmann Zsigmond életművének eme a nagyobb merítése révén a 21. századi olvasó szakavatott kísérőt kap a pesti zsidóság szervezetének, a neológ hitközségnek belső történetéhez. Ezen írások kis kötetekként, folyóirat- és újságcikkekként jelentek meg 1904 és 1944 között. Groszmann hozzáfért a Pesti Izraelita Hitközség levéltárához, így olyan adatokat tehetett közzé, amelyek még nem voltak ismertek. De mert nagyobb monográfiát nem jelentetett meg, így szakirodalmi felhasználásuk – értékük ellenére – alacsony.

Az írások széles horizontot tárnak elénk, a Pesti Izraelita Hitközség (elő)történetét, a magyar zsidóság emancipációjának és recepciójának jogi és politikai küzdelmeit. De emellett egy olyan ember szemléletét érzékeljük, aki elkötelezett tagja volt a pesti neológiának, s komoly érvekkel élt a magyarosodás, az asszimiláció mellett, és különösen az 1868–69-es kongresszus neológ szempontú, részletes ismertetésével bemutatta azokat az indokokat, amely a magyar zsidóság vallási és szervezeti szakadásához vezettek.

Az első kötetbe azokat az írásokat válogattuk, amelyek tág időhorizontja, illetve nagy terjedelme átfogó ismereteket kínál az események megértéséhez. Az első kötet Groszmann Zsigmond talán legfontosabb írásait tartalmazza, amelyek megismerendők a magyar zsidóság történetének tárgyalásakor. A kötet írásai nem születésük, hanem tartalmuk kronológiája szerint rendezettek. Itt tettük közzé – különleges mellékeltként – Groszmann doktori disszertációját, „Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei”-t, noha témájában idegen a magyar zsidóság fejlődéstörténetét tárgyaló írásoktól. Ezen első alkotást azért tartottuk mégis érdemesnek az első kötetben szerepeltetni, mert amennyiben a művelt olvasó kezébe csupán az első kötet jut, ismerje meg azt a széles nyelvi tudást és elemzőkészséget, amely e fiatalkori műből sugárzik.

A terjedelmi okból két kötetben megjelenő írások széles időtávban születtek, ezért több ellentmondást is tartalmaznak. Arra nem volt módunk, hogy minden íráshoz teljes kommentárt mellékeljünk, ezek mértéke meghaladta volna az írások terjedelmét, de nem volt célunk új zsidó lexikon publikálása sem, noha az 1929-ben megjelent, csodálatos Magyar Zsidó Lexikon nem tér ki olyan részinformációkra, helyekre, nevekre, amelyekkel Groszmann gazdagon szolgál. A Magyar Zsidó Lexikon Groszmann-inspirálta megfelelő minőségű kiegészítésének elkészítése újabb hónapokat vett volna igénybe, s így a beláthatatlan jövőbe került volna e kötetek megjelenítése. Csak azokon a helyeken szolgáltunk kommentárokkal, ahol úgy véltük, hogy a szöveg megértéséhez szükséges egyfajta támasz nyújtása a művelt, de a zsidó történeti és vallási irodalom mélységeiben nem teljesen jártas olvasó számára. Ezek között a legfontosabb volt a számunkra (is) feltűnő ellentmondások feloldása: előfordult, hogy Groszmann több, eltérő dátumot adott meg ugyanazon eseményhez. Amire mindenképp törekedtünk, hogy a mai

olvasót ne riassza el a nagy mennyiségű német – kisebb részben latin és héber – szöveg, hiszen Groszmann legtöbbször eredetiben idézte forrásait. Ahol Groszmann nem tette meg, ott ezeket lefordítottuk, és a lábjegyzetben közöljük, ugyanis napjainkban a német nyelv olyan széles ismerete – mint Groszmann Zsigmond életében még természetes volt –, nem várható el a magyar mellett elsősorban angolul értő olvasótól. Mindemellett a Groszmann által közzétett német szövegek némelyike az e nyelven tudók számára is feladja a leckét, hiszen a XIX. század első felében Pesten beszélt és írt német nem egy ponton eltér a mai német nyelvtől. Az is előfordult, hogy Groszmann félreértett egy-egy német nyelvű dokumentumot, és interpretálása így némiképp téves. Sajnos előforduló probléma a német nyelvű szavak újbóli átírásakor ejtett hiba is. Groszmann életében a kiadók még javarészt kézzel írt kéziratokból dolgoztak, ritka volt a gépelt formában leadott szöveg. Groszmann kézírása különösen apróbetűs volt, bár tiszta és meglehetősen jól olvasható, mégis a publikált anyagok között volt olyan sajtóhiba – különösen a Groszmann által nem korrektúrázható módon az Egyenlőségben megjelent cikkek esetében –, ami teljesen tévútra viheti a mai olvasót. Így fordulhatott elő, hogy Weil Fülöp neve Well Fülöpként lát napvilágot, illetve Büchler Sándortól – melleleg idézőjel nélkül – átvett szöveg esetében is cigányútra ment a Groszmann által közölt német verzió.

A kötet összeállításakor a legtöbb gondot a nevek helyesírása és elírása jelentette. A Groszmann által tárgyalt korszakban nem beszélhetünk egységes helyesírásról, így a legjobb fogódzót az adja, ha az illető saját kézírásában tudjuk meghatározni nevének helyesírását (például Acsády Ignác nevét Groszmann „Acsádi”-nak írta, míg Acsády életében megjelent könyveinek borítóján „Acsády” szerepel). A másik kapaszkodót a névhez egy-egy szerző még életében megjelent művének címlapjáról olvashatjuk le: a szerző csak tudja, hogyan írják a nevét. Groszmann nem ellenőrizte a nevek írását, így többször előfordul ugyanazon név többféle alakban való publikálása (Tencer, Tenczer, Tenzer). Az ellentmondásokat nem minden esetben oldottuk fel a szövegben, hanem a Névmutatóban egységesítettük a különböző alakokat. Nagyon gyakori – melleleg a 19. században végig – a személyek rövidítésekkel, vagy csak a családnévvel való megnevezése. Ez ott okoz gondot, ha azonosítani akarjuk azt a családnévvel megnevezett személyt, akinek apja, fia és önmaga is egy adott korszakban ugyanazzal foglalkozott. De előfordul az is, hogy a családnevet csak rövidítésekkel követi az utónév. Ezt akkor könnyű feloldani, ha más források alapján megtaláljuk a személyt, de akkor különösen nehéz, ha Groszmann tévedett a névalak megadásakor. Míg a szerzőnk Frieden B. L.-t ír, az valójában Pinchas Leb Frieden, komáromi rabbi. Kérdés, hogy Strasser Dávid Júda miért lett Strasser D. L. ahogy az is, miért nevezi Fischer Mórt Fischer M. A.-nak. Az utónevek esetében is sok variációval talákoztunk, a Jóél, Joél, Joel versengett a variációs elsőségért Ungar Joel esetében, aki persze lehet Ungar és Ungár is. A szövegben ez annak alapján került egységesítésre, hogy Groszmann melyik névváltozatot használta leggyakrabban.

Többször sikerült feloldani ezen problémákat (így például Fassel B. H. tehát Fassel Hirsch Bauer esetében is), de nem minden esetben. Akkor jártunk sikerrel, ha Groszmann elegendő adatot szolgáltatott feloldáshoz, mint Fischer E. H. esetében, aki Fischer Anton

Enochként volt azonosítható. Kisebbségi névelírásra is van példa: Guggenheim József esetében, aki 1859 és 1861 között Székesfehérvárott teljesített rabbiként szolgálatot. Ő Guggenheimer illetve Gugenheimer Józsefként szerepel Groszmannál. De óvatosan kell eljárni a nevek korrekciója esetében, ugyanis a névazonosságok, hasonló alakok rejthetnek különböző személyeket. Nem segíti az azonosítást azt sem, hogy például Pesten két Grünhut Jakab is élt, az egyik 1830-ban, a másik 1834-ben szerzett orvosi diplomát, de szerencsére tudjuk, hogy Hollitscher Fülöp hitközségi elöljáró nem azonos Holitscher Fülöp földbirtokossal. A beazonosítás másik nehézsége a névmagyarosítás folyamata, illetve időnként a szükséges források, hivatkozások vagy utalások hiánya. Egyik példa erre a Feigelstockként említett szombathelyi orvos, akit feltételezően Füredi Sándorként azonosítottunk. A nevek írása gyakran érdekes fordulatokat vesz, így Öesterreicher helyesen Oesterreicher volt, Perles valójában Perls (valószínűleg a héber betűs szöveg magyarra írásának okán), Kutna Salamon pedig Kutner Salamon. Egy-egy személy esetében ellenmondást találtunk a különböző források között. Így Zilz Mór nevének helyesírása Szinnyeinél: Ziltz, bár lehetséges, hogy ő viszont Zilz születési dátumát pontatlanul adja meg. De különösen erős fantáziával az is elképzelhető, hogy Groszmannak és Szinnyeinak is pontosak az adatai, és akkor Zilz már 5 évesen, mint kiegészítő rabbi és hitoktató működött. A külső források egyenetlenségére példa, hogy Jakobovics Fülöp nevét Groszmann így írja, de több forrás, így például a Magyar Zsidó Levéltár is egyszer cs-vel, egyszer ts-sel írja a családnevet.

Egyetlen esetben volt feltételezhető teljes bizonyossággal, hogy Groszmann nem tudta a tárgyalt személy nevét, annak ellenére, hogy rendelkezésre állt a hitközség levéltára: Weisz (Weiss) M. A. hitközségi elöljáró majd elnök esetében. Ugyanis egyetlen művében sem fejt fel a rövidítést. Bár Groszmann előszeretettel használt rövid névformákat, ezek teljes alakja valamelyik művében felbukkant, Weiss Mór Áron (1811–1876) neve viszont sohasem, noha a forradalmi időkben a kikeresztelkedett Kunewalder Jónás után került ő a hitközség élére.

Egyelőre nincs magyarázatunk arra sem, hogy az esetek túlnyomó többségében Groszmann miért nevezte a jesivát „jesiba”-nak, illetve miért írta Schwab Löw nevét következetesen „Löb”-nek.

Összefoglalva: a nevek írásának esetében javasolt a névjegyzékre való hagyatkozás, ott (**) jellel jelöltük, ha az utónév egyelőre számunkra nem ismert. Ahol nem sikerült a rövidítések feloldása, ott megmaradt a monogramos alak, s ahol pedig kérdések merülhetnek fel a név mögött rejlő személy esetében, azt (*) jellel adtuk meg.

Dombi Gábor, 2021

Összefoglaló művek

A pesti zsinagóga (1915)

Pest szabad királyi város egy régi szabadságlevél alapján 1773-ban büszkén hirdeti, hogy területén nem lakik zsidó. A felvilágosodott József császárnak 1783-ban kiadott rendelete, mely a szabad királyi városokat is megnyitotta a zsidók számára, véget vetett a pesti polgárok e kétes értékű büszkeségének. A császári engedély alapján a zsidók mind nagyobb számmal telepedtek le Pesten és élénk kereskedelmükkel fellendítették, virágzásba hozták az eladdig igénytelen kis várost. Még a császári engedély előtt is letelepedett a város területén egy-egy zsidó kereskedőcsalád, melynek tagjai a XVIII. század hetvenes éveiben Sachselt Márkusnak, a Pesten túrt 14 zsidó egyikének lakásán szoktak istentiszteletre egybegyűlni. A városi hatóság ez engedéllyel nem bíró „zsinagógát” azonban csakhamar bezáratta. A letelepedési engedélyt követő évben, 1784-ben, a Király utca úgynevezett „Hauszlir”-féle háza egy szerény szobájában gyűltek egybe a Pesten lakó és a pesti vásárokra járó idegen zsidók közös istentiszteletre, de még mindig felsőbb engedély nélkül. Itt végezték ájtatoskodásukat tizenkét éven át, egész 1796-ig.

A közben megnövekedett, hatósági engedély híján azonban hitközséggé még mindig meg nem alakult pesti zsidóság 1796 tavaszán az eddiginél valamivel tágasabb, új imahelyiséget rendezett be a mostani Károly körút és Király utca sarkán még ma is fennálló^{DG1} Orczy-féle házban. Egy szoba állott a férfiaknak, egy a nők rendelkezésére és Wahrmann Izrael, a pesti zsidóknak utóbb hatóságilag is elismert első rabbija hirdette benne Isten igéjét. A hatalmas Orczy-házban, melyet számos zsidó lakója miatt „Judenhof”-nak^{DG2} neveztek a pestiek, a zsidók többször változtatták istentiszteletük helyiségét. Az 1796-ban berendezett első templom két évtized elmúltával kicsinynek bizonyult a közben hitközséggé alakult zsidók számára és ezért 1820-ban a ház bal szárnyának első emeletén egy már rendezettebb és nagyobb zsinagógát nyitottak. A hívek

^{DG1} Az Orczy-házat 1937-ben lebontották. Az Orczy bárói család hatalmas bérháza lehetőséget nyújtott a pesti zsidóknak, hogy itt hozzák létre intézményeiket (közösségi tanácstermet, zsinagógákat, iskolát, kórházat), illetve az itt lakó vagy dolgozó zsidó kereskedők számára nagy lehetőséget jelentett a piac és Belváros közelsége. A „modern” zsidók a Dohány utcai templom felavatása után elhagyták az Orczy-házat, pár évig még a modern konzervatív szánya használta az egyik zsinagógát. Az 1870-es évek másodiktól a magyar zsidó orthodoxia központja működött az épületben a saját zsinagógájuk és hivatali központjuk felépüléséig, 1913-ig.

^{DG2} Hogy az Orczy-ház lenne az ún. Judenhof, azt Büchler Sándor monográfiája (380-381. o.) óta veszi át – véleményem szerint – tévesen a zsidó szakirodalom. Valójában az „Am Judenhof” a Gyertyánffy-féle ház elődjének helyén volt (és ezt a nevet megörökölte az épület is), ami az Orczy-házzal szemközt, a mai Anker palota helyén állt. Ezt források és korabeli térkép is igazolják. (Lásd: Bierbauer Virgil: Pesti építómesterek munkássága 1809-1847. Tanulmányok Budapest Múltjából 1. (1932), 76-98. o.; Barkoczi Péter: Az Orczy háztól a Madách térig. Budapest, 1973. 4. szám, 33. o.; Pásztor Mihály: A százötven éves Lipótváros (Budapesti Statisztikai Közlemények 93/4, 1940). Budapest térképeinek katalógusa 1328, BFL XV.16.b.225/123-2. „Plan vom sogenannten Judenhof zu Pest”. Az épületben – akárcsak az Orczy-házban – zsinagóga és zsidó kávéház is működött.

rohamos növekedése folytán egy újabb évtized múltán ezen imahelyiség is kicsinynek bizonyult. Ezért 1830-ban ugyanazon ház Király utcai udvarában, a kapuval szemközt, egy bővebb zsinagógát rendezett be a hitközség, az első emeleten férfiak, a másodikon nők részére, összesen 585 imaszékkal. Ez volt tehát az Orczy-házban már a harmadik zsinagóga, mely több, mint 40 évig volt használatban, egész a Rombach utcában felépült fényes istenháza megnyitásáig.

A hitközség zsinagógája mellett 1830-ig több magánimaház is volt Pesten, melyeket úgynevezett templomegyletek tartottak fenn. A magánimaházak között legtekintélyesebb volt a Király utcai „Fehér Lúd” házban 1828-ban megnyílt Kultusztemplom, melyet a hitközség vallási haladást pártolt tagjaiból alakult „Cheszed Neurim”^{DG3} egyesület tartott fenn és rendezett be a bécsi Mannheimer-féle „Chorschul”^{DG4} mintájára. A sok magánimaház többrendbeli botránynak és rendetlenségnek volt okozója, miért is a hitközség elöljárósága 1830-ban a hatóság útján betiltotta azokat. Csak a tagjai egy tekintélyes részének vallási szükségletét kielégítő és belső missziót teljesítő kultusztemplomot tartotta fenn a hitközség, és iktatta intézményei közé. E templom számára ugyancsak az Orczy-házban külön e célra épült két emeletnyi magas, de a zsinagógánál kisebb, 491 imaszékkal berendezett helyiséget béreltek.

A hitközség által fenntartott két imaház látogatói – kiket akkor zsinagógapártiaknak és templompártiaknak neveztek – a legnagyobb békében és egyetértésben éltek egymással és az egyre nagyobbodó hitközség egységét mi sem zavarta meg. A zsinagóga látogatói Schwab Löb főrabbi szellemes derásáiban és Streliczky-Bródy Dávid neves kántor énekében találtak vallási gyönyörűséget, a templomban pedig a művelt főrabbi,

^{DG3} A Cheszed Neurim kifejezés kissé nehezen fordítható magyarra, talán a legmegfelelőbb a „fiatalkori hála”, „fiatalkorban kapott segítségért hálás”, „gyermekkorod ragaszkodása”. (Jer. 2. 2.) A zsinagógai reformokat meghonosító és a zsidó felvilágosodást képviselő egyesület feltűnően gyorsan vette át a bécsi vallási reformokat, és vezetőjük, Ullmann Gábor (1792-1841 körül) később a pesti zsidók – és így a magyar zsidóság – egyik legfontosabb, irányt adó, meghatározó hatású vezetője lett.

^{DG4} 1826. április 9-én avatták fel Bécsben (Seitenstettengasse) a Stadttempelnek nevezett 700 fős befogadóképességű templomot. Az 1826-os megnyitáson kórus és Salomon Sulzer (1804-1890) kántor, zeneszerző énekelt, és egy új zsinagógai rend, a Mannheimer Izsák (Isak Noa Mannheimer, 1793-1865), által megalkotott Wiener Minhag, a bécsi rítus kezdetét jelentette. Ez egy korábban nem szokásos, esztétikus istentiszteleti forma volt kórusénekekkel, amelyben központi helyet foglalt el a német nyelvű prédikáció. Mannheimer óvatos volt a radikális(abb) német reformok bécsi bevezetésével (orgona, papi ruházat vagy templom berendezése), hogy elkerülje a Sulchan Áruchnak ellentmondó változásokat. A Magyarországon kulcskérdésnek számító almemor elhelyezése fölött nem tört ki háború Bécsben, ahol a frigszekevény elé került a tóraolvasó asztal. Elfogadta, hogy a vallási szolgálat legyen héber nyelvű, hogy abban a zsidó nemzeti karakter megőrződjön. Ez a visszafogott reform mély hatást gyakorolt a pesti zsidóságra. Pesten a bécsi rítus átvétele két év alatt megtörtént, és a bécsi templom kicsinyített mása 1830-ban épült fel a pesti Orczy-házban. A Mannheimer által nyitott úton haladt Schwab Löw (1794-1857) pesti rabbi is, aki 1836-os megválasztása után mind a hagyományhú, mind a Cultustemplom főrabbijának tekintette magát. Ő a mannheimerista Prossnitz-ból érkezve, és a Mannheimer által Magyarországra kommandált Löw Lipót (1811-1875) apósaként a reformerek irányzatához állt közel, de életében meg tudta akadályozni (miként a bécsi vezetés is) a zsidó irányzatok szembenállásának elharapódzását.

valamint Bach József hitszónok prédikációi és Denhof Károly Ede kántor művészete keltettek áhítatot.

A két hitközségi imaházon kívül néhány évig egy reformtemplom is létezett Pesten, a Király utcai Valeró-házban. A templomot „a pesti izraeliták reform-társulata” 1848. szeptember 27-én rendezte be a német reform imaházak mintájára. Einhorn Ignác, a későbbi Horn Ede államtitkár volt a reformtársulat papja, ki a magyar szabadságharcban mint tábori lelkész prédikált Klapka zsidó honvédeknek, majd a szabadságharc leveretése után emigrált a hazából. Utóda a pesti reform hitközség papi hivatalában Einhorn Dávid lett. A császári kormány azonban még a vallási életben is minden szabadabb mozgalmat, mint veszedelmes újítást elnyomandónak tartott; ezért 1852. novemberében feloszlatta a reformtársulatot, és bezáratta annak templomát.

A rohamosan növekedő hitközség folyton szaporodó tagjai részére – a pesti zsidók száma 1852-ben meghaladta a 12 ezret – csakhamar kicsinynek bizonyult a két imaház és ezért a hívek azon tervvel foglalkoztak, hogy úgy a zsinagóga, mint a templom részére a hitközséghez méltó, fényes hajlékot építenek. Miután azonban, megfelelő építési alap híján, a hitközség szerény anyagi erejénél fogva nem gondolhatott arra, hogy egyszerre építsen két költséges imaházat, azért a hívek határozott többségének kívánságát méltányolva, előbb egy modern istentiszteletre szánt fényes templomot épített a Dohány utcában, melyet Meisel Farkas Alajos főrabbi 1859. szeptember 6-án avatott fel. A zsinagóga látogatói továbbra is az Orczy-ház régi helyiségében végezték ájtatoskodásukat, addig is, míg a hitközségnek módjában állandó egy, a templommal egyenrangú fényes zsinagógát építtetni.

A Dohány utcai templom még fel sem volt avatva, midőn a zsinagóga-pártiakat az a hír nyugtalanította, hogy a hitközség a zsinagógát eddigi helyiségéből ki akarja lakoltatni és a kultusztemplomnak jóval kisebb régi helyiségébe áthelyezni. Ezért huszonhét tekintélyes zsinagóga-látogató a maguk és társaik nevében 1859. augusztus havában beadvánnyal fordul a hitközség elöljáróságához, hagyná meg nekik a zsinagóga megszokott, régi helyiségét. Beadványukban előadják, hogy eddig még minden elöljáróság figyelembe vette a zsinagógapárt vallási követelményeit, és a mostani elöljáróságot is kéri, ez se mellőzte őket. Bár a méltányosság szempontjából mindkét vallási párt számára egyenlő nagyságú és szépségű imaház lenne fentartandó: a zsinagógapártiak mégis minden féltékenység nélkül szemlélték az új modern templom felépítését, mely pedig az egész hitközséget, tehát őket is terheli anyagilag. Ez idő szerint még sem kérnek mást, csak azt, hogy saját istentiszteletüket zavartalanul tarthassák meg, megszokott, régi zsinagógájukban. A béke kedvéért kéri, hogy addig is, míg a hitközségnek módjában lesz új zsinagógát építtetni, tartsa meg a zsinagóga eddigi helyiségét.

A hitközség vezetői azonban megmaradtak azon tervük mellett, hogy a zsinagógát átköltöztetik a kultusztemplom régi helyiségébe. Az elégedetlen hívek erre Meisel főrabbihoz fordultak panasszal, és az ő segítségét kérték igazságos ügyükben. A főrabbi

teljesen jogosnak találta kérésüket és kijelentette előttük, hogy inkább kész lemondani papi hivataláról, de az úgynevezett orthodox-párt elnyomását, a civakodás folytatását, az esetleges szakadást nem tűri. Az előljárásság azonban nem tágitott és úgy határozott, hogy 1860 március elején történjék meg az átköltözés. Meisel főrabbit kellemetlenül érintette az előljárásság makacssága, és a nála ismét panasszal járó zsinagóga-látogatóknak keserűséggel mondotta, hogy vérzik a szíve, e dolgok láttán. „Legyetek férfiak!” így buzdította őket igaz ügyük mellett való kitartásra. A zsinagóga pártiak erre egy 1860. február 26-án kelt beadványukban figyelmeztetik az előljárásságot, hogy a kultusztemplom felépítése idején a vallásügyi miniszterhez beterjesztett programban ígéretet tett a hitközség, hogy a régi rítusú zsinagógát eredeti nagyságában fenn fogja tartani. A zsinagóga látogatói egyébként anyagi áldozatoktól sem riadnak vissza, és készek az eddigi nagyobb és a reájuk erőszakolandó kisebb helyiség közötti bérkülönbséget a sajátjukból is fedezni. Ismételten kéri az előljárásságot, ne kényszerítse ki őket eddigi helyiségükből. Különbösen is, egy felépítendő méltó zsinagóga céljaira szükséges pénzt hajlandók ők előteremteni.

Az előljárásság végre belátta a zsinagóga-párt kérésének jogos voltát és a régi helyiséget továbbra is kibérelte a zsinagóga céljaira. A zsinagóga-látogatók viszont ígéretükhöz képest kegyes adományokat felajánlották egy felépítendő új zsinagóga számára. 1862. augusztus 6-án Taub Gusztáv, Fuchs Fülöp és Mauthner Nátán zsinagóga-elöljárók már azon kéréssel fordulnak a hitközség előljárásságához, küldjön ki egy bizottságot, mely a zsinagóga építésére felajánlott, elég tekintélyes összegű adományokat hajtja be és gyümölcsöztetőleg helyezze el. A következő évben, 1863. október 30-án a három zsinagóga-elöljáró, kikhez negyedikkül Kadelburg Illés csatlakozik, megsürgetik a hitközség előljárásságánál a zsinagóga építését. Már november 3-án válaszol az előljárásság a sürgetésre. Az egységes hitközségnek mindig az volt az elve, hogy minden jogos kívánságot teljesítsen. Egy új zsinagóga felépítése kérelmének jogos voltát is elvben elismeri az előljárásság, de a kérés csak akkor lesz teljesíthető, az építés csak akkor lesz megkezdhető, ha meg lesz reá a kellő anyagi fedezet. Hogy azonban a zsinagóga építésének kérdése kellő módon előkészítettessék, az előljárásság Weisz M. A. elnöklete alatt egy 15 tagú bizottságot nevez ki, melynek feladata, hogy az építkezés teljes anyagi fedezetéről gondoskodják.

A vezetők azon álláspontja, hogy az építéshez mindaddig nem lehet hozzáfogni, míg minden kiadásra nincs meg előre biztosítva a kellő fedezet, ismét évekre odázta el a zsinagóga építését. Pedig közben már a zsinagóga számára alkalmas helyet is találtak a Rombach utcában^{DG5} levő Kehn–Tomola-féle telken, melyet huszonnégy zsinagóga-látogató 44 ezer forintért vásárolt meg, és hajlandó volt minden nyereség és haszon nélkül, önköltségen a hitközség rendelkezésére bocsátani, azon kikötéssel, hogy a telken egy régi rítusú zsinagóga építtessék fel. Ezért a zsinagóga látogatói 1867. október 23-án a szükségesség szempontjára és a jogosság elvére hivatkozva, most már energikusabb

^{DG5} Ma VII. kerület Rumbach Sebestyén utca.

hangú beadványban követelik az előjáráságtól a zsinagóga építését. A Dohány utcai templom felépítésénél sem volt minden kiadás előre fedezve, a zsinagóga építésénél sem szabad erre az álláspontra helyezkedni. A zsinagóga látogatói kijelentik, hogy erős akarattal és megingathatatlan szívóssággal, minden rendelkezésükre álló törvényes eszközzel és módjukban álló minden anyagi áldozat árán is azon lesznek, hogy a zsinagóga minél előbb felépíttessék. Isten és világ előtt jogos az ő kívánságuk, amelyet egészségük és istentiszteletük rítusának méltósága is megkövetel. „A béke hívei vagyunk – írják – és nem követjük más hitközségek példáját, hogy különválnánk, de követeljük a zsinagóga építését, mert csak így lesz a béke fentartható, sőt megerősíthető”.

Az előjáróság végre is engedett az energikus követelésnek, melynek jogos voltát egyébként már 1863 őszén elismerte. 1867. október 25-én, Deutsch Sámuel kultuszelőjáró elnöklete alatt építőbizottságot küldött ki. Ha ennek javaslatait a választmány magáévá fogja tenni, úgy rövid időn belül hozzá fognak látni az építéshez. És Meisel főrabbi, ki mindenkor pártolója volt a zsinagógapárt jogos követeléseinek, 1867. november 30-án tartott utolsó szombati derásájában örömmel hirdeti a zsinagóga látogatóinak, hogy régi jogos óhajuk közel áll a megvalósuláshoz. „Nézzétek csak – szolt – minő változás állott be egy évtized alatt. Akkor a hitközség tanácstermében azon tervvel foglalkoztak és már majdnem el is határozták, hogy ezen imahelyiséget beszüntetik. Én azonban – e helyütt bevallhatom – megmentettem számotokra e templomot. Ma pedig a vezetők örömmel teljesítik a ti kívánságotokat és Isten szolgálatára méltó csarnokot kaptok.”

Az ügy látszólag a gyors megoldás útjára terelődött már. A huszonnégy zsinagóga-látogató által felajánlott Rombach utcai telket a kiküldött bizottság 1867. december 18-án az építésre legalkalmasabbnak találta, 1868. március 15-én a választmány hasonlóan határoz. Az előjáróság az imaszékek eladására aláírási felhívást bocsátott ki és az aláírók többsége is kijelentette, hogy a kiszemelt telket megfelelőnek tartja. A kiírt pályázat folytán beérkezett építési tervek közül Wagner Ottó bécsi építész terveit már el is fogadta az építőbizottság. Az 1868. március 18-án tartott közgyűlés 215 ezer forintot meg is szavazott a felépítendő zsinagóga költségeire, és a Pesti Hazai Takarékpénztártól 70 ezer forint kölcsönt vett fel e célra. Ekkor azonban váratlanul újabb nehézségek merültek fel. Többen erősen hangoztatták, hogy a Rombach utcai telek, az utcának nagyon is szűk volta miatt, teljesen alkalmatlan a zsinagóga építésére és elhelyezésére. Kerestek is hamarjában más, alkalmasabb telket, de végre is arra az eredményre jutottak, hogy a Rombach utcai teleknél alkalmasabb hely nem található, miért is az eredeti terv szerint a zsinagóga oda lenne építendő. Ezen huzavona közben a telek huszonnégy tulajdonosa közül hatan visszavonták azon régebben tett ajánlatukat, hogy minden haszon nélkül engedik át a hitközségnek a telket, a többi tizennyolc tulajdonos pedig azon követeléssel lépett fel, hogy a hitközség nyomban lásson hozzá ez építkezéshez, máskülönben ők is követik hat társuk példáját, annál is inkább, mert módjukban lenne a tulajdonukban levő telket 30 ezer forint haszonnal eladni. Közben olyan vélemény is hangzott el, hogy a hitközség végleg

ejtse el az új zsinagóga építésének tervét és az Orczy-házban levő régi zsinagógát javíttassa és bővíttesse ki.

Az előjáróság azonban most már nem tért le a megkezdett útról, és haladéktalanul hozzálátott az építéshez. Pest szabad királyi város törvényszéke egy 1869. november 15-én kelt végzésével tudomásul veszi az azon év október 27-én létrejött adásvételi szerződést, mely szerint a Rombach utcai telek 48 ezer forintért a hitközség tulajdonába ment át azon rendeltetéssel, hogy a telken a hitközség zsinagógát építeni, és azt mindenkor jó karban tartani köteles. A városi tanács 1870. július 5-én megadja az építési engedélyt. Az építés már előbb, május 1-én indult meg Wagner Ottó tervei szerint, ki az építéssel meg is bízott. Wagner Ottó bécsi építész (szül. 1841), a császárváros több középületének felépítője, később a budapesti Parlament építési terveiért a berlini műkiállítás aranyérmét nyerte meg. Az építőbizottság elnökei voltak Deutsch Ignác és Fochs Antal, kik az építkezés pontos menete körül nagy érdemeket szereztek. A zsinagógával egyidejűleg az épület homlokvonalában egy háromemeletes bérház is épült.

Az épülő monumentális zsinagógára büszkeséggel tekintett az egész hitközség, főleg mert megszilárdította a már-már veszélyeztetett békét és egységet. És az ominózus 1871. év elmúltával, amely évnek október 22-én a király jóváhagyta a hazai orthodoxok szervezeti szabályzatát és amely oly sok egységes hitközség szétforgácsolására vezetett, a pesti hitközség előjárósága meglegedetten közölhette évi beszámolójában, hogy nálunk nem sikerült a hitszakadás zászlóvivőinek káros behatást gyakorolni és a hitközség egysége nem forog veszélyben, habár néhány fanatikus tagot veszít is. A zsinagógapárt tagjai nem hagyják magukat ezek által befolyásolni, főleg, mert látják, hogy a hitközség még nagy áldozatok árán is teljesíti minden méltányos kívánságukat. Épül az új pompás zsinagóga, amilyen még tisztán orthodox hitközségben sem létezik.

Az épülő új zsinagóga számára a hitközség megfelelő hitszónokot is keresett. A rabbikérdés különben is megoldásra várt. Meisel főrabbi 1867. november 30-án bekövetkezett halála óta az akkor már 50 ezer lelket számláló hitközségnek csak két rabbija volt: a nagy tudományú és mély bölcsességű Brill Sámuel Löb, ki főleg a rabbiság rituális ügyeit intézte, és a fiatal dr. Kohn Sámuel, kire a nagy hitközség majdnem minden lelkészi funkciója nehezedett. A hitközség úgy határozott, hogy a főrabbi hivatalt betöltetlenül hagyja, és a Dohány utcai templom, valamint az épülő új zsinagóga számára egy-egy hitszónokot választ. A Dohány utcai templom német hitszónokául választott dr. Kayserling Mayer rabbi 1870 szeptemberében foglalta el állását; a zsinagóga számára alkalmazandó „rabbisági assessor és dársán” állásra pályázatot írtak ki. A nyilvános pályázat kiírása után 32 rabbi pályázott az állásra, kik közül a rabbiválasztó bizottság 1871. március 1-én tartott ülésén Deutsch Emánuel németpalánkai, Pollák Lajos porosz-inowraclawi és Winter Lázár stomfai rabbit ajánlotta próbaszónoklat tartására. Winter rabbi előrehaladott koránál fogva nem jöhetett számításba, és így csak két komoly jelölt maradt, Deutsch és Pollák rabbi, kiket fel is kértek a vendégszónoklatok megtartására. A hívek úgy kívánták, hogy a meghívandó rabbi legalább nyolc napig körükben tartózkodjanak, hogy az esetben, ha próbaszónoklatuk megfelelő lesz, a talmudi

tudományokban (charifusz és pilpul) való jártasságukról is meggyőződést szerezhessenek. 1871. augusztus 12-én és 19-én Deutsch rabbi, augusztus 26-án és szeptember 2-án Pollák rabbi tartották vendégszónoklataikat a hívek nagy sokasága, a választóbizottság, és a külön meghívott száz előkelő zsinagóga-látogató jelenlétében.

A próbaszónoklatok tetszést arattak és mindkét jelölt választásra bocsáthatónak találtatott. A választás előtt Pollák rabbi ellen aggály merült fel, mert egy felekezeti lapban több rabbival együtt oly nyilatkozatot írt alá, melynek alapján attól lehetett tartani, hogy vallási türelmetlensége folytán a hitközség békéjét és egységét működésével veszélyeztetni fogja. A választóbizottság azonban úgy találta, hogy a kifogásolt nyilatkozat csak formájában nem szerencsés, lényegében azonban fedi minden mózesi-rabbini alapon álló hitközség, tehát a pesti hitközség álláspontját is; Pollák rabbi kandidálása ellen tehát akadály nem forog fenn. Különbösen is leveleiben és beszédeiben célul tűzte ki magának a hitközség békéjének fenntartását, a szélső reformoknak pedig éppúgy, mint a hyperorthodoxiának leküzdését. Erre az 1872. február 2-án tartott közgyűlés Pollák rabbit jelölte abszolút többséggel rabbisági assessorrá és a zsinagóga dársánjává, mely jelölést a kongresszus által megállapított szervezeti szabály 29. paragrafusa szerint az összes választók február 18-án és 19-én tartott szavazógyűlésen jóváhagyták, mégpedig fényes módon: 350 szavazó közül 347 szavazott igennel és csak 3 szavazott nemmel. Pollák Lajos lett a zsinagóga megválasztott hitszónoka. Született Nyitrán, 1822-ben és meghalt Budapesten, 1905. július 5-én.

A zsinagóga építkezése serényen haladt előre és 2 1/2 év alatt a külső homlokzat kivételével készen állott Isten szolgálatának szentelt ez új hajlék, a főváros nemes mór stílusban épült egyik remeke. A nyolcszög alakú zsinagóga 26 méter magas, 46 méter hosszú, 21 méter széles, közepén 24 ablakos kupolával, köröskörül 9 színes üvegű, kerek ablakkal. Az impozáns főkapuzaton kívül több oldalbejárója van férfiak és külön nők részére. A 3 folyosó által felosztott férficsarnokban 786 imaszék, a 4 folyosó által szelt nőcsarnokban 474 imaszék van. A fényes kivitelű frigylárával díszített zsinagóga, melynek belsejében feltűnően szép a falfestészet, közepén van elhelyezve az almemor.

1872. október 1-én történt az ünnepélyes zárkőletétel és a zsinagóga felavatása. Az őszi főünnepnek istentiszteletei az új zsinagógában folytak, de az ünnepek elmúltával visszatértek a hívek az Orczy-házban levő régi zsinagógába, hogy az új zsinagóga zavartalanul továbbépíthető legyen. Az építéshez még 50 ezer forint volt szükséges. A hitközségnek a Hermina-téren (a mai Dalszínház-utca tájékán) volt egy háza, ezt eladta 142 ezer forintért, a zsinagóga építésére régebben felvett 70 ezer forintnyi tartozását kifizette, s a többi összeget a zsinagóga költségeire fordította. 1873-ban készült el teljesen a zsinagóga és ez év Ros Hasónója óta zavartalanul folyik benne az istentisztelet.

A zsinagóga bérházában volt elhelyezve az egy ideig fennállott Meisel-Egyetlet és a Röck Szilárd utcai intézet^{DG6} megnyitásáig az izraelita tanítóképezde, később a hitközség

^{DG6} Ma Scheiber Sándor utca 2, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem. Korábban egy épületben volt az ún. tanítóképezde és a Rabbiképző.

leányiskolája. Ez idő szerint az elemi leányiskola és a Talmud-Tóra iskola szomszédja a fényes zsinagógának, mely immár évtizedek óta kettős szent hivatást teljesít: egyrészt ájtatoskodási helyül szolgál azoknak, kiknek vallási lelkiismerete úgy kívánja, hogy az istentisztelet külső formásaiban is maradjon a régi tradíciók útján; másrészt ékesen hirdeti, hogy a régi formák hívei együtt haladhatnak az újabb formák kedvelőivel, miként a zsinagóga zárkövének letételénél a frigyláda belseje alatt elhelyezett okirat mondja „hogy a hitközségben a békét, az egyetértést és egységet fenntartsa és szilárdítsa”. Mert a zsidó vallásnak van egy minden formák fölé emelkedő, hatalmas belső összekötő, ősi ereje: az örök Egyisten imádása.

FORRÁSOK:

A pesti izr. hitközség levéltárában Zs 2. 4, 6, 9 és Rb. 34 jelzés alatt őrzött okiratok.

A pesti izr. hitközség eljáróságának 1870—1874 évi jelentései.

Meisel: Die Brunnen Isaks.

Reich: Beth-Él. I. 522. l.

Büchler: A zsidók története Budapesten.

Vadász: A pesti zsidó templom első ötven éve.

Megjelenés:

Különlenyomat az Egyenlőség 1915. december 12. és 19. számából. 1915 Budapest. Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.T.

A pesti zsidóság második nemzedéke (1936)

I.

II. József császárnak 1781. évi türelmi rendelete és az ezt követő 1783. évi „Sistematica gentis Judaicae regulatio”¹ szab. kir. Pest városának kapuit megnyitották a zsidók előtt. Az ország központjává indult városnak első zsidó nemzedéke, amely főleg a szomszédos Óbudáról telepedett meg², már a kortársak felismerése szerint nagyban hozzájárult Pest város rohamos fejlődéséhez.³ A helytartóság engedélyével állandóan megtelepült, tolerált és a tartózkodási engedéllyel bíró, kommoráns zsidók, akiknek lélekszáma 1787-ben 114, majd 1799-ben már 1075 volt⁴, nem hoztak magukkal vagyonokat, de legtöbbjük becsületes, szorgalmas ember volt, akik munkavégzésükkel természetszerűleg segítettek kiépíteni a befogadó városnak jövődjét.

A pesti zsidók második nemzedéke folytatta az elődök munkáját, gyarapodásával tágitotta a város határait, lendületet hozott a kereskedelembe, belekapcsolódott az iparba is, és hitéletének ápolása mellett kivette részét a hazafias kötelességek teljesítéséből.⁵

A pesti zsidók ezen második nemzedékének rétegeképződését és a gazdasági életben való elhelyezkedését rajzoljuk itt meg az **1820. évben készült hivatalos népszámlálás**, konskripció alapján, amelynek két vaskos kötetbe foglalt adatai a pesti hitközség levéltárában vannak megőrizve.

II.

Elsősorban pontosan megállapítjuk az ezidőben Pesten lakó zsidók teljes lélekszámát. 253 tolerált és 341 kommoráns, összesen 594 családfő van összeírva. Közülük 517 férfi volt

¹ Magyar Zsidó Szemle XIII. évf. 323-4 és 367-374.

² Pester Altofner, Egyenlőség, 1933. évf. szept. 21.

³ Schuster: Geschichte der Stadt Pest, 1806., 117 lap, – idézi Mandl, A pesti izr. hitk. fiúisk. monogr. 3. lap

⁴ Büchler: A zsidók története Budapesten 347 és 356 l. Nemcsak a zsidók, hanem az összlakosság száma is ily ugrásszerű növekedést mutat. Az utóbb egyesült főváros lélekszáma 1720-ban 12.200, 1810-ben már 60.259 és 1831-ben 102.702. – Lásd: Illyefalvi: Budapest Székes főv. Statiszt. Zsebkönyve, 1934. 71.

⁵ Miller Jakab, a Nemzeti Múzeum igazgatója 1810. évi körlevelében hivatkozik a pesti zsidóknak hazafias áldozatkészségére és már azelőtt is mutatott kitűnő példaadására. – A pesti hitk. levéltára ír. 56.

nős, 16 özvegy, 3 elvált, 6 nőtlen és 7 férfinak nem itt lakott a családja. Volt továbbá 44 özvegyasszony családfő és 1 nő, akinek nem Pesten volt a családja.

A családokhoz tartozott 517 házastárs feleség, 767 fiú és 810 leány, vagyis 1577 gyermek – egy családra átlag 3 gyermek jutott –, továbbá 134 felmenő és oldal rokon, mégpedig 55 férfi és 79 nő. Ezek szerint az 594 összeírt családhoz 1371 férfi és 1451 nő, összesen 2822 személyi tartozott. A családoknál albérletben lakott 50 férfi és 22 nő, összesen 72 egyén. Háztartási, kereskedelmi és ipari alkalmazásban 259 férfi és 212 nő, összesen 471 személy volt.⁶

Így tehát az 1820. évben a Pesten lakó zsidók teljes létszáma 1680 férfi és 1685 nő, összesen 3365 lélek volt. A gyermekeknél és rokonoknál 67-tel több a nő, mint a férfi, de ezen különbözet teljesen kiegyenlítődik a férfi alkalmazottak nagyobb száma által.

III.

Érdekes eredményekhez jutunk annak vizsgálásánál, hogy honnan származnak a Pesten letelepült zsidó családok. Ezen második nemzedékhez tartozó 594 családfőnek számottevő része már Pesten született, de még mindig nagy az átköltözés a szomszédos Óbudáról. A letelepülők nagy része, többsége az ország északnyugati megyéiből és a nyugati külföldről, főleg Cseh-Morvaországból jött⁷, kis számban vannak lengyel és balkáni zsidók.

A következő csoportosított összeállítás mutatja a családfők születési helyét:

Magyarország területén született, Pesten 75, Óbudán 85, Pozsonyban 44, Budán 5. A születési vármegyék, a letelepülés nagyságának sorrendjében: Nyitra 37, Pest 23 (Pest, Buda és Óbuda városok külön számítva), Fejér 12, Borsod 10, Nógrád 10, Pozsony 8 (Pozsony városa külön számítva), Győr 8, Sopron 6, Trencsén 6, Veszprém 6, Temes 4, Heves 3, Komárom 3, Moson 3, Zala 3, Arad 2, Bács 2, Csongrád 2, Szepes 2, Tolna 2, Abaúj 1, Bihar 1, Csanád 1, Esztergom 1, Liptó 1, Sáros 1, Zemplén 1, Horvátország 2. Ezek szerint magyarországi születésű volt összesen 370 családfő, vagyis a Pesten lakó családfőknek háromötöd része.

Külföldön született: Cseh-Morvaországban 136, Németországban 38, Lengyel-Gácsországban 21, Török-Szerbországban 8, Ausztriában 5, Franciaországban 1. Összesen 209 családfő született külföldön. Ezenkívül 15 családfő születési helye részben nincs feltüntetve, részben nem azonosítható.

⁶ A zsidó családok számos keresztény alkalmazottat is foglalkoztattak, akiknek száma azonban pontosan meg nem állapítható, mivel ezen "zsidó" összeírásban csak töredékesen vannak feltüntetve.

⁷ Az egykori monarchia egyes országaiból való bevándorlás szabályozásáról lásd Herzog, Die Ein und Auswanderung. Judaica, 1936. év. 17-18.

Százalékban kifejezve az 1820. évben Pesten lakott 594 zsidó családfő közül Magyarország területén született 62,28%, Cseh-Morvaországban 22,90%. Németországban 6,39%, Lengyel-Gácsországban 3.55%, a többi külföldön és ismeretlen helyen 4,90%.

Míg a családfők közül 73 volt pesti születésű, a családanyak közül 97 született Pesten s a gyermekek közül már 1348 volt pesti születésű, a többi 229 gyermek szüleivel együtt került Pestre.

IV.

A középkorban – és ebből a nézőpontból a XIX. század küszöbe még középkor – a zsidó mindenütt ki volt zárva a földművelés és ipar üzéséből, a hivatalokból, az egyetemi képezettséghez kötött pályákról. Nem lelki adottságból, hanem kényszerűségből vetette magát a zsidó a kereskedői irányára. Így volt ez hazánkban is, ahol a kereskedő egyet jelentett a zsidóval, aki elvitathatatlan nagy szolgálatot tett a haza gazdasági életének, midőn a magyar nyerstermékeket kivitte a külföldi piacra és ideirányította a külföldi tőkét. Természetes, hogy nem minden zsidó kereskedő volt nagytőkéjű exportőr, hanem legtöbbje szerény közvetítő kereskedő, meg szegény kiskereskedő és még szegényebb házaló.

A pesti zsidók is túlnyomólag kereskedelemmel foglalkoztak. Vettek-adtak terményárut, lisztet, gyapjút, szőrmét, dohányt, bőrt, bort, pálinkát; árusítottak kocsit, lovat, vasat, ékszer, ruhát, vásznat, rőfösárut, élelmi cikkeket. Nagykereskedő volt 50⁸, kiskereskedő 137, házaló kereskedő 94, ócskás 26, szatócs 3, kereskedelmi alkalmazott pedig 37 családfő. E 347 kereskedő munkájába belekapcsolódott 28 alkusz (Sensal), 16 üzér (Speculant), 3 pénzváltó, összesen 354 családfő tartotta el családját kereskedői munkájával.

A zsidó lakosság zöméből, a kereskedők sorából kerültek ki a gyülekezetnek előkelő és vezető férfiai, kik közül a legismertebbek voltak:

Adler Dávid belvárosi tolerált nagykereskedő, szül. Pesten 1778-ban, Wienből nősült, 1 leánya volt, 3 zsidó és 2 keresztény alkalmazottja.

Baroch Gábor lipótvárosi tolerált terménykereskedő, szül. Pozsonyban 1776-ban, ugyanonnan nősült, 4 fia és 6 leánya volt, csupa keresztény alkalmazottja.

Bauer Mór lipótvárosi tol. nagykeresk., utóbb hitk. előljáró, szül. Pesten 1786-ban, Wienből nősült, 2 zsidó alkalmazottja volt.

Breisach Izsák lipótvárosi tol. terménykereskedő, a hitközség legrégebbs elöljárósági tagja, szül. Pozsonyban 1758-ban, Péterváradról nősült, volt 2 zsidó alkalmazottja, gyermekei már önálló családfők.

⁸ Ezen „nagykereskedők” egy része tőkeszegény ember volt s csak azért szerezte meg a nagykereskedési jogot, mivel a kicsinyben való kereskedés sokáig csupán zárt helyiségben volt megengedve. Büchler i. m. 361.l.

Granichstädter József, lipótvárosi tol. nagyker. (Handelsmann alla Grosso), szül. Óbudán 1774, Pozsonyból nősült, 3 fia volt, 3 zsidó és 1 ker. alkalm.

Kadisch Joachim, belv. toler. nagyker., a hitközségnek éveken át előljárója, szül. Wienben 1785, Pestről nősült, 3 fia és 2 leánya volt, 3 zsidó és 3 ker. alkalm.

Kanitzer Joáchim lipótvárosi toler. nagykeresk., szül. Óbudán 1770-ben, Hunfaluról nősült, 2 fia és 1 leánya volt, 4 zsidó és 1 ker. alkalm.

Kohn Herman terézvárosi toler. terménykeresk., hitközségi előljáró, szül. Óbudán 1780-ban, Győrből nősült, 1 zsidó alkalm.

Koppel Ábrahám belvárosi toler. terménykeresk., szül. Óbudán 1770-ben, Komáromból nősült, 6 zsidó és 1 ker. alkalm.

Koppel Móric lipótvárosi toler. terménykeresk., hitközségi előljáró, szül. Óbudán 1780-ban, Pozsonyból nősült, 1 fia volt, 3 zsidó és 1 ker. alkalm.

Leitner Jakab belvárosi toler. nagykeresk., hitközségi előljáró, szül. Németkeresztúron 1779-ben, Abonyból nősült 6 fia és 3 leánya volt, 4 zsidó és 1 ker. alkalm.

Mandl Zélig terézvárosi kommoráns terménykeresk., utóbb hitközségi előljáró, szül. Aszódon 1775-ben, ugyanonnan nősült, 2 fia volt, 3 zsidó alkalm.

Mauthner Ádám lipótvárosi toler. nagykeresk., a hitközség egyik legrégebb előljárója, szül. Horschitzban 1775- ben, Aszódról nősült, 1 fia és 3 leánya volt, 3 zsidó és 2 ker. alkalm.

Ponczen Ábrahám lipótvárosi toler. nagykeresk., utóbb hitközségi előljáró, szül. Nikolsburgban 1775-ben, Wien-ből nősült, 2 fia volt, 6 zsidó alkalm.

Rosenfeld Lipót terézvárosi toler. gabonakeresk., hitközségi előljáró, szül. Aradon 1775-ben, Pestről nősült, 2 fia és 1 leánya volt, 3 zsidó és 1 ker. alkalm.

Rosenfeld L. Móric belvárosi toler. nagykeresk., szül. Budán 1790-ben, Wienből nősült, 3 fia és 2 leánya volt, 7 zsidó és 2 ker. alkalm.

Rosenthal Salamon lipótvárosi toler. nagykeresk., utóbb hitközségi előljáró, szül. Móron 1769-ben, Pozsonyból nősült, házában lakott fia, menyé és unokája, 2 zsidó alkalm.

Schindler József terézvárosi toler. nagykeresk., szül. Prerau, 1780-ban. Leipnikből nősült, 1 leánya volt, 4 zsidó és 2 ker. alkalm.

Schwartzenberg Juda terézvárosi toler. nagykeresk., szül. Keszthelyen 1770-ben, Paksról nősült, 2 fia és 2 leánya volt, 1 ker. alkalm.

Stern Emánuel lipótvárosi toler. bőrnagykereskedő, szül. Pesten 1786-ban, Pozsonyból nősült, 4 fia és 1 leánya volt, 3 zsidó és 1, ker. alkalm.

Tettinger Lipót terézvárosi kommor. pálinkakeresk., szül. Tétényben 1779-ben, Iglából nősült, 4 fia és 1 leánya volt, 3 zsidó alkalm.

Ullmann Mózes lipótvárosi toler. nagykeresk., hitközségi előljáró, szül. Pozsonyban 1783-ban, a horvát Péterváradról nősült, 5 fia és 3 leánya volt, 5 zsidó alk.⁹

Ullmann Sámuel lipótvárosi toler. terménykeresk., hitközségi előljáró, szül. Pozsonyban 1793-ban, a morva Trietschből nősült, 2 fia volt, 1 zsidó és 1 ker. alkalm.

Wodianer Rudolf belvárosi kommor. terménykeresk., az iskolaügy értékes pártfogója¹⁰ sz. Szegeden, 1789-ben, Kalocsáról nősült, 1 fia és 4 leánya volt, 1 zsidó és 1 ker. alkalm.

Zappert Joáchim belvárosi toler. nagykeresk., szül. Pozsonyban 1786-ban, Óbudáról nősült, 1 fia volt, 7 zsidó alkalm.

Az itt felsorolt kereskedők zsidó alkalmazottai közt volt házitanító, ipari, kereskedelmi, háztartási alkalmazott, szolga, szolgálólány és kocsis.

V.

A kereskedők nagy száma mellett szerényen húzódik meg az iparosok csekély száma. Zsidó iparos nevelése csak nehezen tudott kibontakozni, mert a keresztény mesterek sokáig vonakodtak zsidó tanoncokat alkalmazni, zsidó kézműves egyletek pedig csak a XIX. század harmincas és negyvenes éveiben alakultak Aradon, Nagykanizsán és Pesten.¹¹

1820-ban mégis található Pesten már 73 iparos zsidó családfő, mégpedig szabó, cipész, tímár, ötvös, vésnök, pipa- és dohányvágó, papír- és kártyakészítő, mázoló, üveges, paszományos, lámpagyártó, mészáros, pálinkafőző, optikus és varrónő. Valamennyien kisiparosok voltak, akik túlnyomó részben egyedül, vagy legfőljebb 1-2 segéddel dolgoztak.

Kivételesen fellendült a zsidók között a pipakészítő ipar. Így Deutsch Ábrahám morva származású 30 éves terézvárosi kommoráns pipavágó 6 inással dolgozott, a pápai születésű 40 éves Hilf Dávid terézvárosi kommor. pipakészítő 6 segéddel és 7 inással, a várpalotai születésű 29 éves Weisz Lőrinc terézvárosi kommor. iparos 2 segéddel és 6 inással dolgozott. A török területről jött „frank” zsidók közül pipakészítő volt a Belgrádból való 70 éves Éliás Izsák, az ugyanonnan való 56 éves Kabai József, valamint a Nisből származó 45 éves Albachari Eliás.

⁹ Ullmann utóbb gyermekeivel együtt kitért a zsidó hitből, felesége azonban hűségesen kitartott zsidósága mellett. Löw: Der jüd. Kongress. 108 1

¹⁰ Mandl, id mű. 28. l.

¹¹ Groszmann: A magy. zsidók V. Ferdinánd alatt, 17 l. – Egyébként a pesti hitközség előljárósága még egy évtized múlva is kénytelen a városi hatóságnál közbenjárni „wegen der jüdischen Professionisten, damit selbe ungestört ihre Profession betreiben können.” (Magyarul: „*azért, hogy a zsidó iparosok zavartalanul gyakorolhassák hivatásukat.*”) Hitk. 1829. febr. 18-i jegyzőkönyve.

Különleges helyet foglalt el az iparban a Móron 1758-ban született Rosenthal Eliás héber könyvnyomdász¹², az egyetemi nyomda bizományosa, a héber irodalom jeles ismerője. Fia, a Komáromban 1796-ban született Rosenthal Sámuel korrektora volt a nyomdának.

Az idegenből jövő zsidó vásárosok tették szükségessé, hogy 17 zsidó vendéglőiparos is volt Pesten. Alkalmi munkás volt 21 zsidó családfő, akik, mint teherhordók (Trägler) keresték meg keserves kenyerüket.¹³

VI.

A pesti zsidó társadalomban, de azon túl is nagy tekintélyben állt az egyetlen zsidó orvosdoktor, az Óbudán 1780-ban született Jakobovics Fülöp, a zsidó kórház első főorvosa, a zsidók magyarosodásának előharcosa¹⁴, aki pesti születésű feleségével, 1 fiával és 2 leányával a terézvárosi Gömöri-házban lakott. Háztartásához szakácsnő, szolgálólány, gyermekgondozónő és kocsis is tartozott, mert a tekintélyes „doktor” kocsin járt a betegekhez. Mind a 4 alkalmazottja keresztény volt.

A zsidó kórház második orvosa, Hoffmann Albert nem volt doktor, hanem „Chirurgiae Magister”, képezített sebész, született Oroszvárott 1786-ban, feleségével, 2 fiával és 1 zsidó szolgálóval a belvárosi Gyertyánffy-házban lakott.

A Terézvárosban lakott Mülhoffer Sándor orvos, háromtagú családjával és 1 zsidó szobalánnyal, – míg a csehországi Schenk Jakab 26 éves nőtlen sebész albérletben lakott egy terézvárosi kereskedőnél.

Holicsról származó három testvér folytatott fogorvosi gyakorlatot, mégpedig az 55 éves, Löffler Sámuel a Terézvárosban, a 44 éves Löffler János a Lipótvárosban és a 34 éves Löffler Gottlieb ismét a Terézvárosban.

VII.

A pesti zsidó gyermekek nevelésével 23 zsidó tanító foglalatzkodott. Két „Normal-Lehrer”^{NE1} tanított a hitközség nyilvános iskolájában, mégpedig a Csehországból származó, 40 éves Heller Bernát, aki feleségével, 3 fiával, 3 leányával és 1 keresztény

¹² Büchler: i. m. 397. l.

¹³ A teherhordó zsidók „Nauszé másszó” vagy „Nauszóim” (נאשאי משה) magyarul: teherhordók) néven egyetlet is létesítettek a vallásosság ápolására. Lásd: Egyenlőség 1934. évf. jan. 27. szám. 10. o. Groszmann Zsigmond: Milyen volt száz éve a pesti zsidóság?

¹⁴ Groszmann: i. m. 14. l.

^{NE1} A Normalschule (a zsidó nyilvános iskola) tanára.

szolgálóval a Terézvárosban lakott; továbbá a miskolci születésű nőtlen Kleinwald József, aki egy terézvárosi kereskedőnél lakott albérletben.

Magántanítók voltak: a stájer Leibnitzből való 19 éves Augenstein Jakab; a lengyelországi 32 éves Baumfeld Tóbiás; a 23 éves óbudai Braun Fülöp; a pesti születésű 14 éves Drach Ignác, aki hat év múlva nyilvános tanító lett;¹⁵ a németországi 33 éves Kunstädter Márkus és ennek krakkói születésű 24 éves segédtanítója Goldstein Bernát, az óbudai 55 éves Laszky Jakab; a krakkói születésű 65 éves Leitner Józsuá, aki mellett 19 éves fia Leitner Dávid segédtanítóskodott; a trencsényi 48 éves Morgenstern Mózes; a csehországi 44 éves Parnitsovsky Mayer; a frankfurti 58 éves Pinsk Dávid; a pozsonyi 48 éves Pollák Efraim; a 28 éves morva Rosenbaum Jakab; Braun Fülöp segédtanítója a 15 éves Rotfeld József; Baumfeld Tóbiás segédtanítója a prágai születésű 25 éves Rotschild Vilmos, utóbb nyilvános tanító;¹⁵ Rosenbaum Jakab segédtanítója a 17 éves morva Spitzer Jakab; a csehországi 43 éves Tachauer Mayer Lőb; az 52 éves németországi Winden Mózes és végül ennek segédtanítója a nagysurányi 27 éves Neugert Simon.

Volt egy tanítónő is, még pedig a Csehországból való Perger Johanna 30 éves özvegyasszony.

Látjuk tehát, hogy a tanítók egy része (7) már Magyarországon született, tekintélyes része (7) a művelt Cseh-Morvaországból jött, és a többi külfölddel szemben (5) erősen van Lengyelország képviselve (4).

Az értelmiségi foglalkozásúak közé tartozott a Prossnitzból való 52 éves Schack Dávid „Schachspiel-Lehrer”^{NE2}, valamint a később kitért és híressé vált Saphir Gottlieb Móric író, aki Lovasberényben született 1795-ben és a konskripció idején, mint „Teather-Zeitungs Schreiber”^{NE3}, a lipótvárosi Eggenberger-házban lakott.

VIII.

A 3365 lelket számláló gyülekezet hitéletének középpontjában állottak a rabbik. Az óbudai születésű Wahrman Izrael rabbi előbbi papi helyéről, Bodrogkeresztúrról való feleségével, 1 fiával, 2 leányával, 1 unokájával és 1 eltartott rokonával a terézvárosi Orczy-házban lakott, ahol a templom is volt. A családra egy zsidó szolgálólány takarított. Oppenheimer Simon rabbisági ülnök (Kirchen-Inspector), aki a morva Kromauban született, galgóci származású feleségével, 1 fiával, 2 leányával és 2 háztartási alkalmazottal a terézvárosi Kolmann-házban lakott. A Sasvárról származó Brill Azriel rabbisági ülnök (Jurist) feleségével, 2 fiával és 4 leányával a terézvárosi Unger-házban lakott, háztartására 1 ker. szolgáló takarított.

¹⁵ Mandl: i. m. 21. l.

^{NE2} Sakkjáték tanár.

^{NE3} Színházi újságíró.

A három rabbin kívül több hitközségi alkalmazott (Domestic) szolgálta a hitéletet. A stomfai születésű 35 éves Peszl Kopel kántor, „Vorbeter von der Gemeinde”^{NE4}, 5 tagú családjával az Orczy-házban lakott. Morvaországból jött 5 tagú családjával a 60 éves Wolf József előimádkozó, valamint a 32 éves gyermektelen Schönfeld Izsák előimádkozó. A kántorok mellett 3 énekes segédkezett az istentiszteletnél, még pedig a galántai 54 éves Singer Jakab „Schulsänger”^{NE5}, a 38 éves lengyel Löwy Áron „Bassist von der Gemeinde”^{NE6}, akit „Áron Bass” néven ismertek és az 58 éves bresloui Grünfeld Ábrahám.

A szertartásos vágást, saktolást 5 metsző látta el: a Moson megyei Boldogasszonyból való 59 éves Reinhardt, a pozsonyi 50 éves Heller Mihály, a pesti születésű 27 éves Neuhauser Mayer, a Parisból való 40 éves Pariser Mihály, akinek Aszód volt előző állomáshelye, és a morva származású 48 éves Adler Áron baromfimesztő.

Jegyző, „Schreiber von der Gemeinde” volt a pozsonyi születésű 48 éves Mandl Emánuel, aki óbudai feleségével és 3 fiával a terézvárosi Vestermayer-házban lakott. A hitközség nyugalmazott titkára, Feuchtmann Simon, aki Óbudán született 1778-ban, feleségével és 8 gyermekével az Orczy-házban lakott. „Kirchendiener”^{NE7} szolgálatot négyen is végeztek, két morva, egy német és egy lengyel származású sámosz. Kisbíró (Kleinrichter) volt a 35 éves Rizics Simon; iskolaszolga és türelmi adó behajtó (Camarel Tax Einnehmer) volt a 40 éves Kohn Jónás; mindketten morva születésűek. A trencsényi 53 éves Schreiber Jakab tóráíró „Zehngebot-Schreiber” volt. Kórházi gondnok (Spitalsvater) volt a csehországi 48 éves Adler Herz, kilencen foglalkoztak betegápolással (4 férfi és 5 nő), halottas ruhát készített a pozsonyi 47 éves Glück Simon „Leichenhemds-Schneider”, sírásók voltak a tatai 34 éves Rosenberg Mózes és a pesti születésű 30 éves Haim Áron.

IX.

Volt a pesti zsidók közt néhány különleges foglalkozást űző is. Muzsikusként voltak a pesti születésű Leitner Nátán, az óbudai 35 éves Klück Fábián, a sasvári 38 éves vak Schossberger Herman, kit 16 éves sógora vezetett. Szépirok voltak az óbudai 38 éves Cesar Henrik, a pozsonyi 30 éves Löffler Móric és a prágai 24 éves Fischer József. A trencsénybányai 23 éves Pergamentarbeits Márkus pergamenkészítő volt. A krakkói születésű 40 éves Isac Dávid kósertej kihordással tartotta el 7 tagú családját. Mint obsitos katona

^{NE4} A közösség előimádkozója. Feladata a közösségi ima irányítása, ritmusának megadása. Lehet a közösség által ad hoc megbízott (söliách cibur: a gyülekezet küldötte), vagy éppen „hivatásos” kántor, chazan is.

^{NE5} Zsinagógai énekes, kántor.

^{NE6} A hitközség basszushangú énekese.

^{NE7} Templomszolga (samesz). Groszmann írásmódjában „sámosz”.

(Beurlaubter) lakott Pesten a 25 éves Beckmann Lipót József¹⁶, ennek sógora, a 22 éves Lemberger József, a 45 éves Spiri Löb, a 26 éves Schuster Löbl és a 46 éves Wiener József, ez utóbbi, mint invalidus, hadirokkant.

Az egyetlen zsidó tyúkszemvágónak, a pesti születésű 46 éves Wolf Izrael terézvárosi tolerált lakosnak elég dolga akadhatott, mert szolgálival dolgozott, és nemcsak 4 gyermekét tartotta el, hanem még 4 rokon is házában lakott, és egy zsidó cselédet is tudott tartani.

Foglalkozás nélküli magánzó volt 11 egyén, akik vagy megtakarított tőkéjükből éltek, vagy családjuk tartotta el őket.

X.

A dolgozó nő fogalma nem volt ismeretlen a száz év előtti pesti zsidóság körében. Házalással foglalkozott 13 özvegy és 1 férjes asszony, kiskereskedő és ócskás volt 9 özvegy nő, 1 özvegy asszony spekuláns volt. Varrással foglalkozott 4 özvegy és 2 hajadon; 1 özvegy kötőnő, 3 özvegyasszony vendéglős volt. Divatáru kereskedő (Marchand de Mode) 2 özvegy és 1 hajadon volt, 1 özvegyasszony – amint már említettük – tanítóskodott.

Különlegesen női foglalkozást űzött 4 ápolónő és 3 szülész, 1 özvegy, mint „Barchesbäckerin”^{NE8} és 2 asszony, mint „Bratenbraterin”^{NE9} kereste bizonytalán nem zsiros kenyerét. Ezenkívül több mint 200 nő, lányok és asszonyok háztartási alkalmazásban állottak. Az egyik szakácsnőről fel van jegyezve, hogy 99 éves.

XI.

A zsidó szülő iparkodott gyermekének „jobb jövőt” biztosítani. Mind többen és többen iskoláztatták gyermekeiket, mert így remélték számukra a jobb jövő előkészítését. Középiskolai tanuló (Student) volt 35 fiú, bölcsészethallgató 3, orvosnövendék 2 és chyrurgusjelölt 1 fiatalember, mind megannyi pesti szülők gyermeke. Ezenkívül albérlésben lakott a pesti zsidó családoknál 10 középiskolai tanuló, 2 orvosnövendék és 11 chyrurgusjelölt. Ezek szerint 1820-ban a pesti középiskolákba 45 zsidó tanuló járt, csak

¹⁶ 1815-ben vonult be katonának. Lásd: Egyenlőség 1918. márc. 23-ki számában: Pesti zsidó katonák 1848. előtt.

^{NE8} Barchesz-sütőasszony. A barchesz mákkal szórt fonott kalács, ünnepi alkalmakra.

^{NE9} Pecsénye-sütőasszony.

azt nem tudjuk megállapítani, hogy valamennyi nyilvános tanuló volt-e; az egyetemekre 19 zsidó hallgató volt beírva (3 bölcész, 4 orvos, 12 sebész).

Férfiak és nők, ifjak és öregek dolgos tagjai voltak a növekedő gyülekezetnek és a gyarapodó városnak. Munkakerülő söpredék csak elenyésző számban akadt közöttük. A konskripció könyv 6 férfi és 6 nő koldust ír össze, akik közül egy 20 éves fiúról fel van jegyezve, hogy „Kranker Vagabund”^{NE10}, egy 19 éves leányról pedig, hogy teljesen elzüllött, beteg kéregető. A közel negyedfélezer összeírt zsidó személy közül csak 5 egyén neve mellett található a „verdächlig”^{NE11} megjegyzés.

XII.

A Pesten letelepült zsidók részben a városi tanács akaratából, de részben önként is túlnyomólag a Terézia elővárosban béreltek lakást.¹⁷ Az 594 család közül 479 lakott a Terézvárosnak 135 házában. Egyes házak valóságos zsidó szállók voltak. A 398. számú Hink-házban 11 család, az 1061. számú Horváth-házban 12 család, a 400. számú Staffenberger-házban és az 1015. számú Farkas-házban 14-14 család, az 1055. számú Rottenbiller-házban 15 család, az 1059. számú Gyertyánffy-házban 16 család, az 1050. számú Müller-házban 17 család, a 414. számú Orczy-házban 20 család¹⁸ és az 1053. számú Unger-házban 25 család lakott.

A Lipótvárosnak 38 házában 86 család lakott, itt is eléggé összeköltözve. Így például a 287. számú Festetich-házban 10, a 284. számú Urbán-házban 11 zsidó család lakott.

A Belvárosnak 15 házában 25 család lakott, mégpedig szétszórva, bár a 621. számú Feszti-házban és a 648. számú Remold-házban 4-4 család lakott. A Józsefvárosban 1, a Ferencvárosban 2 és Rákoson 1 zsidó család telepedett le.

Egy terézvárosi vaskereskedő (Ruh Hers) és egy terézvárosi pálinkafőző (Schuller Jakab) csak üzemét tartotta fenn Pesten, lakásuk pedig Budán volt.

^{NE10} Beteg vagány vagy betegesen csavargó.

^{NE11} Gyanús (német).

¹⁷ Büchler: i. m. 345-6 lap.

¹⁸ Azonkívül itt volt a templom, az iskola és községi iroda is.

XIII.

A családfők életkor szerint következőképp oszlottak meg:

A családfő életkora	A családfők száma
19	1
20–29	78
30–39	185
40–49	173
50–59	104
60–69	42
70–79	10
85	1

A családfők zöme 30-60 év közti korban volt, viszonylag kicsiny az aggok száma. A legfiatalabb családfő egy óbudai születésű 19 éves házalónő volt, aki özvegy anyjával lakott együtt, míg férje nem tartózkodott Pesten. A férfiak közül többen egészen fiatalon nősültek. Egy mázoló 21 éves korában már 2 gyermeknek volt az apja. Legidősebb családfő volt a Galgócra való 85 éves Waitzen Jakab magánzó.

XIV.

A zsidók családi nevei német hangzásúak voltak, egyrészt, mert főleg német nyelvű területekről származtak ide, de meg azért is, mert II. József császár 1787. évi rendelete német nevek viselésére kényszerítette a hazai zsidókat.¹⁹ Elvértve előfordulnak magyar nevek is, mint Lázár József, Temesvár Liebman, Temesváry Anna; héber és keleti nevek főleg a török területről jött szefárd (frenk) zsidóknál, mint Haim Áron, Kadisch Joachim, Schaltiél Rubin, Kabai József, Albachari Éliás; latinos nevek, mint Cesar Henrik, Caspar Gerzson, Dux Ádám, lengyel nevek, mint Laszky, Mositzky, Parnisovszky.

Így rajzolódik le előttünk az 1820. évi konskripció²⁰ alapján a pesti zsidóság második nemzedéke, amely közgazdasági és hitéleti tevékenységével megszilárdította azon alapokat, melyeken tovább épült a következő nemzedékek munkája.

Megjelenés:

Magyar Zsidó Szemle, 1936, 53. évf. 231-243. o.

¹⁹ Büchler: i. m. 346 l.

²⁰ A konskripció hatósági személyek által történt a hitközség költségén. – Hitk. 1829. febr. 23. jegyzők.

A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1916)

(1835–1848)

Az újkori zsidóságra a XVIII. század két lángelméje volt döntő befolyással: Mendelssohn Mózes (1729–1786), ki első rést ütött a szellemi élet gettójának elavult falán, hogy a felvilágosultság szabad ege alá vezesse hitfeleit és II. József császár (uralk. 1780–1790), a királyi trónon ülő demokrata, ki minden embert egyenlő jogban akart részesíteni. A Mendelssohn által elvetett kulturális renaissance magja termékeny talajra hullott és a XIX. század első tizedeiben hazánkba is eljutnak gyümölcsei; a József császár által elvetett politikai renaissance magja fölött sok dermesztő zivatar vonult végig, míg a XIX. század folyamán mégis csak kikelt a szabadság, egyenlőség és testvériség napjának melegétől.

E két lángelme munkájának jótékony hatása alatt indul meg a magyar zsidóság megújodása, mely átalakulási folyamatnak 1835-től 1848-ig terjedő kora a magyar zsidóság történetének egyik legérdekesebb fejezete. Nagy jelentőséggel bír ezen nem teljesen másfél évtized hazánk általános történetében is: ekkor vált magyarrá a hatóságok és a törvénykezés nyelve, ekkor szabadult fel a jobbágyság és nyerték el a nem nemesek a nemesek jogkörének tetemes részét. Ekkor rakódtak le azon alapok is, melyeken felépült a mai magyar zsidóság. A hazai zsidóság magyarosodása, rendes iskola, művelt formájú istentisztelet, a zsidók iparüzése, polgári jogok elnyerése és minden, amit ma már természetesnek tartunk, ezen időben keletkezett, vagy indult keletkezésnek. És ha igaz, hogy a jelen megértéséhez csak a múlt ismeretén át jutunk, úgy még igazabb, hogy a félmúlt ismerete által értjük meg legjobban a jelent, a tegnap ismerete által a mai napot.

Egykorú hírlapi feljegyzések, az e kor egyes mozzanatával foglalkozó tanulmányok és monográfiák alapján a következőkben, ha nem is teljes, de lehetőleg az egész korszakot felölelő és összefüggő képet iparkodunk adni a minden tekintetben érdekes korszakról. A kép elkészítésénél forrásul szolgáltak ez egykorú sajtón kívül Löw: Ben Chananja, Magyar Zsidó Szemle, Stein: Magyar Rabbik és Imit Évkönyv különböző évfolyamaiban található adatok és dolgozatok; továbbá: Első magyar zsidó naptár (Pest, 1848); Einhorn J.: Die Revolution und die Juden in Ungarn (Leipzig, 1851); Löw L. (dr. Weil): Áron Chorin (Szeged, 1863); Reich J.: Beth-El (Bpest, 1868); Löw L.: Der jüd. Kongr. in Ungarn (Pest, 1871); Löw-Kulinyi: A szegedi zsidók (Szeged, 1885); Marczali H.: A legújabb kor története (Bpest, 1892); Herzog E.: A zsidók története Liptó-Szent-Miklóson (Bpest, 1894); Steiner A székesfehérvári zsidók története (Bpest, 1895); Pollák M.: A zsidók története Sopronban (Bpest, 1896); Vajda B.: A zsidók története Abonyban és vidékén (1896); Barna-Csukási: A magyar zsidó fel. el. és polg. isk. monographiája (Bpest, 1896.); Kohn S.: Kohn, Schwerin Götz (Bpest, 1899); Bernstein

B.: A magyar szabadságharc és a zsidók (Bpest, 1898); Büchler S.: A zsidók története Budapesten (Bpest, 1901).

I. Az 1839-1840. évi országgyűlés

A felvilágosodott szellemben, de önkényesen uralkodó II. József öccse és utóda, II. Lipót király nyomban trónraléptekor, 1790-ben országgyűlést hívott egybe Pozsonyba, ezzel akarván jelezni alkotmányos uralkodói szándékát. Ez országgyűlés, melyet a magyar alkotmány megerősítése jellemez, 38. cikkelyében a zsidók helyzetét is megállapította. Ideiglenesen azokat a jogokat biztosította részükre, melyeknek József császár jóvoltából 1790. év január elsején birtokában voltak. Ezek szerint minden városban lakhatnak, csak a bányavárosokból maradnak továbbra is kizárva. Egyúttal országos bizottságot (regnicolaris deputatio) küldött ki azon utasítással, hogy a legközelebbi országgyűlés elé határozati javaslatot terjesszen a zsidókra vonatkozólag.

A deputáció megbízásából gr. Haller József tervezetet készített, mely szerint a zsidók a bányavárosok kivételével minden szabad királyi városban lakhatnak, vallásukat szabadon gyakorolhatják, iskolákat – beleértve az egyetemet is – látogathatnak és a doktori grádust elnyerhetik. Haller tervezetét az országos bizottság elfogadta, de országgyűlés elé nem került. Közben ugyanis kitört a francia háború és a kormány rövid országgyűléseket hívott egybe csak azért, hogy a szükséges újoncokat és pénzsegélyt megszavazzák.

A zsidók, kik az összes közterheken kívül még a megalázó türelmi adó terhét is viselték, de semmi polgári jogban részük nem volt, minden alkalmat felhasználtak jogállapotuk rendezésének sürgetésére, és ezért a Ferenc király által 1792-ben és 1807-ben egybehívott országgyűléseknél, ugyancsak 1807-ben magánál a királynál és 1811-ben József nádornál petícióban kérik a zsidótörvény tárgyalását. Metternich államkancellár 1812-től 1825-ig országgyűlés nélkül kormányzott és midőn 1825-ben a király ismét egybehívta a rendeket, a hazai zsidók 1826. február 4-én újból csak petícióval fordulnak az országgyűléshez, ügyük rendezését kérve. Az országgyűlés gr. Hallernek 1791-ben készült tervezetét újabb országos bizottságnak adta ki megvizsgálás és a legközelebbi országgyűlés elé terjesztendő javaslattétel végett. A legközelebbi, 1830-ban tartott országgyűlésen, mely V. Ferdinánd megkoronázásával foglalkozott, valamint az 1832–1836. évi országgyűlésen azonban a zsidókérdés szóba sem került.

A következő diéta összehívása előtt a magyar zsidóság egy része, mely Ullmann Gábor pesti hitközségi elnök köré csoportosult, agitációt fejtett ki a teljes emancipáció érdekében; míg a zsidóság egy másik része, mely a pozsonyi hitközség vezetői köré csoportosult, az emancipációtól féltette a vallásosságot és ezért elegendőnek tartott a zsidóknak adandó néhány engedményt. A vármegyék azonban, melyekben a magyar

nemességé volt a döntő szó, megértették a kor követelményét és túlnyomó része az 1839–1840. évi országgyűlésre küldött követének oly utasítást adott, hogy emeljen szót a zsidók teljes emancipációja mellett.

Az 1839. június 2-án Pozsonyban megnyílt országgyűlés, melyen a liberális ellenzék volt többségben, már július havában, az úrbéri törvényjavaslat tárgyalásánál kimondotta, hogy jobbágyi telket zsidók is vásárolhatnak és így a földművelés által új, rendes életmódot akart nyújtani az egyoldalú kereskedelemre szorult zsidóknak. A pesti hitközség előjárósága látva az országgyűlés, főleg az alsó tábla jóakarátát a zsidók iránt, érezte, hogy elérkezett az idő, midőn a hazai zsidóság érdekében eredményesen lehetne fellépni. Ezért 1839. szeptember 15-én Boskovitz Lőb József és még 3 más hitközségi előjáró aláírásával ellátott körlevélben felhívja a hazai összes hitközségeket, hogy küldjenek minden megyéből 2-2 megbízottat, kik az országgyűlésnél a zsidók helyzetének megjavítása tárgyában teendő lépésekről tanácskozzanak.

1839. november elején tanácskoztak Pesten a kiküldött megbízottak, kik 12 képviselőt választottak és őket felhatalmazták, hogy a zsidók ügyét képviseljék az országgyűlés tagjainál.

A zsidó képviselők Boskovitzot választották elnökül és József nádornál tett audienciájuk után elhatározták, hogy egy Schwab Lőb pesti főrabbi által készített petíciót nyújtanak át az országgyűlésnek. A petíció előadja, hogy bár a magyar országgyűlések mindig jóakarattal voltak a zsidók iránt, még se felesleges a külön jogkérelmezés, nehogy szemrehányás érje a zsidókat, hogy ők maguk kerülnek minden polgári reformot. Elpanaszolja, hogy a zsidók a szabad királyi városokban nem vásárolhatnak se házat, se telket; az országban nem bérelhetnek se földet, se vámot; bizonyos területeken még csak nem is lakhatnak; hivatalt nem viselhetnek; nem lehetnek ügyvédek, iparos céhekbe nem léphetnek. Idegennek tekintik a zsidót 800 éves hazájában, holott nem marad el a más hitűek mögött se az alattvalói hűség, se a honszeretet gyakorlásában. A magyar királyság izraelitái kérik, adassék meg nekik az állampolgári jog; ezáltal a haza sok százezer hű fiát keltené a mostaninál méltóbb életre és még bensőségesebben fűzné őket magához. A zsidó képviselők a petíciót magyar nyelvre fordították és Pozsonyban átnyújtották a nádornak, valamint a rendeknek és főrendeknek.

Az országgyűlés, melyen többségben volt a liberális ellenzék, méltányolta a petíció szavait és kész volt a haza zsidóságát a polgárok sorába emelni. Az 1840. március 9-én tartott kerületi ülésén felállott Pest vármegye követe, Dubraviczky Simon és a megyéjétől 1839. június 10-én nyert utasítás értelmében a következő törvényjavaslatot terjesztette elő:

„1. §. A türelmi adó eltöröltetik,

2. §. A zsidók az ország egyéb nem-nemes lakásai által gyakorlott minden polgári jogokban a magyar szent korona alatt mindenütt egyaránt részesítettek.”

A rövid, de tartalmas és minden betűjében liberális törvényjavaslatot Pest vármegye követe azzal indokolta, hogy a zsidó, előítélet folytán, el van zárva az ipartól, a földműveléstől; lehet a legvitézebb katona, mégsem éri el a tisztí rangot; így jár a

tudományos pályákon is. Egyedül a kereskedelemre van kényszerítve és mivel nem rendelkezik minden zsidó kellő tőkével, házalni, esetleg uzsoráskodni is kénytelen. Minden polgári terhet visel és még külön türelmi adót is kell fizetnie. Javasolja, hogy a zsidó vallás vétessék fel a befogadott vallások közé, a zsidók pedig nyerjenek teljes polgárjogot.

Oly szavak voltak ezek, minők ezelőtt még soha és azután is csak sokára hangzottak el a magyar országgyűlésen. A liberális ellenzék több tekintélyes és vezető tagja, mint Deák Ferenc, Hertelendy, Pulszky és Szegedy meleg szavakkal ajánlotta Dubraviczky javaslatának elfogadását és rövid vita után a kerületi ülés egyhangúlag el is fogadta a törvényjavaslatot.

A rendek 1840. március 24-én tartott ülésükön a törvényjavaslatot a maga egészében nagy többséggel megszavazták és üzenet (nuncium) kíséretében átküldték a főrendekhez. A nuncium szerint már a méltányosság is megköveteli, hogy a zsidóknak megadassák mind az a jog, mely megillet minden polgárt, ki a közterheket viseli. A polgári kereset minden forrása megnyitandó a zsidó előtt: ne tekintsék őket többé idegennek az országban és akkor szeretni fogják hazájukat; töröltessék el minden külön zsidó adó és akkor önként fogják vértüket is feláldozni hazájukért. A törvényhozás adja meg nekik a polgárjogot és ezáltal el fog simulni minden ellentét zsidó és keresztény között.

A főrendek 1840. március 31-én tárgyalták a törvényjavaslatot, melyet elfogadásra ajánlott br. Barkóczy székesfehérvári püspök, br. Eötvös Ignác főtárnokmester, ennek fia br. Eötvös József, br. Erdődy Sándor és gr. Zay Károly. Eötvös József (1813–1871) 1848-ban kultuszminisztere lett az első független minisztériumnak és az alkotmány helyreállítása után az Andrássy-kabinetnek, mely minőségében 1867-ben megszavaztatta a zsidók emancipációját. Zay Károly (1797–1871), az ág. evang. egyház főfelügyelője, a legliberálisabb ellenzéki főrend, kezdetben gr. Széchenyi Istvánnal együtt küzdött, de midőn ez később konzervatívabb irányban haladt, politikai ellenfelek lettek. Nagy tekintélyét mutatja, hogy 1847-ben a négy nádorjelölt egyike volt. Erdődy Sándor (mh. 1881), a kiváló ellenzéki szónok, jeles természettudós is volt. Ezek voltak az emancipáció szószólói a felső táblán.

A főrendek többsége azonban nem volt hajlandó a törvényjavaslatot a maga teljességében megszavazni. Az a vélemény alakult ki közöttük, hogy bár a főrendek is kívánják, hogy a zsidók kedvező polgári jogok által szorosabb kapcsolatba jussanak a hazával, de csak a fokozatos haladás útján. Nem fogadhatják el az egyszerre nagyon is sokat nyújtó törvényjavaslatot, hanem a következő jogokat hajlandók megadni a zsidóknak. 1. A türelmi adó töröltessék el. 2. Az ország minden városában és területén szabadon lakhatnak. 3. Minden ipart űzhetnek. 4. Jobbágytelket és a szabad királyi városokban polgári telket vásárolhatnak. 5. Bevándorlási engedély csak oly külföldi zsidóknak adassák, kik vagyonuk, iparuk vagy tudományuk által az ország hasznára lehetnek. A főrendek véleménye szerint már ezen rendelkezések is tetemesen javítják a

zsidók helyzetét; további engedmények adása azonban csak a jövőbeni országgyűléseknek dolga. Határozatukat válaszbán (renunciám) közölték a rendekkel.

A rendek 1840. április 6-án tartott ülésükön elfogadták a főrendek módosított javaslatát. Jobban szerették volna ugyan, ha ezek a fokozatosságtól elálltak volna és az eredeti javaslatot változatlanul magukévá tették volna; de miután a főrendek javaslatában kifejeződő elvek megegyeznek a rendek törekvéseivel és csak a megvalósítás módozatában van eltérés, ezért beleegyeznek a változtatásba.

A nemesi rendek eredetileg teljes emancipációt terveztek, a főrendek ehelyett csak némi jogbővítést voltak hajlandók a zsidóknak adni, a városi polgárok azonban még ezt is sokallták. Fel voltak háborodva az országgyűlési határozatoktól, melyek a teljesen jogtalanoknak jogot juttatnak. Főleg Pozsonyban nyilvánult türelmetlen módon a polgárok haragja és a város több utcáján ily feliratot függesztettek ki: „Átok a zsidókra és a rendekre”. Deputációt is menesztettek Bécsbe a királyhoz és a törvényjavaslatról a szentesítés megtagadását kérték.

A polgároknak Bécsben nem kellett zárt kaput döngetniük; a kormányban nem volt sok hajlandóság a zsidók iránt. Az országgyűlés 1840. április 24-én feliratot (representatio) intézett a királyhoz, melyben a két tábla által elfogadott javaslat királyi jóváhagyását kéri. 1840. május 10-én kelt a királyi válasz (resolutio), mely a főrendek által már amúgy is megcsonkított törvényjavaslatot sem fogadja el, hanem a következő törvényt hirdeti ki: „Addig is, míg a zsidók állapotjáról a törvény bővebben rendelkezik, ezúttal határozatuk: 1. §. Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes utón engedelmet nyertek, ha ellenük erkölcsi magokviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak – kivéven egyedül az 1791-ik esztendei XXXVIII. törvénycikkben említett bányavárosokat, s azon helyeket, melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak. 2. §. A fennálló feltételek mellett gyárakat a zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket, akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is üzhetnek, s ifjukaikat ezekben taníthatják, – azon tudományokat pedig és szép mesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, ezután is gyakorolhatják. 3. §. Egyébiránt kötelezettek, hogy állandó vezeték- és tulajdonvevőkkel éljenek, a születendő pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvben bejegyeztessenek; továbbá kötelesek 4. §. oklevelet és szerződéseket a hazában és a kapcsolt részekben divatozó élő nyelven szerkeszteni. 5. §. Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek (fundus) szabad szerzethetése gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat jövőre nézve is megállapítatik. 6. §. Minden ezen törvénnyel ellenkező törvény, szokás, rendelet vagy határozat eltöröltetik és megszüntetik.”

A törvény királyi megállapítása távolról sem eléghette ki a zsidóknak és őszinte bajnívóiknak reményét: a teljes emancipáció helyett csak nagyon csekély jogokat hozott. A türelmi adót nem törölte el; bányavárosokban továbbra sem lakhatnak zsidók; parasztbirtokot és a városokban háztelket nem vásárolhatnak, vagyis se földművesek, se polgárok nem lehetnek; hivatalt nem viselhetnek; ipart ugyan üzhetnek, de keresztény

munkásokat nem tarthatnak. A rendek nem is voltak hajlandóak elfogadni ezen szűkkeblű törvényt; újabb felirattal fordultak a királyhoz és a benyújtott törvényjavaslat változatlan elfogadását kérték. 1840. május 12-én érkezett le a második királyi válasz, mely kijelenti, hogy fenntartja az előbbi határozatot. A rendek érintkezésbe léptek a zsidó képviselőknek Pozsonyban tartózkodó tagjaival, kik a királyi leiratban kihirdetett törvény elfogadását kérték. A törvény ugyanis a szabad királyi városok kapuit megnyitja a zsidók előtt, kiknek így módjukban áll majd az anyagi és művelődési gyarapodás. A rendek erre még 1840. május 12-én tartott éjjeli ülésükön elfogadták a törvényt, mely másnap királyi szentesítést nyert és 1840. évi XXIX. törvénycikkely néven a magyar törvénykönyvbe került.

II. A sajtó és a zsidóügy

Az 1839–1840. évi országgyűlésen és az utána következő, utolsó rendi diétákon a zsidó kérdéssel szemben három politikai párt állott.

A szabadelvűek pártja, melynek zömét a magyar nemesség alkotta és amely a kor szellemének megfelelően a zsidók teljes emancipációját követelte. Ezen párt az 1840. évi országgyűlésen többségben volt, a következő országgyűléseken azonban – mint látni fogjuk – mindinkább kisebbedett.

A konzervatív párt, mely minden újítást, minden változtatást elvből ellenezett és ezért a zsidók emancipációját sem pártolta. Ennek zömét a főrendek alkották.

A zsidók legelszántabb ellensége volt a polgárok pártja, mely minden eszközzel harcolt az emancipáció ellen. Önzés és kenyéririgység vezette a polgárokat, kik továbbra is ki akarták zárni a zsidót a földművelésből és iparból, a köztisztviselői és tudományos pályákról. A polgárok pártja, melyhez a katolikus papság egy része is tartott, az 1839–1840. évi országgyűlésen még kisebbségben volt, de a következő országgyűléseken mindinkább megnövekedett.

Mindegyik párt a sajtó útján törekedett nézeteit terjeszteni és azok igazáról a közvéleményt meggyőzni. A szabadelvűek lapja volt a Kossuth Lajos által 1841-ben megalapított és 1844-től kezdve Szalay László, majd Csengery Antal által szerkesztett Pesti Hírlap, továbbá a Jelenkor, mely egy időben a legolvasottabb lap volt, de később konzervatív irányú lett és 1848-ban meg is szűnt. Főleg a Pesti Hírlap nyitotta meg hasábjait a zsidóügy tárgyalására és annak védelmezésére helyet adott br. Eötvös József, gr. Zay Károly és Löw Lipót cikkeinek. A lap megalapítója, Kossuth Lajos, szintén kívánja a zsidók mielőbbi emancipálását, de 1844. május 13-án írt vezércikkében az emancipációt azon feltételhez köti, hogy a zsidók előbb hívjanak zsinatot össze, mely a vallást megreformálja. A nagy liberális államférfiú ez egyszer megtévedt, mert bizony a polgári jog független a vallás szertartásainak formájától, melynek megváltoztatása a felekezetnek tisztán belülege.

A konzervatív párt lapja volt a Híradó, mely olvasóinak politikai elvei folytán nem pártolhatta a szerintük veszedelmes újítást, a zsidók emancipálását. A zsidóellenes polgári pártnak két lapja volt: az 1840-ben alapított Nemzeti Újság és – a városi polgárok túlnyomó része németajkú lévén – a Pesther Zeitung. Főleg e német lap volt féktelen a zsidók elleni hangulatkeltésben, izgatásban, rágalmazásban és a liberális politikusokat azzal vádolta, hogy a zsidók által meg vannak vásárolva. A Nemzeti Újság, valamint a Budapesti Híradó, melyet 1844-ben gr. Dessewffy Emil alapított s mely csak négy évig állott fenn, továbbá az 1844 óta fennálló, szépirodalmi tartalmú Életképek, majd zsidóbarát, majd zsidógyűlölő cikkeket hoznak. A Pesther Zeitung kivételével a többi német nyelvű hírlap, melynek legtöbbjét zsidó író szerkesztette és melyek között nagy tekintélye volt a Neustadt Adolf által szerkesztett Pressburger Zeitungnak, a részrehajlás látszatának elkerülése végett lehetőleg mellőzte a zsidókérdés tárgyalását.

Az időszaki sajtón kívül alkalmi tanulmányok és röpiratok is láttak napvilágot a zsidók ellen és a zsidók mellett. Gasparich Kilit esztergomi kanonok 1840. június 7-én a Csarnok című folyóiratban erős hangú cikket ír a zsidók ellen, féktelen gyűlölettel minden rosszat költve róluk, vallásukról és főleg a Talmudról. Gasparich szerint a zsidó nem érdemli meg a polgárjogot, mert már vallásának dogmái folytán ellensége a magyarnak. A kanonok gonosz kirohanásait Schwab Löb pesti rabbi cáfolta meg és kifejtette, hogy a zsidó vallás morálja nem áll a keresztény morál mögött, amiről minden zsidó vallástani kézikönyvből bárki meggyőződhetik. A cáfolatot Bloch (Ballagi) Móric magyarrá fordította, ki a Zsidókról címen 1840-ben maga is írt egy érdekes röpiratot, melyben röviden ismerteti a zsidók történetét és ennek alapján bizonyítja a zsidónak jogát az egyenjogúságra.

A legértékesebb alkalmi irat volt br. Eötvös Józsefnek a Budapesti Szemlében 1840-ben megjelent tanulmánya „A zsidók emancipációja” címen (második kiadás 1892-ben), melyben a liberális fiatal mágnás nyíltan kimondja, hogy nem keresztény vallásosság, hanem előítélet és önzés az, mely a zsidóktól meg akarja vonni a polgárjogot. A Dubraviczky Simonnak ajánlott tanulmányt Klein Hermann zsidó író németre fordította.

Két év múlva, 1842-ben Gorove István, a későbbi Andrassy-kabinet tagja, a Nemzetiség című nagy politikai művében jóindulattal ír a zsidók emancipációjáról. Dr. Rummy Károly György, előbb protestáns pap, majd az esztergomi katolikus akadémia jogtanára, több filozófiai és történelmi tanulmány írója (mh. 1847), a Századok 1840. júniusi füzetében felszólítja a törvényhozókat, töröljék el a zsidó esküt (more judaico), a türelmetlenség ezen szegényfoltját, mely a kor szellemével össze nem egyeztethető. Egy másik professzor, Arányi (Lostájner) Lajos, az anatómia magántanára Pesten, Rudnó és lelkésze címen 1846-ban tudományos máz alatt zsidógyűlöletet szít.

Mathew páter eszméje, az alkoholelles mozgalom is jó alkalom volt zsidóellenes izgatásra és 1845-ben az északi megyék parasztjait egy tót nyelvű röpirattal árasztották el, melyben a zsidó pálinkamérőnek és minden bűn elkövetésére késznek van feltüntetve.

Holott 5 évvel azelőtt, 1840-ben Elsner Johann Gottfried német nemzetgazdász beutazván Magyarországot, korántsem találta oly gonoszoknak a zsidókat, mert így ír róluk: „A zsidók dicséretére mondhatjuk, hogy bennük az ország sokat veszítene, nélkülük a magyarországi kereskedelem és ipar még csekélyebb volna. Oly lakosság között, mely még a szellemi kultúra nagyon alacsony fokán áll, sok helyen ők a civilizáció egyedüli hordozói.” És az említett tót röpirat megjelenése után 2 évvel, 1847-ben Fényes Elek híres statisztikus, ki éppen nem vádolható túlságos zsidószeregettel, Magyarország leírása című művében írja, hogy az emancipáció ellen azzal izgatnak, hogy a zsidó uzsoráskodik; pedig a keresztények, kiknek pénzük és gabonájuk van, legalábbis oly mértékben üzik az uzsorát, mint a zsidók.

Szigligeti Ede kiváló színműíró is a statisztikus tudománya által megállapított azon nézetét hirdeti A zsidó című darabjában, hogy ha a zsidóknak vannak hibáik, úgy a külső körülmények és társadalmi helyzete ennek oka. A szindarab 1845-ben a pesti Nemzeti Színházban nagy tetszést aratva, többször színre került. Nagy Ignác, a későbbi Hölgyfutár szépirodalmi lap szerkesztője azonban 1844-ben Magyar titkok című regényében a szépirodalmat zsidógyűlölet szítására használta fel. Az egyházi irodalom is szót emel a zsidók igaza mellett. Török Pál pesti református lelkész (mh. 1883) 1839-ben prédikál a zsidók kívánalmainak jogos voltáról. A prédikáció Mindnyájan egy vagyunk címen jelent meg. Dr. Székács József pesti evangélikus lelkész (mh. 1876), 1840-ben prédikált a zsidók jogairól. Beszéde során kijelenti, hogy az üldözött zsidó a keresztény vallásnak, a szeretet vallásának élő szatírja. Albach József Szaniszló ferencendi hitszónok, ki József nádor meghívására 1840-ben, az országgyűlés idején egyházi beszédeket tartott Pozsonyban, 1840. április 10-én a felebaráti szeretetről prédikálva, világos célzással helyeselte a zsidók emancipációját. Még teológiai tanszékről is elhangzanak zsidóbarát előadások, Schevrlay Mátyás, a pozsonyi evang. líceum rektora, ki fiai tanítását egyébként 1838-ban Löw Lipótra bízta, minden lehető alkalommal iparkodott előadásaiban a zsidók ellen táplált előítéletet megtörni.

III. A zsidók magyarosodása és polgárosodása

A nevezetes 1839–1840. évi országgyűlésen elhangzott szabadelvű beszédek, valamint a sajtó nagyobb és tekintélyesebb részében megnyilatkozott elfogulatlan zsidóbarát hangulat hatása alatt a hazai zsidók mind nagyobb buzgalommal folytatták még az országgyűlés előtt megkezdett azon törekvésüket, hogy a magyarosodás és az iparúzés által az ország hasznos polgáraivá váljanak.

Mielőbb kialakult a zsidók között a tudat, hogy a honi nyelvet terjesztő egyesületek alapítása által érhetik el legjobban a magyarosodást, zsidó olvasókörök és társas kaszinók alakultak, melyeknek a polgárosodás előmozdítása volt céljuk. És ha e Kaszinókban

egyelőre a német nyelv honolt is, korszerű népiskolák alapítása által a magyarosodás fontos előmunkálatait végezték. Nagykanizsán már 1837-ben alakult egy olvasókör, melynek feladata volt, hogy a város keresztény és zsidó lakói közt a társadalmi közeledést előmozdítsa. Pesten 1840-ben egy egészen kis társaság olvasókörre alakul azon reménnyel, hogy idővel irodalmi társulat válik majd belőle. Nagyváradon 1841-ben alakítanak a hitközség előkelő tagjai zsidó érdekeket védő egyesületet. 1842-ben Pozsonyban is alakul a konzervatív hitközségi vezetők minden megüszítési törekvése ellenére, a városi tanács pártolásával és a helytartóság engedelmével egy zsidó Kaszinó, mely főleg az iskola fejlesztését tűzte ki célul. Liptószentmiklóson 1844-ben alakul a zsidó olvasókör, Vágújhelyen pedig 1845-ben, hol azonban ez intézmény vizályt keltett és nem sok ideig állott fenn. Mindezen kaszinóknál és egyesületeknél fontosabb volt a pesti Magyarító Egylet, mely a magyar nyelv terjesztése körül nagy eredményeket ért el. Az egylet alakításának eszméje 1843. első negyedében keletkezett a királyi egyetem zsidóhitű orvosnövendékei között. Alapszabály-tervezetet készítettek és azt a pesti hitközség előjáróságához nyújtották be, mely Schwab Lőb főrabbi elnökle alatt álló bizottságnak adta azt ki véleményezés végett.

Schwab rabbinak, ki a morvaországi Prossnitzból került Pestre, idegen volt a magyar nyelv, de nem a magyar érzelmek. Teljesen átértette a zsidók magyarosodásának nemzeti nagy jelentőségét és ezért már 1840. április 19-én, Ferdinánd király születése napján, mely Peszách ünnepére esett, prédikációban szólítja fel híveit a magyarosodásra. „Minden erőnkkel törekednünk kell a magyar nyelv elsajátítására – így buzdít a rabbi. – Nem csak anyagi érdekünk, de kötelességünk is ez a haza iránt, mert csak a magyar nyelv révén tehetjük magunkévá a magyar szellemet is. A nemzeti nyelv az a hatalmas kapocs, mely minden állampolgárt egy családdá egyesít.” Schwab e beszédét kinyomatta és a befolyó jóvedelmet a Pesten felállítandó Josephinum árvaház javára ajánlotta fel. Ugyaníly lelkesedéssel buzdította a magyar nyelv megtanulására a várpalotai zsidókat is, midőn 1841-ben új templomukat avatta.

A főrabbi elnökle alatt álló bizottság az alapszabály-tervezetet némi módosítással elfogadta. Erre dr. Jakobovics Fülöp, a pesti zsidó kórház igazgatójának vezetése alatt előkészítő bizottságot küldtek ki, mely hozzájárult a taggyűléshez. 1844. május 8-án tartották az alakuló közgyűlést. A tagsági díj évi 4 forint volt, a pesti hitközség évi 125 forinttal segélyezte az egyletet, melynek elnöke dr. Jakobovics Fülöp, titkárai Barnay Ignác, pesti hitközségi titkár és dr. Rosenfeld (Rózsay) József orvos lettek. Utóbb dr. Rózsay alelnök lett, titkárok voltak dr. Finály Zsigmond és Diósy Márton. Finály már 1825-ben gr. Zichy Ferencz Bihar megyei főispán beiktatásánál ünnepi iratot tett közzé. Diósy 1848-ban miniszteri titkár volt, a szabadságharc leveretése után emigrált és Londonban, mint tekintélyes kereskedő halt meg. Az egylet, mely csakhamar 400 tagot számlált, magyar óvodát és iskolát tartott fenn, olvasótermet rendezett be magyar hírlapokkal és könyvtárral, magyar felolvasásokat tartott. Szegfő Mór szépirodalmi író (1825–1896) volt a legszorgalmasabb felolvasó. Szegfő részt vett a szabadságharcban, a

kiegyezés után minisztériumi hivatalnok, majd középiskolai tanár lett. 1846. március 24-én királyi jóváhagyást nyert az egylet és az 1848. évre értékes évkönyvet^{DG1} adott ki.

A magyarosodási mozgalom a hazafias zsidóság körében mindenütt visszhangra lelt. Tehetősebb családok magyar tanítót, vagy legalább magyar cselédeket tartottak házukban, hogy a gyermek elsőnek a magyar szót tanulja meg. A zsidó óvodák és iskolák rendes tantárgya lett a magyar nyelv, melynek sikeresebb tanítása végett keresztény tanítókat tartottak, sőt némely zsidó iskolában, mint pl. Pesten is, magyar lett a tannyelv. Sopron vármegye közgyűlése 1842-ben elfogulatlanul megállapítja, hogy a honi nyelv oktatásában főleg a zsidó iskolák érnek el nagy eredményt.

Nagy szolgálatot tett a zsidó tanulók magyarosítása ügyének Bloch Móric 1840-ben elkészült bibliafordítása és magyarázata (Mózes öt könyve és Józsuá), melynek célja volt, hogy a gyermek zsidó vallását és magyar nyelvét egyszerre tanulja meg. Bloch fordítását zsidók és keresztények egyaránt örömmel üdvözölték és a fiatal fordítót némelyek már a magyar Mendelssohnnek tekintették. A Magyar Tudományos Akadémia sietett tagjává választani és az első zsidó akadémikus székfoglaló előadását Kopácsy József, Magyarország hercegprímása és több püspök hallgatta meg. Bloch (később Ballagi) Móricz 1843-ban Németországban protestáns hitre tért, sőt a pesti hitközséghez írt levelében a magyar zsidókat hitük elhagyására szólítja fel, amiből érdekes hírlapi polémia támadt Székács József pesti evang. lelkész és Löw Lipót, akkor nagykanizsai rabbi között. Ez idő tájt különben egy Duncan nevű angol pap vezetése alatt Pesten a skót-misszió társulat is nagyobb szabású hittérítési mozgalmat indított a zsidók meghódítására, de sok eredményt nem tudtak elérni.

Rosenthal Móricz budai tanító is fáradhatatlanul buzgólkodott az ifjúság magyarosításán és 1841-ben magyarra fordítja az imakönyvet (Israel könyörgései egész évre), mely két év múlva már második kiadást ért el; lefordítja továbbá ugyancsak 1841-ben a zsoltárokat (Dávid király énekei) és a Pereket (A régi rabbik erkölcsstudománya), 1844-ben pedig a haggadát Peszáchra. Magyar nyelvű vallási könyvek is látnak napvilágot Hirschfeld Fülöp zsámbéki és Neumann Salamon óbudai szabad tanító tollából. Bauer Márkfi Hermann szegedi hitközségi jegyző (mh. 1874) Mendelssohn Phaedonja nyomán 1836-ban magyar nyelvű bölcsészeti tanulmányt ír A lélek címen, 1844-ben a Példabeszédek könyvét (Selomoh Hasonlatai) fordítja magyarra és egy héber-magyar-német szótár készítését tervezi.

A középiskolákban az eddigi latin tannyelv helyébe a magyar került és miután mind több zsidó tanuló lépett a gimnáziumokba, folyton szaporodott a magyarul jól beszélő zsidó ifjak száma. Az ország magyarlakta vidékein általános volt a zsidók között a magyar nyelv, de még a nemzetiségi vidékek zsidói is erősen magyarosodtak, sőt sok

^{DG1} Első magyar zsidó naptár és évkönyv az 1848. szököévre. Közrebocsátja a honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet.

helyütt ők voltak az egyedüli magyarok. Ily vidékről a szülők gyermekeiket magyar városokba küldték magyar szóra. A zsidó családok pedig, melyek József császár rendeletére német nevet viseltek, most tömegesen vettek fel magyar nevet.

De nemcsak az iskola és család, hanem a templomi szószék is kezdett megmagyarosodni. Szegeden 1840. április 19-én, Ferdinánd király születése napján Bauer Márkfi Hermann magyar imát mond és 1843. május 19-én, a szegedi templom avatásánál magyar beszédet tart. Magyarul prédikál 1844 óta Löw Lipót Nagykanizsán, 1845 óta Steinhardt Jakab Aradon, Friedmann Ábrahám Simándon, 1847 óta Zipser Mayer Székesfehérvárott, Ehrlich Ede Lengyeltótin, Pillitz Dániel Szegeden, Rokonstein Lipót Nagyváradon. Löw Lipót 1845-ben már közre is bocsátja a király születése napján tartott magyar beszédét (Jezsája korunk tanítója), melyben így szól: „Honosítsa a zsinagóga a magyart s reméljük, hogy a magyar honosítandja a zsinagógát.” 1845. szeptember 26-án Steinhardt aradi rabbi magyar beszéddel avatta a bajai templomot – az első magyar templomavató beszéd volt ez. Löw Lipótnak pedig 1846 júniusában a pápai hitközség magyar nyelvű rabbifelvételi oklevelet nyújt át – az első ily tartalmú magyar okmány. Bach József pesti hitszónok (1784–1866) is megkísérelte a magyar szót és 1844-ben egy zsidó orvosnövendék koporsójánál az egyetem udvarán magyar búcsúztató beszédet tartott. A szándék nemes volt, de a magyar kiejtés kétségbeejtően rossz, miért is ez maradt Bach egyetlen magyar beszéde. Löw Lipót 1847. tavaszán A magyar zsinagóga címen magyar nyelvű zsidó tudományos folyóirattal is kísérletet tett, de e vállalkozás akkor még nagyon is korai volt, a kísérlet abbamaradt.

A zsidók általános magyarosodási törekvéseit Kossuth Lajos az országgyűlés 1847. december 18-i ülésén ily szavakkal méltányolja: „Bár más ajkú népek is oly hajlamot tanúsítanak nemzetiségünk előmozdítása tekintetében, mint a zsidók.”

A magyarosodásnál nem kisebb törekvése volt a hazai zsidóknak, hogy ezentúl ne adják magukat kizárólag a kereskedésnek, melynek üzésére évszázadok óta voltak kényszerülve, hanem hogy iparral és földműveléssel is foglalkozzanak, amire az 1840. évi 29. törvénycikk megadta a lehetőséget. És miképp a magyarosodás feladatát a magyarosító egyletek oldották meg szép eredménnyel, úgy fáradoztak ezen téren szép eredménnyel a kézműves egyletek. Pozsonyban már 1820-ban tettek kísérletet ily eglyettel, de akkor még nem sok eredményre jutottak. Az ipar terén hosszú ideig az aradi zsidóké volt a vezérszerep; rabbijuk Chorin Áron már 1820-ban felszólítja a hazai rabbikat, hogy keltsék fel híveikben a földművelés és ipar iránti szereteteket. Minden iparágat műveltek az aradi zsidók, és pl. 1832-ben 59 zsidó iparos volt közöttük, beleértve a mestereket, legényeket és tanoncokat is. 1841-ben már 100 zsidó iparostanonc van Aradon. Nagy részük nem volt aradi szülők gyermeke, hanem az ország különböző tájáról – Pestről is –, beállottak aradi zsidó mesterekhez, mert másutt még nem igen volt zsidó mester, a keresztyén mesterek pedig vonakodtak zsidó tanoncokat műhelyükbe fogadni.

1841-ben alakult Nagykanizsán az első zsidó kézműegylet, melynek alapszabályaiban olvassuk: „A magyar zsidók kötelessége, hogy hazánk igazán nem igen

virágzó ipari állapotaira kellő előszeretettel fordítsák figyelmüket.” Ugyanazon évben alakult Pesten „a nehéz közműveket és a földművelést az izraeliták közt terjesztő egylet”, melyet a hitközség évi 300 forinttal segélyezett. Az egylet tetemes pénzáldozattal rábírta a keresztény mestereket, hogy tartsanak zsidó tanoncokat is s a kiképzett kézműveseket mesterségük megkezdéséhez pénzsegélyben részesítették. 1845-ben már 45 növendéke volt és működése kormánykörökben is megérdemlett méltánylásra talált. Egyelőre azonban csak iparra nevelte a zsidó ifjúságot, a zsidó földművelésnek még nem érkezett el az ideje. Különben a pesti zsidó nők dologházat is létesítettek, hol műhellyel nem bíró, szabadban dolgozó iparosok és napszámosok tél idején fedett munkahelyet kaptak.

Majdnem minden nagyobb hitközségben volt iparosegylet, többek között Aradon, Eperjesen, Kassán, Miskolcon, Nagyváradon, Szegeden. A Somogy megyei Lengyeltótin a zsidó népiskolának iparoktatási tanfolyama is volt. És bár az ipar még egészen új foglalkozása volt a zsidóknak, mégis voltak köztük iparosok, kik már akkor elismert tekintélynek örvendtek. Így pl. Óbudán a Goldberger-féle kékfestőgyár, Herenden a Fischer Móric által alapított első és egyetlen magyar porcelángyár, már akkor is jó hírű volt. Az 1842. évi pesti műkiállításán Brüll Móric aradi ékszerész kitüntető érmet nyert egy művészi kivitelű pecsétgyűrűért. A nemzeti ipar védelmére 1844-ben alakult „országos védegylet” tagjai közt sok zsidó volt, kik a Kossuth Lajos igazgatása alatt állt gyáralapító társaság munkálataiban élénk részt vettek.

A zsidók gyors polgárosodását még az ipari pályákra való törekvésénél is jobban bizonyítja, hogy az 1841. évben elrendelt általános újonc sorozásnál az egész országban nagy számban jelentkeztek a sorozóbizottságoknál. Arad megyében 500 zsidó ifjú jelentkezett katonának, sokkal többen, mint az ottani oláhok, kiket a sorozó hatóság szemrehányással is illetett emiatt.

És amint a zsidó csak félig-meddig a polgári társadalom körein belül lehetett, ott is megnyilvánult rajta az ősi erény: a jótékonyág gyakorlása és a nemzeti kultúra pártolása. 1839-ben Pollák Márkus pesti kereskedő 6500 forintot adott nem zsidó célú kulturális és jótékony intézményeknek, többek között a lipótvárosi római katolikus és a pesti evangélikus templom részére. A pesti hitközség 1845 elején tetemes összeggel járul az Árva megyei szűkölködők segélyezéséhez, az 1845-1846. évi inséges télen pedig hetenként több száz kenyeret és font húst oszt szét a minden felekezetű éhezők között. Midőn pedig a következő 1846-1847. évi télen az inség és drágaság megismétlődött, a pesti zsidók jótékonyága, mely nem ismer különbséget zsidó és keresztény között, csak fokozottabb mértékben nyilatkozott meg. Közel 300 családot láttak el pénzsegéllyel, Boskovitz József Löb hitközségi elnök pedig hetenként pénzt és 300 cipót osztott szét és a városi tanács gyűjtőívén, melyen nem zsidó nagykereskedők 5-10 forintnyi összeggel szerepeltek, a zsidó kereskedők 50-200 forintot ajánlottak fel. Ezen zord télen alapították a pesti zsidó nők a már említett dologházat, mely munkaközvetítő feladatokat is teljesített. Egyébként jótékony célú zsidó nőegyletek alakultak 1835-ben Szegeden, 1836-ban Aradon, 1844-ben Győrszigeten és 1847-ben Temesvárott.

A nemzeti kultúra terjesztését törekedett elősegíteni többek között Neumann Salamon, ki 1835-ben 100 forintos alapítványt tett a pápai református kollégium javára és egy Voitiz nevű erdélyi zsidó kereskedő, ki 1843-ban 500 forintot adott a Nemzeti Múzeum héber könyveinek gyarapítására. A pesti hitközség pedig, mely már 1810-ben több, mint 4000 forintot gyűjtött tagjai közt a Nemzeti Múzeum céljaira, 1841-ben hozzájárul a Tudós Társaság és a tervbe vett Corvinus Mátyás-szobor céljaira megindult gyűjtéshez. 1846-ban József főherceg félszázados nádorságának emlékére nagy értékű numizmatikai gyűjteményt ajándékoz a tudományos akadémiának, a József-műgyetemen pedig 4000 forintnyi alapítványt létesít.

IV. A társadalom és a zsidók

Az 1839–1840. évi országgyűlés, melytől a zsidók annyi reménnyel eltelve várták teljes polgári egyenjogúsításukat, csak szűkén mért jogokat adott nekik. A városi polgárok azonban még ezen kevés jogot is sokallták és a zsidók magyarosodási és polgárosodási szép törekvéseit azzal viszonyozták, hogy törvény nyújtotta joguk ellenére sem nyitották meg előttük a szabad királyi városok kapuit; ahol pedig már eddig is laktak, vagy a királyi helytartóság segítségével mégis letelepedhettek a zsidók, ott a kenyérrigység által megrettentett polgári céhek iparkodtak megnehezíteni a zsidók megélhetését. A zsidógyűlölet sohasem válogatós, se fegyverben, se alkalomban és 1840-ben, midőn a Damaszkuszban eltűnt Thomas kapucinus páter miatt az ártatlan szíriai és török zsidók világra szóló üldöztetéseknek voltak kitéve, nálunk is voltak, kik a magyar zsidókat üldözésekkel fenyegették.

Főleg az északkeleti megyékben, hol a zsidók külső megjelenésükben hasonlítanak a nem nagyon kedvelt galíciai zsidókhoz, volt erősebb a polgárok zsidóellenes érzelme; de másutt sem nyugodott a gyűlölet pl. Pozsonyban, Nyitrán, Győrött, hol a zsidók eddig gettóban laktak, csak a polgárok ellenzése mellett juthattak a belvárosba. Kassa szabad királyi városának tanácsa kijelentette, hogy az 1840. évi 29. t. c. végre nem hajtható és a városban lakó 15 zsidó család 5 nap leforgása alatt, 1841. január 2-ig távozzék a városból.

A városi rendőrkapitány húzta-halasztotta a tanácsi határozat végrehajtását, míg a zsidók kiutasításának kérdése magától lekerült a napirendről. Gömör megye is vonakodik az említett törvénycikk ellenére zsidót bocsájtani területére, annyira, hogy a helytartóság kérdéssel fordul a vármegyéhez, eljárásának okát tudakolva.

Az 1840. XXIX. törvénycikk életbe lépte előtt a zsidók csak mint „türelmezettek” lakhattak az egyes földesurak jóvoltából azoknak birtokán, még pedig a sokszor tetemesen nagy összegű „ótalomdíj” (Schutzgeld) ellenében. Midőn 1839-ben a Pozsony megyei Stomfán lakó zsidók ótalomdíját a földesúr évi 1700 forintról 2500 forintra emelte, a zsidók a régi adó meghagyását kérelmezték, mert többet nem tudnak

fizetni. A földesúr válasza az volt, hogy ha nem akarnak 2500 forintot fizetni, szabadságukban áll a birtokáról való eltávozás. Pápán is eredménytelenül kéri a zsidók földesuruktól, az Eszterházyaktól az ótalomdíj elengedését.

Sok helyütt a földesúr a hitközségek belügyeibe is beleavatkozott s elnök, rabbi, tanító és minden más tisztviselő csak az ő jóváhagyásával foglalhatta el tisztségét. Másutt a vármegye hatóságai avatkoztak a zsidók belügyeibe és így pl. 1842-ben Zemplén és Nógrád megye eltiltja a rabbikat a polgári törvénykezés gyakorlásától. A hitközségek ugyanis az ideig nemcsak felekezeti ügyeket intéztek, hanem rabbiságaik valóságos polgári törvényszékek voltak s a zsidó felek pereikkel nem a világi hatóságokhoz, hanem a rabbisághoz fordultak ítéletért (din-tóra).

A legmakacsabbul és legállhatatosabban a polgári céhek áskálódtak a zsidók ellen, hogy lehetetlenné tegyék számukra az ipar üzését. A székesfehérvári iparosok 1844-ben Bécsben kérelmezték, hogy a zsidó iparosoknak tiltsák meg városukban a letelepedést; a kormány visszautasította a jogtalan kérelmet. A pozsonyi „városi céhmesterek és polgári kereskedők testülete” 1846-ban folyamodik a helytartósághoz, kérve, hogy a zsidók a városban üzletet ne nyithassanak, ipart ne űzhessenek; 1847-ben megismétlik kérésüket, de ők sem érnek el több eredményt, mint a székesfehérváriak. A pesti céhek 1846-ban kizárják körükből a zsidókat és elhatározták, hogy a keresztény mesterek nem tartanak zsidó tanoncokat. A zsidó mestereknek nem volt szabad műhelyük fölé nevüket kitenniük, műmutatványokat kiállítaniuk, sőt még nyitott ajtónál se dolgozniuk. A budai zsidó iparosok 1847-ben a céhek mindenféle bosszantásának vannak kitéve, szatócsüzletet sem nyithatnak a papság által szított gyűlölet folytán.

A polgárok és céhek folytonos áskálódásának meg is volt az a szomorú eredménye, hogy a zsidó iparosok legtöbbje csak tengődött. Keresztény vevőjük nem akadt, a megfélemlített zsidók pedig kénytelen-kelletlen keresztény iparosoknál dolgoztattak. Ennek folytán sok képzett zsidó iparosmester nem folytathatta iparát és házalással tengette életét.

A céhek nem éppen nemes fegyverét mások is tudták forogni. Így pl. Mauksch Mór gyógypedagógus (1806–1848), ki Liptószentmiklóson nagy feltűnést keltett siketnémák sikeres tanításával, 1842-ben nem kapott tanítói állást a váci siketnéma iskolában, mert zsidó volt, sőt 1844-ben el is akarták tiltani a tanítástól.

Némely körök zsidógyűlölete annyira fajult, hogy midőn 1845-ben és 1846-ban általános drágaság nehezedett az országra, a zsidókat, kik pedig mindenütt ott voltak, hol a nyomort enyhíteni kellett, vádolták és okolták a drágasággal. A keresztény termelő már akkor is a zsidó kereskedőt állította fel bűnbakul.

Midőn 1847-ben István főherceg, Magyarország új nádora beutazta az országot, Zala megyében felmerült a terv, hogy a nádort üdvözlő küldöttségbe zsidót is választanak. A szép tervet a megyei urak többsége elvetette, mire a zsidók külön hódoltak a nádor előtt. A kormány, mely hallgatásával tűrte a zsidógyűlölk sok túlkapasát, gyakran maga is kimutatta zsidóellenes érzelmeit. Így bár az 1840:29. törvénycikk csak a bányavárosokból

zárja ki a zsidót, a kormány egy elavult rendelet fenntartásával e városok körzetéből 7 mérföldnyire tiltja ki őket; az északkeleti megyékben pedig, a törvény világos szava ellenére, nem engedi a külföldi zsidók letelepedését.

Ha a felsorolt példák lesújtók is, mert mutatják, hogy ez időben, midőn a zsidó annyira egybe akart forni a nemzettel, mennyire el volt terjedve iránta az ellenszenv, viszont felemel a tudat, hogy ez a gyűlölködő hangulat nem volt általános. Sok helyütt meg tudták érteni, meg tudták becsülni a zsidók polgárosodási törekvéseit és kellő teret nyújtottak nekik tisztas megélhetésre, hasznos munkálkodásra.

A pozsonyi Pálffy grófok megengedték a zsidóknak, hogy birtokukon szabadon üzzenek ipart és kereskedelmet. A régi koronázó városban 1838-ig 800 zsidó család szorult néhány utcába, de ez év végén királyi engedély folytán még 3 új utca nyílt meg számukra. Ugyanez évben nyílnak meg Székesfehérvár kapui a zsidók előtt. 1839. évben pedig Debrecen, hol addig még átutazó zsidónak sem volt szabad tartózkodnia, hajlandó megadni a lakhatási engedélyt. Pesten az 1838. évi nagy vízáradás idején Láng Mihály evangélikus pap a víztől érintetlenül maradt templomában menedékhelyet adott a hajléktalanná vált zsidóknak. A veszedelem elmúltával Löwy Hermann hitközségi előjáró megfelelő felirattal ellátott művészi kivitelű ezüst serleget nyújtott át a nemes papnak, és midőn 1840-ben az esztergomi zsidók küldöttségben kérték Kopácsy József hercegprímás jóakarátát a zsidóügy iránt, a főpap megígérte, hogy kezét fogja fölējük terjeszteni. Az 1841-ben Pesten megnyílt új zsidó kórház telke már a hitközség nevére van telekkönyvezve. A Körmenten lakó zsidókat Batthyány gróf, a földesúr még 1840-ben mentette fel minden ótalomdíj fizetése alól.

Némely főúr anyagi támogatásban is részesíti a zsidók nemes törekvéseit. A Veszprém megyei Várpalotán 1839-ben Zichy Miklós és István grófok téglával és pénzzel járultak a zsidó templom felépítéséhez, Pápán pedig Eszterházy Károly gróf, ki még csak nemrég nem volt hajlandó az ótalomdíjat eltörölni, a templom felépítésének költségeihez járult.

A jó hírben álló zsidó sebészek és orvosok előtt lassankint megnyíltak a hatósági orvosi és sebészi állások. Zsidó orvost neveztek ki Árva megyében (1841-ben), Eperjesen (dr. Bach), Pozsony városában (dr. Mayer), Pozsony megyében (dr. Kácser) és Vas megyében (dr. Oppenheimer sebész). Bihar megye is elhatározta, hogy a megyei orvos megválasztásánál nem lesz tekintettel a pályázó vallására.

A gazdasági életben szép eredményt jelent, hogy az 1840-ben alakult Pesti Hazai Takarékpénztár igazgatóságába 12 tag között 4 zsidót választottak. Tolna megye 1842-ben elhatározta, hogy a jövőben zsidót is elismer ügyvédnek. A Bihar megyei Darvason a parasztok zsidó bírót választanak és az akkor keletkezett Újpest polgárai is a zsidóhitű Löwy Izsákot, kinek nagy érdemei voltak a város megalapításában, teszik meg a község bírójává.

A társadalmi közeledés szép és biztató jele, hogy több intelligens városban zsidókat is befogadnak a kaszinó tagjai közé. A nagyváradai Nemzeti Kaszinó, melynek polgári,

nemesi és főnemesi tagjai is voltak, nemcsak zsidó tagokat fogadott be, hanem zsidó (dr. Pollák) volt egy ideig alelnöke, majd pénztárnoka. Nagyvárad példáján indulva zsidó tagokat vett fel az aradi, debreceni és pesti polgári kör is. És a zsidó ifjúság már annyira önérzetes, hogy megtorlás nélkül senki sem bánthatja zsidó volta miatt. 1841 elején a pesti zsidó ifjúság egy része meghívót kapott a jogászbálra. A tekintélyes Kunewalder-család egyik tagja meg is jelent a bálon, honnan egy hevesvérű ifjú nemes kiutasította a zsidót. Kunewalder fegyveres elégtételt kért az ifjútól, ki legközelebb a napilapokban nyilvánosan bocsánatot kért a megsértett zsidótól.

V. Az utolsó rendi diéták. A türelmi adó eltörlése. Az első népképviseleti országgyűlés

Az 1840. évi 29. törvénycikk megalkotásánál az országgyűlés kimondotta, hogy e törvény csak első lépés a zsidók jogainak fokozatos növeléséhez. Nagy bizalommal tekintettek a hazai zsidók az 1843. május 14-én egybegyűlt országgyűlés elé, mert ettől várták az emancipációnak törvénybeiktatását. És már előre bocsáthatjuk, hogy a zsidók reménye valóra nem vált. Ez országgyűlés, mely egyházi kérdésekben különben annyira radikális volt, hogy kicsinybe múltott és kimondja az egyházi javak szekularizációját – a zsidóknak semmit sem hozott. Valahányszor alkalma nyílt az országgyűlésnek a zsidók jogaival foglalkozni, mindig azzal ütötték el a döntést, hogy külön törvényt akarnak alkotni, mely rendezni fogja a zsidók teljes jogi helyzetét. E törvényt meg nem alkották, ellenben oly gyűlölködő beszédek hangzottak el a zsidók ellen, hogy az előző 1839–1840. évi országgyűlésen elhangzott szabadelvű beszédek után azok valóságos visszaesést jelentenek a középkor sötét századaiba.

A városi polgárjog tárgyalásánál Beöthy Ödön ellenzéki követ (mh. 1854), kit mint szabadelvű katolikust „a papok kalapácsának” neveztek, Palóczy László, az első követ, ki a törvényeket magyarul kezdte szerkeszteni (mh. 1861) és Klauzál Gábor, Deák Ferenc meghitt barátja, pártoló szavai után a kerületi ülés 1843. október 10-én két szótöbbséggel a zsidók javára döntött ugyan, de több városi követ, főleg Komlóssy, Debrecen követe, már ez alkalommal is féktelen gyűlölettel szólt a zsidókról. Az 1843. november 24-én tartott kerületi ülés már ki is mondotta, hogy zsidó városi követként nem küldhető az országgyűlésre. Hiába mutatott rá Klauzál, hogy ez a határozat tulajdonképp a keresztény választók jogfosztása, mert ha zsidó polgárhoz volna bizalmuk, mégsem szavazhatnak rá: a követek mégis kimondták, hogy zsidó meg nem választható.

Ily hangulat uralkodott az országgyűlésen, midőn 1844 januárjában a zsidó képviselők – kik már 1842. július 3-án szervezkedtek – petícióban kérték az emancipáció kimondását. 1844. január 13-án mutatta be az elnök a kérvényt, melyet az országgyűlés Klauzál Gábor ajánlatára bizottsághoz utalt. 1844. február 9-én és 10-én tárgyalta az alsó

tábla a polgári jog törvényjavaslatát és elfogadta a kerületi ülés javaslatát, mely szerint a zsidó is bír polgárjoggal. A főrendek 1844. március 15-én tárgyalták a törvényjavaslatot, mely alkalommal br. Eötvös József és gr. Zay Károly a javaslat elfogadását ajánlották, a többség azonban – köztük gr. Széchenyi István is – elvetette a javaslatot.

Az emancipáció politikai ellenségei segítő társakra találtak a pozsonyi konzervatív zsidókban. Ezek 1843. december 3-án^{DG2} petícióban kérték a királyi helytartóságot, akadályozza meg az emancipációnak törvényre emelkedését, mert az arra való vágyakozás bűnös és Izrael reményeivel ellenkezik, mert a zsidónak csakis Palesztinát szabad hazájának tekintenie. E beadványnak meg is volt az a hatása, hogy Gömör megye csak az esetben volt hajlandó megszavazni az emancipációt, ha a zsidók kijelentik, hogy vallásuk törvényeivel nem ellenkezik a más felekezetű lakosokkal való társadalmi egybeolvadás. Kossuth Lajos pedig, ki egyébként hangoztatja, hogy a polgári jogok osztogatásánál nem szabad kérdezni, hogy istenét ki mely templomban imádjá – mint már említettük – csak az esetben hajlandó megszavazni az emancipációt, ha a zsidók előbb synhedriont hívnak egybe, mely a zsidó vallást megreformálja.

A zsidók képviselői által benyújtott emancipációs kérvény 1844. szeptember 6–8 napjain került tárgyalásra a kerületi ülésen, mely a kiküldött bizottság azon javaslatát, hogy a türelmi adó törültessék el, egyhangúlag elfogadta; de azon javaslatot, hogy a zsidók a nem nemesekkel egyenlő jogokat bírjanak, 13 szavazat ellenében 35 szavazattal elvetette. Ez alkalommal szóba került egy Pesten felállítandó rabbiszeminárium szükségessége; némelyek azt követelték, hogy a zsidók mutassák be hittételeiket (confessio fidei), vajon nem tartalmaznak-e államellenes tanításokat?

Az emancipáció ismét el volt vetve és a teljes polgári jog helyett az országgyűlés csak jogfoszlányokat volt hajlandó adni a zsidóknak. A rendek 1844. szeptember 28-án, a főrendek 1844. október 1-én a következő javaslatot fogadták el. 1. A türelmi adó eltörölendő. 2. A zsidók az országban mindenütt lakhatnak. 3. Nemesi birtokot bérelhetnek, paraszt telket és városi telket vásárolhatnak. 4. Ipart és kereskedést űzhetnek. Ezen törvényjavaslatot, mely egy lépéssel sem viszi előbbre a zsidók helyzetét, terjesztette fel az országgyűlés szentesítés végett a király elé. A kormány azonban még azt sem hagyta jóvá és 1844. november 13-án feloszlott az országgyűlés, anélkül, hogy a királytól válasz érkezett volna a zsidók jogairól szóló felterjesztésre.

Így múlt el a reményekkel várt országgyűlés, mely semmi eredményt sem hozott a zsidóknak. És ismét csak türelemmel kellett várniuk és reménnyel tekinteniük a jövő országgyűlés elé, talán ez meghozza a jogegyenlőséget.

Még az újabb országgyűlés egybehívása előtt örvendetes esemény köszöntött a hazai zsidóságra, mely véget vetett egy régi, lealázó és méltatlan adónak: a király 1846.

^{DG2} Elképzelhető, hogy Groszmann Zsigmond itt rossz dátumot adott meg, nem 1843, hanem 1844 a helyes időpont.

július 27-én^{DG3} eltörli a türelmi adót. A türelmi adó egyike azon számtalan adóknak, melyeket jogtalanul kényszerítettek a zsidókra. Eredetileg csak rendkívüli segély (subsídium) jellege volt, mellyel a zsidók támogatták a királyokat háborús időkben és csak Mária Terézia idején tekintette az udvar a zsidók köteles adójának, ámbar ennek törvényességét a vármegyék sohasem ismerték el és nem is segédkeztek annak behajtásában, mert az országgyűlések hozzájárulása nélkül vetette ki az udvar a zsidókra.

Legelőször II. Rudolf idejében, 1595-ben, a török háborúk alatt fizettek a zsidók hadisegélyt. Ezután másfél századon át szó sem esett ezen adóról. 1743-ban, az osztrák örökösödési háború idején kötelezett Mária Terézia minden zsidó családot 6 forint hadisegély fizetésére, 1746-ban pedig minden zsidó személy, nemre és korra való tekintet nélkül 2 forintot volt köteles fizetni a királyi kincstárba, ellenesetben az országból kiutasítottak. A zsidók el is nevezték ez adót a „királynő pénzének” (Malke-Geld). 1749-ben az udvar minden törvényes felhatalmazás nélkül, önkényileg türelmi adó címen (taxa tolerantialis) évi 20 ezer forintot vet ki a magyar zsidóságra. Az udvar ezzel kimondja, hogy a zsidók csak az ő kegyéből túrt személyek ez országban és túrtségükért állandó adót tartoznak fizetni a királyi kincstárba, mely adóért egyetemlegesen felelősek. A zsidók összessége tartozik beszolgáltatni a kivetett adót, melynek egymásközi beosztása az ő belügyük. A hitközségi előljárók meggyefőnököt (ros medina) választottak, kit megyei zsidó bírónak is (Comitats-Judenrichter) neveztek, s ezek feladata volt, hogy a megyebeli zsidóság a türelmi adóhoz minél kisebb összeggel járuljon és hogy a megyére eső összeg a megyei hitközségek között igazságosan osztassák fel. Az adó behajtásánál a királyi sóhivatalok segédkeztek, mert a megyék megtagadták közreműködésüket a törvénytelen adó beszolgáltatásánál, bár a kormány a behajtásért 1 százalék jutalékot ígért.

A törvénytelen és nevével fogva még le is alázó adót az udvar fokozatosan felemelte 1755-ben 25 ezer, 1760-ban 30 ezer, 1772-ben 50 ezer, 1778-ban 80 ezer és 1813-ban 160 ezer forintra. József császár ugyan megváltoztatta az adó nevét „kamarai adóra”, ami nem volt annyira megszegyenítő, de azért a teher könnyítését ő sem kísérletre meg. 1817-ben a pesti vásáron találkozó magyar zsidók már tanácskoznak, hogy miképp érhetnék el az elviselhetetlenül nagy adó leszállítását. A megyei hatóságok tartózkodása következtében 1828 óta be sem folyt az adó, melynek eltörlését a rendek az 1832–1836. évi országgyűlésen ajánlatba hozták, de a főrendek ellenzése folytán továbbra is érvényben maradt. Csak az 1839–1840. évi országgyűlés bezárta után kezdtek komolyabban tárgyalni a taksa megváltása ügyében. A pesti hitközség rábírta a hazai zsidóságot, hogy a királynál kérelmezze annak eltörlését.

1841. augusztus 21-én volt az első megbeszélés Pesten, melynek eredményeképpen Boskovitz József Löb, Holländer Leó, Kadisch Joachim, Löwy Hermann, Oesterreicher Dávid, Schey Fülöp, Singer M. G., Steinitzer Jakab és Ullmann

^{DG3} Groszmann Zsigmond egy másik művében június 24-i dátumot ad meg, de a rendelet dátuma valóban 1846. július 27. Lásd: Groszmann: Egy meghiúsult zsidóadó a múlt század közepén. IMIT Évkönyv, 1918. 243-250. o.

Gábor, mint „Magyarország összes izraelitáinak felhatalmazott képviselői” 1842-ben petícióval fordulnak a királyhoz, kérve őt, törölje el az évszázados terhet, mely eredetileg hadiadó volt, de melynek most, midőn a zsidók épp úgy teljesítenek katonai szolgálatot, mint a haza más hitű fiai, semmi alapja nincsen. A zsidók az általános közterheken kívül még saját felekezeti intézményeik terheit is viselik, azonkívül minden társadalmi és nemzeti mozgalomban is tevékeny részt vesznek, de a külön zsidóadót már nem bírják el. A király kész volt eltörölni a taksát, ha a zsidók lefizetik az 1828 óta be nem folyt hátralékot.

Egy ideig megakadt az ügy menete, miközben a hátralék harmadfél millió forintra emelkedett. Végül 1846. január 24-én a pesti hitközség körlevélben értesíti az ország hitközségeit, hogy a nádor közbenjárására legfelsőbb helyen lehetővé tették a türelmi taksa megváltását, és a hátralékos harmadfél millió helyett 1,200.000 forint befizetését engedélyezték, mely összeg 11 év alatt törlesztendő; a jövőre pedig megszűnik az adó. A zsidó képviselők 1846 márciusának első felében Pesten tanácskoztak és Kunewalder Jónás elnöklete alatt elhatározták, hogy az összeget 5 év alatt kifizetik. Az egyes hitközségekre eső törlesztési részletek pontos behajtására kezelő bizottságot választottak és a királyi kincstárral szemben a pesti hitközség vállalt felelősséget.

A kormány teljesen meg volt elégedve ezen megoldással, mert a megyék ellenállása folytán már évek óta semmit sem tudott behajtani a türelmi adóból. Ezért elfogadta a zsidók ajánlotta összeget és fizetési határidőt, 1846. június 24-én pedig a jövőre nézve teljesen eltörölte a taksát. A zsidók hála-istentiszteleteken fohászkodtak Istenhez, hogy legalább ezen terhes és megalázó iga alól végre felszabadulhassanak. A legtöbb templomban 1846. augusztus 29-én, szombaton tartották a hálaistentiszteletet „örvendezvén azon határtalan kegyelmen, melyben a magyar Izraelitaság Ő Felsége 5-ik Ferdinánd boldogító közatyánk által úgy részesült, hogy az úgynevezett Türelemdíj alól felmentetett.” Némely helyen az istentisztelet után a zsidók keresztény zenészek kíséretében bejárták a várost és úgy ünnepelték az örömteljes eseményt. 1848-ban az első magyar felelős minisztérium felfüggesztette a megváltási összeg fizetését, de a szabadságharc leveretése után a császári hadsereg fővezére behajtotta az összeget.

A türelmi adó ügyében választott kezelő bizottság megkísérettette az emancipáció ügyét is dűlőre vinni. 1847. szeptember 23-án körlevélben kéri a megyéket, hogy a legközelebbi országgyűlésre küldendő követüket utasítsák a zsidók emancipációjának megszavazására. A körlevélhez mellékelve volt a Schwab rabbi által készített vallástani kézikönyv, mely a nyilvános hitvallomás jellegével bírt azért, hogy a zsidó képviselők megbízásából készült.

1847. november 12-én nyílt meg az országgyűlés Pozsonyban, melyen ismét az ellenzék volt többségben, de a zsidóügy iránt nem sok jóindulattal. A honosítási törvényjavaslat tárgyalásánál több zsidóellenes beszéd hangzott el, és maga Kossuth Lajos, az ellenzék vezére sem tartotta időszerűnek az általános zsidóemancipációt, hanem

csak azoknak a zsidóknak volt hajlandó jogokat adni, kik erre érdemesekké váltak. Különbö a rendek egyhangúlag kimondták, hogy külföldi zsidó nem honosítható.

Közben elérkeztek az 1848. évi márciusi napok, melyek a magyar nemzetben felkeltették a függetlenség szép reményét. A diéta 1848. március 14-i ülésén a közös teherviselés és a sajtószabadság elvével együtt kimondja a zsidók választójogát és választhatóságát. A teljes emancipáció első lépését látták e határozatban a zsidók, de reményük egy éjjelen át szertefoszlott. A pozsonyi polgárság, a zsidók makacs ellensége, ugyanis utcai zavargások rendezésével tüntetett a zsidóknak ígért jog ellen, mire a megrettent országgyűlés „a zsidók érdekében” visszavonta határozatát. A történelmi jelentőségű márciusi napok sem hoztak tehát semmit a reménykedő zsidóknak.

A pozsonyi polgárok annyira féktelenek voltak gyűlöletükben, hogy a március 20-án megalakult nemzetőrségből nemcsak kizárták a zsidókat, hanem az abban való részvételüket „tolakodásnak” minősítve megtámadták őket, kiknek vére is folyt a márciusi napok nagyobb dicsőségére. Pesten előbb kedvezett a zsidóknak a hangulat. A március 15-i tizenkét pont közül a 4. minden vallás egyenlőségét követelte és másnap a nemzetőrség kötelékébe befogadja a zsidókat is. De csakhamar itt is felülkerekedett a nyárspolgárok eltörülhetetlen zsidógyűlölete, és erős zsidóellenes tüntetés után a zsidók kénytelenek voltak a nemzetőrségből kilépni.

1848. április 7-én nevezte ki V. Ferdinánd király az első független és felelős minisztériumot, melynek gróf Batthyány Lajos elnöklete alatt Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Eötvös József, Széchenyi István, Klauzál Gábor, Szemere Bertalan, Esterházy Pál és Mészáros Lázár voltak tagjai. És a nagy minisztérium, mely nagyon is gyenge volt a féktelenkedő polgársággal szemben, ezek ellenzése folytán nem tudta törvénybe iktatni a zsidók emancipációját. 1848. április 11-én zárult be az utolsó rendi diéta és a zsidók továbbra is csak várhatták az emancipációt.

Néhány nap múlva, 1848. április 23-án és 24-én, a keresztények húsvétján valóságos pogromot rendeztek a pozsonyi nyárspolgárok a zsidók ellen, melyet a nemzet nagyjai, köztük Vörösmarty Mihály és Petőfi Sándor is szégyenleteseknek mondtak, de melyet a kormány tétlenül nézett. Ezen tétlenség következtében az ország több helyén, pl. Vágújhelyen, Szereden, Nádason, Székesfehérvárott megismétlődtek a többé-kevésbé heves zsidóellenes tüntetések és zsidóüldözések. Ily viszonyok mellett a hazai zsidók nagy tömegei azzal a tervvel foglalkoztak, hogy kivándorolnak a szabad Amerikába. De közben kitört a szabadságharc, melyet a magyarnak két irányból jövő ellenség – a nemzetiségiek és a bécsi hatalom – ellen kellett megvívnia. És ekkor mutatta ki a magyar zsidó az ő páratlan hazafiasságát. „Veszélyben a haza” – hangzott országszerte és a zsidó elfelejtette az összes régi és még új bántalmakat, seregestől vonult a honvédszászlók alá, és vagyonát és életét és véré tette le a magyar haza oltárára.

1848. július 5-én nyílt meg Pesten az első népképviselői országgyűlés, melynek július 12-én tartott ülésén Kállay Ödön, a szabadelvű-radikál párt híve a zsidók teljes jogegyenlőségének kimondását hozta javaslatba. Egyben a zsidó-keresztény vegyes

házasság törvénybe iktatását is ajánlotta. De még ez az országgyűlés sem tartotta időszerűnek a javaslat megszavazását, s a többség követelte, hogy az egyenjogúsítás megvalósítása előtt lépjen a kormány az „intelligens” zsidókkal érintkezésbe, társadalmi és nemzeti reformjaik keresztülvitelének céljából.

Azután jött a nagy tisztító és egybeforrasztó tűz, a szabadságharc, melyben a zsidók számarányukat negyedfélszer túlhaladva vettek részt. Egykorú statisztika szerint Magyarország 10 millió lakója közül 300 ezer volt a zsidó, tehát az összlakosság harmincad része. A honvédsereg létszáma 180 ezer ember volt s köztük 20 ezer zsidó, tehát a hadsereg kilenced része, vagyis negyedfélszer több, mint aránylag a más felekezetűek. Haynau császári generális 2 millió 300 ezer forint hadisarcot vetett ki a zsidókra magyar honszeretetük büntetéséül „mivel a Magyarországon levő izraelitáknak legnagyobb része érzelmeik és gonosz cselekvésmódjuk által az ottani forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül soha nem nyerhetett volna olyan kiterjedést, elmozdították.” A szegedi nemzetgyűlés pedig 1849. július 28-án tartott utolsó ülésén egyhangúlag kimondja a zsidók emancipációját magyar honszeretetük jutalmául.

A szabadságharc leveretése után a többi 1848-1849-i törvénnyel együtt hatályát veszítette a zsidók emancipációja is, mely az alkotmány visszaállítása után, 1867-ben lép törvényerőre. A zsidókra rótt hadisarc pedig, melyet 1 millió forintra csökkentett a katonai parancsnokság, zsidó iskolaalapul szolgált.

VI. Felekezeti élet. Kultusz- és tanügy

Fényes Elek statisztikus 1847-ben megjelent „Magyarország leírása” című művében dicsérőleg kiemeli a zsidókról, hogy gyermekeiket még nagy költségek árán is taníttatják, és hogy alig találni zsidót, ha még oly szegény is, ki ne tudna írni, olvasni és számolni. A zsidó hitközségeknek valóban minden időben volt népiskolájuk, melyben a gyermekek a kor kívánalmaihoz mért oktatásban részesültek. Ilyen népiskolája volt a letűnt századoknak a chéder, mely a maga korában jól-rosszul teljesítette hivatását; kora reggeltől, késő estig tanították benne a gyermekeket főleg a vallási szükségleteket kielégítő tudásra, nem mindig arra hivatott tanítók (melamed) és nem éppen minden pedagógiai szabály betartásával.

A haladottabb fogalmaknak is megfelelő népiskolák fenntartására csak József császár kötelezte a zsidókat. Egyes hazai hitközségekben meg is nyíltak e népiskolák, hogy rövid idő múlva ismét bezárják kapuikat. Legtöbb esetben a hitközségek lelki vezetői, a papok, de még maguk a szülők is attól tartottak, hogy ha a gyermekek oly iskolába járnak, mely a világi tantárgyakra legalább is annyi gondot fordít, mint a vallásoktatásra, meg lesz ingatva azok vallásossága, és ezért távol tartottak őket ezen

iskoláktól. De még a különféle adók terhét viselő zsidók nem is igen tudtak rendes iskolák fenntartásáról gondoskodni.

Csak a XIX. század első évtizedeiben lettek általánosabbak a rendes zsidó népiskolák, melyeket akkor „normális” iskoláknak neveztek. Pozsonyi az első rendezett iskola, mely még József császár rendeletére nyílt meg 1783-ban, s azóta folyton fejlődött a hitközség túlnyomólag konzervatív elemeiknek minden áskálódása ellenére is. A jó hírnévnek örvendő iskolát 1830. november 2-án V. Ferdinánd ifjabb király tüntette ki látogatásával; a nevezetes látogatást egykorú kép örökíti meg (Magy. Zsidó Múzeum). Az iskola leányosztályait ugyancsak 1830-ban az anyakirályné, 1831-ben pedig Mária Dorottya főhercegnő, József nádor felesége látogatta meg. A protestáns hitű főhercegnő egyébként a héber nyelvvel is foglalkozott, hogy megértse a biblia eredeti szövegét. 1830-ban az iskola nyilvánossági jogot nyert, és bár Szófer Mózes rabbi befolyására nem a hitközség, hanem csak egy egyesület tartotta fenn, mégis az ország legjobb iskolája volt, melynek mintájára alakultak a többi felekezeti iskolák is.

Pozsonyi mintára alakult 1832-ben Aradon a zsidó népiskola. Ez sokkal kedvezőbb helyzetben volt, mint mintaképe, mert a felvilágosodott Chorin Áron rabbi befolyására a hitközség intézményévé tette, és mert Hirschel Mózes gazdag kereskedő, a polgári aranyérem tulajdonosa, bőkezű támogatója volt. Az aradi hitközség már azon időkben arra törekedett, mit csak napjainkban rendelt el a népoktatási törvény, hogy általában díjtalanul történjék a népoktatás. Az iskola 1839-ben nyert nyilvánossági jogot.

Ugyancsak 1832-ben alakult Nagykanizsán és egy évvel később, 1833-ban Pesten a zsidó népiskola, melyeknek tannyelve részben már magyar volt. Pesten az iskolabizottság legbuzgóbb tagja Schwab rabbi volt. Az iskola iránti általános érdeklődést mutatja, hogy az 1838. szeptemberében tartott évfáradó vizsgán megjelent báró Eötvös Ignác főtárnokmester, Eichholz polgármester, Láng Mihály evang. lelkész, Fejér György prépost-kanonok, az egyetemi könyvtár igazgatója.

1845-ben nyílt meg a lipótszentmiklósi iskola, mely a tót nemzetiségi vidéken a magyarság erős támasza lett, s a felvidéken később keletkezett hasonló iskolák mintájául szolgált. Ez idő tájt nyílnak meg Óbudán, Szegeden, Újvidéken és más városokban a zsidó iskolák. Bőkezű támogatója volt az 1829-ben meghalt Kesztenbaum Márton a sátoraljaúj helyi iskolának, mely a lengyel származású amulettszító Teitelbaum Mózes rabbi minden ellenzése mellett is áldásosan teljesítette hivatását.

Vizsont voltak még nagyobb hitközségek is, melyekben még mindig nem volt érzék a korszerű iskola szükségessége iránt, és vagy egyáltalán meggátolták az iskola alapítását, vagy a már megnyílt iskolát elhanyagolták.

A zsidó iskolák hatóságilag kirendelt igazgatója rendszeren a polgármester volt, mint pl. Pesten is, vagy a római katolikus plébános, mint pl. Pozsonyban. Közös hibája volt ez iskoláknak, hogy 5-14 éves gyermekek napi 7-8 órán át a tanterem zárt falai között voltak, és senki sem törődött a tanulók testi fejlődésével. A tanító fizetése sokszor csak heti 3 forint volt. Alig volt közöttük okleveles pedagógus; legtöbbje csak félművelt ember volt,

ki nem is tudott tekintélyre szert tenni, és nagyon rövid idő múlva otthagyta iskoláját, hogy új hitközséget keressen, mely nagyobb tekintélyt és több fizetést ad a tanítónak.

Ugyanazon körök, melyek elleneztek a zsidó népiskola rendezését, nem tudtak megbarátkozni azon gondolattal sem, hogy a zsidó istentisztelet bármely újításnak is legyen kitéve. Pedig az „újítók” nem törekedtek oly változtatásokra, melyek méltán sérthették volna a konzervatív gondolkozásuk vallásos érzelmeit. Magyarország egyáltalán nem talaja a radikális vallási újításoknak és néhány sikertelen vagy rövid életű reformkísérlettől eltekintve, minden újítás csak a régi formáknak korszerű átalakítására szorítkozott. Csak a formát akarták megnevesíteni, melynek hibáit és kinövéseit észre sem vette a zsidó mindaddig, míg a gettó falai közé volt szorulva, és csak most, hogy a külvilággal érintkezésbe jutott, hogy a természetes renddel megismerkedett, látta annak szükséges voltát.

Szerények voltak az újítók kívánalmai: a templomban csendet és rendet teremteni, az imáknak ünnepélyes, lehetőleg korális előadása; az ünnepi imarendből az ima jelleggel nem bíró vallási költemények (piutim) egy részének eltörlése; a zargon nyelven tartott és a közönség túlnyomó része előtt meg nem értett talmudi fejtegetések helyett irodalmi nyelven tartandó valláserkölcsi prédikációk meghonosítása; a tóraolvasó emelvény (bimó vagy almemor) elhelyezése a templom közepéből a tóraszekrény elé; a Tóra körüli funkciók (micvóth) elárverezésének beszüntetése; az istentisztelet megkezdését hirdető „Schulklopfen” megszüntetése; esketések ne a templom udvarán, hanem a templomban végeztesse; az elhunytak gyors eltemetésének beszüntetése, amit különben a kormány még 1827-ben rendelt el, miután bebizonyult, hogy több esetben tetszhalottat is temettek el. Ezek voltak az „újítók” főbb törekvései, melyek Németországban részben már meghonosodtak, de amelyek ellen nálunk sokszor a leghevesebb buzgalommal küzdöttek az „újítások” ellenzői.

Az iskolák és az istentisztelet korszerű újításait főleg a külfölddel érintkező és haladottabb példát látott kereskedők, továbbá az orvosok sürgették és segítették elő azok megvalósítását. A zsidó azon időben vagy kereskedő lett, vagy ha tudományos pályára akart lépni – más út el lévén zárva előtte – csak orvos lehetett belőle. Ezért a jómódú kereskedők mellett főképp az orvosok – kik sokszor valamely talmudiskolában kezdték tanulmányaikat – voltak a hitközségek szellemi előkelői, és természetes, hogy őket látjuk leginkább a korszerű újítások kivívói között.

A rabbik nagyobb része elvi okokból ellenzője volt minden újításnak. Attól tartottak, hogy a megszokottnak bármely megváltoztatása hátrányára lesz a vallásos érzésnek, és ezért a legkisebb újítást is már a vallás ellen elkövetett bűnnek tüntették fel.

A konzervatív formák mellett küzdők élén Szófer Mózes pozsonyi rabbi állott (1761-1839), ki döntő tekintéllyel bírt már nagy rabbiiskolája (jesiba) révén is, melynek állandóan 200 látogatója volt Magyar-, Lengyel- és Németországból, és kinek számos tanítványa ült a hazai hitközségek rabbiszekéiben. Magyar, német, lengyel, orosz, olasz és török rabbik fordultak hozzá vallásügyi kérdésekkel, és korának legelismertebb talmud-

tekintélyei állottak vele tudományos levelezésben. Döntvényei, teológiai véleményei „Chatám Szófer” címen jelentek meg halála után.

Szófer Mózes minden világi tudás, minden formai változtatás és minden polgári haladás ellenzője volt. 1832. december 11-én felségfolyamodványban kéri Ferenc királyt, utasítaná a magyar zsidókat, hogy tartsák be pontosan a vallás minden rendelkezését. A pozsonyi rabbi a maga felfogása szerint csak zsidó kötelességet teljesített, midőn még hatóság útján is akarta hittestvéreire kényszeríteni a szertartásos vallásosságot, és ezért 1833. április 21-én megismétli felségfolyamodványát. A király azonban – némelyek szerint Mannheim Izsák Noé ünnepelt bécsi hitszónok közbenjárására – válasz nélkül hagyta a lelki kényszer alkalmazását kérő beadványt. Szófer Mózes végrendeletében bűnös cselekedetként eltiltja Mendelssohn bibliafordításának használatát, melyből kiindult a zsidók felvilágosultsága; elítéli a keletkezőben levő rendezett, korális istentiszteleteket és azoknak német hitszónoklatait.

Ily szellem vezérelte a konzervatív rabbik elismert tekintélyét, mely szellemet csak tovább terjesztett Szófer Mózes fia és utóda a pozsonyi rabbiszékben Szófer Benjámín Wolf (1815-1872), a „Keszáb Szófer” című teológiai döntvénytár szerzője. És az elhunyt pozsonyi rabbi tanítványai szent kötelességüknek tartották, hogy tanítójuk szellemében tovább működjenek, hogy minden szabadabb mozgalmat a vallás terén elnyomjanak.

A pozsonyi rabbin kívül nagyra becsült tekintélyei voltak a hazai konzervatívoknak: Aszód Juda szeniczi, majd szerdahelyi rabbi (mh. 1866); Eisenstadt (Asch) Méir balassagyarmati, majd ungvári rabbi, kinek nagy talmudi tudását és őszinte szigorú vallásosságát általában elismerték (mh. 1852); halála után teológiai tanulmányai „Imré-És” címen jelentek meg. Horovitz Pinkász paksi, majd pápai rabbi (mh. 1845), ki jól beszélt magyarul és németül, de a chaszidizmustól sem idegenkedett, ő szervezte 1844-ben a modern törekvések ellen a paksi rabbigyűlést, melyről még szólni fogunk. Lów Lázár, a talmudi tudományok hőroisa, kit nagy munkájáról „Semen Rokeáčh”-nak neveztek, liptószentmiklósi, majd abaújszántói rabbi (mh. 1837). Ennek fia Lów Benjámín Wolf nagytapolcsányi, majd verbói rabbi, a „Sáaré Tauro” talmudi mű írója (mh. 1851) (Lów Lázárnak unokája volt az 1909-ben elhunyt Bloch Mózes szeminárium rector). Pereles Mózes kismartoni, majd bonyhádi rabbi, ki 1844-ben, midőn a magyar országgyűlésen szóba került egy rabbiképző intézet alapításának lehetősége, általános böjtöt hirdetett. Ungár Joel paksi rabbi, kiváló talmudtudós, békeszerető, jámbor pap (mh. 1887).

A régi felfogású rabbik nem vették tudomásul a haladó kor kívánalmait és abban merült ki minden lelkészi tevékenységük, hogy egész nap búvárkodtak a talmudi tudomány mély tengerében, vagyis „tanultak”, a felmerült rituális kérdésekre választ adtak, kétszer évente – a Peszách és Jom Kippur előtti szombat – a templomban talmudi előadást tartottak; egyébként minden vallási oktatás nélkül hagyták hitközségüket, melynek felvilágosodott, főleg Bécsben és Pesten megfordult tagjai rendezett istentiszteletre és korszerű vallási oktatásra áhítoztak. Jellemző eset pl. hogy midőn 1841.

május 31-én Pozsonyban I. Ferenc szobrát állították fel, a hitközség is rendezett ünnepi istentiszteletet, mely alkalommal egy tanító tartott ünnepi beszédet, a rabbi nem akart tiszta német nyelven beszélni. Hogy az ily elveknek hódoló rabbik nem akarták, de meg nem is tudták a gimnáziumokba járó zsidó tanulókat hitoktatásban részesíteni, az csak természetes. És ha a hitközségnek nem volt véletlenül oly tanítója, ki a középiskolai hitoktatást is el tudta végezni, akkor a tudományos pályákra készülő ifjúság minden vallási tanítás nélkül maradt.

Konzervatív irányú volt, de a többi rabbtól különvált úton járt Teitelbaum Mózes sátoraljaújrhelyi rabbi, ki 50 éven át volt a hazai chaszideusok elismert vezére (mh. 1841). Hívei csodatevőnek mondták, kinek hatalmában áll akarata teljesítésére még az égieket is kényszeríteni. Messze vidékről zarándokoltak hozzá a benne hívők, és drága pénzen vásárolták amulettjeit. Ezáltal nagy jövedelemre tett szert, de nagyon jótékony is volt. Halála után sírja fölé mauzóleumot építettek, s annak szekrényébe tették hívői írásba foglalt kéréseiket.

A régi talmudi iskolában növekedett és bő teológiai tudással felruházott rabbik közül többen a korszerű haladás szószólói lettek, és belátva a kor követelményeinek jogos voltát, főleg az istentisztelet megnevesítése céljából engedményeket tettek. A rabbik ezen csoportjának elismert vezetője volt Schwab Löb pesti rabbi (1794–1857), ki bölcsességében szerencsésen vezette a napról-napra növekedő, és csakhamar az ország első hitközségévé emelkedő pesti hitközség lelki ügyeit és példát adott arra, hogy miképp lehet a vallási újításoknak teret engedni minden túlzó szélsőségre való csapongás nélkül. Már az ő lelkipásztorsága alatt mintaszerűnek volt elismerve a pesti istentisztelet, mérsékelt újításaival, templomi rendjével, korális énekeivel és korszerű prédikációival. A vallási életben egyetlen helyes elv vezérelte: minden lelki kényszer mellőzése. Ennek az elvnek gyakorlati alkalmazásaképp a pesti hitközség már kezdettől fogva két imaházat tartott fenn: egy zsinagógát azok számára, kik az istentisztelet régi formáit akarták megőrizni és egy templomot az újabb formák kedvelői számára.

A pesti rabbival egyenlő felfogású és törekvésű volt Kohn Schwerin Götz bajai és Bács megyei főrabbi (1760–1852), kit a magyar rabbik nesztorának tekintettek és nagy talmudi tudásáért általános megbecsülésben részesítettek. Régi modorú szigorú vallásossága mellett mindig tekintettel volt a kor követelményeire, és az istentiszteleti rend megteremtői közé tartozott. A Talmud tanulmányozásánál akkor dívott pilpulisztikus módszerrel szemben, mely mesterkéltnépszerűségeket és ellenmondásokat keres a Talmudban, hogy azokat azután éles elmével elsimítsa, ő a Talmud egyszerű értelmét kereste. (Unokája dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi).

Kunitzer Mózes budai rabbi és a pesti rabbiság ülnöke (1774–1837) az első talmudisták közé tartozott, kik az újabb törekvéseket pártolták és az istentisztelet megjavításának jogosultságát elismerték. Irodalomtörténeti munkákat írt héber nyelven. Oppenheimer Hirs tekintélyes temesvári rabbi és jeles szónok, ki Schwab megválasztása előtt komoly jelölt volt a pesti rabbiszékbe, szintén híve volt a mérsékelt haladásnak (mh.

1859), Freyer Salamon Jakab rabbi hitközségében, Győrött teremtett rendezett istentiszteletet, Königsberg Lajos rabbi Szombathelyen hirdetett felvilágosodott tanokat (mh. 1861.).

Mindnyájuknál tovább ment a vallási engedékenység útján Chorin Áron aradi rabbi (1765–1844), ki a Talmud alapján akarta igazolni több lényeges reform megengedett voltát. Nemcsak az istentisztelet terén volt hajlandó részben még ma is elfogadhatatlannak mondható újításokat megengedni, mint pl. a hajadon fővel való imádkozást, hanem az istentiszteleten kívül is tett a zsidóságban általánosan elfogadott felfogással merőben ellenkező engedményeket. Megengedte pl. szombaton és ünnepen az írást és utazást, megrövidíti a szigorú gyász idejét. Oly újítások voltak ezek, melyek még saját hitközségében is csak részben, hitközségén kívül pedig sehol sem tudtak visszhangra találni. Újításainál – melyekért a konzervatív rabbik sokat üldözték őt – azon elv vezérelte, hogy valamely vallási törvényt időleges hatállyal felfüggeszthet az arra illetékes hatóság, ha ezen intézkedése által sok ingadozót vissza tud vezetni a vallásossághoz.

Chorin több héber és német iratban fejtette ki nézeteit, de követőkre alig talált. A fiatalabb rabbik, kik teológiai tanulmányaikon kívül világi tudományokkal is foglalkoztak és nemcsak jesivákat, hanem egyetemet is látogattak, távol tartották magukat Chorin merész újításaitól, és azon idősebb rabbikat követték, kik nem erőszakolták a hívek nagyobb részének felfogásával ellenkező újításokat, hanem megelégedtek az ifjúság nevelésének gondozásával és az istentiszteletnek korszerű megtisztításával, megnevelésével.

Ez ifjabb rabbinemzedék kiválóbbjai: Löw Lipót nagykanizsai, pápai, majd szegedi rabbi (1811–1875), az újkori rabbik legkiválóbbja, a modern zsidó tudomány magyarországi megalapítója, ki nagy talmudi tudást és rendszeres világi műveltséget egyesített magában és legelsőnek honosítja meg a magyar prédikációt. Steinhardt Jakab, Chorin utóda az aradi rabbiszékben (1807–1885), ki a teológiai tudományon kívül a modern tudományok majdnem minden ágában jártas volt, s 1843-ban Pozsonyban „Hírnök” címen egy stenografált lapot adott ki. Zipser Mayer székesfehérvári, majd rohonci rabbi (1815–1869), modern tudós, ki 1851-ben angolul írt tanulmányával lényegesen hozzájárult az angol zsidók jogegyenlőségének elnyeréséhez. Pillitz Dániel szegedi rabbi, utóbb gazdálkodó, Schiller S. M. eperjesi rabbi és a protestáns kollégium tanára, ki a szabadságharcban, mint utászkatona vett részt, majd emigrált és 1890-ben Szinessy-Schiller néven, mint a cambridge-i egyetem tanára fejezte be életét.

A fiatalabb rabbik mind a mérsékelt haladás szószólói voltak és mégis gyanúsításoknak és üldöztetéseknek voltak kitéve hitközségük konzervatív tagjai részéről. Löwnék Pápán, Pillitznek Szegeden, Zipsernek Székesfehérvárott, Schillernek Eperjesen nem is volt maradása. És midőn Friedmann Ábrahám simándi rabbit az erdélyi püspöknek, mint földesúrnak közbenjárására a helytartóság 1847-ben Erdély országos rabbijává nevezte ki, az erdélyi zsidók engedetlenek voltak az országot beutazó rabbival szemben, mert az a hír előzte meg, hogy a modern felfogásnak híve (mh. mint Erdély

utolsó országos rabbija 1879-ben). Singer Peszách, kit a várpalotai hitközség 1847-ben rabbijává választott, alig tudott magyar rabbtól képesítő oklevelet (hattára) nyerni, mert „Student” volt, és ezért nem tartották őt méltónak a rabbihivatal viselésére. Alexandersohn Jonathánt, a Németországból hozzánk került modern felfogású borsod-csabai rabbit pedig a szó szoros értelmében földönfutó bolyongóvá tették üldözői.

A vallási felfogások kiforrásának és kialakulásának e zavaros korszakában éppen nem volt rózsás a rabbik helyzete. A konzervatív rabbik sok kellemetlenséget szenvedtek maradiságuk miatt, a haladó rabbik üldöztetéseknek voltak kitéve újításaik miatt, és emellett – kevés kivétellel – hihetetlenül csekély, esetleg csak heti 5 forint volt javadalmazásuk. És mégis, alig üresedett meg valamely rabbiszék, máris jelentkezett a sok kandidátus „subeczében vagy frakkban, széles kalappal vagy streimelivel, hosszú szakállal vagy hosszú hajjal, orthodoxok és aufkläristák, cionrajongók és reformtársulatiak” – így mondja egy kortárs. De még az sem tartozott a ritkaságok közé, hogy a hitközség elnökénél és tekintélyesebb tagjainál kellett megvásárolni a rabbihivatalt.

A konzervatív párt minden ellenzése mellett is mindinkább tért hódított a rendezett istentisztelet. A bécsi Mannheimer-féle templom mintájára rendezkednek be Pesten 1826-ban, majd Nagykanizsán, és ezek hatása alatt több hazai hitközségben. Főleg azon hitközségek, melyek új templomot építettek, honosították meg a rendezett istentiszteletet. Aradon 1819 óta, Pesten 1832 óta, Liptószentmiklóson 1844 óta, Óbudán 1846 óta a templomban végzik az esketéseket. Lassankint a legtöbb hitközségben a templomba jönnek áldást kérni a házasulók, és már nem tekintik vallásilag kifogástalannak csak azt a házasságot, mely a templomon kívül, Isten szabad ege alatt kötött. Az istentisztelet méltóságát szolgáló orgona 1842-ben megszólal Aradon, 1845-ben Nagykanizsán, (Pesten csak az 1859-ben avatott Dohány utcai templomban^{DG4}). Pozsonyban, a konzervativizmus ősi fészkeben is megkísérelték a zsidó diákok a modern istentisztelet meghonosítását.

A pozsonyiak azon időben csak a jesiba növendékeit, a bachurokat karolták fel, a világi tudományokkal foglalkozó diákokat, a liceum növendékeit pedig a vallás ellen vétőknek tekintették és semmiféle anyagi támogatásban nem részesítették. A diákok erre 1843 őszén imaegyesületet alkottak, mely korális istentiszteleteket rendezett. Egy jó hangú diák volt az előimádkozó, és ugyancsak diákokból szervezték a templomi kórust is. Minden szombaton és ünnepnapon tartottak istentiszteletet. A jobbmódú diákok, valamint a pozsonyi hitközség haladást pártoló tehetősebb tagjai által felajánlott adományokból tartották fenn az intézményt, és segítették is a szegényebb diákokat. A pozsonyi hitközség szemében szálla volt ez intézmény és rövid idő múlva sikerült azt megszüntetnie. Sikeresebb hatású volt a budai ifjak „Tifereth-Hadath” egyesülete által 1846-ban meghonosított korális istentisztelet, mely annyira megnyerte a hitközség

^{DG4} Ezt éppen Groszmann cáfolja egy másik írásában: Magyar-Zsidó Szemle 1923/2-3. szám.: A pesti kultusztemplom. 91. o.

tetszését, hogy azt fő templomának intézményévé tette. Ellenben Liptószentmiklóson Bär Izakar rabbi 1842-ben kikötötte, hogy a hitközség 100 éven belül nem fog korális istentiszteletet meghonosítani, minek ellenében beleegyezett abba, hogy az épülő új templomban az almemor az oltár elé helyeztessék. De azért mégis csak eltúrta a korális istentiszteletet és a hitközségben alkalmazott dr. Löwenstein Bernát hitszónokot. Rohoncon is megzavarta a hitközség békéjét az almemor elhelyezésének kérdése.

A konzervatív rabbik egy része, látva a korszerű haladás fokozatos térfoglalását, kísérletet tett annak gátat vetni egy rabbigyűlés határozatai által, melyet 1844-ben tartottak meg a Tolna megyei Pakson. A gyűlés eszméje Horovitz Pinkász pápai rabbittól indult ki. A német rabbik 1844-ben Braunschweigben tanácskoztak a kor által követelt újítások megvalósításáról, és ezen tanácskozás mintájára tervezte Horovitz az ellenkező célú paksi rabbigyűlést. Látszataból meghívót küldött az ország összes rabbijának, még a legradikálisabb Chorin Áronnak is, és a minden zsidó ügy iránt érdeklődő, tekintélyes Holländer Leóhoz írt levelében a gyűlés céljával azt tünteti fel, hogy a különböző felfogású rabbik a kor szellemében fognak határozni az iskoláról és az istentiszteletről. De ugyanakkor külön körlevélben közös cselekvésre szólítja fel a konzervatív rabbikat, hogy vessenek gátat az újítási törekvéseknek és a régi zsidóságot változatlanul tartsák fenn.

A modern rabbik megsejtették a kétszínű játékot és ezért nem is jelentek meg a gyűlésen. A pozsonyi rabbi, ki Horovitz eszméjét nem tartotta szerencsésnek, ugyancsak távol maradt a gyűléstől, hasonlóképp a pozsonyi iskolához szító összes rabbik. A tervezett paksi országos rabbigyűlésből csak részleges pártgyűlés lett, melyen 1844. augusztus 20-án és 21-én 25 rabbi jelent meg, kiknek legtöbbször jelentéktelen kis hitközségben működött, és készen volt minden korszerű haladást elnyomni. A felvilágosodott Kohn Schwerin Götz korelnök látva a helyzetet követelte, hogy külön küldönc útján hívassák meg Schwab Löb pesti rabbi, mert nála nélkül ő sem hajlandó a tanácskozásban részt venni.

Schwab megjelent és a gyűlésen Horovitz indítványt terjesztett elő, melyben szó sincs a kor követelményeinek megvalósításáról, hanem igenis egy zsidó hierarchia szervezéséről, egy főhatóság megválasztásáról, melynek egyedül áll jogában rabbiképesítő oklevelet adni, iskolát és rabbit ellenőrizni. A cél világos volt: a tervezett főhatóság már csirájában fojtana el minden szabadabb mozgalmat templomban és iskolában.

Schwab ellenindítványt tett s hosszabb előadásban kifejtette, hogy az első teendő, melyre ez idő szerint minden rabbinak törekednie kell, jó iskolák, kézmű- és földműves-egyesületek alapítása és egy vallástani könyv szerkesztése, mely a nyilvános hitvallás jellegével bírjon. Schwab indítványa, melyet csak Kohn Schwerin bajai rabbi tartott helyesnek, nem talált megértésre. A tanácskozás eredménytelen maradt és két nap múlva a rabbik azon elhatározással oszlottak szét, hogy a következő évben újabb tanácskozásra gyűlnek Óbudára. Még ugyanazon év őszén néhány magyar konzervatív rabbi aláírásával csatlakozott a már említett braunschweigi rabbizsinat radikális határozatai ellen kiadott

protestációhoz. 1845. február 24-én meghalt a 49 éves Horovitz Pinkász, s vele együtt sírba szállt a további magyar rabbigyűlések terve.

A zsidóság „újító” vagy „haladó” része nem tért le a sokezer éves vallás ősi útjáról, csak annak külsőségeit törekedett a kor követelményeihez idomítani. Ezen jól megértett álláspontot a jövő igazolta és napjainkban még a konzervatív zsidóság is több „újítást” honosít meg, melyért az akkori „újítók” küzdöttek és szenvedtek. Egy reformált zsidóság is iparkodott ez időben – német mintára – gyökeret verni a hazai talajon. Aradon, Nagyváradon, Nagybecskerekén, Pécsen és Pesten alakultak 1847-ben és 1848-ban „Izraelita Újító Egyletek”, melyekről azonban már alig mondható, hogy megmaradtak volna a zsidóság talaján. Eltörölték a talisz és tefillin viselését, a circumcisiót, az étkezési törvényeket, Peszáchkor a macosz használatát, a Jom Kippur kivételével az összes böjtöket. Szombat helyett vasárnap volt a heti ünnep, az istentisztelet, melyen hajadon fővel kellett megjelenni, magyar és német nyelven folyt. Nem voltak ezek korszerű újítások, hanem letérés volt ez az ősi zsidóságról és ezért nem is tudott visszhangra találni a magyar zsidóság körében. Legtovább – négy évig – a pesti reformtársulat állott fenn, mely 1848. július 8-án alakult. Einhorn Ignác volt a társulat lelkésze, ki 1848. szeptember 28-án – aznap, midőn a felbőszült pesti nép felkoncolta gróf Lamberg Ferenc királyi biztost – avatta fel a reformtemplomot a Király utcai Valeró-házban. 1849. júliusában, midőn Haynau császári vezér elfoglalta Pestet, Einhorn Ignác Komáromba ment és Klapka honvédeinél táborigazgatói szolgálatot végez. Utóda lett a pesti reform-társulatnál a bajor származású Einhorn Dávid schwerini rabbi. A reformegyletet, mint meg nem engedhető szektát a helytartóság 1852. október 20-án feloszlatta ezzel véget ért a magyar zsidó reformmozgalom. Einhorn Ignác, Horn Ede néven, mint magyar államtitkár fejezte be életét 1875-ben.

VII. Zsidó jelek

A jogfosztottságnak korszakában szűkre volt szabva a tér, melyen a zsidó érvényesülni tudott és tehetségét kifejthette volna. Az eddigiekben vázolt korszakban sokkal közelebb állt még a szellemi és társadalmi élet gettójához, semhogy nagyokat alkothatt volna. Mérnök, ügyvéd, tanár még mindig nem lehetett belőle és így a technikai, jogi, vagy más, elvont tudományok terén – ide nem számítva a zsidó teológiát – nem működhetett. Túlnyomó részük még mindig a kereskedői pályára kényszerült, hol a köznapi élet szűrkeségébe merült a zsidóval született tehetség. Közülük kiváltak hitfeleik ügyeinek irányításában és védelmében Rosenthal Salamon, a pesti hitközség elöljárója, tudományművelő és tudósokat pártoló férfiú (1761–1845), ki tevékenységét főleg az általunk tárgyalt időszak előtt fejtette ki. Boskovitz Löb József, hitközségi elöljáró Pesten, ki a zsidók jogának kérelmezésében és a türelmi adó eltörlése iránti mozgalomban

fáradhatatlanul munkálkodott. Holländer Leó zsidó tudományokban jártas és jogvégeztet eperjesi kereskedő (1806–1887), ki Boskovitzéhez hasonló működést fejtett ki. Kunewalder Jónás, a pesti hitközség elöljárója, ki társadalmi tekintélyénél fogva sikeresen fáradozott a hazai zsidóság ügyeinek védelmében, de 1848-ban hirtelen elhagyta a vallást, melyért annyit küzdött.

Az általános érdekű pályákon, mint orvos, író vagy művész munkálkodhatott a zsidó. Jeles orvosok voltak: Feitel Móric Körmenden, majd Pápán (mh. 1887.), ügyes tollforgató, ki sokat fáradozott a zsidók kulturális nevelésén is. Grosz Frigyes bölcsészeti és orvostudor (1797–1858), kinek szemészeti gyógyintézetében Nagyváradon a szegények díjtalan gyógykezelésben részesültek. Dr. Gruby Dávid magyar származású jeles anatómus (1809–1898), ki Párisban fejtett ki elismert orvosi működést. Dr. Jakobovics Fülöp, a pesti zsidó kórház főorvosa (1782–1865), ki a zsidók magyarosítása körül szerzett nagy érdemeket. Dr. Mandl Lajos pesti anatómus, ki utóbb, miként Gruby, Párisba költözött. Dr. Öesterreicher Ede, jóhírű szemészeti klinika tulajdonosa Pesten. Dr. Öesterreicher József orvosi szakíró. Dr. Rózsay (Rosenfeld) József hírneves pesti orvos, ki Jakobovicsal együtt fáradozott a zsidók magyarosításán. Dr. Schlesinger J. pesti orvos, ki 1840-ben Budapest gyógyászati topographiájáról az egyetem által jutalmazott tanulmányt írt. Dr. Schwimmer Dávid jónévű pesti szemorvos (mh. 1864).

Az irodalom művelői közt kiváltak: Beck Károly bajai születésű német költő (1817^{DG5}–1879) ki, főleg a magyar népelet köréből vett költeményeivel és leírásaival ért el nagy sikereket. Később elhagyta a zsidó vallást. Dukesz Lipót pozsonyi zsidó irodalomtörténész (1810–1891), ki héber nyelvtudománnyal, újhéber költéssel foglalkozott, Rási^{DG6} bibliamagyarozatát németre fordította és irodalmi működésével becsületet szerzett a magyar zsidó névnek. Heilprin Mihály (1823–1888), ki 19 éves korában Lengyelországból jött hozzánk, csakhamar magyar verselő lesz, 1849-ben hadi költeményeket és köztársasági dalokat ír s a szabadságharc leveretése után emigrál. Klein Hermann, pesti újságíró, az „Ungar” szépirodalmi lap szerkesztője, ki Jósika Miklós regényeit németre fordította. Neustadt Adolf újságíró, az általánosan elterjedt „Pressburger Zeitung” szerkesztője. Rosenthal Sámuel újságíró, a Pesten megjelent „Spiegel” szépirodalmi lap és a „Pester Handelszeitung” szerkesztője. Saphir Gottlieb Móric magyar születésű német újságíró (1795–1858.), ki humorisztikus irataival vált híressé. 1832-ben elhagyta a zsidó vallást. Stern Miksa Emánuel héber író (szül. 1811), ki Maimonides^{DG7} nagy bölcsészeti művét, a „Tévelygők Útmutatóját” németre fordította, és 1843-ban személyesen adhatta át Ferdinánd királynak 15 kötet iratát, melyekért a „pro litteris et artibus” aranyérmét nyerte.

^{DG5} A különböző források csak abban egyeznek, hogy május 1-én született. Az évszám 1817 vagy 1818 is lehet.

^{DG6} Rasi: Rabbi Slomo Itzhaki (1040–1105), Biblia- és Talmudtudós.

^{DG7} Moses ben Maimon, (1138–1204) (Maimuni, Manmonides, RAMBAM, etc.)

A művészet terén kiváltak: Engel József szobrász (1815–1901) a Pesten felállított hatalmas Széchenyi-szobor megalkotója. Guttmann Jakab szobrász (1811–1860), ki szobrot készített IX. Pius pápáról, és 1851-ben Chorin Áron aradi rabbiról. Tyroler József jóhírű illusztrátor, a Kossuth-bankók rézmetszője. Hauser Mihály pozsonyi hegedűművész (1822–1887), ki, mint a „Magyar Rhapsodiák” szerzője lett híres. Joachim Mihály hegedűművész (szül. 1831), ki már 8 éves korában feltűnést keltett művészetével. Reményi (Hoffmann) Ede hegedűművész, a szabadságharcban Görgei Artúr fővezér segédtisztje. Rózsavölgyi (Rosenthal) Márkus hegedűművész (1787–1848), a híres magyar dalszerző, kinek halálára így ír Petőfi Sándor:

*„Ébredj fel vén muzsikus, vén barátom,
Hadd búsuljunk, lelkesedjünk nótádon,
Olyan istenigazában tudtad te,
Hogy hol fekszik a magyarnak a szíve,
A magyarnak a szíve.”*

Megjelenés:

Önálló kötetként: Budapest, 1916. Az Egyenlőség Könyvkiadóhivatala

A magyar zsidók a XIX. század közepén (1917)

(1849-1870)

TÖRTÉNETI TANULMÁNY

I. Bevezetés

A történelem az események szakadatlan láncolata, melyben minden előző láncszem szerves összefüggésben van a reá következő láncszemmel. Az események ezen benső összefüggése folytán a jelen alakulatait csak a múlt ismerete által tudjuk teljesen megérteni. A gondolkodó ember előtt éppen ez teszi nemcsak érdekessé, hanem gyakorlati szempontból értékesé is a történelmi ismereteket. „Ha igaz, hogy a jelen megértéséhez csak a múlt ismeretén át jutunk, úgy még igazabb, hogy a félmúlt ismerete által értjük meg legjobban a jelent, a tegnap ismerete által a mai napot.” Ezen szavakkal okoltuk meg, hogy mi vezetett bennünket „A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt” című történelmi tanulmány megírására, melyben megismerkedtünk a hazai zsidóságnak 1835-től 1848-ig terjedő történetével.¹

Jelen tanulmány folytatja a hazai, zsidóság történetének ismertetését 1849-től 1870-ig. A szabadságharc és a kongresszus azon természetes két határ, mely között húzódik a magyar zsidóság újabbkori történetének ezen összefüggő korszaka. E korszak történeti megírását könnyűvé teszi az időnek hozzánk való közelsége, mely körülmény folytán bőséges forrás áll rendelkezésünkre. De éppen az időnek közelségében rejlik e korszak megírásának nehézsége is, mert a történelmi események megírójának tartózkodnia kell minden szubjektivitástól oly jelenségek elmondásánál, melyeknek számai már napjainkba nyúlnak át.

E két évtizedes korszak eseményeit és eszméit négy csoportban fogjuk megismerni. Egy-egy csoport tartalma: A magyar zsidók politikai helyzete, amint végigszenvedvén az abszolutizmus minden elnyomását, a teljes jogtalanság állapotából az alkotmány visszaállításának évében eljutottak a politikai egyenjogúsításhoz. A zsidók polgári helyzete, amint támogatva a társadalom szabadelvű és megtámadtva annak sötétben maradi rétegeitől, polgári erényeik által felküzdötték magukat a társadalmi egyenjogúsításhoz. A zsidók felekezeti élete és ennek keretében egyrészt a felekezeti tanügy és irodalom fejlődése, másrészt pedig a haladó törekvésű és konzervatív felfogású

¹ Az Egyenlőség kiadása, Budapest 1916.

vallási pártok nézeteinek eltérése és egymástól való sajnálatos távolodása. Végül az eddig még egyetlen magyar zsidó parlamentnek, a kongresszusnak eseményei.

E négy csoportba tartozó eseményeket és jelenségeket úgy iparkodunk leírni, hogy kitűnjék belőlük a szerves összefüggés, az egy korszakba való tartozás. Ez alkalommal is arra törekszünk, hogy ha talán nem is teljes, de lehetőleg az egész korszakot felölelő, annak minden fontosabb mozzanatára kiterjeszkedő és összefüggő képet adjunk a magyar zsidóság történelme iránt érdeklődő nagyközönség részére.

Tanulmányunk összeállításánál forrásul szolgáltak:

a) Az egykorú és az e korszak egyes eseményeivel foglalkozó későbbi felekezeti, valamint napisajtó. A felekezeti sajtó közül főleg a Philippson-féle Allgemeine Zeitung des Judenthums, a Szántó-féle Neuzeit, a Löw-féle Ben Chananja, a Rokonstein-Mezei-Tenczer-féle Magyar Izraelita, a Fenyvessy-Deutsch-féle Izraelita Közlöny, a Wertheimer-féle Jahrbuch és a Magyar Zsidó Szemle szolgáltatott anyagot. Ezen forrásokra e helyütt utalunk általánosságban, anélkül, hogy az események előadásánál visszatérnénk rájuk.

b) Az egyes hitközségek történetét tárgyaló monográfiák, melyek előző történelmi tanulmányunk forrásainál fel vannak sorolva s amelyekre ugyancsak itt utalunk általánosságban.

c) Szaktanulmányok és alkalmi iratok.

d) A pesti izraelita hitközség jegyzőkönyvei és levéltári iratai. E két utóbb említett forrásokra a maga helyén fogunk hivatkozni.

II. A zsidók politikai helyzete

1. A SZABADSÁGHARC UTÁN

Az 1848-49. évi dicső szabadságharc gyászos véget ért, a magyar nemzet elbukott. A győztes hatalom kijelentette, hogy a „lázado” nemzet eljátszotta („verwirkt”) jogát a függetlenségre. Megalakult az „osztrák összbirodalom” (Gesamtstaat”), melynek a tetemesen megcsonkított Magyarország csak egyik koronaországa („Kronland”) lett. Erdély, mint nagyfejedelemség, Horvát-Szlavónország Fiumével és a Muraközszel mint királyság, a Temesi bánság és a Szerb vajdaság, mint külön tartományok foglaltak helyet az összbirodalomban, s a még megmaradt Magyarországot öt kerületre osztotta a bécsi kormány.¹

Az egész összbirodalomra kiterjesztetett az 1819. március 4-én kelt olmützi oktrojált alkotmány, melynek első szakasza szerint: „A polgári és politikai jogok élvezete független a hitfelekezettől!” A bécsi zsidó hitközség küldöttsége előtt I. Ferenc József császár 1849. április 3-án kijelentette, hogy minden népnek és törzsnek az alkotmány által nyújtott egyenjogúsítása az összességnek és az egyeseknek jólétét és boldogságát állandóan meg fogja alapozni.²

A valóságban azonban az olmützi alkotmányban ígért „Gleichberechtigung”^{NE1} helyett „Gleichbeknechtigung”^{NE2} jutott az összes nemzetiségeknek és népfajoknak. Megszűnt minden politikai autonómia, minden önállóság és függetlenség, minden, ami a szabadsághoz vezethetett volna.

A leigázott Magyarországnak legszerencsétlenebbjei közé tartoztak e szomorú időben a zsidók, kik kerekszámban 300 ezren voltak. (Az 1857-ben megejtett népszámláláskor 365.171 zsidó volt az országban, 1861-ben pedig 412.700.) A túlnyomólag földműveléssel és őstermeléssel foglalkozó magyar nemzet fiai duzzogva viselték az idegen uralmat és „passzív rezisztenciába” helyezkedve, visszavonultak gazdaságuk mellé és várták az időt, míg az abszolutizmus lejárja magát. Politikailag meg volt bénítva a magyar, de gazdasági élete szabad volt, mert kezében maradt a kenyéradó föld. Nem így a zsidó, kitől a szabadságharc előtti országgyűlések megtagadták a polgári jogokat, megtagadták a birtokszerzés szabadságát és lehetőségét. A zsidók a magyar nemzettel együtt viselték a véres háborúnak közös terheit és megpróbáltatásait, ezenkívül viselniük kellett még a különféle hadisarcok terhét is. 2 millió forintnál nagyobb kontribúció^{NE3} fizetésére ítélte őket a császári hadvezetőség, büntetésül, mert „érzelmeik

¹ Marczali: Magyarország története. Budapest 1911. 683 s köv. 1.

² Wolf: Geschichte der Juden in Wien. Wien, 1876., 152 s köv. 1.

^{NE1} Egyenjogúság.

^{NE2} Egyenlő alávétettség.

és gonosz cselekvésmódjuk által az ottani forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül sohasem nyerhetett volna olyan kiterjedést, előmozdították.”³

Az így kettősen sújtott zsidók, kiknek a háború közös csapásán kívül még hazafiasságuk külön büntetését is kellett viselniük, kiknek nem volt földjük, mely az anyagi fellendülés forrása lehetett volna, de volt Kossuth-bankójuk, mely értékét veszítette: az anyagi romlás szélén állottak. Az ország legnagyobb zsidó hitközségének – a pestinek – elöljárósága 1849. március 25-i ülésén szomorúan állapítja meg, hogy az éveken át gyűjtött vagyon teljesen fel van emésztve, a jövedelem megszűnt „és már nincs messze a pillanat, midőn a község minden jóléti és közművelődési intézménye kénytelen lesz hirtelen abbahagyni jótékony és üdvös működését és semmi kötelezettségének nem tud majd eleget tenni, szóval: elébe megy a teljes felozlásnak.”⁴

Emellett a zsidó hitközségeknek, csakúgy, mint a polgári hatóságoknak, lojálisoknak kellett mutatkozniok, nehogy meggyűljék bajuk a bécsi kormánnyal. A pesti hitközség jeles főjegyzője, Barnay Ignác (1813–1878) és Schuler A. G. aljegyző 1849. október 21-én visszahelyeztetnek állásukba, de csak miután a csász. kir. katonai rendőrség előtt igazolni tudták, hogy akaratuk ellenére nyertek hivatalt „az insurgens minisztériumnál”. Ságody Sándor pesti alpolgármester 1849. pünkösd vasárnapján népünnepélyt rendez, melyhez ennek felszólítására a hitközség 60 akó borral járul. Ugyancsak az alpolgármester buzdította a pesti zsidókat még 1849. februárjában, hogy a megsebesült császári katonák számára gyűjtsenek fehéreneműt, aminek a kormány előtt való igazolását kéri a hitközségtől a lojális városi tisztviselő. Szukkosz^{DG1} ünnepén béke-istentiszteletet rendez a pesti hitközség Szentiványi kerületi biztos, Havas udvari tanácsos és több katonai méltóság jelenlétében; ez alkalommal adományok folytak be a megsebesült császári katonák részére. Pozsonyban november havában tartanak ily istentiszteletet. Haynau generális nyilvános felszólítására a pesti hitközség kénytelen-kelletlen 400 forinttal járul a császári hadsereg rokkantalapjához, melyet a generális alapított. Kollinsky Mór mosoni zsidó kereskedő 500 forinttal járult ez alaphoz és kötelezte magát további tíz éven át évi 50 forintra. A császári vezér megleghangú levélben köszönte meg a „loyalis” cselekedetet.

A bécsi kormány pedig berendezkedik az egész birodalomban, és mindenféle ünnepélyes formák között kihirdeteti a „Reichsverfassung”-ot^{NE4}, mellyel boldogítani akarta népeit. Pesten 1849. december 30-án volt az ünnepélyes publikálás a városházán, melyen Terczy rendőrfőnök meghívására Schwab Löb főrabbi vezetésével a hitközségnek egy 19 tagú küldöttsége is megjelent. A városházán lefolyt ünnepély után a hatóság rendeletére aznap délelőtt 11 órakor istentisztelet volt a zsinagógában, hol a főrabbi ünnepi beszéde után a főjegyző és aljegyző felolvasták az alkotmányt. Majd Koller polgármester

³ Bernstein: A magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1898., 292 s. köv. 1. Weisz Miksa Elsárgult levelekből. Budapest, 1916

⁴ Pesti hitk. jegyzőkönyve 1849. év 68., 71., 100., 152., 208., 250. szám és 1850. év 259. szám.

^{DG1} Szukkot: lásd a kifejezések listájában.

^{NE4} Birodalmi alkotmány.

hódoló küldöttséget vezetett Haynauhoz, melybe Weisz M. A. hitközségi elöljáró is kineveztetett.

A „boldogító alkotmány” gúzsba kötött minden közintézményt, elfojtott minden önállóságot, eltörölt minden autonómiát. A hitközségek nem választhattak többé elöljárókat, a hatóság nevezte ki azokat. Pesten már két nappal az „alkotmány” kihirdetése után, 1850. január 2-án megjelenik a hitközség tanácstermében Alkér Antal tanácsnok, és közli azok nevét, kiket a városi tanács kinevezett a megüresedett elöljárósági és választmányi tisztségekbe. Az újonnan kinevezetteket azután figyelmezteti a törvényes felsőbbség és a legutóbb kihirdetett boldogító államalkotmány iránti köteles engedelmességre. Más községben a hatóság a zsinagógában hirdette ki, hogy mivel semmiféle községnek közgyűlést tartani nem szabad, úgy ez a zsidókra is tilos. Annyira megy minden szabadságnak, minden nemzeti megnyilatkozásnak elnyomása, hogy a győri katonai parancsnok megint a hitközség vezetőségét, hagyjanak már fel a zsidók a közöttük még mindig dívó Kossuth-szakáll és -kalap viseletével, amit az elöljáróság 1850. május 25-én kénytelen a templomban közhírré tenni. Azon rabbiknak pedig, kik a palesztinai nyomorgók segítyezésére kegyes adományokat gyűjtöttek, a rendőrség előtt kellett magukat tisztázniuk, hogy gyűjtésüknek nincs titkos politikai célja.

Az elnyomott ország zsidóira azonban mégis csak jutott a „boldogító alkotmány”-nak egy-egy szórványos sugara is, mely legalább a megélhetésre nyújtott nekik módot. Hiszen az alkotmány első szakasza szerint senki sincs kizárva a polgári jogok élvezéséből; már pedig első joga a polgárnak, az embernek, hogy meg tudjon élni, meg tudja keresni kenyerét becsületes munkájával, és amint lecsillapodtak a háború által feldúlt kedélyek, amint lassan-lassan visszatért mindenki rendes polgári foglalkozásához, a zsidók is folytatták az ipart és kereskedelmet ott, hol a háború megzavarta őket is, sőt most már a földművelés is megnyílt számukra.

Jellemző, hogy a szabadságharc után, e nagy tisztítóútz után, melyben a keresztény és zsidó magyarnak vére egybefolyt, kenyérkeresetében a zsidó csak oly szűkkeblű gáncsoskodókra talált, mint annak előtte. Pesten a vidékről hozott áru után csak a zsidó kereskedőknek kellett behozatali adót fizetniök, keresztény kereskedők fel voltak mentve alóla. A házalástól a pesti tanács eltiltotta a zsidókat, míg a hitközség fellebbezésére 1850. szeptember 23-án Koller miniszteri biztostól értesítés jött, hogy azon pesti illetőségű zsidók, kikért a hitközség erkölcsi bizonyítvánnyal szavatol, megkapják a házalási engedélyt; idegen zsidóknak azonban egyáltalán nem szabad házaló kereskedelemmel foglalkozniok Pesten.⁵

A kormány elrendelte, hogy a zsidó kereskedőknek a csőcselék által 1848. tavaszán Pozsonyban feldúlt üzletei ismét nyitassanak meg. A városi tanács mindenféle nehézséget gördített ezen rendelet végrehajtása elé. Csak azon zsidó kereskedőknek volt hajlandó megadni a jogot, kik vagy már 1839-ben bírtak üzlettel, vagy pedig bizonyítvánnyal tudják igazolni, hogy kitanult kereskedők. A pozsonyi tanács ravaszága abban rejlett, hogy zsidó

⁵ Pesti hitk. jegyzők. 1850. év, 642. szám.

tanoncok keresztény kereskedőknél alkalmazást nem nyervén, ezektől nem is mutathattak fel bizonyítványt, a zsidó kereskedők bizonyítványát pedig nem ismerték el érvényesnek. A tanácsnál szabadelvébb volt báró Geringer polgári biztos, ki az 1850 júliusában megalakult pozsonyi kereskedelmi kamara rendes- és póttagjai közé egy-egy zsidót nevezett ki. Désen a kereskedők grémiuma Urban ezredes katonai parancsnoktól kérte a zsidók eltiltását a kereskedelemről, a parancsnok elutasította a jogtalan kérelmet.

A felvidéki városokban több zsidó kereskedő szenvedett kárt 1848-ban a rabló és fosztogató tótoktól. 43 nyitrai és 24 trencsényi falu vett részt a fosztogatásban és 318 ezer forintnyi kárt okoztak. 1850-ben a kormány által kiküldött bizottság megállapította a károkat és a tótokat kártérítésre ítélte. A jámbor nép kijelentette, hogy kész megtéríteni minden kárt, csak bírják rá a zsidókat, hogy költözzenek ki – Amsterdamba.

A zsidó iparosok némely helyütt kísérletet tettek, hogy beléphessenek a céhekbe. A pesti zsidók felségfolyamodványban kérik ezt; folyamodványuk 1850-ben véleményezés végett a városi tanácshoz jutott, mely a város gyarapodásának szempontjából a kérés teljesítését javasolta. Főleg sok zsidó szabóiparos volt Pesten, kik még mindig nem nyertek engedélyt keresztény legények tartására. Budán egy zsidó péknek (Egger Adolf) 1850-ben megadta a kormánybiztos a mesterjogot, míg Surányi Ármin, az első zsidó kéményseprő, csak a század hetvenes éveiben lett elismert jogú mester.

A birodalmi alkotmány nyújtotta jognál fogva egyik-másik zsidó házat, földet is vásárolt, némely helyen minden akadály nélkül, némely helyen azonban még mindig megküzdve a régi előítélettel. 1850 tavaszán zsidó egyesületek keletkeztek, melyeknek tagjai kötelezték magukat, hogy földműveléssel foglalkoznak. Az ország több megyéjében tényleg jó eredménnyel művelték a zsidók a földet. Házat Pesten és Pozsonyban már 1849 végén vásároltak zsidók; a telekkönyv-vezetők minden ellenkezése dacára, a kormánybiztosok rendeletére nevükre írtak az ingatlanok. Trencsénben az első zsidónak házvásárlása szép ünnepség keretében folyt le. A kormánykörök azon tervvel is foglalkoztak, hogy galíciai zsidókból álló földművelő-telepéseket hozatnak Magyarországra.

A szűken mért jogok védelme alatt élő zsidókat 1850. szeptember 20-án az uralkodó különös kegyben részesítette. Császári rendelet jelent meg, hogy a magyar zsidókra kirótt hadisarc elengedtetik, ehelyett azonban a magyar koronaországban, a temesi bánóságban és a szerb vajdaságban lakó összes zsidók legalább egymillió forintot tartoznak fizetni egy zsidó iskolai és tanügyi alap céljaira. Erre Koller miniszteri biztos elnöklete alatt megalakult az „Israelitische Landes-Schulfondbegründungs-Comite”, melynek elnökét, Kassowitz J. H.-t^{DG2} és tagjait a bécsi kormány nevezte ki. E bizottság a megszűnt türelmi adó alapján megállapította az egyes hitközségek hozzájárulási összegét.

^{DG2} Kassowitz Jakab Hirsch. A névalak a korabeli sajtóban Kaszovitzként is előfordul.

1855-ben folyt be a megállapított 1.200.000 forint tetemes része, mely a mai napig is fennálló iskolaalapot alkotja.

2. A BACH-KORSZAK

Az általános politika terén nagy változás állott be. Haynau katonai parancsnok elbocsáthatott, s helyette 1851-ben Albrecht főherceg lett az ország kormányzója. Az egész következő évtized minden politikai mozzanata Bach birodalmi belügyminiszter nevéhez fűződik. Az új kormány úgy találta, hogy a zsidó községek szervezete, főleg a bíraskodás, az árvavagyon és alapítványok kezelése nem egyezik meg a birodalmi alkotmány elveivel, ezért a zsidó községeket felosztatja, azokat hitközségekké alakítja át – így 1851. június 29-én a pesti községet is –, s önhatalmúlag nevez ki előljáróságokat a hitközségek élére, melyeknek a jövőben csak az egyházi, jótékonyági és tanügyek ellátására terjed ki a feladatuk. A kormány közege erősít meg minden hitközségi választást, s enélkül előljáró nem foglalhatja el helyét, de nem is távozhathat onnan a hatóság engedelmével, hol be kellett mutatni a hitközségek költségvetéseit és számadásait is.⁶

De azért 1851. július 4-én kormányrendelet jelenik meg, mely a kultuszügyek határára kívül eső feladatot ruház továbbra is a hitközségekre, midőn köteleességükké teszi, hogy előírt rovatok szerint beosztott rendes születési, házassági és halotti anyakönyveket vezessenek. A családfő tartozik 4 forint büntetés terhe alatt a családjában előforduló minden születési, házasságkötési és halálesetet a hitközség rabbijánál bejelenteni. Zugrabbik, kik a szabályok megszegésével esketnek, szigorú büntetés alá esnek. Halottak csak a hatósági halottkém engedélyével temethetők el. Az anyakönyvek rendezéséhez tartozik a helytartóságnak 1856 májusában kelt azon rendelete, hogy circumcisiót^{DG3} csak orvosilag képesített oly egyén végezhet, ki a hitközség és a rabbi beleegyezését bírja.⁷

A bécsi kormány politikai okokból jónak látta, hogy az 1849. március 4-én kiadott birodalmi alkotmányt visszavonja. A zsidók már megszokták, hogy minden politikai változásból reájuk csak hátrányok hárulhatnak és most is attól tartottak, hogy az olmützi alkotmány visszavonása által el fogják veszíteni azon kevés jogot is, melynek alig másfél évig voltak birtokában. A zsidó közvélemény megnyugtatóására báró Geringer, a budai helytartóság főnöke 1851 augusztusában magához hívatta a pesti hitközség vezetőit és biztosította őket, hogy az alkotmánynak legfelsőbb helyen elrendelt revíziója semmi hátránnyal nem lesz a különböző felekezetek politikai jogára. A pesti hitközség előljárósága a helytartóság engedelmével 1851. szeptember 3-án kelt körlevélben tudatja ezen megnyugtató hírt az ország többi hitközségével.⁸

⁶ N. o. 1851. év, 1048. szám.

^{DG3} Körülmétélést.

⁷ N. o. 1851. év, 34. szám.

⁸ N. o. 1851. év, 82. szám.

A kormány valóban nem mérlegelte, hogy ki melyik felekezethez tartozik, midőn a jogok megszorításáról volt szó. Bach belügyminiszter 1852. március 1-én Magyarországra és Erdélyre is kiterjeszti ezen 1846-ból való rendeletet, mely szerint a külföldön készült hébernyelvű imakönyvek, valamint zsidó vallási iratok behozatali tilalom alatt állanak, és miképp az illír és oláh könyvek, úgy ezek is csak útlevel ellenében hozhatók az országba.⁹

A felekezetek egyenjogúsításának hangoztatása éppen nem akadályozta a bécsi kormányt abban, hogy 1852 elején felújítsa a zsidó esküt, ezen középkori sötét szokást. Zsidó a bíróság előtt – akár peres fél, akár tanú vagy szakértő – nem tehet oly módon esküt, mint a más hitű ember, hanem eskütétel előtt – *more judaico* – a rabbi által szigorúan megintendő a hamis eskü elkerülésére. S ezután is külön esküformula van számára előírva, mely így végződik: „Úgy segéljen engem minden ügyemben és minden bajomban Isten, a Seregek mindenható Ura, Adonáj Elohé Cebáot, kinek szenteltessek kimondhatatlan neve. Ámen!”

Súlyosan sértette a zsidókat a megalázás, mely ezen intézkedésben rejtett és több ízben tiltakoztak is ellene. Csak miután Löw Lipót szegedi rabbi az alkotmányos kormány igazságügyminiszteréhez 1868. március 9-én benyújtott véleményében kimutatta, hogy a valláskülönbőség sem az eskümintára, sem az esküformálisokra befolyással nem lehet: jut ezen elv kifejezésre a Horváth Boldizsár miniszter által 1868-ban készített perrendtartási törvényben, mely véget vet a zsidó eskünek.¹⁰ De azért még 1888-ban is előfordult, hogy a nagyszombati főszolgabíró felhívására Pserhofer Mór szeredi rabbi egy anyakönyvi ügyben megeskettett szeredi zsidó lakostól zsidó esküt vett.

Az 1852. november 29-én megjelent császári pátens újabb megaláztatást rótt a zsidókra, akiknek pedig politikai egyenjogúsítása a helytartónak a pesti hitközség vezetői előtt tett kijelentése szerint nincs megingatva az 1849-i alkotmány visszavonása által. A császári pátens az osztrák polgári törvénykönyvet Magyarország területére is hatályba helyezte. Ennek a törvénykönyvnek 136. szakaszai a zsidók házasságát szabályozzák. A házassági szabályoknak 1853. június 3-án megjelent utasítása szerint zsidó jegyesek csakis a vőlegény lakóhelyének megyei hatóságától nyert engedélyével köthetnek házasságot. Az engedély, hivatalos néven *Politischer Eheconsens*, feltételei: 1. A vőlegény 24-ik, a menyasszony 18. életévét betöltött legyen. 2. A rabbi vagy politikai község által kiállított erkölcsi bizonyítvány. 3. Olyan vagyon vagy kereset kimutatása, mely a megélhetést biztosítja. 4. A lakóhely polgári hatóságának beleegyezése.¹¹

Az ezen feltételeket igazoló okmányok beszerzése sokszor leküzdhetetlen nehézségekkel járt, különösen, ha a megyei hatóság közege rosszakarattal volt a kérelmezők iránt. Főleg a születési bizonyítvány beszerzése járt nagy nehézségekkel, mivel 1851. előtt a hazai zsidó községek nem vezettek rendes anyakönyveket. A férfiak

⁹ Wolf: Wertheimer. Wien 1868., 51. l.

¹⁰ Löw L.: A zsidó eskü múltja, jelene és jövője. Pest, 1868.

¹¹ Pesti hitk. jegyzők. 1853. év, 1531. szám,

születési éve a körülmétélők magánfeljegyzései, az ú. n. mohel-könyvek alapján még sok esetben meg volt állapítható. A nők életkora azonban csak tanúvallomásokból volt igazolható, s némely hatósági közeg nem elégedett meg ezzel, hanem orvosi vizsgálat által kívánta megállapíttatni a házassulók korát. Ezen nehézségek következtében mindinkább elszaporodtak a zugrabbik által eszközölt titkos házasságkötések. Az ilyen, bár zsidó egyházi jog szempontjából teljesen szabályszerű, csupán csak hatósági engedély nélkül kötött házasságból származott gyermekek azután törvényteleneknek tekintettek, ami viszont ok nélkül növelte a törvénytelen zsidó gyermekek számát és ferde színben tüntette fel a zsidók erkölcsösségét.

De még néhány héttel ezen házassági pátens megjelenése előtt nagyobb csapás is érte a császárság és benne a magyar haza zsidóságát. Nem ok nélkül nyugtalankodtak a zsidók, mikor megtudták, hogy az 1851. december 31-i császári rendelet hatályon kívül helyezte az 1849-i alkotmányt. Attól tartottak már akkor, hogy ezen hatályon kívül helyezés csak előfutára a későbbi jogfosztásoknak. A csapás nem is váratott sokáig magára: 1853. október 2-án, Ros Hasónó napján jelentkezett egy újabb császári pátens alakjában, mely megfosztja a zsidókat az ingatlanszerzés jogától. „Addig is – szól a rendelet – míg az izraeliták állampolgári viszonya rendezettni fog, minden koronaországban az 1848. január 1-e előtt fennállott, az izraeliták birtokképeségét (Besitzfähigkeit) korlátozó rendelkezések lépnek ideiglenesen életbe.”¹²

Érthető megdöbbenést keltett e pátens az egész császárság zsidói között. Midőn már úgy gondolták, hogy elértek egy jobb kort, melyben legalább földet mívelhetnek, telket szerezhetnek, mint minden más polgár – egyszerre csak visszavetve látják magukat a jogtalanság régi állapotába. Mert mit jelentett nálunk az 1848. előtti állapot? Teljes jogtalanságot a zsidó számára. Az 1840. évi XXIX. t. c. 5. §-a, mely szerint „amennyiben az izraeliták polgári telkeknek (fundus) szabad szerezhetése gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat jövőre nézve is megállapíttatik” – a valóságban csak annyit jelentett, hogy se polgári telket, se városi háztelket nem vásárolhattak.¹³

Siettek is a hitközségek az uralkodó trónusa elé, hogy kérelmezzék a zsidók állampolgári jogának kilátásba helyezett mielőbbi rendezését. A pesti hitközség felségfolyamodványa előadja, hogy a zsidók a polgári élet minden terén iparkodtak az 1849-i alkotmány által nekik jutott császári kegyhez méltóknak lenni, és így megcáfolni azon előítéletet, mintha a zsidók nem volnának alkalmasak a polgári társadalom számára. 1850 óta minden rendezett hitközségben van jó iskola, hol elismert, jeles tanítók nevelik a zsidó ifjúságot a polgári életre. Tudományos és művészi pályákra mind több és több zsidó ifjú szánja magát. A hadseregbe a más felekezetűekkel arányos számban lépnek a zsidók, kik közül az uralkodó többet tisztí rangra is emelt. Az ipart előszeretettel művelik, s a céhekbe befogadott zsidó mesterek jó egyetértésben vannak a többi mesterekkel. A birtokszerzési engedély óta pedig elterjedt köztük a földművelés. Bereg, Ugocsa,

¹² Wolf: i. m. 79. l.

¹³ Groszmann, i. m. 9. l.

Máramaros, Sáros, Abaúj, Bihar, Békés, Csongrád, Heves, Krassó, Nógrád, Szabolcs, Ung, Zemplén, Somogy, Zala és Tolna megyében sok száz zsidó foglalkozik kizárólag földműveléssel, mégpedig ők maguk művelik a földet és növelik annak értékét. A városokban fényes palotákat építenek, s ezzel a városszépítésnek tesznek nagy szolgálatot. Hogy a kereskedői pályán mily szorgalmasan munkálkodnak és miképp lendítik fel az ország kereskedelmét, az közismert dolog. Mindez bizonyítja, hogy a zsidók a polgári kötelességek hű teljesítése által képessé váltak a polgári jogok gyakorlására is. Ezért alázattal kérik helyzetük végleges rendezését a teljes jogegyenlőség alapján, megfelelőleg az uralkodó „viribus unis” jelszavának.¹⁴

A felségfolyamodványt Boskovitz J. L. hitközségi elnök 1853. november 20-án Bécsben Albrecht főhercegnek nyújtotta át azon kérelemmel, hogy juttassa azt a trón elé. Az uralkodó a legszebb reményekkel biztatta kérelmező zsidó alattvalóit. „Kiadtam már a rendeletet – mondotta 1853. október 28-án a bécsi hitközség küldöttségének –, hogy minél előbb készüljön el egy törvény a zsidókról. És én biztosíthatom önöket, hogy méltányos kívánalmaik tekintetbe fognak vétetni.”

Amint látszik, a bécsi kormánynál meg is volt a jó szándék, hogy ne húzza ki hosszú időre a zsidók helyzetének „provizóriumát”, és hogy korszerű törvény által rendezze jogi viszonyait. Még 1854-ben kinevezett egy bizottságot, hogy ez készítse törvényjavaslatot a zsidókról. A bizottság hozzá is fogott munkájához és az egyes koronaországok helytartóitól adatokat kért azok viszonyairól, melyek alapján készült volna a zsidótörvény. Évről évre várták a zsidók ezen törvényt és vele együtt helyzetüknek jogos rendezését. De a provizórium mind hosszabb időre nyúlt, miközben a zsidóknak a kivételes állapot minden hátrányát kellett viselniük. Pest városának 1854. január 23-i tanácsülésén ugyan felolvastatott a helytartóság rendelete, mely szerint a birtokképeség megszüntetése érintetlenül hagyja a zsidók képességét a városi polgárjog vagy a mesterjog elnyerésére, de a pesti nagykereskedők társulata oly utasítást nyert a bécsi kereskedelmi minisztertől, hogy a kereskedelmi bíróságba zsidót ne válasszon, mert a fennálló törvények szerint zsidók se választói, se választhatói joggal nem bírnak.

Az 1853. október 2-i rendelet tisztázatlanul hagyta azon fontos kérdést, hogy vajjon a zsidó kaphat-e ajándékba vagy örökölhet-e zsidótól oly ingatlanokat, melyeket az ajándékozó, vagy örökbehagyó még 1853. október 2. előtt szerzett? Az esetről esetre felmerülő ily kérdésekben a hatóságok majd jó-, majd rosszszándékkal döntöttek. A rosszszándékos intézkedések egyik legszembeötlőbb példája volt a helytartóságnak 1856. évi rendelkezése a robot ügyben. Magyarországon a jobbágságnak 1848-ban történt felszabadulása óta ezek nem tartoztak tovább robotot szolgáltatni a földesurak részére. A földesurak egy általános pótadóból kármentesítettek. E pótadóhoz természetesen a zsidók is hozzájárultak, mint adófizetők. 1856-ban mindamellett úgy intézkedett a helytartóság, hogy azon parasztbirtokok után, melyek zsidó kézben vannak, a zsidó tulajdonosok tovább is tartoznak robotot beszolgáltatni a földesúr részére. Ez intézkedés oly terheket rótt a

¹⁴ Pesti hitk. jegyzk. 1853. év 1887. szám és levéltár Zsp. III. 304. szám.

zsidó földművesekre, hogy többen közülük kénytelenek voltak elhagyni az ekét és házalásra adni magukat. És bár e jogtalan rendeletet a minisztérium csakhamar megsemmisítette, annál súlyosabb volt egy 1856. március 23-án kelt rendelet. Az uralkodótól nyert különös engedéllyel ugyanis néhány zsidó a „provizórium” alatt is vásárolt ingatlant, de az említett rendelet utasítja a hatóságokat, hogy azon zsidók, kik 1853. október 2. óta ingatlant szereztek, abból eltávolítandók s az ingatlan hatóságilag kisajátítandó.

A jogukban és keresetükben megtámadott zsidók az uralkodónál kerestek jogorvoslást. Midőn 1856 őszén őfelsége a magyar fővárosban tartózkodott, a pesti zsidók emlékiratot nyújtottak át, melyben a szomorú provizórium megszüntetését kérik. Az uralkodó elismerte, hogy a zsidók jognélküli „ideiglenes” állapota már kissé hosszúra nyúlt, de az ügy nemsokára rendeztetni fog.

A következő 1857. évi jelentésében a pest-budai kereskedelmi és iparkamara azon kérelemmel fordul a kereskedelmi miniszterhez, adassék meg a zsidók birtokképesége. A zsidók részt vesznek az állam és a községek minden teherviselésében, és ezért már a jog szempontjából is méltánytalan a birtokképeségből való kizárásuk. De gazdasági szempontból is kívánatos a birtokképeség kiterjesztése a zsidókra, mert egy egész néposztálynak kizárása által csökkent a városi telkek értéke és pang az építőipar. Az uralkodó bölcsessége meg fogja találni a kellő pillanatot, midőn „az állampolgárok egy számos, intelligens, jómódú és tevékeny osztálya” az ingatlanok megszerzését által szorosabban fog hozzá kapcsolatni az államhoz. Éppen a háztelkek értékének növelése szempontjából megengedi a szegedi tanács 1858 májusában, hogy a zsidók a város területén bárhol építhetnek házat. És midőn 1858-ban Angliában megszavazták a zsidótörvényt, a nagytekintélyű „Augsburger Allgemeine Zeitung” július 6-i számában írja, hogy az osztrák császárságban a zsidók egyenjogúsítása égető kérdéssé vált, mely mielőbb kielégítő, végleges megoldást vár.

A zsidók pedig, ha nem is a teljes egyenjogúsítást, de legalább a birtokképeség kimondását várták, és azt remélték, hogy az uralkodóházába köszöntött öröm – 1858. augusztus 21-én született Rudolf trónörökös – meghozza majd nekik a provizórium végét. Reményük még nem valósult meg; tovább is csak várniuk kellett, amit a zsidó már hosszú századok óta megszokott. 1859-ben kitört az osztrák-olasz háború és akkor bizony az ország vezetőinek legkisebb gondja volt a zsidók jogi állapotának rendezése, kik alattvalói hűséggel imádkoztak templomaikban a hadsereg győzelméért.

3. A POLITIKAI HELYZET JAVULÁSA

A szerencsétlen kimenetelű osztrák-olasz háború beigazolta a bécsi kormány által követett politikai rendszer helytelenségét. Az elnyomott magyar nemzet csakúgy, mint a minden jogától megfosztott zsidóság is reménnyel tekinthetett a közeljövő elébe. Bach miniszternek távoznia kellett s helyét Goluchovszky gróf, majd Schmerling foglalta el. A

kormányváltás egyelőre még nem jelentett ugyan rendszerváltozást, de a közszellem megváltozott: az évtizedes nyomás után hazánkban ismét megnyilatkozhatott a magyar nemzeti érzés 1859-ben egy-egy Kazinczy-ünnepen, a költő születésének százéves fordulóján, 1860-ban pedig egy-egy Széchenyi-gyászünnepen.

A zsidóságra nehezedő kivételes helyzet is lassan-lassan megnyílt. A hivatalos jellegű „Wiener Zeitung” írja 1859. június 30-án: Ausztriának izraelitái nyugodtak lehetnek afelől, hogy állampolgári viszonyuk nem messze jövőben a haladás szellemében fog rendezetni. És a Meisel főrabbi vezetése alatt álló küldöttség, mely a pesti hitközség nevében 1859. november 19-én emlékiratot nyújtott át Albrecht főhercegnek, kérve a zsidók egyenjogúsítását: oly benyomással távozott a kormányzó főhercegtől, hogy a kérdés rövid idő múlva kedvező elintézését fog nyerni.

Már a három nap múlva, 1859. november 22-én megjelent császári pátens véget vet azon tilalomnak, mely szerint zsidók nem tarthatnak keresztény inasokat és cselédeket. Ez volt az első csákányütés, mely a zsidókat körülbástyázó, jogfosztó rendelkezéseket lerombolni kezdte. Nagyobb jelentőségű az 1859. november 29-i rendelet, mely eltörli a zsidókra kényszerített „Eheconsens”^{NE5} megszerzését. A rendelet nemcsak a jövőre törli el a zsidó házasságok részére előírt külön hatósági engedély megszerzését, hanem visszaható erővel kimondja, hogy az oly zsidó házasságok, melyek ellen egyébként törvényes akadály nem forgott fenn, ha. hatósági engedély nélkül kötettek is meg, most utólag törvényeseknek ismertetnek el s az ily házasságkötés miatt a felekre kirótt bírságok kegyelemből elengedtetnek. Később, 1863. november 2-án kiadott helytartósági rendelet végleg szabályozza a zsidó házassági jogot, főleg azon szempontból, hogy házasságkötésnél és felbontásnál visszaélések ne történjenek erre nem hivatott személyek részéről. 1864-ben még kísérletet tett a kormány a házassági levelet, a ketubát, bélyegilleték alá vetni s csak Löw Lipót erélyes felszólalása mentette meg a zsidóságot ez új adótól.

Röviddel az „Eheconsens” eltörlése után, 1859. december 20-án megjelent az ipartörvény, mely egy szóval sem említi a vallást, vagyis mindenki – tehát a zsidó is – szabadon gyakorolhat minden ipart. 1860. január 6-án újabb szabadelvű császári rendelet jelenik meg, mely hatályon kívül helyezi az osztrák polgári törvénykönyvnek a zsidók tanúzási képességét korlátozó 593. szakaszát. E rendelet szerint oly egyének is, kik nem tartoznak a keresztény valláshoz, érvényesen tanúskodhatnak elhalt keresztények végső akarataról. Hatályon kívül helyeztetik továbbá azon eddigi rendelkezés is, mely a zsidónak tanúvallomását kereszténnyel szemben kétes értékűnek („bedenklich”) mondja.

1860. január 13-án ismét nagyjelentőségű rendelet látott napvilágot a bécsi hivatalos lapban. E rendelet hatályon kívül helyezi azon intézkedéseket, melyek a zsidókat bizonyos keresetágtól, mint a gyógyszerészségtől, italméréstől, szeszégetéstől és a

^{NE5} Hatósági hozzájárulás.

malomipartól eltiltják. Egy másnap kelt újabb rendelet megszünteti azon eddigi törvényeket, melyek a zsidót kizárták az ország anyavárosaiból.

Végül 1860. február 18-án jelent meg az előbbieknél még jelentőségtejtesebb császári rendelet, mely megállapítja a zsidók birtokkéességét. A zsidók immár minden korlátozás nélkül szerezhetnek ingatlanokat Alsó-Ausztria, Cseh- és Magyarország, Szilázia, a Szerb vajdaság, a Temesi bánóság, Horvát- és Szlavónország, Erdély, a Tengerpart és Dalmácia területén. Nagy örömmel fogadták a zsidók e várva várt rendeletet. Ugyan ez sem adta meg nekik a teljes polgári egyenlőséget, amire pedig mindenkinek joga van, ki polgári kötelességeit teljesíti. De érezték a rövid egymásutánban megjelent császári rendeletek nagy horderejét, melyek mutatják, hogy eddig mily szánandó volt helyzetük s melyek egyrészt megkímélték őket sok méltatlan lealázástól, másrészt pedig a birtokszerzés és újabb keresetforrások megnyitása által könnyebbé tették számukra a megélhetés lehetőségét. Siettek is a zsidók istentiszteleteken hálát adni Istennek, ki annyi baj után megsegítette őket. A kegyes uralkodó trónusa elé hálálkodó feliratokat és hódoló küldöttségeket menesztettek. Meisel főrabbi 1860 márciusában hódolt egy 28 tagú küldöttséggel Bécsben az uralkodónál, ki úgy nyilatkozott, hogy a zsidók birtokkéességének megadása az ő saját császári akaratának volt megvalósulása. A zsidók pedig emlékérmeket verettek a birtokkéesség elnyerése örömeinek megörökítésére.¹⁵

A magyar nemzet felé is az engedékenység és békülés jobbát nyújtotta I. Ferenc József az 1860. október 20-án kibocsátott pátenssel (októberi diploma), mely törvényes alapul a pragmática sanctiót jelöli ki, s a birodalmi egységet korszerű alkotmányos intézményekkel szándékozik összekötni. Báró Vay Miklós kancellár elnöklete alatt megalakul a konzervatív magyar kormány, a vármegyékben megindulnak a törvényes tisztújítások, s az önkényuralom idegen hivatalnokai kimennek az országból. Elmaradhatatlanok az országgyűlési választások s a primási konferencián 1860 decemberében Esztergomban megjelent notabilitások kimondották, hogy a képviselőválasztások az 1848. évi választási törvény alapján tartassanak meg.

Az októberi diploma által felkeltett nemzeti mozgalomban a hazai zsidóság őszinte részt vett. A zsidóság legszélesebb rétegei úgy érezték, hogy számukra is elérkezett a teljes magyarosodás ideje: a magyar nemzeti viselet hamarosan általános lett közöttük, kik nyelvben is iparkodtak megmagyarosodni és folytatni a nemzetesedés azon szép munkáját, melyet a század negyvenes éveiben annyi buzgalommal és sok eredménnyel kezdtek meg, de melyet a szabadságharcot követő szomorú évtized erőszakkal elnyomott. Egy bájos jelenet jellemzi legjobban a zsidók őszinte részvételét a nemzeti élet újraébredésében. Bár Izakar liptószentmiklósi agg rabbi, midőn 1860 őszén egy reggel az istentisztelet után templomból kijövet, megpillantotta a magyar nemzeti lobogókkal díszített házsorokat, így szólt kísérvőjéhez: „E zászlók azt jelentik, hogy Isten meghallgatta

¹⁵ A császári rendeletek felsorolva Rosenberg Jahrbuch. Arad. 1860. Az emlékérem Magyar Zsidó Múzeum, éremgyűjtemény 35-36 szám.

imánkat. Az ország ismét magyar. Mily boldog ma az, ki magát ez ország fiának mondhatja. Visszatért a régi szép idő, a magyar idő.” Majd talisszal és tefilinnel odaállt a templomudvar kapujához, felemelte kezeit és a szent megilletődés hangján elmondotta a magyar nemzetre a bibliának ősi papi áldását: Áldjon meg téged Adonáj és őrizzen meg téged...

Az újra feléledt vármegyék és városok a visszanyert szabadság mámorában nem feledkeztek meg a zsidó honfiakról sem, kik a magyarokkal együtt vívták a szabadságharc küzdelmeit, velük együtt viselték az abszolutizmus jármát. (Honfiaknak nevezték akkor a zsidókat, polgártársaknak még mindig nem, mert nem volt meg a polgári egyenjogúsításuk.) Siettek most beválasztani őket a törvényhatóságok tagjai közé, valamint az állandó bizottságokba. De a zsidóknak csakhamar tapasztalniok kellett, hogy bár mellettük nyilatkozott az uralkodó kegye, bár készséggel fogadta őket körükbe a polgárok zöme – mégsem gyakorolhatják a legszebb polgári jogot, a nemzet sorsát intéző országgyűlési képviselők választásánál a szavazati jogot. A nemzet ugyanis a jogfolytonosság elvéből indulva ki, az 1848-as törvényekre helyezkedett, ezek pedig még mindig kizárták a zsidót a szavazati jog gyakorlásából.

Már az esztergomi primási konferencia egy jelenete kijózanította őket vérmes reményeikből és eszükbe juttatta, hogy még messzire vannak a teljes polgári egyenjogúságtól. Midőn Schey Fülöp, az előkelő és dúsgazdag zsidó, 1860. október 27-én Bécsből figyelmezteti a pesti hitközséget, hogy jó volna 4-5 képviselőt a császárvárosba küldeni, hol az országos ügyekről esetleg a zsidókat is érdeklő tanácskozás folyik, az előjáróság ezt nem tartotta szükségesnek. De már báró Vay Miklós kancellár meghívására Schossberger S. W. hitközségi elnök – az első zsidó, ki nemsokára ezután magyar nemességet nyert – Barnay Ignác hitközségi titkár kíséretében megjelent Esztergomban, hogy részt vegyen a tanácskozásokban, melyek hivatva voltak megállapítani, kiknek legyen szavazati joguk a legközelebbi országgyűlési képviselőválasztásoknál. Schossberger, az egyetlen meghívott zsidó, jelentkezett a primási titkárnál, majd ettől nem éppen barátságosan fogadtatva, magánál Scitovszky János hercegprimásnál; de a főpap kijelentette neki, hogy megjelenésének nincs törvényes alapja, miután az 1848. évi törvény nem adta meg a zsidóknak a polgárjogot – mire Schossberger eltávozott Esztergomból.¹⁶

4. AZ 1861. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

Az esztergomi konferencia elhatározta az 1848-as törvényekre való helyezkedést s ennek folytán a zsidók nem vehettek részt a képviselők választásában. De biztosra vették, hogy a náluk nélkül is megválasztott és 1861. április 2-^{ra} Pestre egybehívott országgyűlés meg fogja érteni a kor szellemét, és meg fogja adni nekik a teljes polgári jogot. Még a képviselőválasztások előtt úgy nyilatkoztak a tekintélyes magyar politikusok és hírlapok,

¹⁶ Pesti hitk. jegyzk. 1860. év 402. szám és levéltár Zsp. III. 322. és 324. szám.

hogya ha a jogfolytonosság elvénél fogva az 1848-as alapra helyezkedvén a nemzet, kénytelen is volt a zsidókat kizárni a választói jog gyakorlásából, a most egybegyűlő képviselők ki fogják majd mondani a zsidók teljes polgári egyenjogúsítását.

A „Magyarország” 1861. január 17-i számában Pompéry János sürgeti az egyenjogúsítást. Ne felejtjük el – írja –, hogy 1848-ban a zsidók vére is folyt a hazáért, minek elismerésül a szegedi nemzetgyűlés 1849-ben meg is adta nekik az emancipációt. Ne felejtjük el a zsidók azon érdemeit, hogy fáradozásaikkal Európa közvéleményét a magyar kérdés számára megnyerték. Avagy egy Horn Edének csak azért, mert zsidó, annyi joga se legyen, mint az utolsó vízholdó napszámosnak?

Jókai Mór pest-józsefvárosi képviselővé való megválasztása után, 1861. március 5-én, kijelentette, hogy vallása miatt senki se zárható ki az alkotmányból.

A Párisban élő Klapka György 1848-as tábornok 1861. március 24-én levelet intézett a francia lapokhoz, melyben megmagyarázza, hogy a részben már elavult 1848-as törvények zárják ki a zsidókat a választói jogból. De a most egybegyűlő országgyűlés minden bizonnyal meg fogja adni nekik ezen jogot, „mely már régen kimondatott volna, ha az 1848-9. évi mozgalmunkat idegen bajonettek el nem fojtották volna. Szégyentől kellene pirulnunk, ha az országgyűlésben csak egy magyar hazafi is akadna, ki a jogosság ezen aktusának halogatását követelné”.

A Turinba emigrált Pulszky Ferenc, a tudós politikus képviselővé választatván, úgy nyilatkozott, hogy a magyarnak nem szabad megfélemlenie azon testvéreiről sem, kiket az 1848-as törvények még nem fogadtak be az alkotmány sáncai mögé. London zsidó lord mayort választott, Angliában, Franciaországban, Hollandiában és az Egyesült Államokban vannak zsidó képviselők, szenátorok és miniszterek. Csak éppen a magyarok zárják ki őket az amúgy sem erős országból, holott örülniük kellene mindenkinek, ki a nemzet erejét növeli? Csak ellenségeinknek lehet érdeke, hogy csupán vallásuk miatt zárjuk ki a szabadság élvezéséből testvéreinket, kik születésük, nyelvük és érzelmük folytán magyarok.

Deák Ferenc, kit a pesti zsidók küldöttsége 1861. április 2-án arra kért, hogy az országgyűlésen legyen ügyük szószólója, kijelentette, hogy őtöle, ki húsz éve fáradozik az igazság győzelemre juttatásán, nem kell külön kérni oly igaz ügyben való közbenjárását, minő a zsidók ügye.

Gróf Andrassy Gyula, sátorlajújhelyi képviselő, a nála tisztelgő zsidó küldöttség előtt kijelentette, hogy az országgyűlésen már annál is inkább fog az emancipáció mellett állást foglalni, mert ez az 1848-as törvények szellemének megfelel s a magyar zsidók mindig kitűntek hazafiságuk által.

Tisza Kálmán a „Magyarország”-ban sürgeti a zsidók egyenjogúsítását. Gróf Majláth Kálmán a „Pester Lloyd” 1861. április 14-i számában még Tiszánál is világosabb és szabadelvűbb módon ír e kérdéstről. A liberális gróf fejtegetéseire válaszolt báró Varicourt, ki szintén szükségesnek mondja a zsidók emancipációját, bár nem hajlandó elismerni a zsidók mindazon erényeit, melyeket Majláth hangoztat. (Die Juden und die

Judenfrage. Pest 1861.) A zsidó származású Falk Miksa, a királyné magyar nyelvtanítója is sürgeti az emancipációt a „Pesti Napló”-ban.

Lukács Móric, a tudós publicista, az arisztokraták lapjában, a „Pesti Napló”-ban azt fejtegeti, hogy a magyaroknak a szabadságról, egyenlőségről és testvériségről elhangzott szavait Európa csak üres frázisoknak tekinti mindaddig, míg a zsidók ki vannak zárva a polgári jogok gyakorlásából. Az országgyűlés kötelessége ezen állapotnak véget vetni. Az utókor nem is fogja elhinni, hogy Magyarországon még 1861-ben vallása miatt jogfosztott volt a zsidó, amint alig tudjuk ma elhinni, hogy Szegeden még a múlt században boszorkányt égettek.

A tragikus véget ért gróf Teleky László Abonyban, mint képviselőjelölt hangoztatta az egyenjogúsítást s utolsó írott kívánságában, politikai végrendeletében is kifejti, hogy a vallási, politikai és polgári jogegyenlőség kivétel nélkül kiterjesztendő minden hitfelekezetre.

A pesti hitközség, követve a század negyvenes éveinek példáját, mely években az ország zsidói petícióban kérték az országgyűléstől az emancipáció kimondását, most is körlevélben – mégpedig magyarnyelvű körlevélben – felszólította az összes hazai hitközségeket, hogy 1861. április 15-ig küldjenek Pestre képviselőket, kik megbeszéljék, „hogy vajon a honbeli izraeliták politikai egyenjogúsítása végett az országgyűlésnél kérelmezőleg lépjenek-e fel és mely alakban, vagy pedig bízva a Magyar Nemzet nagylelkűségében és a követ urak túlnyomó száma által már eddig is nyilvánított szabadelvű nyilatkozataiban, szenvedőleges állást foglaljanak-e el, ez ügynek kezdeményezését az egybegyűlt törvényhozó testületre bízván”.

1861. április 16-án, 17-én és 18-án tanácskozott Pesten 19 megye és 9 város 53 zsidó képviselője; köztük két rabbi is volt: Meisel pesti és Löw Lipót szegedi rabbi. Miután azonban 23 megye és 5 város egyáltalán nem küldött képviselőt, az egybegyűltek kijelentették, hogy nem tekinthetik magukat az egész magyar zsidóság képviselőinek. Egyben elhatározták, hogy nem nyújtanak be petíciót az országgyűléshez, hanem csak jegyzőkönyvben adnak kifejezést azon reményüknek, hogy az országgyűlés meg fogja szavazni a zsidók emancipációját. „Tökéletes bizalommal és egész megnyugvással a nemzet nemes képviselőire hagyják az itt egybegyűlt községi képviselők a kezdeményezést, tökéletesen meg lévén győződve, hogy a nemes törekvésű nemzetgyűlés nem fog kélni a mózesvallású magyarok jogos kívánatainak minél előbb megfelelni, és be fogja őket fogadni az állami egyenjogultság sáncaiba, hogy egyenlő kötelességek teljesítésénél a többi lakossággal a haza javáért egyelő mértékben lelkesülhessenek. Azért minden lépést kerülnek, mely alkalmas lehetne a magyar nemzet nagylelkű érzelmeinek ragyogó fényére homályt vetni.”¹⁷

Volt a zsidó képviselők pesti tanácskozásának egy epizódja, a Károlyi-féle konferencia, mely több hírlapi nyilatkozat és a zsidó képviselők gyűléséről közzétett

¹⁷ Jegyzőkönyv, felvétellett a magyarországi izr. hitközségek meghatalmazott képviselői által.

jegyzőkönyvi kijelentések után is homályos maradt. A Pestre jött zsidó képviselők közül néhányan meghívást nyertek gróf Károlyi Ede lakására, kinek elnöklete alatt április 17-én arról tanácskoztak, hogy a zsidók a maguk részéről miféle intézkedések által segíthetnék elő az emancipáció elnyerését. Löw Lipót is, Meisel is ott volt a konferencián, melyről jegyzőkönyvet nem adtak ki, s így a közönség körébe semmi biztos hír nem szivárgott ki felőle. De ami kiszivárgott, az nem volt éppen megnyugtató. A konferencia zsidó tagjai olyanféle kijelentést tettek volna, hogy az emancipáció feltétele legyen: némely vallási törvénynek megreformálása, a zsidók előzetes kulturális kiművelése, intelligenciájuk szerint való osztályozása és a bevándorlás korlátozása. A zsidó közvéleményt ezen hírek – talán álhírek – erősen nyugtalanították. A konferencia után több hírlapi nyilatkozat jelent meg: gróf Károlyi nyilatkozott, Löw többször is nyilatkozott, Holländer Leó, ki szintén jelen volt a konferencián, ugyancsak nyilatkozott – Meisel hallgatott. Jegyzőkönyveket, melyek világosságot hozhattak volna e homályos epizódba, nem tettek közzé; míg végre a közvélemény napirendre tért a rejtélyes eset fölött.

1861. április 2-án nyitotta meg Pesten gróf Apponyi György országbíró az országgyűlést és bemutatta az uralkodó leiratát, mely az októberi diplomát és a februári pátenst jelöli meg, mint alaptörvényeket. Az országgyűlés egyértelmű volt abban, hogy a királyi leiratban foglaltakat visszautasítja és a nemzet törvényes jogait követeli. De a leiratra adandó válasz formájára nézve két pártra oszlott a képviselőház. Az egyik párt, melynek Deák Ferenc volt vezére, felirat alakjában, a másik párt, melyet Tisza Kálmán vezetett, határozat alakjában kívánta a trón elé juttatni a nemzet jogainak kifejezését. Deák Ferenc felirati javaslatát fogadta el a ház többsége.

A felirat a nemzet kívánalmi közé foglalta a felekezetek egyenjogúságát is, a következő határozott alakban „Akarjuk, hogy a polgári jogok teljes élvezetére nézve sem a vallás, sem a nemzetiség a hon polgárai közt különbséget ne tegyen”. A határozati párt vezére, Tisza Kálmán kijelentette, hogy elfogadja a Deák-féle feliratnak azon pontját, mely a nemzetiségek és felekezetek jogegyenlőségét kívánja, mert alig van valami kívánatosabb, minthogy hazánk minden lakója egyenjogú legyen.

A felirati vita során mindkét párthoz tartozó több tekintélyes képviselő emelt szót a zsidók egyenjogúsítása érdekében. Gróf Széchenyi Béla, Széchenyi Istvánnak fia, hosszabb beszédet tartott a zsidók emancipációjáról, ami szerinte leglényegesebb kérdése az országgyűlésnek. Közel 400.000 zsidó lakik Magyarországon, köztük sok a művelt és jómódú, amely körülményt nem lehet figyelmen kívül hagyni. A maga részéről a zsidók teljes egyenjogúsítását kívánja, mert az alkotmányossággal nem fér össze bármely felekezetnek kizárása a polgári jogokból.

Báró Podmaniczky Frigyes kívánja, hogy a jogegyenlőség kimondása által a zsidókkal szemben tétessék jóvá elődeink mulasztása. Szalay László hajlandó minden nemzetiségnek és felekezetnek megadni a jogegyenlőséget és ezáltal az 1848-as törvényeket kiegészíteni. Trefort Ágoston kívánja, hogy ne legyen az országban oly néposztály, mely vallási okokból ki lenne zárva a polgári és politikai jogok gyakorlásából.

Hasonló értelemben szólaltak fel a felirati vita során Jókai Mór, Bartal György, a későbbi kereskedelemügyi miniszter, báró Simonyi Lajos, Szentiványi Károly, a későbbi házelnök, Királyi Pál, Bezerédy, Vadnay és még más képviselők is.

A képviselőház minden oldalán megvolt az őszinte akarat, hogy a zsidókérdés kedvező megoldást nyerjen oly törvény által, mely minden kétséget kizáró módon, világosan megállapítja mindenkinek polgári és politikai jogegyenlőségét. 1861. június 17-én ki is küldetett egy bizottság, melynek feladata volt, hogy készítsen törvényjavaslatot a zsidók egyenjogúsításáról. A kiküldött bizottság, „melynek Lónyay Menyhért volt előadója, nem a legszerencsésebben oldotta meg a reábízott feladatot és a teljes egyenjogúsítás helyett csak egy bizonyos zsidótörvényfélélt tervezett, mely kapcsolatba van hozva a lakhatási jog törvényével. A liberális sajtó ridegen fogadta e javaslatot. Horn Ede Párisból cikket küldött a „Magyarország”-ba, melyben reményének ad kifejezést, hogy a magyar zsidóság vissza fogja utasítani ezen alamizsnát.

Az országgyűlésnek nem nyílt többé alkalma akár teljes emancipációt, akár csak részleges jogokat adó zsidótörvényt alkotni. Az uralkodó nem tartotta elfogadhatóknak a Deák-féle feliratban kifejezett nemzeti törekvéseket és 1861. augusztus 21-én feloszlatta a képviselőházat. Miután Deák Ferenc ezen utolsó ülésen ünnepélyes óvást emelt a törvénytelen feloszlás ellen, Tisza Kálmán ajánlatot tett, mondja ki a ház határozatilag, hogy a munkájában megzavart országgyűlés terve volt: 1. a nemzetiségi követelések kielégítése; 2. az izraeliták politikai egyenjogúsítása; 3. az úrbéri ügyek rendezése. A ház elfogadta Tisza javaslatát és ezzel kifejezésre juttatta, hogy nem rajta múlik a zsidók egyenjogúsításának megvalósítása.

5. AZ EMANCIPÁCIÓ

Az országgyűlés feloszlásával véget ért Magyarországon a rövid ideig tartott alkotmányos élet. Gróf Forgách Antal udvari kancellár és Pálffy Móric helytartó feloszlatták a megyegyűléseket, és erővel hajtották be az adót. Az alig egy évi, úgynevezett „kis alkotmány” helyébe ismét a „provizórium” lépett. Megérezték ennek hatását a zsidó hitközségek is, mit legjobban bizonyít a pesti hitközség esete, mely annak idején nagy feltűnést keltett. Ismeretes, hogy az ötvenes évek elején a kormány megszüntette a hitközségek autonómiáját, eltávolította azok önválasztotta elöljáróit, és a maga kénye szerint nevezett ki új elöljárókat. Így történt ez Pesten is. Midőn azonban az októberi diploma nyomán feltámadt az alkotmányos élet és a vármegyékből elküldött császári hivatalnokok helyét magyar tisztviselőkkel töltötték be, a hatóságilag kinevezett pesti elöljáróság érezte, hogy lába alól elvesztette a talajt és beadta lemondását. A hitközség 1861. augusztus 29-én szabad választás alapján elöljáróságot választott, s dr. Hirschler Ignác tekintélyes szemorvost állította annak élére. Midőn azonban ismét letűnt a rövid alkotmányos éra, a helytartótanács 1863. március 21-én felfüggesztette a hitközség autonómiáját, az 1861-ben történt elöljáróválasztást törvénytelennek jelentette, ki s a bemutatott hitközségi alapszabályokat nem találta megerősíthetőknak. Hirschler Ignác

udvarias, de erélyes beadványban a helytartóságnál tiltakozott a hitközség önkormányzati jogának megsértése ellen, s beadta lemondását, mire a helytartóság visszahelyezte hivatalába az októberi diploma kibocsátása előtt Schossberger S. W. elnöklete alatt működött előjáróságot. Ezzel a hitközségekre épp úgy reánehazodott az újabb abszolutizmus, mint a vármegyékre.

A „provizórium” idején elhallgatott a politikai élet és vele együtt a zsidókérdés is. Kezdetben még egy-egy hírlap, így a német nyelvű „Ungarische Nachrichten”, vagy a radikális „Magyar Sajtó” szóvá teszi a zsidók egyenjogúsítását, majd ezek is lecsendesednek. A magyar nemzet folytatta a jól bevált passzív rezisztenciát. Az európai bonyodalmak végre is engedékenységre bírták Bécset. Ezen engedékeny hangulat hatása alatt írja meg Deák Ferenc a „Pesti Napló” 1865. április 16-i számában híres húsvéti cikkét, mely a kiegyezés alapköve lett. Az uralkodó Budára jött, Majláth György elnöklete alatt új kormányt nevezett ki, s 1865. december 14-re összehívta az országgyűlést. A zsidók nem sokat reméltek a konzervatív főnemesekből alakított kormánytól, de bíztak a Deák és Eötvös vezetése alatt álló mérsékelt liberális pártban. Ezért meg se kísérelték, hogy bármely lépést is tegyenek az országgyűlésnél az emancipáció érdekében, hanem „szenvedőleges és semleges magatartást tanúsítottak.”¹⁸

A vármegyékben majdnem mindenütt szabadelvű politikusok jutottak vezető szerephez, s a képviselőjelöltek legtöbbször, bármely párthoz is tartozott – éppúgy mint 1861-ben – most is a vallásszabadság elvét hangoztatta programbeszédében. A tekintélyesebb politikusok közül a zsidók emancipálását vették fel programjukba: Ghiczey Kálmán 1861-ben házelnök, utóbb pénzügyminiszter; Ráth Károly a későbbi budapesti főpolgármester; Deák Ferenc és Tisza Kálmán, kik közismert szabadelvű álláspontjukra hivatkoztak; Csemegi Károly jogi író; Jókai Mór, gróf Ráday László, Gorove István, Szász Károly, báró Szögyény László, báró Kemény Zsigmond, báró Eötvös József, gróf Széchenyi Béla, Tóth Lőrinc akadémikus és még mások.

A napi sajtó munkásai újból felvették a tollat, hogy terjesszék az egyenjogúsítás eszméjét, melynek megvalósítása már tovább nem volt halogatható. Szabadelvű keresztény újságírók mellett a jó hírnévre szert tett zsidó újságírók, mint Ludassy (Gans) Móric (1825–1885) a bécsi „Debatte” szerkesztője, Bródy Zsigmond (1840–1906) a „Magyar Sajtó” szerkesztője, Mezei Mór ügyvéd és publicista (szül. 1836), Tenczer Pál (1836–1905) újságíró és Ágai Adolf tárcaíró (1836–1916) voltak fáradhatatlanok az igaz ügy védelmében.

A képviselőválasztás előtt Scitovszky János hercegprímás pásztorlevélben szólította fel a papságot, bírná rá a híveket, hogy csak katolikus jelöltre szavazzanak. A zsidók pedig, ha a szavazati jog híján nem is vehettek részt a képviselőválasztásokban, több kerületben a választóbizottságoknak tagjai lettek és hangulatot keltettek a szabadelvű

¹⁸ Pesti hitk. jegyzők. 1865. év 18. szám és levéltár Zsp. 111-341

jelöltek mellett. Az összeülő országgyűlés gyorsírói, Kónyi Manó (szül. 1843) és Fenyvessy Adolf (szül. 1837), mindketten zsidók.

Deák Ferenc szabadelvű pártja a képviselők kétharmadát foglalta magában s mellette tekintélyes kisebbség volt a Tisza Kálmán szintén liberális pártja. Deák Ferenc egyenes megkérdezésre kijelentette, hogy az országgyűlés első feladata lesz a közjogi kérdések megoldása, s mihelyt meg lesz alkotva a törvényes jogalap, a zsidókérdés fog megoldatni a teljes jogegyenlőség kimondása által. Őfelsége pedig, ki az országgyűlés megnyitására magyar fővárosába jött, 1865. december 18-án fogadván a pesti zsidók küldöttségét, azon reményét fejezte ki, hogy a zsidók polgári helyzete rövid idő múlva kedvező megoldást fog nyerni.

Az 1865. december 14-én megnyílt országgyűlés tárgyalásait sok időre a felirati viták foglalták le. A képviselőház felirata irányelvül tűzte ki a jogot és méltányosságot minden felekezetű polgár iránt. A főrendiház felirata reménykedik, hogy sikerül majd oly törvényeket alkotni, melyek minden nemzetiség és felekezet jogos kívánalmait kielégítik. A felirati vita során Deák Ferenc 1866. február 23-án Manojlovits Emil képviselő kérdésére általános helyeslés közben kijelentette, hogy a magyar nemzet meg fogja adni a zsidók jogait. Egyben azon nézetének adott kifejezést, hogy egy külön zsidótörvény alkotása helyett helyesebb az emancipáció azon módon való megoldása, hogy mindazon törvény, mely jogokat állapít meg „a törvényesen bevett vallások különbsége nélkül”, így módosíttassék: „a vallások különbsége nélkül”. Ezen fogalmazás a zsidó vallás egyenjogúsítását is magában foglalja. A zsidók Manojlovits és Deák iránt érzett hálájukat hódolat alakjában kifejezésre akarták juttatni, de a pesti hitközség 1866. február 28-án bizalmas körlevélben értesítette a vidéki hitközségeket, hogy a két képviselő tiltakozik minden ováció ellen.¹⁹

Egy névtelenül megjelent röpirat is sürgeti a zsidók emancipálását, mert ezáltal „a magyar nagyértékű erőket ruház fel jogokkal, sohasem sejtett tevékenység kifejtésére” a haza hasznára. Előbb azonban emancipálják a zsidók önmagukat azáltal, hogy cselekedeteikkel szüntessék meg az ellenük némelyeknél még fennálló ellenszenvet.²⁰

A képviselőház 1866. május 12-én nagyobb bizottságot választott oly törvényjavaslat kidolgozására, mely a jogegyenlőség elve alapján megállapítja a felekezetek jogviszonyát. A bizottság tagjai közt voltak báró Eötvös József, Tisza Kálmán, gróf Széchenyi Béla, Jámbor Pál katolikus pap és író, Szász Károly és Székács József protestáns papok, mindmégannyi szabadelvű képviselő.

Közben kitört az osztrák-porosz-olasz háború és az országgyűlés 1866. június 26-án elnapoltatott. A rövid ideig tartó háború befejezte után még azon év november 17-én ismét összeült az országgyűlés, és 1867. február 17-én kineveztetett a felelős magyar minisztérium, melyben gróf Andrássy Gyula lett az elnök, báró Wenkheim Béla belügy-,

¹⁹ Pesti hitk. levéltár Zsp. IIL 342. szám. A körlevélben a két képviselő. neve csak M. és D. betűvel van jelezve.

²⁰ Die Judenfrage im ungarischen Reichstag. Pest, 1866.

Lónyay Menyhért pénzügy-, báró Eötvös József vallásügy-, Gorove István iparügy-, gróf Mikó Imre kereskedelmi-, Horváth Boldizsár igazságügy- és gróf Festetich György a király személye körüli miniszter. A haza zsidó hitközségei istentiszteletekben ünnepelték az alkotmány visszaállításának nagy nemzeti jelentőségét, és konzervatív rabbik ajkáról is elhangzott ünnepi beszédek arról szólottak, hogy mi csak a templomban vagyunk zsidók, egyébként magyarok vagyunk.

Az alkotmányos kormányt üdvözlők sorában a pesti hitközség küldöttsége is megjelent Andrassy Gyulánál 1867. március 3-án. A miniszterelnök a küldöttség előtt elismerőleg nyilatkozott a zsidók érdemeiről a haza művelődésének és gazdasági jólétének fejlesztése körül. Magyarország meg is fogja adni a zsidók egyenjogúsítását, de az ügyet nem lehet siettetni, mert a kérdés megoldásánál a keresztények érdekeit is tekintetbe kell venni.

A kormányelnök szavai kínos feltűnést keltettek a zsidók között, kik nem tudták megérteni, mi indíthatta őt ezen nem egészen világos értelmű kijelentésre. Sietett is a kormányhoz közelálló sajtó kimagyarázni a grófnak „rosszul értelmezett” szavait. Tisza Kálmán pedig március 26-án a képviselőházban kérdést intézett a kormányhoz, vajon hajlandó-e még ez év folyamán oly törvényjavaslatot terjeszteni a ház elé, mely a jogegyenlőség alapján szabályozza a vallásfelekezetek viszonyát egymáshoz és az államhoz. Horváth Boldizsár igazságügyminiszter április 5-én válaszolt a kérdésre, hogy a kormány még a jelen ülészakban a honossági törvénnyel együtt törvényjavaslatot fog benyújtani az összes felekezetek politikai egyenjogúsításáról. Tisza Kálmán tudomásul vette ugyan a miniszteri választ, de helyesebbnek tartaná, ha a vallások egyenlőségének kérdését nem hozzák kapcsolatba a honossági kérdéssel.

Miképp a miniszterelnök március 3-án tett nyilatkozata, úgy Horváth miniszternek bejelentése se keltett jó benyomást nemcsak a zsidók, hanem a liberális közvélemény körében sem. A zsidók egyenjogúsítása már annyira megérett a végleges megoldásra, hogy nem volt célszerű annak összekapcsolása más törvénnyel. Trefort Ágoston ki is jelentette április 14-én gyomai választói előtt, hogy a zsidók egyenjogúsítását nem lehet többé elodázní.

Az általános hangulatot, melyet a kormány halogatása keltett, egy volt zsidó honvéd így festi: „Tagadhatatlan tény az, hogy 1860-ban a testvérmemzetiségek és népek, sőt Európa minden népei őszinte részvétellel, benső rokonszenvvel tekintének a magyar nemzet mozgalmainak első mozzanataira. Az emberiség magáévá látszott vallani a magyar nemzet ügyét. (...) Következtek ezután az októberi események, miknek következtében a magyar nemzeti párt tért foglalt el, s ennek első teendője volt – a zsidót e térről leszorítani (...) Megdőbbsent ezen a nagyvilág, s Európa közvéleménye elfordult a magyar nemzettől.”²¹⁾

²¹ Neumann Vilmos volt honvéd: A zsidóügy jelen állapota hazánkban. Arad, 1867.

A kormány azonban nem tágtott azon tervétől, hogy a zsidók emancipációját összefüggésbe hozza a honossági törvénnyel, a Deák-párt június 1-én tartott konferenciáján Lónyay Menyhért pénzügyminiszter ily értelmű törvényjavaslat benyújtását ígérte az őszre.

A nagy fényel és általános öröm közepette 1867. június 8-án megtartott koronázási ünnep rövid időre elhallgattatta a politika zaját. A zsidó hitközségek őszinte királyhűségüktől vezéreltetve, mindenütt ünnepi istentiszteletet tartottak, és I. Ferenc József király kegyesen fogadta az üdvözlők között a pesti zsidók hódoló küldöttségét is.

Az ünnepségek elmúltával egybegyűlt képviselőházban Bernáth Zsigmond képviselő június 23-án felszólította a kormányt oly törvényjavaslat benyújtására, mely a zsidók egyenjogúságát mondja ki. Deák Ferenc is kérte a kormányt június 26-án, hajlandó-e ily törvényjavaslatot elkészíteni, hogy az a nyári szünet elmúltával a vele összefüggő honossági törvényjavaslattal együtt tárgyalható legyen. Eötvös József kultuszminiszter azonnal kijelentette, hogy a kormány nyomban a nyári szünet után mindkét törvényjavaslatot a Ház elé fogja terjeszteni.

Szabadelvű körökben semmiképp sem tudtak megbékülni a kormánynak következetesen hangoztatott azon tervével, hogy a zsidók egyenjogúsítását összefüggésbe hozza a honossági törvénnyel, mert ennek oly látszata volt, mintha a megadandó egyenjogúságot már előre is korlátozni akarná a másik törvény által. Mühlfeld osztrák államférfiú, a magyarországi állapotokra célozva, kijelentette a bécsi Reichsrathban, hogy Ausztria nem fog oly törvényt alkotni, mely csak egy korlátozási törvénnyel kapcsolatban ad vallásszabadságot a zsidóknak. A sajtó, főleg a „Hon” meg a „Pesti Napló” és röpiratok is erősen hirdették, hogy e két törvény nem tartozik együvé.²²

Elmúlt a parlament nyári szünete, 1867. szeptember 30-án ismét egybegyűlt az országgyűlés, és mindenki várta, hogy a kormány ígéretéhez híven, be fogja nyújtani az emancipációs törvényjavaslatot. A miniszterelnök azonban október 6-án kijelentette, hogy bár készen van a törvényjavaslat, előbb elodázhatatlan gazdasági kérdésekkel kell a Háznak foglalkoznia. Tehát a zsidók ismét csak várhatnak.

Végre 1867. november 25-én gróf Andrássy Gyula miniszterelnök a következő törvényjavaslatot terjesztette „a T Ház elé: „1.§. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2.§. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.” A képviselők éljenzéssel fogadták a törvényjavaslatot, melyet Deák Ferenc ajánlatára nyomban kiadták egy bizottságnak előzetes tárgyalásra.

Általános megelegedést keltett, hogy az emancipációs törvény még sincs kapcsolatba hozva a honossági törvénnyel, hogy rövid, világos és könnyen érthető, és hogy a második szakasza lehetlenné tesz minden esetleges oly magyarázgatást, mely a törvény kijátszását célozná. Viszont feltűnést keltett, hogy míg a közvélemény a zsidó

²² Die Judenfrage 1848. und 1867. (névtelenül). Pest, 1867.

vallásfelekezeti egyenjogúsítását várta, addig a kormány által benyújtott törvényjavaslat csak a zsidó lakosok egyenjogúsítását mondja ki. A zsidók ezen törvényjavaslatot is örömmel fogadták, mert az annyi évtized óta húzódó kérdésnek, ha nem is végleges, de mindenesetre liberális és kedvező megoldása.

A képviselőház 1867. december 20-i ülésén Tisza Kálmán, mint a kiküldött bizottság előadója, elfogadásra ajánlja a kormány által benyújtott egyenjogúsító törvényjavaslatot. A bizottságnak lenne ugyan külön indítványa, mely így szól: „Minden törvény, szokás vagy rendelet, mely az ország lakói között a polgári és politikai jogok gyakorlásában, hitvallásuk miatt különbséget állapított meg, ezennel megszüntetve, az országnak bármely hitvallású lakosa minden polgári és politikai jogoknak törvény értelmében gyakorlására egyaránt képesítettnek nyilvánítatik” – de nehogy ezen indítvány vita alá bocsátásával az izraeliták egyenjogúsításának kimondását késleltesse, a bizottság a maga részéről is elfogadja a kormány törvényjavaslatát.

A Ház a törvényjavaslatot minden vita nélkül, általánosságban és részleteiben, változatlanul és egyhangúlag elfogadta. Fényes elégtétele volt ez a magyar zsidóknak, kik oly hosszú ideig állottak minden jogon kívül. A magyar nemzet választott képviselői egytől egyig azon nézeten voltak, hogy a magyar zsidó, ki honszeretetének és polgári erényeinek annyi tanújelét adta, teljesen egyenjogú polgára, gyermeke a hazának.

A főrendiház december 23-án tárgyalta a törvényjavaslatot. Tisza Lajos Bihar megyei főispán, gróf Cziráky Károly, a főrendiház alelnöke, Szögyény László Fejér megyei főispán, báró Prónay Gábor és gróf Szécheny Antal volt miniszter lelkes szavakkal üdvözölték a törvényjavaslatot. A megejtett szavazásnál a megjelent 68 főrend közül 64-en – köztük a klérus tagjai is – elfogadták a javaslatot és csak négy főrendiházi tag szavazott ellene. Tehát nemcsak a képviselőház, hanem a magyar főnemesség is majdnem egyhangúlag nyilatkozott a zsidók teljes polgári joga mellett.

1867. december 28-án jelentette a miniszterelnök a Háznak, hogy a törvényjavaslat előző nap királyi szentesítést nyert. Ezen napon lépett életbe a törvény, mely mint 1867. évi XVII. törvénycikk került a magyar törvénytárba, miről a belügyminiszter az összes törvényhatóságokat értesítette. A pesti hitközség 1868. január 5-én kelt körlevelében tudatja az ország hitközségeivel az örvendetes eseményt. „A Makabeusok diadalának ezidei emlékünnepe – szól a körlevél – a magyarhoni izraelita lakosságra kétszeres ünneppé vált a törvényes egyenjogúsítás által. Örömmünk annál bensőbb, lelkesedésünk annál nagyobb lehet, minthogy mindkét törvényhozó testület méltósággal, szívéllyességgel, még eddig semmi más országban nem mutatkozott egyetértéssel fogadta el egyenjogúsításunk, már most felséges királyunk által is atyai kegyel szentesített törvényét, minden sértő ellenszenv és előítélet kifejezése nélkül, minden legkisebb megszorítás mellözésével.”²³

Az emancipáció törvénybe iktatásának öröme az egész ország zsidó templomaiban hála-istentiszteleteket tartottak. 1868. január 12-én tartotta a pesti hitközség

²³ Pesti hitk. levéltár Zsp. III. – 389. szám

az egyenjogúsítási ünnepet, melynek szónoka, dr. Kohn Sámuel így méltatta a nagy jelentőségű eseményt: „Nem körülmények által kényszerítve, nem valamely kényúr hatalom-szavára, nem egy kisebbség zajos ellenmondása és tiltakozása mellett adták nekünk vissza jogainkat; hanem egy egész nagy nemzet önként tette ezt.”²⁴ A zsidók általános jóléti intézményekkel adták hálájuk tanújelét, és az alkalmi örömlakomákon zsidók és keresztények lelkes szavakkal köszöntötték a testvéresülés idejének eléréstét.

Az egyenjogúsító törvény hiányossága, hogy csak a zsidó lakosokat és nem a zsidó vallást is egyenjogúsította, csakhamar nyilvánvalóvá vált. A következő, 1868. évben, midőn a vallásfelekezetek viszonzosságát törvénybe iktatták (1868. évi LIII. t. c.), és lehetővé tették, hogy egyik felekezetből át lehet lépni a másik felekezet kebelébe, a zsidó vallásra nem terjesztették ki e törvényt, hanem csakis a keresztény vallásfelekezetekre.

De a bözdújfalusi szombatosok, mit sem törődve a törvény megszorításával, nyíltan áttértek a zsidó vallásra.

A szombatosok azon keresztény szekta, mely a XVII. században, a reformáció hatása alatt keletkezett Erdélyben. Visszatértek a vallás ősi forrásához, a tórához, és ennek folytán a zsidó hitelveket vallották, a szombatot és a zsidó ünnepeket tartották meg, végre az étkezési törvényeket is követték. Hivatalosan a katolikus vagy református keresztény egyházhoz tartoztak, de érületben zsidók voltak. Már az 1867. évi egyenjogúsítási törvényt is nagy örömmel fogadták az erdélyi szombatosok, kiknek zöme Bözdújfalun élt; midőn pedig az 1868. évi törvény az áttérést szabályozta, ők e törvényt úgy értelmezték, hogy a zsidó hitre is lehet térni, s nyíltan áttértek a zsidó vallásra. Az áttérés ellen ugyan tiltakoztak az illető keresztény egyházak, Eötvös József miniszter azonban tudomásul vette a szombatosok áttérését, kik megalkották a bözdújfalusi proselyta hitközséget.²⁵

Az 1868-9. évi izraelita egyetemes gyűlés 1869. február 22-i ülésének határozatából megkereste Eötvös József minisztert, hogy terjesszen a legközelebbi ülészakban oly javaslatot a ház elé, mely az izraelita vallást a törvényesen bevett vallások sorába iktatja. A zsidóság és egyúttal a jogosság kívánalmát azonban csak 1895-ben teljesítette a magyar országgyűlés, midőn azon évi XLII. törvénycikkben kimondotta a recepciót, a zsidó vallás egyenjogúsítását.²⁶

²⁴ Kohn: Hogyan fogadjuk és hogyan háláljuk meg az egyenjogúsítást? Zsinagógai beszéd. Pest, 1868.

²⁵ Kohn: A szombatosok. Budapest. 1889., 353. s. köv.

²⁶ Groszmann: A recepció politikai története. Budapest, 1915.

III. A zsidók polgári helyzete

1. POLGÁRI FOGLALKOZÁSOK

„Minden polgári kötelesség hű teljesítése által képessé váltunk a polgári jogok gyakorlására is”, mondja hazai zsidóság nevében a pesti hitközség 1853. évi felségfolyamodványa. És ha végigtekintünk a polgári foglalkozások minden ágán, melyre az évszázadokig kizárólag a kereskedelemre kényszerített zsidók bebocsáttatást nyertek, a tények által látjuk beigazolva a felségfolyamodvány állítását.

S már a XIX. század első felében, de főleg az 1840. évi 29. törvénycikk életbe léptetése óta mindinkább terjedt a zsidóság között a legkülönbözőbb iparágak művelése, amire a kézműves-egyletek nevelték a zsidó ifjúságot. Nagykanizsán, Pesten, Aradon, Eperjesen, Kassán, Miskolcon, Nagyváradon, Szegeden egymás után megalakultak a zsidó iparosegyletek. A szabadságharc és az azt követő szomorú politikai állapot egy időre ugyan elhallgattatott minden egyesületi életet, de a pesti kézműves egylet már 1850-ben ismét megkezdte működését. Az év első napjaiban a hatóság engedélyével Kern Jakab pesti kereskedőben elnököt választ, (megh. 1864. okt. 4.) kinek nevéhez fűződik ez áldásosan és nagy sikerrel működő egylet felvirágzása.

A zsidók ipari törekvéseit nagyban elősegítette a kormánynak 1851. évi rendelete, mely szerint vallása, nemzetisége, születése és szüleinek állása miatt senki sem zárható ki a kereskedelem és ipar gyakorlásából. A pesti és budai szabócéhek ezen kormányrendeletben a katolikus vallás érdekeit veszélyeztetve látták és Scitovszky hercegprímáshoz fordultak támogatásért. Magyarország hercegprímása a bécsi kereskedelmi minisztertől kérte az ipari rendelet visszavonását. „Nem tagadhatom – hangzik Scitovszky beadványa –, hogy mennyire fáj nekem ezen, a zsidóknak váratlanul jutott s a keresztény érdekekre hátrányos kedvezmény.” A rendelet azonban továbbra is érvényben maradt.¹

A szabadelvű kormányrendelet jó hatásaként tekinthető a pozsonyi tanács 1852-ben több zsidó iparosnak adott azon engedélye, hogy a zsidó városrészen kívül is nyithatnának műhelyt; a polgármester ajánlatára pedig a céhek szabályzatából eltöröltetett azon rendelkezés, hogy az oly keresztény mester, ki zsidó tanoncot tart, nem részesül a temetés egyházi szertartásaiban. Midőn a kormány 1855-ben az ipartörvényt átdolgozta, a kereskedelmi és iparkamarákhoz kérdést intézett, vajon mondassék-e ki, hogy ipart és kereskedelmet mindenki szabadon űzhet? A legtöbb kamara a zsidókra nézve kedvező választ adott, és az 1856. évi ideiglenes, valamint az 1859. évi végleges ipartörvény tényleg nem tesz vallási különbségeit.

¹ Wolf: i. h. 110 l.

E kedvező körülmények hatása alatt a kereskedői pályáról mindinkább az iparira léptek és becsületes munkájukkal jó hírnévre tettek szert a zsidók. Az 1859-ben elkészült pesti nagy templom építésénél a lakatos- és rézműves munkák már zsidó iparosokra voltak bízhatók. A már régebben fennálló Goldberger-féle kékfestő gyárat Óbudán, mely 400 munkást foglalkoztatott, mint ipari látványosságot, az uralkodó 1857. május 7-én látogatásával tüntette ki. Éppúgy változatlan jó hírnévként örvendett a Fischer-féle porcelán-gyár Herenden. Az újabban keletkezett ipari vállalatok is csakhamar országos tekintélyt szereztek. Így Posner Károly Lajos 1854-ben alapított papírgyára, Feiwei Lipót lakatosműhelye és Streliczky daguerrotyp-fényképészete Pesten. Pécssett a zsidóhíttű Engl Adolf volt az első, ki 1858-ban uszodát és fürdőt létesített a városban. Pápán az ötvenes évek végén a zsidóknak több mint harmada iparos, sőt a zsidó szabók és tímárok külön céhet is alkottak. Pesten 1861-ben annyi zsidó cipész volt, hogy midőn a keresztény mesterek vonakodtak őket a céhekbe befogadni, külön céhet akartak alakítani.

A zsidó iparosok az 1855. évi párisi, 1862. évi londoni és 1867. évi újabb párisi világiállításon bemutatott készítményeikkel tetemesen gyarapították a magyar iparnak jó hírnevét, amit a sok kitüntető érem és elismerő oklevél bizonyít, melyet a magyar zsidó iparosok nyertek. És midőn az alkotmányos élet helyreállta után 1867-ben báró Eötvös József miniszter elnöklete alatt megalakult az országos iparegyesület, annak választmányi tagjai közé oly tekintélyes zsidó iparosokat is választottak, mint Posner Károly Lajos, Feiwei Lipót, Spitzer Gerzson és Wallfisch Pál (Arad).

Az ipar mellett a földművelésre törekedtek a zsidók, és az 1841-ben Pesten alakult egyesület nemcsak a „nehéz kézművek”, hanem a „földművelés” terjesztését is célul tűzte ki magának. A zsidók földművelésének nagy akadálya volt az ingatlan szerzését meggátló sok rendelkezés. Amint láttuk, az 1849. évi oktrojált alkotmány által nyújtott kedvezményt hatályon kívül helyezte az 1853. évi rendelet, mely megfosztja a zsidókat a birtokszerzés jogától. És csak az 1860. február 18-án kelt császári pátens állapítja meg végleg a zsidók birtokképeségét. Így tehát nagyon kis idő jutott a zsidóknak arra, hogy a földműves életre rendezkedhessenek be. És mégis azt látjuk, hogy az ország majdnem minden földművelésre alkalmas területén sok száz család adta magát a föld megművelésére. Szorgalmuk meg észszerű gazdálkodásuk által sok helyütt emelték az elhanyagolt föld értékét, és gazdaságuk elismert mintagazdaság lett. Akár önálló földbirtokosok, akár föld-, szőlő- vagy erdőbérletiek voltak, mindenütt egyaránt megállották helyüket a zsidók, kikről azt szerették terjeszteni, hogy nem alkalmasak a föld megművelésére. Több helyütt keresztény birtokosok a jól bevált zsidó gazdálkodókra bízták földjük kezelését. A pesti zsidóknak már említett 1853. évi felségfolyamodványa hivatalos megállapítások alapján felsorolja az ország azon megyéit, melyekben a zsidók sikeresen művelik a földet.

A földműveléssel kapcsolatosan több helyütt mezőgazdasági iparral is kezdtek foglalkozóra zsidók. Tatán cukorgyárat, Dél-Magyarországon selyemtenyészítő telepet és Vörösvágáson opálbányát zsidók alapítottak. A nagy erőmegtakarítást jelentő gőzekét is egy Schulhof nevű zsidó gazdálkodó találta föl a hatvanas évek elején. Említésre méltó, hogy zsidó ember (Pereira Izsák Parisból) állott azon vállalkozásnak élén, mely az ötvenes

években megkezdte Magyarország vasúti hálózatát kiépíteni, és a közlekedési lehetőségek megteremtése által külföldi piacot nyitni a magyar mezőgazdasági terményeknek. Zsidó vállalkozók készítették ezidőben a tátrai műutakat is. Így helyezkedett el becsülettel a zsidó földműves, gazda és iparos rövid néhány év alatt oly kenyérkereseti pályán, melyből mindeddig indokolatlan előítélet folytán ki volt zárva, de melyen szorgalma és józansága folytán csakhamar megállotta helyét és elismerést vívott ki magának. És a zsidó a legnehezebb testi munkától sem riadt vissza; legjobban bizonyítja ezt, hogy Pesten 1852-ben annyi zsidó zsákhordó napszamos volt, hogy külön egyletet alapítottak.²

Ami a kereskedelmet illeti, csak az 1853. évi felségfolyamodvány következő szavaira utalunk: „Hogy az izraeliták a kereskedelem terén hasznosan munkálkodnak, az nem is szorul bizonyítékra.” A zsidó, mint földműves, iparos és kereskedő munkájával hozzájárulhatott a haza gazdasági fellendítéséhez, arra azonban még mindig nem gondolhatott, hogy közhivatalokban találjon munkakört. Mint annak előtte a magyar kormányok és az autonóm vármegyék, éppúgy az önkényuralom intézői sem nyitották meg az állami és megyei hivatalokat a zsidók számára. És ha talán elvétele megesett, hogy nyelvismerete folytán egy-egy szerényebb hivatalt zsidóval töltöttek be, ezen csak szükségből történt alkalmazások nem változtattak a tényen, hogy a zsidó csak továbbra is az úgynevezett szabad pályákra volt utalva.

Az orvosi pályán volt leginkább alkalmuk a zsidóknak az általános tudománynak és humanizmusnak szolgálatába állítani képességüket. Már a század első felében, de most még inkább terjedt el a zsidó orvosok jó hírneve és nyíltak meg előttük a hatósági orvosi állások is, dacára annak, hogy egy 1856. évi kormányrendelet szerint törvényszéki orvosnak lehetőleg csak keresztények nevezendők ki. Bácskában az ötvenes években az orvosok kétharmada volt zsidó, Tatán hat orvos közül három a zsidó, Szombathelyen a zsidóhitű dr. Feigelstock a városi orvos. Dr. Pserhofer Samu pápai orvos 1858-ban az arany érdemkeresztet kapta az uralkodótól. Dr. Altstädter Mór szegedi orvost a Magyar Természettudományi Társulat 1859-ben rendes tagul választotta. Dr. Hirschler Ignác (mh. 1891) és dr. Rózsay József (megh. 1885) a két kiváló férfiú, kik nemcsak mint orvosok voltak díszei szaktudományuknak, hanem mint nemesszívű zsidók, tehetségük és idejük javát a zsidó közügyeknek szentelték: a Magyar Tudományos Akadémia tagjaiul választottak. Dr. Horschetzky Mór nagykanizsai orvos (mh. 1859), ki szakirodalmi tevékenysége folytán 1845-ben a Magyar Tudományos Társaság levelező tagja lett, zsidó történeti kutatásokat is végzett. Az 1863-ban Pesten tartott orvosi és természettudományi kongresszusnak 437 tagja közt 68 volt zsidó, és dr. Grósz nagyváradi, valamint dr. Rózsay József pesti orvos szakosztályi titkárok lettek. Ez utóbbi 1866-ban a Ferenc József-rend kitüntetését kapta az uralkodótól, Rottenbiller Lipót pesti főpolgármester pedig köszönőiratban ismeri el az 1868. évi kolerajárvány idején kifejtett önfeláldozó szolgálatait. Az alkotmányos uralom visszaállítása után Sopron-, Vas-, Fehér-, Bács-, Pest- és még más megyékben zsidókat választottak megyei orvosokká.

² Pesti hitk. jegyzők. 1852. év 689. szám.

Több akadály után az ügyvédi pálya is megnyílt a zsidók előtt. 1853-ban két zsidó jogtudor kérte az igazságügyminisztertől az ügyvédi vizsgára bocsáttatását; az egyiknek megadott, a másiktól megtagadtattott az engedély. Az 1855. évi közjegyzői ügyrend a zsidót kizárja a közjegyzőségből. 1856-ban a pesti egyetem kérdést intézett a minisztériumhoz, hogy bocsáthatók-e zsidók az ügyvédi vizsgára? A miniszter válasza szerint ez már csak annál is inkább megengedhető, mert semmi sem tiltja el a zsidókat az ügyvédi gyakorlattól. Két év múlva, 1858-ban le is telepedett egy dr. Bodanszky nevű zsidó ügyvéd Nyitrán és dr. Knöpfler Kassán. De már 1861-ben elhatározza a királyi tábla, hogy zsidót többé nem bocsát ügyvédi vizsgára, és kik már eddig engedélyt nyertek az ügyvédi gyakorlatra, azoktól az megvonatik. Dr. Knöpfler ennek folytán kénytelen volt Kassáról Bécsbe távozni. A pesti egyetemen abszolváló zsidó ügyvédjelöltek Bécsben kérték az udvari kancelláriánál a királyi tábla határozatának megsemmisítését. Az udvari kancellária a királyi Kúriához utasította a kérvényezőket: ezen legfelsőbb bírói fórum azonban visszautasította a zsidó ügyvédjelöltek kérvényét. A mindenütt elutasított ügyvédjelöltek az uralkodónál kerestek jogorvoslást és felségfolyamodványban kértek engedélyt, hogy azon pályán működhessenek, melynek egész ifjúságukat szentelték. I. Ferenc József méltányolta a kérés jogosultságát és több jelölt királyi privilégiumot nyert az ügyvédi gyakorlat folytatására. Dr. Goldstein Simon és dr. Schönberger Ármán voltak az első királyi szabadalommal bíró ügyvédek, kik 1861-ben Pesten nyitottak ügyvédi irodát. 1862-ben dr. Beck volt eperjesi rabbi, 1864-ben dr. Mezei Mór nyert királyi engedélyt. Rajtuk kívül még Brode Lipót, Barack Benedek, Friedmann Gyula, Goldstein Adolf, Holländer Henrik, Mannheimer Ignác, Pick József, Weiser Károly és Weisz Márkus voltak királyi szabadalmat nyert ügyvédek. Az erdélyi gubernium 1862-ben minden nehézség nélkül adta meg dr. Fischer Lajosnak az ügyvédi jogot. Csak az emancipációs törvény, mely 1867-ben kimondja, hogy a zsidók minden polgári jog gyakorlására jogosítottak, vet véget az ügyvédi pálya megszorításának.

Legszabadabb az írói pálya, melyet nem lehetett elzárni azon zsidók elől, kiknek erre hivatottságuk volt, s kik, ha nehézségekkel küzdöttek ez időben, csakúgy küzdöttek, mint a többi magyar író, kiknek – a költő hasonlata szerint – mint a rab gólyának, meg volt nyesve szárnyuk az abszolutizmus idején. Az 1861-ben alapított zsidó felekezeti érdekeket szolgáló, de erős magyar nemzeti érzéstől áthatott „Magyar Izraelita”, melyet Rokonstein Lipót, majd Mezei Mór és Tenczer Pál szerkesztett, nem egyszer érezte a cenzorok éber szigorát. Még a politikától távol álló, tudományos célú „Ben Chananja”, Löw Lipót szegedi rabbi lapja sem kerülhette el a cenzori házkutatást. A felekezeti ügyektől függetlenül sikerrel küzdöttek a magyar nemzeti ügy győzelemre vitelén Ludassy (Gans) Móric, Bródy Zsigmond, Ágai Adolf, Mezei Mór és Tenczer Pál.

A hadseregben mindinkább növekszik a zsidó katonák száma, és már 1850-ben a lakosság számaránya szerint állítanak a hitközségek katonákat.³ Külön magyar hadsereg ez időben nem létezett, és csakis azon adatokat használhatjuk fel, melyek az egész császári

³ Pesti hitk. jegyzők. 1850. év 731. szám

hadseregre vonatkoznak. Wolf G. jeles bécsi történetíró 1863-ban kísérletet tett a hadsereg zsidó katonái létszámának megállapítására, de kellő adatok híján ez nem sikerült neki. Annyit meg tudott állapítani, hogy aránylag szép számban szolgált hadnagy, főhadnagy és százados a hadseregben, a sok közlegény és altiszt mellett. Hogy mily hős katonák a zsidók, az beigazult a solferinói (1859), custozzai (1866) és königgrätzi (1866) ütközetekben. Megközelítő megállapítás szerint 1856-ban 12.000 zsidó katona szolgált a császári hadseregben, köztük vagy 500 tiszt, tiszti rangban levő katonaorvos és altiszt. Két tiszt őrnagyi rangot ért el. A zsidó katonáknak több mint fele volt altiszt, ami intelligenciájukat bizonyítja, főleg Magyarországból volt sok önként jelentkező zsidó katona. A hadseregben a zsidó közkatonák közül a magyar zsidókat kedvelték legjobban, mert jólneveltek voltak, s éppen ezért a legtöbb zsidó tiszt is közülük került ki. Ünnepeken szolgálatmentességet nyertek a zsidók a templom látogatására, és a pesti hitközség minden évben engedélyt kapott, hogy a zsidó katonákat Peszáchkor rituális étellel lássa el.⁴ Benedek tábornok vezérkari főnök 1862-ben elrendelte, hogy a zsidó katonák betegségénél és temetésénél a helyi rabbik zavartalanul végezhesék lelkészi teendőiket. Ezen intézkedés pótolni akarta a hiányzó zsidó katonai lelkész intézményt; éppúgy, mint a váci fegyházba zsidó istentiszteletek tartására még 1858-ban kirendelt tanító pótolta a fegyházi lelkészt.

Az 1866. évi osztrák-porosz háború idején megközelítő megállapítás szerint 25 ezer zsidó katona állt fegyverben a császári zászlók alatt. Ennek dacára a háború idején azon eszme merült fel, hogy a zsidók külön zászlóaljokat állítsanak saját költségükön. Egy túl lojális osztrák zsidótól ered a nem szerencsés eszme, melyet a bécsi minisztérium elfogadott. Elrendeltetett, hogy Bécs, Pest, Lemberg és Prága zsidó hitközsége egy-egy zászlóaljat állítson fel. Minden zászlóalj 6 századból állana, és egyenként 26 tiszt, 7 orvos, 21 ápoló és 1254 legény lenne benne. A több mint 5 ezer főből álló sereg, melynek felszerelése 264.992 forintra, a tiszti és legénységi zsold pedig évi 960.474 forintra volt előirányozva, teljesen és kizárólagosan csakis a zsidók pénzéből lett volna fentartandó. A szükséges pénzt a zsidók gyűjtés útján teremtenék elő, mely gyűjtéshez keresztények adományait nem szabad igénybe venni. A helytartótanács a főpolgármester útján felszólította a pesti hitközséget is, hogy zsidó egyénekből bizottságot alakítson a zsidók közt rendezendő országos pénzgyűjtés céljaira. A négy hitközség vezetői a hatóságoknál óvást emeltek az ellen, hogy a zsidók, kik a máshitú polgárokkal egyenlő mértékben teljesítik minden polgári és katonai kötelességüket, még külön zsidóadóval is terheltessenek, ami nemcsak anyagilag súlyos, hanem erkölcsileg lealázó is. A vezető körök belátták a kalandos terv helytelenségét, és minden erre vonatkozólag már megtett intézkedést csakhamar beszüntettek. Báró Sennyey főtárnokmester 1866. augusztus 1-én magához hívatta Lányi Jakab pesti hitközségi elnököt, s előtte „odanyilatkozott, miszerint

⁴ Pesti hitk. jegyzők. 1852 év 622. szám

elnök urat felhatalmazza az egész ügyet, mint nem történetet tekinteni és minden intézkedést félbehagyni.” Ezzel el volt temetve egy újabb zsidóadó eszméje.⁵

Nem érdektelen még feljegyezni Preiter Jakab nagyváradi lakos nevét, ki 1863-ban a római pápától kitüntető érmet és pátenst kapott, mely a pápai hadseregben tanúsított vitézségeért élethossziglan napi 24 krajcárt biztosít számára.

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy az ipari, földművelői, kereskedői téren, a szabad tudományos pályákon és a katonaságnál egyaránt, mindenütt, hol a zsidó munkaerejét kifejthette, szorgalmas munkájával és komoly életfelfogásával becsületet hozott a magyar és a zsidó névre egyaránt.

2. A TÁRSADALOM ÉS A ZSIDÓK

Mindegyre szövéődtek a szálak, melyek a zsidót hozzáfűzik a magyar nemzet testéhez. A polgári élet minden terén helytálló zsidóknak a felekezeti kereteken túllépő kulturális és jótékonyági cselekedetei egyrészt – a felvilágosodott keresztények szabadelvűségének megnyilvánulásai, másrészt: ezek azon nemes szálak, melyek zsidót és keresztényt egybekötöttek a magyar nemzet egységébe.

Nem volt oly nemzeti mozgalom, melyhez a zsidó ne hozta volna el szellemi és anyagi erejének javát. Mídőn 1850 tavaszán Pozsony városát elöntötte a Duna vize, a hazai zsidók elfelejtve az 1848. évi véres húsvétot, a pozsonyi nyárspolgárok által rendezett zsidóüldözést, nagy összegekkel járultak a vízkárosultak felségélyezéséhez. Az 1854. évi államkölcsonre élénken jegyezték a zsidók. A trónörökös születésének öröme 1858. augusztus 21-én Deutsch Ignác aradi kereskedő az ottani vár teljes legénységét hússal és borral látta el. Schey Fülöp az 1859. évi háború céljaira nagy áldozatokat hozott, ami fölött Albrecht főherceg megelégedésének adott kifejezést. A főherceg a pesti Chevra Kadisához is intéz 1859. június 26-án köszönő levelet, amiért „a háború okozta megnövekedett kiadásokhoz nagyon tekintélyes összeggel járult; ezen hazafias adomány lényegesen hozzá fog járulni a háború sikeres befejezéséhez.” Schey Fülöp egyébként Kőszegen egy Albrecht főherceg nevét viselő szegényházat alapított minden felekezetűek számára. 1860-ban a Tudományos Akadémia céljaira több zsidó hitközségben eredményes gyűjtés folyt, éppúgy részt vettek a Petőfi- és Széchenyi-szobor javára megindított gyűjtésekben.

A helyi érdekű kulturális és jótékony célú cselekedetek szép példáját adta Krása Dávid zsidó földbirtokos, ki 1861-ben a leégett Sopron megyei Szécsennek lakóit bőségesen támogatta; az újvidéki hitközség pedig 1862-ben az ottani szerb gimnázium céljaira ezer forintot adományozott. Schreyer Menyhért aradi kereskedő 1860-ban, a birtokképeség kimondásakor 5000 forintos alapítványt létesített minden felekezetű aradi szegény segélyezésére. Schossberger S. W. 1863-ban, elnyervén a magyar nemességet, 10.000 forintot adott át a budai helytartónak irodalmi törekvések támogatására.

⁵ Wolf: i. m. 152. l. és pesti hitk. jegyzők. 1866. év 223. és 254. szám.

Goldberger Erzsébet, a neves budai Goldberger-család feje, 1867-ben 20.000 forintot adott a honi ipar és kereskedelem istápolására, 2000 forintot pedig a honvédalap javára. 1863-ban a Kisfaludy-társaság alapító tagjai közé több zsidó kereskedő lépett nagyobb összeggel.

A napról napra gyarapodó pesti hitközség anyagi támogatását nemcsak a főváros sok zsidó szegénye, nemcsak az ország, sőt a kontinens majdnem minden zsidó hitközsége vette igénybe, hanem nem volt oly kulturális vagy jótékonyági intézmény, melyhez e hitközség ne járult volna támogatásával. Többek között 1852-ben az eperjesi evangélikus főiskola, 1854-ben az ungvári városi kórház, a pesti polgári kórház, 1855-ben a pesti bölcsőde egyesület, a pestkerületi vízkárosultak, a dobsinai tűzkárosultak, 1856-ban a pesti városi szegényház, 1857-ben a besztercei tűzkárosultak, 1858-ban a pesti evangélikus főiskola, 1862-ben a tabáni tűzkárosultak, 1864-ben a templomukat renováló ferencrendi barátok és a templomot építő tót-evangélikus község lelki támogatóira a pesti zsidókban. Az 1866. évi háború idején a pesti zsidó kórház 3 hónapig ápolta és gyógyított minden felekezeti sebesült katonát, s a hitközség iskolaépületei két hónapon át katonai célokra szolgáltak, amit a csász. kir. főparancsnokság köszönő átiratban ismert el.⁶ Itt említjük meg Holitscher Farkas nevét, (mh. 1855) ki 45.000 forintot kitevő egész vagyonát 1848-ban kelt végrendeletével a pesti hitközség jótékonyági és művelődési céljaira hagyományozta.

De mind gyakrabban találkozunk oly esettel is, midőn a keresztény a zsidóban a magyar polgártársat látja, és ezért törekvéseiben támogatja. Báró Geringer polgári kormányzó 1851 decemberében az óbudai zsidó szűkölködők támogatására pénzsegélyt küld. Gróf Batthyány Fülöp 1856-ban ad temetkezési helyet a nagykanizsai zsidóknak, kiknek szegényeit a város 500 forinttal támogatta. Szuknovits Jakab címzetes kanonok 1856-ban Palánkán saját költségén kórházat épít, mely a beteg zsidók számára is nyitva áll. Az 1854-ben avatott szarvasi zsidó templomhoz a keresztény polgárság 600 forinttal járult. Midőn a Turóc megyei Szucsánban 1858. május 1-én tűzvész pusztított, gróf Attems pozsonyi helytartósági alelnök minden felekezeti károsultat részesített támogatásban. Pozsony városa 1859-ben 800 forinttal segélyezte a zsidó iskolát és 1600 forinttal a zsidó szegényeket. Újvidék, Baja, Tata városa ugyancsak támogatja a zsidó iskolát. Nyíregyháza városa 1862-ben támogatásával hozzájárul a templom és iskola felépítéséhez. Kassa városa 1863-ban temetőhelyet ad a zsidóknak, és előnyös kölcsönt a templomépítés céljaira. Gróf Cziráky János, a főrendiház alelnöke, 1867-ben a lovasberényi hitközséget támogatta építkezéseivel. Ugyancsak 1867-ben a koronázási ünnepségeket rendező bizottság koronázási ajándékul 400 forintot osztott ki a pesti szegény zsidók között.

A felsorolt példák is már eléggé bizonyítják, hogy a zsidók hazafias és művelődési törekvései elismerést és támogatást találtak a felvilágosult keresztények körében. De sokkal jobban bizonyítják ezt azon esetek, midőn hatóságok és keresztény polgártársak bizalmuk jeléül zsidókat ruháztak fel polgári tisztségekkel. 1851-ben a helytartóság által

⁶ A pesti hitk. illet. évi jegyzőkönyvei.

kinevezett budai városi tanácsnak három zsidó tagja is van, dr. Löblin Ignác pedig iskolatanácsos lett. Pest tanácsa több zsidónak megadta 1852-ben a teljes polgári jogot, sőt Goldberger Károly községi tanácsos, Kassowitz J. H., Weiss M. A., Holitscher Farkas és Boskovitz J. L. iskolatanácsosok lettek. Szegeden községi tanácsosok lettek Politzer Salamon és Lederer Jakab. Zsidó községi tanácsosokat választott 1856-ban Kula, Nagyvárad, Tata, Szombathely és Sátoraljaújhely lakossága. A városi árvaszék Aradon zsidó ülnököt választ, 1858-ban Rohoncon zsidót választanak helyettes városbírónak, Körmenden pedig zsidó kerületi jegyzőt. A Nyitra megyei Bzinicben 1859-ben zsidót választanak községi bírónak.

E jelenségek igazolják, hogy a nemzeti elnyomás évtizedében a zsidók és keresztények mind jobban megértették egymást a magyar haza ügyeinek közös szolgálatában. De közeledett már az önkényuralom megenyhülésének ideje, mely az 1860. évi októberi diploma nyomában támadt. A nemzeti élet ébredésének első heteiben a főváros polgárai zsidó-keresztény testvéresülési ünnepet rendeztek. 1860. december 19-én vagy 400 polgár Török Pál pesti református lelkész elnöklete alatt népgyűlést tartott, melyen Jókai Mór, Tóth Kálmán, több mágnás, egyetemi tanár és művész jelent meg. Besze János híres népszónok, a pénzügyi bíróság későbbi elnöke, a népgyűlés szónoka arról szólott, hogy a szabadságharcban közösen kiontott vér megalapozta a zsidó-keresztény testvéresülést. Másnap, december 20-án a polgárság óriási nemzeti zászló alatt a zsidó templomba vonult, hol Meisel főrabbi hazafias beszédet tartott és megáldotta a tömeget, mely a Hymnus eléneklése után szétszéledt.⁷

Az önkormányzatukat visszanyert vármegyék újból, megalakulván, mindenféle zsidót is választottak a megyei állandó bizottságokba, így többek között Aradon (Steinhardt rabbi is), Nagyváradon, Eperjesen, Temes-, Torontál-, Bihar-, Fehér-, Csongrád- és Gömör megyében. Legliberálisabb volt Zemplén vármegye, mely nemcsak 16 zsidót választott az állandó bizottságba, hanem több zsidót megtett tiszteletbeli és valóságos megyei orvossá, míg egyes falvakban zsidót választottak bírónak. A megyei közgyűlés azon ifjak közé, kiket az országgyűlésre küldött, hogy alkalmuk nyíljon a politikai életben gyakorlatot szerezni, és hogy az országgyűlési tárgyalásokról jelentést tegyenek a vármegyének, Mezei Mórt is megválasztotta. 1861-ben a pesti és aradi kereskedelmi és váltóbíróságba zsidó tagokat is választottak. A szegedi lakatoscéh 1862-ben zsidót választott másodelnökül.

Az alkotmány visszaállítása után, 1867-ben a vármegyékben és városokban megismétlődtek az 1861. évi szabadelvű megnyilatkozások, és majdnem mindenütt zsidót is választottak a megyei és városi bizottságokba és tisztségekbe, főleg a megyei orvosi állásokba. Szabad királyi Pest város tanácsa 1867. július 8-án felszólítja a hitközséget, hogy az árvagyám, az adó- és katonaiügyi bizottmányokban a hitközség előljáróságának 3 tagja is vegyen részt.⁸

⁷ Vadász: A pesti zsidó templom. Budapest, 1909. 19. l.

⁸ Pesti hitk. levéltár Zsp. III. 345. szám.

Rosenberg Lipót, aradi hitközségi jegyző tiszteletbeli városi jegyző lett, Ludassy Móric a miniszterelnökség sajtóirodai főnöke lett, miniszteri osztálytanácsosi ranggal. Szentkirályi Móric pesti főpolgármester ajánlatára 1807-ben „Egyenlőségi Kör” alakult, melynek feladata volt minden polgár egyenjogúsítására törekedni, felekezetre való tekintet nélkül. A körnek csakhamar 600 tagja volt, köztük 250 zsidó. Klapka György 1848-as tábornok volt az elnök, Barnay Ignác, a pesti hitközség titkára az alelnök, Mezei Mór és Schweiger Márton igazgatósági tagok. A 60 tagú választmánynak 25 zsidó tagja volt, köztük dr. Kohn Sámuel pesti rabbi és Fenyvessy Adolf, az országgyűlési gyorsiroda főnöke. A kör 1868. január 1-én tartott ülésén a zsidók egyenjogúsítása fölötti örömét fejezte ki.

Az 1868-ban megalakult Országos Közegészségügyi Tanácsba a kormány több zsidó orvost is nevezett ki. 1869-ben pedig, az általános országgyűlési képviselőválasztásoknál a zsidók nemcsak teljes mértékben gyakorolhatták – első ízben – a választói jogot, mégpedig ki-ki politikai meggyőződése szerint a kormánypárt, vagy az ellenzék jelöltjére adván szavazatát; hanem Wahrmann Mór, mint egyhangúlag megválasztott pestlipótvárosi képviselő, első zsidóként került a magyar törvényhozó testületbe. A Nyírbátorban fellépett másik zsidóhitű képviselőjelölt, Mandel Pál, a rutén papság féktelen izgatásai folytán kénytelen volt a jelöltségtől visszalépni.

Nemcsak a polgártársak tüntették ki az arra érdemes zsidókat bizalmuk jelével, hanem ezek nemes törekvései legfelsőbb helyen is méltánylásban részesültek. Skreinka Károly jeles aradi tanító 1854-ben az arany érdemkeresztet, dr. Löblin Ignác budai orvos, iskolatanácsos, a koronás arany érdemkeresztet, Popper győri nagykereskedő 1855-ben jótékonyága elismeréséül a Ferenc József-rend kitüntetését, dr. Orosz Frigyes, a neves nagyváradai orvos 1857-ben a koronás arany érdemkeresztet nyerte. Schey Fülöp, ki 1858-ban Kőszegen szegényházat alapított, meghívást nyert Albrecht főherceghez az udvari ebédre – az első eset nálunk, hogy zsidó ember királyi herceg asztalának vendége volt; nemsokára ezután „koromlai” előnévvel nemességet nyert. Ő az első magyar zsidó, kit nemesi rangra emelt az uralkodó, mégpedig az akkori politikai viszonyok folytán osztrák nemesi rangra. Az 1860. év folyamán arany érdemkereszttel tüntette ki az uralkodó Fassel B. Hirs nagykanizsai tudós főrabbit, kit tudományos munkáinak elismeréséül több külföldi uralkodó is kitüntetett; továbbá Bach József pesti hitszónokot, Spitz Illés győri állomásfőnököt, Schreyer Menyhért aradi hitk. előljárót. Az 1862. évi londoni világkiállítás résztvevői közül Fischer Mór és Posner K. L. nyertek kitüntetést az uralkodótól. Schossberger S. W. pesti kereskedő és hitközségi elnök 1863-ban „tornyai” előnévvel nemesi rangra emeltetett, mégpedig már magyar nemességre; az első magyar zsidó nemes Kunitzer Mózes néhai budai rabbinak volt a veje. 1866-ban Fischer Mór, 1867-ben dr. Moskowitz Mór, Goldberger Erzsébet és Ludassy Mór emeltetett nemesi rangra. A koronázási ünnepségeket rendező bizottságnak több zsidó tagja volt, kik közül Schossberger Henrik, Wahrmann Mór és Steiner Hermann királyi kitüntetésben részesült.

A XIX. század szerette magát a felvilágosultság korának nevezni. Meg is felel a valóságnak, hogy az európai államok legtöbbször e század folyamán adta meg zsidó hitű

lakóinak a polgári egyenjogúsítást. Az eddig felsorolt példákból látjuk, hogy hazánkban az egyenjogúsítás nemcsak elmélet volt, hanem az uralkodó, a kormány és a polgárok egyaránt a gyakorlatban is elismerték a zsidók polgári jogait és méltányolták polgári érényeit. De mint mindenütt, úgy hazánkban is akadtak még olyanok, kik nem akarták észrevenni a kor haladását és a középkor türelmetlen szellemét szerették volna továbbra is uralmon tartani.

Még 1851-ben, midőn érvényben volt az egyenjogúsító olmützi alkotmány, a pozsonyi városi tanács csak a kormány rendeletére adta meg kénytelen-kelletlen zsidóknak is a városi polgárjogot. Ugyanakkor Kolozsvár és Nagyenyed tanácsa elhatározta a zsidók kiutasítását a városból. Vérváddal is illették a zsidókat 1852-ben Esztergomban, 1856-ban a tolna megyei Iregen és 1859-ben Liptószentmiklóson. Míg a két előbbi helyen a vakláрма csakhamar elült, Szentmiklóson a zsidó pékmester, ki ellen a rágalmat szőtték, bántalmaknak volt kitéve a csőcselék részéről. A Zemplén megyei Váramában is terjesztették 1859. húsvétján a vérvád meséjét, de a szolgabíró erélyes fellépése elhallgattatta a koholt vádat. Ugyancsak a hatóság gyors közbelépése fojtotta el Pozsonyban 1860. tavaszán néhány suhanc tervét, hogy megismételjék az 1848. évi véres húsvétot.

A középkori deresre húzás is feltűnt olykor-olykor kísérteni sírjából. A Sáros megyei Somos községben a főszolgabíró 1861-ben tizenkét botütésre ítelt egy zsidó asztalost, ki önvédelemből meg mert ütni egy nemes embert – 13 évvel azelőtt. A középkori ítéletet nyilvánosan, a templomtéren hajtották végre. A külföldi sajtó megbotránkozással tárgyalta az esetet és a Bécsben diákoskodó zsidó joghallgatók az udvari kancelláriához benyújtott feliratban tiltakoztak „a nemzet szégyenére történt esemény” ellen. 1862-ben a kassai városi alkapitány „tévedésből” elfogat és megkínozt egy zsidó ifjút. Máramaros megye 1861 elején, nyomban az autonómia elnyerése után elhatározta, hogy az utolsó 12 év alatt bevándorolt zsidók utasíttassanak ki a megyéből. Ung megye még 1868-ban is azt határozza, hogy azon 1840 óta letelepedett zsidók, kik itt létük jogos voltát nem tudják igazolni, kiutasítandók; a belügyminiszter azonban megsemmisítette a határozatot. Marosvásárhelyen a csőcselékkel szövetkezett diákok 1862-ben feldúlták a zsidó templomot, mert a zsidók megverték egy garázda legényt, ki istenkáromló módra zavarta az istentiszteletet. A Pozsony megyei Somorján még 1866-ban sem türtek zsidót, sőt még a község orvosa is, ki történetesen zsidó volt, egy szomszédos faluban kellett, hogy lakjék. Az eperjesi diákok pedig virtusnak tartották, hogy éjnek idején véresre verjenek egy zsidó orvost, ki betegétől távozott.

De még az ország fővárosában, Pesten sem tudtak a polgárok mindig megmenekülni az előítélet elavult bilincseitől. 1867-ben megalakultak a sajtóvétségek fölött ítélkező esküdttörvényszékek. Miután az 1848. évi sajtótörvény nem zárja ki a zsidót ezen bíróságból, Horváth Boldizsár igazságügyminiszter 1867. május 17-én elrendelte, hogy ebbe zsidók is választassanak. A pesti kijelölő bizottság ennek ellenére egyetlen zsidót sem jelölt a bíróságba. Példáját követték Debrecenben, Eperjesen és

Nagyszombaton. Csak a miniszter erélyes utasítására kerültek be a zsidók is e bíróságokba.

1862-ben oly helyről részesültek a zsidók megtámadtatásban, ahonnan legkevésbé várták. Trefort Ágoston, a későbbi kultuszminiszter, Eötvös József sógora, ki 1861-ben mint képviselőjelölt a zsidók emancipálása mellett nyilatkozott, 1862. december 1-én a Tudományos Akadémián előadást tartott a magyarországi társadalomról. Itt is szót emelt a zsidók egyenjogúsítása mellett, el is ismerte, hogy a zsidó éleseszű, szorgalmas, takarékos, családi élete tiszta – de van a zsidóságnak egy rétege, mely rossz tulajdonságainál fogva káros hatással van a népre. Trefortnak alaptalan vádjait Löw Lipót a Ben Chananjában nyílt levélben cáfolta meg, Meisel a pesti szószekről utasította azokat vissza és a szabadelvű sajtó, főleg Pompéry János lapja, az „Ország”, elítélte az akadémiakust.

A tudós politikusnál szabadelvűbb volt Ivánka Imre Nógrád megyei földbirtokos, ki 1862-ben földvásárló társulatot tervezett, mely a kistőkéseknek is lehetővé akarta tenni a földszerzést. Némelyek a mozgalmat zsidóellenesnek akarták feltüntetni, mire Ivánka kijelentette, hogy az egész mozgalom az uzsora ellen irányul; már pedig elég zsidó van, ki távol áll az uzsorától, míg elég keresztény van, ki uzsoráskodik.

3. A ZSIDÓK MAGYAROSODÁSA

A zsidókkal szemben megnyilatkozott ellenszenv nem tántorította el, de az irántuk megnyilatkozott rokonszenv csak megerősítette őket azon buzgalmukban, hogy polgárosodásuk és magyarosodásuk által a haza hasznos fiaivá váljanak. Láttuk már, hogy a polgári foglalkozás minden ágában hozzájárultak a haza gazdasági életének felvirágoztatásához, amint azt a sok elismerés is igazolja, melyben részük volt. Nem kisebb eredményt értek el a magyarosodás terén is, és mondhatjuk, hogy az emancipáció idején a hazai zsidóság intelligenciája és ifjúsága teljesen magyar volt, míg rövid idő múlva az egész zsidóság zöme, mely érzelmében mindig magyar volt, nyelvében is azzá vált.

Már a XIX. század első felében, főleg az 1839-40. évi országgyűlés szabadelvű szellemének hatása alatt indult meg a zsidók magyarosodása. Az 1843-ban Pesten alakult Magyarító Egylet, s az ország minden vidékén keletkezett zsidó olvasóköri áldásos munkálkodása nyomán bevonult a magyar nyelv a családokba, az iskolákba és némely helyütt a templomba is. 1847-ben hangzott el Kossuth Lajos nyilatkozata, hogy bár más ajkú népek is oly hajlamot tanúsítanak a magyar nemzetiség előmozdítása tekintetében, mint a zsidók.

A szabadságharcot követő szomorú évtized azonban elfojtott minden nemzeti törekvést; az erőszakkal németesítő bécsi hatalom elnyomta a zsidók magyarosodási buzgalmát is. Midőn az 1850. évi népszámlálásnál a somogyi zsidók mind magyar nemzetiségűeknek vallották magukat, a hatóság ezen bevallást nem fogadta el. A pesti

izraelita kézmű- és földművelési egyesület alapszabályainak kiadását pedig Protmann rendőrfőnök 1853-ban betiltja, mert annak egyik szakasza a tanoncok köteles tantárgyává teszi a magyar nyelvet.⁹

Alig enyhült az abszolutisztikus erőszak nyomása, alighogy a magyarság 1860-ban ismét lélegzethez jutott, máris ott voltak a zsidók, hogy felvegyék az 1848-ban elejtett fonalat és hogy tovább szőjék a magyarosodás kötelékét, mely őket összefűzi a hazával, a nemzettel.

Általános lett közöttük a magyar nemzeti viselet és iparkodtak mindenben teljesen magyarokká válni.

Midőn a nemzeti érzés ismét megnyilatkozhatott, a pesti Magyarító Egyesület „Izraelita Magyar Egyesület” néven újra feléledt és célul tűzte ki „hitfeleinknek magyar és a magyar nemzetnek izraelita irodalmat szerezni.”¹⁰ 1860. november 13-án összegyűltek a régi „Magyarító Egyesület” még életben lévő tagjai, átdolgozták annak alapszabályait és új tagokat gyűjtöttek. Egy hét alatt 600-nál több tag jelentkezett. Az átdolgozott alapszabályok 1861. március 18-án nyertek hatósági jóváhagyást, mire az április 7-én tartott közgyűlés megválasztotta a tisztkart. Dr. Rózsay József lett az elnök, Mezei Mór az első titkár. (1865-ben dr. Pollák Henrik lett az elnök.) Egyesületi helyiséget béreltek, azt minden magyar hírlappal és folyóirattal szerelték fel. Hetenként egyszer nyilvános felolvasásokat tartottak, melyeken sok értékes, eredeti dolgozat került felolvasásra, számos hallgató jelenlétében.

Nem érdektelen, hogy mi mindenről olvastak és tartottak előadást az egyesületben. Pserhofer Sámuel orvos embertani előadást tartott minden szombat délután. Ágai Adolf pedagógiáról, Fenyvessy Adolf a gyorsírásról, dr. Hirschler Ignác a szemészetéről, dr. Rózsay József a vízről, dr. Hasenfeld Manó az ásványvizekről, Deutsch Henrik a régi héberek felolvasási módszeréről, Tenczer Pál a magyar nyelvről, dr. Kohn Sámuel (1867-ben) minden második szombaton a zsidó irodalomról, dr. Stiller Bertalan orvostanról olvasott. Itt tartott dr. Hirschler Ignác 1865. október 18-án Kern Jakab fölött emlékbeszédet, mely annak idején páratlan hatást keltett¹¹. Valóságos népakadémia volt az Izraelita Magyar Egyesület, mely a magyar nyelvvel együtt általános műveltséget terjesztett a zsidóság körében, s melyről felújítói méltán állapították meg, hogy gyors megalakulása és elterjedtsége igazolja, „hogy hitfelekezettünk szelleméletében hézagot betöltendő volt.”

A régi Magyarító Egyesület által 1848-ban kiadott évkönyv mintájára és folytatásaképpen 1862-ben kiadott az egyesület egy érdekes és változatos tartalmú naptárt és évkönyvet. Magyar nyelvű tanfolyamot tartottak, melyen Tenczer Pál volt a tanár s melyet sok tanítóképezdész látogatott, ami már azért is üdvös volt, mert az akkori zsidó tanítóképezde éppen a magyarság tekintetében állott rossz lábon. Az egyesület különben is

⁹ Tenczer: Album, I. füzet 22. l. Pest 1869.

¹⁰ Első magyar izraelita naptár és évkönyv 5662-ik évre. Pest. 1862.

¹¹ Nyomatásban is megjelent: Emlékbeszéd Kern Jakab felett. Pest, 1866.

gondot fordított az iskolákra és kiadta az „első magyar-héber-német hangoztató s elemi olvasó” könyvet, mellyel megkezdte az abszolutizmus idején elnémetesített zsidó iskolák magyarosítását.

Tervbe vették „a mózesvallásúak exegézisének és a magyar nyelv újabkori haladásának megfelelő” bibliafordítás elkészítését is. Az egyesület 1862. március 13-án tartott egyik ülése öttagú bizottságot küldött ki a fordítás szerkesztésére. A bizottság elnöke volt Löw Lipót szegedi rabbi, tagjai pedig Zipser Mayer rohonci rabbi, Steinhart Jakab aradi rabbi, Groszmann Ignác pesti jeles tanító és a „magyar irodalommal foglalkozók közül” Mezei Mór. A bizottság 1863. augusztusában tartott ülése elhatározta, hogy a héber szöveggel együtt, rövid jegyzetekkel kísérve adassák ki a fordítás. A 3 rabbi díjtalanul vállalta Mózes öt könyvének fordítását, a többi szentírási könyv fordítására – még pedig egyelőre csak a próféta könyvekre – pályázatot írtak ki. A fordítási díjak 50 és 175 forint között voltak egy-egy könyvre megállapítva. A próbafordítások 1863. december 31-ig Löw Lipótnál voltak benyújtandók. Több próbadolgozat érkezett be, de Löw Lipót 1865. november 28-án azt írja róluk dr. Hirschler Ignácnak, hogy „a pályázók közt nincs egyetlenegy hivatott sem”. A fordítási terv nem is valósult meg. A kongresszusnak 1869. február 20-án tartott ülésén újból szóba került a bibliafordítás, melyet azonban csak az Izr. Magyar Irod. Társulat tudott megvalósítani. (1898-1907) Mindenesetre a Magyar Egyesület a kezdeményezés érdeme.

Éppúgy nem tudta megvalósítani az Egyesület azon tervét sem, hogy a Tudományos Akadémia közreműködésével összeállítsa a magyarországi zsidók statisztikáját. Ezen terv a hitközségek részvétlensége folytán nem tudott valóra válni, miután nem közölték a szükséges adatokat.

A magyarosodásban a pesti hitközség járt elől jó példával. 1860-ban Meisel főrabbi ajánlatára elhatározta egy magyar hitszónok alkalmazását.¹² Az istentisztelet részére magyar egyházi énekeket íratott Tatay Adolffal, melyeket Friedmann Mór főkantor zenésített meg. A magyar prédikáció azonban csak 1866-ban vonult be a pesti templomba, amidőn dr. Kohn Sámuel megválasztott rabbivá és magyar hitszónokká. Még 1860. november 12-én körlevelet intéz a pesti hitközség az ország többi hitközségéhez, melyben hangoztatja, hogy miután ismét magyar lett a hivatalok és iskolák nyelve, kívánatos, hogy a zsidó ifjúság alaposan tanulja meg a honi nyelvet. A pesti hitközség ezen célnak elérésére iskoláiban meghonosította a magyar tannyelvet, a templomban a magyar egyházi énekeket és a családokban a magyar hírlapokat.¹³

Löw Lipót Szegeden 1860-ban ismét beviszi a templomba a magyar szót; az aradi és más hitközségek is felújítják templomban és iskolában a honi nyelvet. Csakhamar keletkezőben van a magyar homiletikai irodalom: Morgenstern Mihály (Marcali 1860), Braun Salamon (Putnok 1863), Hochmuth Ábrahám (Veszprém 1865), dr. Klein Mór

¹² Pesti hitk. jegyzők. 1860. év 386. szám.

¹³ U. o. 1860. év 376. szám.

(Miskolc 1867), dr. Kohn Sámuel (Pest 1867), Strasser D. L.^{DG4} (Kula 1867), Stern Albert (Újpest 1867), dr. Cohné József (Fogarás 1867), Handler Márk (Aszód 1868), dr. Kohut Sándor (Székesfehérvár 1868), Singer Péter (Várpalota 1868), Ehrlich Ede (Pécs 1869) rabbik magyar egyházi beszédei nyomtatásban is megjelennek. Némely helyütt az ifjúság már türelmetlenül követeli a magyarosodást és Nagyváradon macskazenével kedveskedik az előljárásnak, mely nem tudja magát elszánni arra, hogy a templomban magyar szó hangozzék el. Több hitközségben megismétlődik a szabadságharc előtti eset, hogy a magyarul még nem tudó rabbik német nyelven buzdítják az ifjúságot a magyarosodásra; így tett például Nyitrán a bajor származású Feuchtwang rabbi is.

A fővárosban megindult Rokonstein Lipót, majd Mezei Mór és Tenczer Pál szerkesztésében az első magyar nyelvű zsidó felekezeti lap, a „Magyar Izraelita”, mely elkéseredetten küzdött minden ellen, ami német, s melynek szókimondása miatt gyakran gyűlt meg baja a hatóságokkal. Legrosszabbul jártak az abszolutizmus idején bejött német tanítók, kiket a türelmetlen ifjúság szeretett volna kiűzni az országból; de e tanítók egy része rövid néhány év alatt teljesen megmagyarosodott.

A feléledő magyar nemzeti irodalomnak zsidó munkásai is támadnak: a már említett újságírókon kívül Farkas Albert, kinek egy darabja (Nápolyi Anna) 1862-ben a Nemzeti Színházban színre került, Tatay Adolf, kinek francia színdarabfordításait a budai színház hozta színre, Bodor Károly regényfordító, Ormódy Bertalan, a fiatalon elhunyt jeles író (mh. 1869), Angyal Anna tárca- és regényíró (mh. 1874)

A magyarosodás útján mindinkább előrehaladó zsidóság minden alkalommal tanújelét adta hazafias érzelmének is. Midőn Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulóját 1859-ben nagy ünnepségekkel ülte meg a nemzet, a zsidók élénk részt vettek a nemzeti ünnepségeken és az országos adakozásban is, mellyel megteremtették a Kazinczy-alapot. Széchenyi Istvánnak, a legnagyobb magyarnak halálát 1860-ban a legtöbb hitközség gyászistentiszteleten siratta el. A pesti templomban 1861. április 8-án, az első halotti évfordulón tartott gyászistentiszteleten Palóczy országgyűlési korelnök is megjelent, több képviselő kíséretében. Meisel főrabbi mesteri gyászbeszédének hatása alatt több keresztény vendég a templomból kimenet éltette a testvériesülést. Az 1861-ben tragikus véget ért gróf Teleky László emlékét is kegyelettel ünnepelték meg a zsidó templomokban. A pesti hitközség 1860 augusztusában eredményes gyűjtést indított tagjai közt „a nemzeti elem hordozója”, a Tudományos Akadémia alapjának gyarapítására és palotájának építésére. Midőn 1865-ben megnyílt az Akadémia fényes palotája, Zilz Mór pesti hitoktató héber költeményben köszönti a magyar tudomány új csarnokát. A hitközség által kiadott „Örömszózat” című költemény az akadémiai tagok között kiosztatott és Arany János titoknok 1866. július 4-én közli a hitközséggel, hogy az Akadémia 1865.

^{DG4} Helyesen: Strasser Dávid Júda.

december 15-én tartott nyilvános ülése „igen kedvesen fogadta a Tisztelt község részéről azon Öröm-szózatot”, mely által e nemzeti ünnepélyt szintén üdvözölni kívánta.”¹⁴

A magyarosodásnak egyik megnyilvánulása volt, hogy a zsidók tömegesen vettek fel magyar hangzású családi neveket. A kormány 1869. elején el is rendelte, hogy az anyakönyvvezető rabbik vezessék be az anyakönyvekbe a megtörtént névmagyarosításokat.

¹⁴ Zilz: Kol zimra. Örömszózat. Pest 1865. (A héber költemény 25 hatsoros versből áll) – Pesti hitk. jegyzők 1865. év 57. szám.

IV. Felekezeti élet

1. TANÜGY. FELEKEZETI IRODALOM

Amire II. József császár törekedett a XVIII. században, azt iparkodott a bécsi kormány is megvalósítani a szabadságharc után: a zsidó hitközségeket iskolák tartására kényszeríteni és ezzel a közművelődést, de egyúttal az elnémetesítést is terjeszteni. József császár rendelete folytán egyes hazai hitközségekben meg is nyíltak annak idején a népiskolák, hogy rövid idő múlva ismét bezárják kapuikat. Csak a XIX. század első felében keletkeztek a pozsonyi, aradi és pesti iskolák mintájára zsidó népiskolák, melyek azonban nem József császár eszményét, a németesítést, hanem a magyarosodást terjesztették a hazai zsidóság körében. De az abszolutizmus leverte ez ifjú hajtást, a magyar zsidó iskolát is és a bécsi kormány a hitközségekre rákényszerítette a német iskolákat.

Tagadhatatlan, hogy az abszolutizmus uralma alatt. 1850-től 1860-ig egész Magyarországon és így a zsidók között is oly magas színvonalú és általános elterjedtségű lett a népiskola, mint annak előtte még sohasem, – csakhogy eszköz volt ez a németesítő kormány kezében. A helytartósági tanács a szolgabírák útján felszólította a hitközségeket, hogy haladéktalanul gondoskodjanak nyilvános iskolák felállításáról. A mindenesetre üdvös kényszer hatása alatt egymásután keletkeztek zsidó népiskolák még oly helyeken is. hol eddig a chéderszerű zugiskolák voltak virágzásban. Míg 1848 előtt hazánkban csak 20-30 korszerű zsidó iskola volt, addig egy évtized leforgása után az egész országban 300-nál több, a tanügyi hatóság rendeletének megfelelő zsidó iskola létezett, melyek közül a jelesebbek nyilvánossági jogot nyertek, vagyis állami érvénnyel bíró bizonyítványt adhattak. De a kormány minden szigora mellett is több hitközség akadt, mely még mindig nem tartotta szükségesnek iskola nyitását, vagy ha elkerülhetetlenül meg is nyitotta az iskolát, azt csakhamar be is zárta.¹

Az iskolák a bécsi kultuszminiszternek 1850. március 19-én kelt rendelete folytán a katolikus papság felügyelete alá kerültek; a papok mellett a kormány által kinevezett zsidó iskolatanácsosok is gyakorolták az iskolai felügyeletet. Az 1855. évi konkordátum, melyet a császári kormány kötött a római kúriával, teljesen a klérus fennhatósága alá hajtotta az egész monarchia tanügyét és minden iskoláit. Ennek folyományaképp jelent meg 1856 elején egy kormányrendelet, mely a zsidó tanítókat eltiltja keresztény gyermekek tanításától, 1857. november 7-én pedig azon újabb rendelet, mely szerint keresztény iskolákba csak az esetben vehetők fel zsidó tanulók, ha elegendő a hely. Ha sok zsidó tanuló jelentkezik, számukra külön osztály nyitandó, nehogy az iskola keresztény jellege káros behatás alá kerüljön. Némely egyházi főhatóság, így pl. az

¹ Hochmuth: Die jüdische Schule, Miskolc, 1850. Barna-Csukási: A magy. zsid. fel. isk. Budapest, 1896. Mandl: A magyarországi zsidó iskolák. Budapest, 1909.

esztergomi primás és a váci püspök nem jó szemmel nézte, hogy a katolikus papság végzi a felügyeletet a zsidó iskolák felett, mert ezáltal az egyház mintegy elismeri a zsidó vallásfelekezetet, holott a katolikus papnak szent hivatása tiltja a nem katolikusok ügyét elmozdítani.² Mindamelllett a minisztérium kívánságára a papság továbbra is végezte az iskolafelügyeletet, még pedig legnagyobb része jóindulattal, minden felekezetiességtől menten, tisztán az oktatás és tanügy érdekét tartva szem előtt. Egy nagy hátránya mégis volt a katolikus felügyeletnek, hogy a még oly jóakarátú katolikus pap se tudhatta ellenőrizni vagy irányítani a zsidó tanulók vallásos nevelését, ami pedig a felekezeti iskolának fő feladata.

A kormány gondoskodott tankönyvekről is: a katolikus iskolák számára írt olvasókönyveket Wessely és Grünhut prágai tanárokkal átdolgoztatta oly módon, hogy a keresztény vallási jelleggel bíró olvasmányokat zsidó tárgyú olvasmányokkal helyettesítették. Meg is volt a bécsi kormány elégedve az eredménnyel, és 1853-ban a kultuszminiszter teljes elismeréssel nyilatkozott a zsidó iskolák pontos működéséről, a tanítók szaktudásáról és feddhetetlen politikai viselkedéséről. A temesvári cs. kir. tanfelügyelő pedig 1857-ben így nyilatkozott: „A zsidó tanulóifjúság kiváló szellemi képességű és mindenütt aláveti magát a fegyelmi szabályzatoknak.”

A tanítóknak általában kedvezőbb lett a helyzetük, mint volt azelőtt, mikor a hitközségek kényük-kedvük szerint alkalmazták vagy küldték el őket. A helytartóság tudta nélkül nem volt szabad tanítót se alkalmazni, se elbocsátani. Főleg dr. Haas Mihály tankerületi főigazgató, a későbbi szatmári püspök volt a zsidó tanítók igaz barátja. A tanügy további fejlesztése céljából a kormány 1855 elején elrendelte, hogy a jövőben csak az lehet tanító, ki preparandiát látogatott; a régi tanítók kötelesek 3 év alatt letenni a képesítő vizsgát. A következő 1856. évi március 29-én legfelsőbb elhatározás jelenik meg az iskolaalap hova fordításáról s ez hivatva volt a tanügyet még magasabb színvonalra emelni.

Ismeretes, hogy a magyar zsidóságot, a császári hadsereg vezetésére a szabadságharcban való részvételért 2.300.000 forint hadisarcra ítélte. I. Ferenc József 1850. szeptember 20-án kelt rendeletével elengedte a hadisarcot, ehelyett azonban kötelezte az országban lakó zsidókat, hogy legalább 1 millió forintot fizessenek zsidó iskolai és tanügyi alap céljaira. A kormány felügyelete alatt megalakult iskolaalapbizottság 1855-ig behajtotta és a kormánynak be is szolgáltatotta a végleg megállapított 1.200.000 forintnyi alapot. Az 1856. március 29-i legfelsőbb elhatározás a következőkben határozza meg az iskolaalap célját: 1. rabbiképző felállítása; 2. minden közigazgatási területen egy-egy minta főelemi iskola létesítése; 3. szegénysorsú vak és siketnéma gyermekek részére alapítványi helyek szervezése.

A kormány négy mintaiskolát létesített: Pesten, Temesvárott, Pécsen és Sátoraljaújhelyen. A mintaiskolák tanítói, mint cs. kir. hivatalnokok függetlenek voltak a hitközségektől. Az 1857 őszén felállított pesti mintaiskolát, mely nemcsak

² Wolf: i. m. 232. l.

Magyarországon, hanem az egész monarchiában az első zsidó állami intézet volt, két év múlva egybekapcsolták a mai napig is fennálló tanítóképezdével. A többi mintaiskola az 1868-9. évi kongresszus határozata értelmében az 1871-2. tanév végével feloszlott.³

A mintaiskolák elrendelésének évében, 1856-ban a kormány magyar olvasókönyveket is íratott, melyek átvizsgálására a budai helytartóság Löw Lipót rabbit kérte fel, ki megbízást nyert egy bibliai történet megírására is, és ki 1857-ben Csongrád megye zsidó iskoláinak felügyelőjévé neveztetett ki. Ő volt akkor az egyetlen zsidó tanfelügyelő.

A bécsi kultuszminiszter 1858. tavaszán jónak látta újabb rendelettel szabályozni a zsidó iskolákat. Eszerint: 1. A nyilvános zsidó iskolák a keresztény iskolák mintájára rendezendők be. 2. A tananyag, beleértve a vallástant is – a héber nyelv kivételével – heti 20 órában fejezendő be. 3. Rendszeresen fizetett tanítókat kell alkalmazni. 4. A tanító csak egy osztályban köteles tanítani. 5. A tanító nem bocsátható el önkényesen. 6. A héber nyelv, mint külön tárgy tanítható, de a tanulók megterhelése nélkül. 7. A leányok kézimunkára is tanítandók. A zsidó iskolák számára újból átdolgoztattak a tankönyvek, melyekben azonban ez újabb átdolgozás után is több keresztény vonatkozású olvasmány maradt, melyek zsidó tanulók kezébe nem valók.

Az 1860. évi októberi diploma, mely új fordulatot jelent a magyar nemzet életében, új fordulatot hozott a zsidó iskolák életébe is. A magyar nyelv, mely tíz évig ki volt küszöbölve a hivatalból és iskolából, bevonult az őt megillető helyére. A zsidó iskolák legtöbbször az elsők között voltak, melyek a szabadon választott hitközségi elöljárók intézkedése folytán ismét megmagyarosodtak. Voltak hitközségek, melyek a nemzeti élet ébredésének első lázas hónapjaiban elég igazságtalanok voltak régi, derék tanítókkal szemben és megfosztották őket állásuktól, mert nem tudtak egy éjjelen át megmagyarosodni. Némely hitközség azonban arra használta fel a visszanyert önállóságot, mely szabad kezet engedett a tanügy további vezetésében, hogy a már-már virágzásba jutott iskoláját bezárja és a régi chédert állítsa vissza; rendes tanítóit elküldte, hogy zugtanítókra bízva az ifjúság oktatását. Hitközségek és tanítók között ebből sok helyütt per támadt, és a helytartóság gyakran kénytelen volt beleavatkozni az ügybe. Nagyjában azonban a zsidó hitközségek kiállottak ezen zökkenést is, és az abszolút kormány tagadhatatlanul áldásos alkotását, az iskolát, továbbra is fenntartották, főleg ott, hol művelt rabbik állottak a hitközség élén.

Az iskolák egészséges továbbfejlődését elősegítette a nem legszerencsésebben megszerkesztett hivatalos tankönyvek kirekesztése és jó tankönyvek behozatala. Ilyenről legelőször a „Magyar Izr. Egylet” gondoskodott. Kohányi Sámuel és Schütz Manó pesti tanítókkal megírta az elemi olvasókönyvet, mely magyar nemzeti és zsidó felekezeti szempontból teljesen kielégítő volt. A vallástan tanítására egész csomó jó tankönyv állt rendelkezésre, főleg mióta a kormány 1856-ban használaton kívül helyezte a még 1810-

³ Mezei: Az izraelita orsz. iskolai pénzalap. Pest, 1862. – Bánóczi: Az országos izr. tanítóképző intézet története. Budapest, 1897., 1-23. l.

ben elrendelt, azóta rég elavult „Bné-Ciori” hittani tankönyvet. Új tankönyvek voltak: Zilz Móric pesti hitoktatótól: *Geschichte aus der Heiligen Schrift* (1855) és „Emunath-aumen” *Glaubenslehre* (1861). Löw Lipót rabbitól: *Bibliai történet* (1856), Löw Tóbiás által 1864-ben magyarra fordítva), Mannheimer W. F. veszprémi hitoktatótól: „Ros-amána”, *vallástan* (1856), Deutsch Henrik pesti hitoktatótól: *Vezérfonal a héber nyelv elsajátítására* (1859). Fassel B. Hirs nagykanizsai rabbitól: *Vallástan* (1859). Zilz Mór tanítótól: *Héber nyelvtan* (1861). Wahrmann Juda pesti rabbisági ülnöktől: „Dath Jehudó”, *vallástan a felsőbb iskolák számára* (1861). Rosenmayer Izsák sátoraljaújhelyi tanítótól: *Bibliai történet, magyar nyelven* (1864). Fischer Nátán pesti tanítótól: *Bibliai történet, magyar nyelven* (1865). Manheim József bajai tanítótól: *A zsidó nemzet története, fordítás németből* (1862) és „Zsoltárok”, *templomi és iskolai használatra* (1868). Ehrentheil Mór debreceni tanítótól: *Magyar-német-héber nyelvtan* (1865). Névtelenül: *Izrael története, fordítás németből* (1865). Bak Izrael: *Magyar héber nyelvtan.* (1867).

Áldásos hatással volt a zsidó iskolákra a kormánynak 1863. április 26-i rendelete, mely a katolikus papságot felmenti azok felügyeletétől. Kezdetben úgy tervezte a kormány, hogy minden közigazgatási kerületbe 2-3 fizetéses zsidó tanfelügyelőt nevez ki a papok helyébe. Ezen terv abbamaradt, mert a hitközségek nem voltak hajlandók fizetni a tanfelügyelőket; művelt laikusok, hol pedig erre alkalmas rabbi volt, ezek lettek a zsidó iskolák igazgatói.⁴

A tanítók, kik között oly kiváló pedagógusok is voltak, mint Lederer Ábrahám (mh. 1916.), Deutsch Henrik (mh. 1889.), Reich Ignác (mh. 1887.), Groszmann Ignác, Seligmann (Szántó) Eleázár, Fischer (Halász) Nátán és még mások, nehogy ki legyenek téve minden hitközségi vezető szeszélyének, egyletet alakítottak, mely szabályozza a tanítók viszonyát a hitközséghez, s melynek feladata, munkára képtelen zsidó tanítókat, tanítók özvegyeit és árváit anyagilag gyámolítani. Lederer Ábrahám, a pesti mintaiskola igazgatója 1865-ben újította fel az „Izraelita Magyar Egylet” ezen már régiebb, 1862-ben megpendített eszméjét. Értekezletre hívta a pesti, budai és óbudai tanítókat. Több ülés után egy ideiglenes bizottság alakult, melynek elnöke Meisel főrabbi, alelnöke Lederer Ábrahám igazgató, titkára Bauer M. L. pesti tanító lett. Alapszabályt dolgoztak ki, mely 1865-ben kapott hatósági engedélyt. Az így megalakult tanítóegyesület 1866. október 6-án tartotta Pesten az első közgyűlést Gamperl polgármester jelenlétében. A tanítóegyesület volt az első, melyet nálunk zsidó hitközségi tisztviselők létesítettek.

Az 1868. évi népiskolai törvény rendezte a hitfelekezeti iskolákat is. E törvény megalkotása előtt a képviselőház tanügyi bizottsága minden hitfelekezeti szakembereket hallgatott meg. A zsidóság részéről dr. Kohn Sámuel pesti rabbi, Holitscher Fülöp, a pesti hitközség tanügyi előljárója, Deutsch Henrik tanítóképezdei igazgató és Fuchs M. R. pesti előljárósági tag hallgatott meg.

A zsidó tanulók mind nagyobb számban keresték fel a középiskolákat és egyetemet is, hogy tudományos pályára lépjenek. Magyarországon 1851-ben 584 zsidó gimnáziumi

⁴ Pesti hitk. jegyzk. 1863. év 32. szám.

tanuló volt, kiknek száma 1867-ig 1800-ra emelkedett. Az 1855-6. tanévben 129 zsidó egyetemi hallgató volt s 1867-ben csak a zsidó joghallgatók száma 104 volt. 1863-ban az egyetemi ifjúság bizottságaiba már 4 zsidó diákot is választott (Heller Mór, Keleti Gyula, Löw Tóbiás és Tatay Adolf). Az alkotmány visszaállítása után báró Eötvös József miniszter, két jeles orvost nevezett ki egyetemi magántanárrá: dr. Böke Lajos fülgyógyászatról és dr. Hasenfeld Manó vízigyógyászatról tartott előadásokat. Az első zsidó ifjak, kik tudományos munkájukkal egyetemi díjat nyertek, Goldziher Ignác és Bánóczi (Weisz) József voltak 1868-ban, míg 1869-ben Kármán (Kleinmann) Mór tanár, Engl József szobrászművész és Goldmark Károly zeneszerző nagyobb állami ösztöndíjakat nyertek.

A tanügyi állapotokkal kapcsolatosan, vessünk egy pillantást a zsidók általános műveltségének egy másik fokmérőjére, a felekezeti irodalomra is, anélkül, hogy teljes irodalomtörténeti összeállítást nyújtanánk e helyütt. A Németországban 1855-ben megalakult irodalmi társulat (Institut zur Förderung der israelitischen Literatur) iránt nálunk is nagy érdeklődés mutatkozott. De a csász. kir. minisztérium körrendeletben megtiltotta a külföldi egylet működésében való részvételt. Az „Institut” által tervezett tudományos encyklopedia munkatársai közt volt Dux Adolf (Pest), Löw Lipót (Szeged) és Fassel B. Hirs (Nagykanizsa).

A felekezeti lapok sorát a Löw Lipót által 1858-ban megalakított „Ben Chananja” havi folyóirat nyitja meg. A lap felkarolt dogmatikát, etikát, szertartást, zsidó történetet, filológiát, bibliai exegézist, régiségtant, emancipációs törekvéseket, hatósági rendeleteket, hitközségi, tanügyi és irodalmi szemlét. A lap keretében megalakult egy „tudományos talmudi egylet”, amelynek számára bel- és külföldi tudósok közölték tudományos kutatásaik eredményét. 1861-től fogva, mint hetilap jelent meg, 1867 végén megszűnt. A Barmann József által szerkesztett „Illustrirte Zeitung” 1860-ban közös lappá egyesült a Meisel által szerkesztett „Carmel”-lel, de csakhamar megszűnt. 1861-ben indítja meg Rokonstein Lipót hitfelekezeti érdekű hetilapját, az újra föléledt „Izraelita Magyar Egylet” közlönyét „Magyar Izraelita” címen. Az 1864 március végéig fennállott, közben kétszer is szünetelt lap nagy szolgálatokat tett a zsidók magyarosodása ügyének, de hazafias iránya miatt hatósági üldözéseknek volt kitéve. A lap szerkesztését Mezei Mór, majd Tenczer Pál vette át. Mezőfi (Grünfeld) Manó orvosnövendék is kísérletet tett 1861-ben a „Zsidó Magyar Közlöny” című hetilappal, mely csak 3 hónapig tudott fennállani. A haladó irányú zsidóság részére Fenyvessy Adolf 1864 októberében megindítja az „Izraelita Közlöny” című hetilapot, melynek szerkesztését később Deutsch Henrik vette át. A konzervatív felfogásúak számára 1867-ben megindult Farkas Albert szerkesztésében a „Magyar Zsidó”; a lap, melyet utóbb Krausz Zsigmond szerkesztett, 1870 végén megszűnt.

A hatvanas évek vége felé több felekezeti lap indult meg, de csakhamar meg is szűnt. Bettelheim A. S. szerkesztésében megindult 1866-ban Kassán „Der Jude”; dr. Josseffy megindította 1868-ban Pesten „Reform” című lapját; Roth Ferenc 1869-ben a nemzetesedés és társadalmi emancipáció előmozdítására szerkesztette az „Izraelita

Néplap” című újságot; Ehrentheil Mór szerkesztésében megindult 1869-ben „Das traditionelle Judentum”.⁵

A hírlapok mellett évkönyvvvel tett kísérletet Winter Sámuel Pesten 1859- és 1860-ban „Illustriertes Israelitisches Jahrbuch” címen, és Rosenberg Lipót aradi hitközségi jegyző 1860-ban „Jahrbuch” címen. Ez utóbbi, mely a Wertheimer-féle híres bécsi Jahrbuch utánzata, értékes tartalommal jelent meg.

Népszerű tudományos irodalmi termékek voltak: Kohn Ignác: „Bibelschatz”, családi olvasókönyv (1856); Reich Ignác 1856-ban kezdte meg a „Béth-Él” című életrajzgyűjtemény kiadását, mely még mai napig is élvezetes olvasmány; Fischer S. A. győri, később bécsi tanító 1862-ben „Palmen und Cedern” címen ifjúsági iratot adott ki, mely a bibliai történet főbb mozzanatainak költői feldolgozását tartalmazza; Bauer M. L.^{DG5} pesti tanító Meisel híres „Homilen” című művének egy részét 1862-ben „Az ősatyák mondatai” címen magyarra fordította, Meisel rabbi pedig 1860-ban második kiadást készített „Prinz and Dervis” című költői művéből. Fischer (Halász) Nátán (mh. 1910) győri, később s.-a.-újhelyi tanító, majd pesti igazgató, 1863-ban ifjúsági iratokat adott ki és 1865-ben „Jüdischer Schulbote”, 1866-ban magyar nyelven „Izraelita Magyar Néptanító” címen tanügyi lapot indított; ez volt nálunk az első ilyenmű szaklap. Rosenzweig Salamon 1863-ban az ifjabb és serdültebb zsidó növendékek számára „Ima és szavalmányi könyvecskét” írt, „hogy gyermekeinket nemcsak magyar szavalmányokra, hanem magyar imákra is szoktassuk”. Dessauer Gyula újpesti rabbi 1863-ban pontozott szöveggel és német fordítással kiadta a Tórának népszerű Rási kommentárját. Deutsch Henrik 1865-ben „Az atyák erkölcsmondatai” címen fordította magyarra a „Perek” -et, és 1867-ben adta ki „Izrael könyörgései” címen az imakönyv magyar fordítását. Gyakorlati célt szolgált a Stern Albert rabbi által 1864-ben kiadott „Sem-tób” héber-magyar névtár.

Landau L. Rafael pesti kereskedő (mh. 1882.) morálfilozófiai irodalommal foglalkozott. Jellinek Mór kereskedő, a hazai kereskedelem egyik megmagyarosítója, ki 1864-ben kezdeményezte a pesti lóvonatú vasutat, mint nemzetgazdasági szakíró, 1859-ben a császári orosz gazdasági egyesületnek levelező tagja lett.

A magyarországi héber irodalom újjáteremtője volt Bächer Simon (1823-1891), ki önálló héber költeményeket írt, és több klasszikusunk (Petőfi, Arany; Vörösmarty stb.) költeményeit héberre fordította. Az általánosan elterjedt „Neuzeit” bécsi felekezeti lapnak szerkesztője, Szántó Simon (mh. 1882) is magyar ember volt.

2. VALLÁSI PÁRTOK. AZ 1851. ÉVI BUDAI TANÁCSKOZÁS. MAGYAR RABBIK

Már a XIX. század első felében, a világi kultúrának a hazai zsidók között való elterjedése legelején mutatkozott, hogy a zsidóságban kétféle felfogás foglal mindinkább teret és bontja azt két vallási pártra. Az egyik párt azon meggyőződésben volt, hogy a kultúrát, a

⁵ Eisler és Groszmann cikkei az Egyenlőség jubileumi számában (1911. június 1.) 99-103. l.

^{DG5} Bauer Márkfi Lőrincz.

haladást, a felvilágosodást be kell vinni a vallási intézményekbe is. Korszerű iskolákat kell teremteni, melyek felvilágosodott szellemben nevelik a megváltozott életviszonyok közé került zsidó ifjúságot; meg kell tisztítani az istentiszteletet elavult kinövéseitől és – a vallás ősi talaján megmaradva – annak régi formáit korszerűen átalakítani rendnek bevitele, korális énekek meghonosítása és hazai nyelven tartott hitszónoklatok által.

Ezen haladónak, vagy némelyek által igaztalanul – reformáló, hitújító, neológnak nevezett párttal szemben volt a másik felfogásúak pártja, mely a változatlan konzervativizmus álláspontjára helyezkedett. Legtöbb esetben ellenzője volt a korszerű iskolának; nem tartotta megengedhetőnek még a legártatlanabb és legcsekélyebb változtatást az istentiszteletnek nemcsak imarendjében, hanem még külsőségeiben sem. Ezen párt orthodoxnak, törvényhűnek, óhitűnek nevezte magát.

Egy harmadik párt – a reformált zsidóság pártja – mely nem elégedett meg korszerű újításokkal, hanem vallási szabványok eltörlése által letért a tradicionális zsidóság útjáról, a szabadságharc előtti időben Aradon, Nagyváradon, Nagybecskerekén, Pécsen és Pesten kibontotta zászlaját, hogy a szabadságharc után be is göngyölítse azt. 1852 őszén zárult be Pesten a legtovább fennállt reformtemplom, és ezzel véget ért egy oly vallási mozgalom, melyhez a kisebb vagy nagyobb szigorúsággal, de minden árnyalatában tradicionális, talmudi alapon álló, magyar rabbanita zsidóságban hiányzott a talaj. A reformpártnak sikertelen kísérlete futólagos epizód volt a magyar zsidóság vallási történetében, mely csak a tradicionális alapon álló haladó és konzervatív pártokat fogadta magába.

Már az abszolút kormány első idejében megnyilatkozott a haladó és konzervatív párt felfogásának és törekvéseinek különböző volta. A kormány szándékában volt, hogy a zsidók hitközségi ügyeit korszerűen rendezze. Báró Geringer Károly, teljhatalmú polgári biztos 1850. február 6-án felszólította a kerületi biztosokat, hogy néhány kerületbeli bizalmi embertől kérjenek véleményt a zsidók iskolai és egyházi viszonyáról. „Felkérem – szól a rendelet –, hogy a zsidóság tanügyére és egyházi szervezetére vonatkozólag tájékozottsággal bíró és megbízható (gutgesinnt) férfiaktól kérjen véleményt és azok javaslatát saját véleményével együtt velem közölje.”⁶ A beérkezett vélemények alapján lenne kidolgozandó egy zsidó szervezeti szabályzat.

A haladó oldalról adott vélemények közül legkimerítőbb a nagyváradi hitközségnek 1850. október 8-án kelt beadványa, mely bár csak egy hitközség nevében nyilatkozik, de nagyjában visszatükrözte az egész haladó zsidóság felfogását. E beadvány zsidó felekezeti iskolát, rabbi- és tanítóképzők felállítását követeli. A hitközségek vezetésére rabbikból és laikusokból álló kerületi bizottságok alakítandók és az összes kerületi bizottságok fölé egy Pesten székelő országos bizottság állítandó. A rabbi köteles rendszeresen prédikálni, esketési, temetési beszédeket tartani, az ifjúságot vallásoktatásban részesíteni.

⁶ Löw: Der jüd. Kongress, Pest 1871., 214 s. köv.; Leonda Modena Redivivus (Löw L.): Die jüdischen Wirren, Pest-Leipzig 1868. 4. l.

A konzervatív párt beadványai közül kiemelkedik Eisenstadt Méir ungvári rabbinak 1850. április 17-én adott véleménye. A beadvány ellenzi a felekezeti iskolát és helyesebbnek véli keresztény tanítók alkalmazását, nehogy a zsidó tanító vallástalanságával rossz példát adjon az ifjúságnak. A vallástan nem lehet iskolai tantárgy, hanem csak magánoktatás tárgya. A jövőben csak konzervatív rabbik legyenek választhatók, s ezeknek jogában álljon minden vallási törvénynek nyilvánosan elkövetett megszegését hatóságilag megtorolni. A kassai kerületben – hová Eisenstadt rabbi hitközsége is tartozott –, 7-8 rabbi neveztesék ki, kiknek egyedüli joga rabbijelölteket rabbivá képesíteni. Hitközségek peres ügyeiben egy hármass bíróság ítél, melynek egyik tagja e 7-8 rabbi egyike legyen.

Kimerítő véleményt nyújtott át a helytartóságnak 1850-ben Kern Jakab tekintélyes pesti kereskedő is. Szerinte minden hitközség tartozik fenntartani templomot, iskolát, rituális fürdőt és temetőt; köteles alkalmazni rabbit, ki esetleg hitoktató is, előimádkozót és saktert.

A hitközségi adó bírói utón is be legyen hajtható. Kern is szükségesnek tartja – mint a nagyváradai hitközség – egy rabbiszeminárium létesítését, még pedig az iskolaalap kamataiból – de Bécsben.⁷

A beérkezett vélemények között volt több északkeleti hitközség beadványa, mely féktelenül nekitámad a haladó pártnak, főleg a pesti hitközségnek, mint e párt vezetőjének. E beadvány előadja, hogy az ország zsidóinak 7/8 része konzervatív érzelmű, kik csak a konzervatív rabbikban látják lelki vezérüket. Nem hajthatják alá magukat a pesti hitközség vezetésének, mert ezen alig 30 éves hitközség oly egyénekből alakult, kik az ország különböző vidékeiről jöttek a fővárosba, hogy ott minden vallási törvényt megvetve élhessenek.

Az árulkodó beadvány értelmi szerzőjéül Deutsch Ignác bécsi bankárt, a magyarországi konzervatívok protektorát sejtették. Egy évvel később kipattant és általánosan elterjedt hír szerint ezen bécsi bankár 1852-ben a kultuszminiszterhez benyújtott emlékiratában, az izraelita iskolaalaplól egy félmillió forintot kért egy Bécsben építendő „orthodox” templom céljaira. Egyúttal a haladó zsidókat forradalmároknak tüntette fel, míg a konzervatív zsidók még az egyenjogúsítást sem kérik, mert ez úgylis csak aláásná a vallásosságot.⁸

A különböző felfogásokat tükröztető vélemények beérkezése után a kormány Budára egy bizottságot hívott egybe, melynek tagjai voltak Schwab Lőb pesti, Freyer S. Jakab győri, Löw Lipót szegedi és Zipser Mayer székesfehérvári rabbi, továbbá Kassovitz J. H. az iskolaalap-behajtó bizottság elnöke, dr. Löblin Ignác budai orvos, iskolatanácsos, dr. Schwimmer Dávid pesti orvos és Barnay Ignác, a pesti hitközség titkára. A bizottság, melyben Sacher helytartósági tanácsos elnökölt, 1851. szeptember 23-án és 24-én tartotta üléseinek első részét s elhatározta, hogy hitközségi szervezeti szabályzatot készít, amit

⁷ Pesti hitk. jegyzők. 1850. év 650 szám és levéltár Zsp. III. 283. szám

⁸ Wolf: i. m. 266. l.

Lőw Lipótra bízott. 1851. november 17-től 23-ig továbbfolyt a tanácskozás, melyen a szegedi rabbi által bemutatott szabályzatot tárgyalták. A 285 szakaszból álló tervezet kiterjed a hitközségi élet minden ágára. Kimerítően tárgyalja a zsidók polgári helyzetét, a születési, házassági és halálozási anyakönyvek vezetését, a házassági jogot, önálló és fiókhitközségek keletkezését és azok feladatait, a hitközségi tagok, valamint a hitközségi tisztviselők jogait és kötelességeit, az istentiszteletet, iskolát, szegénygyámolítást. A kormány terve az volt, hogy ezen szabályzatot császári pátens alakjában lépteti életbe, tényleg azonban a szabályzat csak terv maradt, mely meg nem valósult.

A kormánynak a hitközségek szervezésére irányuló törekvése nem vezetett célra, de a beadott vélemények megmutatták, hogy a hazai zsidóság két pártja között az iskola, templom és rabbiképesítés kérdésében mindinkább fokozódik a nézetek eltérése. Az ellentétes nézetek egyes hitközségek kebelében sajnálatos összeütközésekre is vezettek, melyek csak jobban elmérgesítették a helyzetet. Székesfehérvárott Zipser Mayer rabbi 1852-ben rituális válást foganatosított, melynél a vallásilag előírt háromtagú rabbikollégiumba saját testvérét is bevette. A rituális válólevelbe a város neve, hol a válás történik, pontosan előírt módon írandó. Miután Székesfehérvárnak több neve is van – a régi latin Alba mellett magyar és német nevek – minden tévedés elkerülése miatt, ott még addig nem írtak válólevelet. Már magát az újítást, hogy Zipser a kétséges nevű városban válólevelet – gettet – irat, a konzervatívok zokon vették tőle, de még jobban haragudtak reá, hogy az elfogadott szokás ellenére testvérét is bevette a rabbikollégiumba. A fehérvári konzervatívok vezére, a héber tudományokban nagy jártassággal bíró Fischer Gottlieb hitközségi elnök ezért erősen megtámadta a rabbit és a megejtett válást érvénytelennek nyilvánította. Zipser egy héber nyelvű teológiai röpiratban igazolta eljárását, de Fischer Gottlieb egy elleniratban a rabbit veszedelmes újítónak jelentette ki. Ez esemény teljesen feldúlta a hitközség békéjét, mely akkor sem állott helyre, midőn Zipser 1858-ban távozott Székesfehérvárról és a rohonci hitközség rabbiszekét foglalván el, átengedte helyét a konzervatív dr. Gugenheimer József rabbinak. Fischer Gottlieb egyébként 1861-ben héber pamfletben nekitámadt a boroszlói rabbiszemináriumnak is.⁹

Kolozsvár békéjét is megbontotta 1850-ben a vallási felfogások szétágazása. A hitközség új templomot épített, melyet Friedmann Ábrahám, a felvilágosodott erdélyi országos főrabbi avatott. Röviddel a templomavatás után a kolozsvári zsidók az országos főrabbitól függetleneknek jelentették ki magukat és Lichtenstein Hillel margittai rabbi személyében külön rabbit választottak. Lichtenstein, ki nemcsak a legszélsőbb konzervativizmust hirdette, hanem teljesen chaszideus irányzatú volt, és kinek nevével még gyakran fogunk találkozni, a legfanatikusabb ellenzője volt minden haladásnak, minden felvilágosultságnak és ezért első rabbisági cselekedete az volt, hogy a kolozsvári iskolát bezáratta.

⁹ Zipser: Mé hássiloách, Buda, 1853; Frank: A székesfehérvári igazhívó izraeliták felelete. Székesfehérvár, 1861.

Az országos főrabbi erre Lichtensteint hatóságilag eltávolította Kolozsvárról, ki a bécsi kormány elé ment panasszal. Bécsből az erdélyi guberniumhoz került az ügy, s itt az országos főrabbi javára döntöttek. De a pereskedés hosszú időre anyagilag kimerítette a hitközséget, mit ennek iskolája sínylett meg.

A pápai hitközség vezetői 1853-ban nem akarták megengedni, hogy egy sírkőre a héber felirat mellé még német sírfelirat is készíttessék, mert ezen újítás ellenkezik a tradícióval, sőt a polgári keltezés által pogány istennevek is a sírkőre kerülnének (Január = Janus, Március = Mars, stb.) Az ügy a megyei hatóság elé került, mely elrendelte a német felirat alkalmazhatását.

Makón 1858-ban volt nagy ellenségeskedés Ullmann Salamon rabbi és a hitközség között az istentisztelet formáságai miatt, minek folytán a megyei hatóság a rabbit hivatala viselésére alkalmatlannak nyilvánította, míg 1859-ben a bécsi kultuszminiszter visszahelyezte őt állásába.

A nagyváradai hitközség békéjét is megbontotta az istentisztelet rendezésének kérdése. A hitközség egy része, Landesberg Áron rabbival együtt nem akart semmi újítást megengedni, mire a haladás hívei „magyar zsidó község” néven külön hitközséggé alakultak. Az anyahitközség felebbezése folytán a helytartótanács 1863. október 2-án elrendelte, hogy az új hitközség tagjai azonnal visszatérni tartoznak az anyahitközségbe. A lelkiismereti szabadság szempontjából azonban köteles a hitközség az új templomot is fenntartani, melyet a feloszlatott „magyar zsidó község” rendezett be a korális istentisztelet céljaira.

Nagy izgalmat keltett Miskolcon a két vallási felfogás összetűzése. A hitközség 1863-ban új templomot épített, melyben az agg, jámbor rabbinak, Fischmann Mózesnek (mh. 1874) beleegyezésével az almemort az újabb templomok szokása szerint a frigyszekrény előtt helyezték el, ünnepekre korális istentiszteletet rendeztek, és dr. Klein Mór rabbit hitszónokul alkalmazták. Minden lelkiismereti kényszer elkerülése végett fenntartották a régi templomot is azok számára, kik a régi istentisztelet formáihoz ragaszkodtak. A hitközség tagjai nem is találtak volna semmi kifogásolni valót ezen intézkedésben. Ámde Lichtenstein Hillel volt margittai, majd szikszói rabbi, ki már Kolozsvárott is zavart okozott, szövetkezve Schreiber Joáchim sajozsentpéteri rabbival, formális átok alá helyezte a modern berendezésű templomot, a hitközség ősz, jámbor rabbiját pedig „vén pártütőnek” („Zoken mámre”) jelentette ki.

Losoncon a hitközség és Singer Jakab rabbi között (mh. 1867) azon kérdés miatt volt ellenségeskedés, hogy az 1865-ben felépült templomban milyen magas és milyen sűrű legyen a női karzat rácsozata, nehogy – a rabbi szavai szerint – a „Frauengallerie” helyett „Bildergallerie” legyen a templomban. Ugyancsak a női karzat rácsozatának, továbbá a korális éneknek kérdése miatt volt évekig tartó civakodás Flaut Feivel surányi rabbi és a kerületéhez tartozó érsekújvári hitközség között.

Fel volt dúlva nagyon sok hitközség békéje, elkeseredett volt a harc a haladó és a konzervatív párt között, mégpedig amint látjuk, csak külsőségek miatt, mert hitelvi, a

vallásnak hittételeihez tartozó, vallástani nézeteltérés nem volt a két párt között. És mégis, ahol csak tehettek, arra törekedtek a konzervatív pártiak, hogy külön imatermet tarthassanak, külön metszőt alkalmazzanak, s ezzel nemcsak a hitközségek egységét bontották meg, hanem anyagi zavarokba is döntötték azokat.

A haladást hirdető rabbik száma, az évek során megnövekedett. Míg 1850 előtt Schwab Lőb pesti (mh. 1857), Chorin Áron aradi (mh. 1844), Kunitzer Mózes budai (mh. 1837), Kohn Schwerin Götz bajai (mh. 1852), Oppenheimer Hirs temesvári (mh. 1859) és Freyer S. Jakab győri rabbin kívül csak néhány fiatal rabbi tartozott a haladás hívei közé, addig 1850 után a tekintélyesebb hazai hitközségek legtöbbször világi műveltséggel is felruházott teológusokat ültetett a rabbiszékbe. A haladópart rabbijai közül kiváltak:

Dr. Meisel Farkas Alajos (1815-1867) előbb stettini rabbi, majd 1859 óta Schwab Lőb utóda a pesti főrabbiágban. Kiváló szónok és önérzetes pap volt, kinek volt bátorsága Pálffy Móric császári helytartó felszólítására önálló véleményt mondani a hazai, elsősorban a pesti zsidóság erkölcsi állapotáról. Meisel e felszólítás folytán memorandumot dolgozott ki, és 1863-ban átadta a helytartónak. A memorandum-ügy hetekig izgalomban tartotta a hazai zsidóságot, holott Meisel nem tett egyebet, csak minden szépitgetés nélkül feltárta a fővárosi élet erkölcsi veszélyeit és hogy éppen ezért mennyire szükséges a vallásos nevelés, a növédelem, továbbá, hogy mennyire hátrányos a hazai hitközségeknek egymástól való teljes függetlensége, minden egyházi szervezet hiánya. Meisel sok jót alkotott az istentisztelet megújítása, a vallásos élet megszilárdítása és a felekezeti jótékonyág gyakorlása terén. Részbe volt a pesti Talmud-Tóra iskola, az aggokháza, a nőegylet és az Országos Izraelita Tanítóegyesület megállapításában.¹⁰ Miként Meisel, úgy Fassel B. Hirs nagykanizsai rabbi (1801-1883) is külföldről származott hozzánk. 1850-ben jött a morva Prossnitzból, és hazánk legműveltebb rabbijai közé tartozott, ki bő talmudi és modern világi tudással bírt. Irodalmi működése által, mely főleg a talmudi jog terén mozgott, több uralkodótól nyert kitüntető érmet. (Fasselnek veje volt Stern (Szerényi) Albert újpesti rabbi.) A külföldről, Jannitzból jött 1857-ben Oppenheim Dávid rabbi is (1816-1876) Nagybecskerekre. Csendes tudós volt, kinek egyházi és világi műveltségét mindenütt elismerték.

A legjelesebb rabbik közé tartoztak: Löw Lipót (1811-1875), nagykanizsai, pápai és 1850. óta szegedi rabbi, a haladás legelszántabb előharcosa, a szélsőségekre törő konzervatív árnyalat kíméletlen ostromozója. Lapjában, a „Ben Chananja”-ban a zsidó tudományoknak valóságos kincsesházát rakta le, és minden szellemi mozgalmat előkészített. Steinhardt Jakab (1807-1885) aradi rabbi, ki a Talmudot a modern tudomány rendszere szerint feldolgozta, a héber, klasszikus és modern nyelveket remekül kezelte. Az 1868–9-i kongresszuson ő volt a haladó párt egyik vezére. Zipser Mayer (1815-1869) székesfehérvári, majd rohonci rabbi, ki alapos egyházi és világi műveltsége folytán az ország legtekintélyesebb rabbijai közé tartozott. Irodalmi működése a külföld előtt is ismertté tette nevét. Hochmuth Ábrahám (1816-1889) előbb miskolci iskolaigazgató,

¹⁰ Kayserling: Dr. W. A. Meisel. Leipzig 1891

azután kulai, majd 1860 óta veszprémi rabbi. Pedagógiaileg legjobban képzett papunk volt és mély tudományával nagy szolgálatot tett a rabbiszeminárium megalapítása körül.

Brill Sámuel Löb (1814-1897) a pesti rabbiság nagyhírű elnöke, a magyar rabbikar díszje, kiben tudomány és mély bölcsesség egyesült és kit életrajzírója a maga kora utolsó nagy rabbijának nevez.¹¹ Hirsch Márk (1833-1909) óbudai rabbi, ki utóbb a német konzervatív zsidóság egyik vezére lett. Sidon Simon (mh. 1891) szombathelyi tudós rabbi, kiváló teológiai író.

A haladást pártoló rabbik klasszikusai közé tartoztak még Ranschburg Salamon (1816-1895) neves győri rabbi, alapos teológiai tudással és korszerű műveltséggel. Ehrlich Ede (mh. 1883) lengyeltóti, debreceni és 1863 óta pécsi rabbi, ki modern tudománya mellett a teológiai irodalom élő szótárának hírében állott. Fischer E. A. (mh. 1896) dunaföldvári, majd 1864 óta makói rabbi, a szemináriumot pártoló talmudista. (Makai Emil korán elhunyt költőnek atyja.) Strasser D. L. (mh. 1888) szarvasi, majd Hochmuth után kulai rabbi, a Ben Chananja szorgalmas munkatársa. Fischmann I. H. (mh. 1879)^{DG6} művelt és felvilágosodott kecskeméti rabbi, kinek fivére Fischmann Ferdinánd, a konzervatív táborban lelkészkedett, mint a pozsonyi hitközség „maggid”-ja (hitszónok); mindketten Fischmann Mózes miskolci rabbi fiai voltak.

A fiatalabb rabbik közül már akkor is kiváltak: dr. Kohn Sámuel (szül. 1841) 1866 óta pesti rabbi, a főváros hitközségének első magyar szónoka, kiváló történetíró, ki a kongresszuson fáradhatatlanul dolgozott a rabbiszeminárium érdekében. Dr. Kohut Sándor (1842-1894) székesfehérvári tudós rabbi, ki pécsi, majd nagyváradai lelkészkedés után New Yorkban rabbiszemináriumot alapított. Dr. Klein Mór (1842-1915.) több hitközségben, legutóbb Nagybecskerekben rabbi, tudós hitszónok és filozófiai író. Dr. Schnitzer Ármin (1836-1914) komáromi rabbi, jeles teológus és hitszónok. Dr. Austerlitz Mayer (mh. 1913) eperjesi művelt rabbi. Handler Márk (1840-1911) több hitközségben, legutóbb Tatán rabbi, kiben szép összhangban állott a hagyományos vallásosság a korszerű felvilágosodottsággal: a legelsőik közé tartoztak, kik a magyar szót bevitték a zsinagógába.

A konzervatív vallási felfogás igazaiért is több kiváló teológiai tudású, mély vallásosságú rabbi szállt síkra, kik közül többen országos hírre tettek szert talmudi tudásuk által. Ezek sorában kiváltak: Szófer Benjámín Wolf (1815-1872) pozsonyi rabbi és a jesibá vezetője, a nagyhírű „Chatám Szófer” fia és utóda, a „Ketáb Szófer” teológiai döntvénytár szerzője, a hazai konzervatívok tekintélyes és általánosan elismert vezére. Löw Jeremiás (1811-1874) sátoraljaújhelyi rabbi, a nagytekintélyű „Semen Rokeách” unokája, nagy jesiba vezetője, ki rendületlen konzervativizmusa mellett is ellenezte a chaszidizmust, mely féktelenségbe akarta hajtani a hazai konzervatív felfogásúakat. Eisenstadt Menáchem (mh. 1869) ungvári rabbi, Asch Meir fia és utóda, nagytekintélyű talmudista,

¹¹ Blau: Brill S. L. Budapest 1902.

^{DG6} Helyesen: Fischman S. H. [Simon Henrik / Simon Hirsch / Shimon Tzvi], (1822-1879). Fényes Adolf festő apja.

ki nem tudott annyira ellentállani a chaszidizmusnak, mint Löw Jeremiás, és ezért nálánál szenvedélyesebb ellenzője is volt minden haladásnak. Ungár Jóél (1802-1887) paksi rabbi, ki békeszeretetében távol tartotta magát a vallási pártok minden küzdelmétől. Aszód Juda (1796-1866) szerdahelyi rabbi, ki viszont őszinte meggyőződésből részt vett a konzervatív párt minden haladásellenes mozgalmában. Perls Mayer (1810-1893) nagykárolyi rabbi, kinek talmudi tudása világi műveltséggel párosult és Füst Lázár (1822-1893) gyöngyösi rabbi, éleseszű talmudista; mindkettő látogatott jesiba vezetője volt. Ullmann Salamon (mh. 1863) makói rabbi, a „Jeriát Selómo” talmudi mű írója. Sommer Sámuel (mh. 1859) verbói, majd pápai rabbi, művelt talmudista. Frieden P. L. komáromi rabbi, ki a székesfehérvári pörben Zipser ellen nyilatkozott. Deutsch Dávid Áron (mh. 1878) tudós balassagyarmati rabbi. Flaut Feivel surányi rabbi, talmudi tekintély. Landesberg Izsák Áron (mh. 1879) nagyváradai tudós rabbi, ki egy katolikus teológus ellen alapos tanulmányt írt a Talmud védelmére. Weisse József (mh. 1897) vágújhelyi rabbi, jeles bibliamagyarázó (biurista), ki épp oly közel állt a haladó, mint a konzervatív párthoz.

Az ország északkeleti megyéiben a konzervatívok a chaszideusokkal egyesültek, hogy egyesült erővel gátolják meg a haladás terjedését. A chaszideus csoportnak fáradhatatlan vezére volt Lichtenstein Hillel (mh. 1891) margittai, majd szikszói rabbi, kit Reb Hillel néven ismertek. A haladás kérlelhetetlen ellensége volt, ki fanatikus szent módjára beutazta az országot, mindenütt izgatva a chaszidizmusba csapó szélső konzervativizmus mellett, míg 1866-ban a bukovinai Kolomeába távozott. Reb Hillelnek hűséges munkatársai voltak Diamant Sabbataj (mh. 1865) pécsújfalusi (Sáros m.) rabbi és Schreiber Joáchim sajoszentpéteri (Borsod m.), majd munkácsi, utóbb budapesti orthodox rabbi (mh. 1886).

A konzervatív törekvésűek segítőtársává szegődött néhány világi műveltséggel bíró rabbi is, kik a németországi Hirsch Sámson Raphael példáján indulva, a szertartásos külsőségek változatlan megőrzése mellett kardoskodtak. Ezen új konzervatív, vagy romantikus orthodoxnak nevezett rabbik közzé tartozott: Dr. Hildesheimer Izrael (1820-1899) kismartoni rabbi. Halberstadtból jött hozzánk és itt rabbiiskolát alapított, mely középállást foglalt el a régi jesiba és a modern szeminárium között. A haladás hívei, főleg Löw Lipót, épp oly eréllyel támadták őt és iskoláját maradisága miatt, mint Reb Hillel és elvtársai a szerintük bűnös haladása miatt. Hildesheimer tréfásan így jellemezte önmagát, illetőleg vallási pártállását: „a haladó maradi párt tagja.”¹² A kongresszus után Berlinbe költözött, hol konzervatív rabbiszemináriumot alapított. Nem volt szerencsésebb helyzete dr. Guggenheimer József^{DG7} rabbinak sem. A német konzervatívok vezérének, Hirsch S. R.-nek veje volt, és Zipser után foglalta el a székesfehérvári rabbiszéket. Konzervativizmusával magára bősítette hitközsége haladó felfogású tagjait, míg az ottani konzervatívokat sem tudta megnyerni. Kétévi működés után, 1861-ben elhagyta ez

¹² Kongresszusi napló XXV. ülés.

^{DG7} Helyesen: Guggenheim József.

országot. Kutna Salamon (mh. 1909) kaposvári rabbi is a romantikus konzervatívokhoz tartozott. Hildesheimer után ő lett kismartoni rabbi.

Valóban nagy szellemi tőkét képviselt a magyar rabbik kara, kiknek mindegyikében megvolt a szent akarat, hogy a zsidóságot hitében megerősítsék és tudományában felvirágoztassák. A hiba csak az volt, hogy a magasztos célok eléréséhez keresve az utat, nagyon is eltávolodtak egymástól és magukkal vezették híveiknek nagy tömegét is.

3. MESSIÁS-PER. RABBISZEMINÁRIUM. NAGYMIHÁLYI ZSINAT

A zsidóság haladó része tudatában volt annak, hogy újításaival, melyek nem lépik túl a külsőségek megtisztításának határát, egy lépésnyire sem tért le a vallás ősi talajáról. Tudatában volt a haladó zsidóság annak, hogy az egységes zsidóságban két párt keletkezett, melyek a vallási tanok felfogásában, a vallási tételek hitében a közös ősi alapon állanak, és hogy csak az istentiszteleti formák, szertartási külsőségek felfogásában vált külön a két pártnak útja. A konzervatív zsidóság egy része azonban hol nyíltan, hol burkoltan azon eszmét hirdette, hogy a zsidóság nem két pártra, hanem két vallásfelekezetre oszlott, melyet nemcsak a külső szertartásokra vonatkozó felfogások különbözősége, hanem hittani tételek felfogásának különböző volta is elválaszt egymástól.

Az 1863-ban Bécsben folyt messiás-per^{DG8} jó alkalmat adott a konzervatívoknak, hogy eszméjükkel nyilvánosan is fellépjenek. Egy népszerű zsidó évkönyvnek, a Wertheimer-féle Jahrbuch-nak 1863–4. évfolyamában Grätz Henrik, a nagy történetíró „Verjüngung des jüdischen Stammes” címen (A zsidó törzs megújítása) tanulmányt írt a messiás-eszméről. Ebben azon nézetét fejti ki, hogy Jesajáhu próféta 53. fejezetének szenvedő hőse, az „ebed Adonáj” (Isten szolgája) Izrael egész népének megszemélyesítője, és nem vonatkozik egy személyes messiásra; a személyes messiásban való hit romantikus rajongásra vezet. Egy bécsi klerikális lap ezen fejtegetésben nemcsak az „orthodox zsidó” felfogásnak, hanem a katolikus dogmának is gyalázását látta, és ezért sajtóperert indított Kompert Lipót, az évkönyv szerkesztője ellen.¹³

A sajtóper folyamán tanúképp kihallgatott Mannheimer I. N. bécsi hitszónok azon kérdésre, hogy van-e „orthodox zsidó vallás”, kijelentette, hogy a zsidóságban nincsenek szekták; vannak ugyan oly zsidók, kik a vallás törvényeit kevesebb szigorral tartják be, de

^{DG8} Lásd: Magyar Zsidó Lexikon, 1929. nagymihályi zsinat szócikket. „...Bécsben 1863. folyt messiás-per, melynek folyamán *Mannheimer* bécsi hitszónok oly szakvéleményt adott, hogy a vallás egységes rabbanita zsidóság és nincsenek benne vallási szekták. Ezen vélemény ellensúlyozására 121 konzervatív rabbi aláírásával nyilatkozat jelent meg, mely szerint igenis van külön orthodox zsidóság; az aláírók közül csak 36 rabbi volt külföldi, a többi 85 rabbi magyarországi volt.” Ezen túl fontos *Turán Tamás* cikke: Orthodox, neológ: a magyar zsidó valláspártok elnevezéseinek történetéről. *Regio*, 2016. 5–37. o.

¹³ Wolf: i. m. 281. l.

az egyetlen karaita szektával szemben a mi zsidóságunk összességében rabbanita zsidóság. A Grätz-féle, egyébként nem is újkeletű messiás-magyarázat különben sem ellenkezik a zsidó vallás felfogásával. Az ugyancsak tanúképp kihallgatott Horovitz Lázár bécsi rabbi nagyjában csatlakozott Mannheimer vallomásához. A pör, melynek értelmi szerzőjéül Deutsch Ignác udvari bankárt sejtették, Kompert felmentésével végződött.

Mannheimer és Horovitz kijelentése, hogy a mi zsidóságunk egységes, rabbanita zsidóság, különösen a magyarországi konzervatív rabbiknak zavarta meg a köreit. Ezért 1864. januárjában Hildesheimer Izrael kismartoni rabbi nyilatkozatot tett közzé, hogy „orthodox” az a zsidó, ki a Talmud szabványai szerint él. Az „orthodox” zsidó csak oly hitközségben találhat lelkiismereti nyugalmat, ahol biztosítva van számára a vallási törvények szigorú betartásának lehetősége. A zsidó vallás magában foglalja az Isten által kinyilatkoztatott írott és hagyományozott tant. Ki ezen tanok közül csak egy tételt is tagad, az olybá vétetik, mintha az egész sinai kinyilatkoztatást tagadná. A vallási igazságok közé tartozik a Dávid törzséből származó személyes messiás eljövételében való hit.

Hildesheimer nyilatkozatát – mely bár körülírtan, de mégis eléggé érthetően kimondja, hogy igenis van egy külön „orthodox zsidóság” –, 121 rabbi írta alá, mégpedig 85 magyar és csak 36 külföldi rabbi. A nyilatkozatot aláíró rabbik közt volt a tekintélyes Aszód Juda szerdahelyi, Deutsch Dávid balassagyarmati, Eisenstadt Menáchem ungvári, Frieden Pinkász komáromi, Löw Jeremiás sátoraljaújhelyi, Zwebner Ábrahám kaboldi rabbi is; az aláírók legtöbbje azonban jelentéktelen kis hitközség alig ismert rabbija volt. A konzervatívok szerettek arra hivatkozni, hogy ők alkotják a magyar zsidóság többségét. A Hildesheimer-féle nyilatkozat aláírásai semmi esetre sem igazolták ezen állításukat. Körülbelül 300 magyar rabbi volt azon időben, s közülük csak 85 írta alá a nyilatkozatot. Kutna Salamon kaposvári rabbi „Offen und ehrlich” című röpiratában¹⁴ tudományos módon iparkodott kimutatni, hogy a Dávid házából eljövendő messiásban való hit a zsidó vallásnak egyik alaptétele. Ki ezen vagy más vallásigazságot tagadja, az a zsidó vallás kötelékén kívül áll. Weiss I. H.^{DG9}, a nagyhirű bécsi tudós pedig éppen tudományos alapon mutatta ki egy héber nyelven írt tanulmányban, hogy csak egy zsidó vallás van; hiszen már a Talmud is tanítja több helyen, hogy aki megtagadja a bálványimádást, az már zsidó.¹⁵

A messiás-per okozta izgalmak hullámai még el sem simultak, midőn 1864 elején felmerült a rabbiszeminárium alapításának kérdése, mely ismét izgalomba hozta és most már erélyesebb lépésre bírta a hazai konzervatív pártot.

Magyarországon már a XIX. század legelején tétetett az első javaslat egy szeminárium alapítására. A bajor származású Friesenhausen Kohen Dávid talmudista 1806. július 24-én József nádornak a szeminárium létesítésére vonatkozó javaslatot nyújtott át, melyhez részletes iskolatervet mellékel. A helytartóság azonban 7 évi

¹⁴ Halberstadt, 1864.

^{DG9} Isaac Hirsch Weiss.

¹⁵ Neczách Jiszroél. 1864

gondolkozás után a tervet elutasította, elsősorban azért, mert a zsidóságnak nincs pénzalapja, melyből ily iskolát fenntarthatna. 1831-ben a képviselőháznak országos bizottsága azt indítványozta, hogy ezentúl csak oly rabbik alkalmaztassanak, kik nyilvános felügyelet alatt nyertek hivatásuknak megfelelő kiképzését, és az anyakönyveket magyar nyelven tudják vezetni.

Löw Lipót 1844. június 2-án a „Pesti Hírlap”-ban újból szóvá tette a szeminárium alapításának kérdését, minek hatása alatt az országgyűlés alsóháza 1844. szeptember 26-i ülésén a magyar zsidók kötelességévé tette Pesten szemináriumot alapítani. A tanintézet költségeinek fedezéséhez az összes magyarországi zsidók járulnának hozzá a helytartóság által megállapítandó évi járulékkal. A főrendiház azonban ezen határozatot visszautasította. Az iskolaalap megteremtése által 1850-ben ismét felszínre került a szeminárium alapításának kérdése. 1850. június 30-án tette közzé Geringer helytartó az uralkodó határozatát, hogy az iskolaalap kamatjainak egy része a szeminárium fenntartására fordíttassék. Az akkor meghallgatott bizalmi emberek azonban a rabbiiskola alapításáról nem voltak egy véleményen, miért is a kérdés megoldását a kormány abbahagyta.¹⁶ Az 1856. április 7-én kiadott iskolaalap-rendelet ismét hangoztatja az uralkodó kívánságát, hogy az alapból elsősorban rabbiszeminárium létesíttessék. Nyolc évig azután mi sem történt ez ügyben.

Közben 1859-ben a pozsonyi jesiba Thun Leó bécsi kultuszminisztertől megkapta a nyilvánossági jogot, melynél fogva növendékei, mint rabbijelöltek, a katonai szolgálattól mentesek. A miniszternek nagy tervei voltak e jesibával. 1860. március 11-én terjedelmes beadvánnyal fordult az uralkodóhoz, melyben kifejti, hogy eredetileg arra gondolt, hogy a magyar-izraelita iskolaalapról Prágában alapíttassék egy rabbiszeminárium, mivel az ott nagyszámban élő zsidók a vallásosság hírében állanak, és mivel a cseh főváros sok tanintézetét a rabbiiskola növendékei is igénybe vehetnék. Deutsch Ignác bécsi bankár felvilágosítása folytán azonban meggyőződött, hogy helyesebb a rabbiiskolát Pozsonyban felállítani, illetőleg az ott már több mint 80 éve fennálló jesibát, melyből számos derék rabbi került ki, az iskolaalapról fentartani. Szerinte a magyar zsidóságnak, melynek túlnyomó része a régi szokások híve, nem szellemes hitszónokokra, hanem kazuisztikus kérdésekben dönteni tudó rabbikra van szüksége. Ily rabbik képzésére teljesen megfelel a pozsonyi jesiba, mely feleslegessé teszi más rabbiiskola létesítését. Thun még 1860 októberében távozott a minisztériumból, és vele együtt elbukott javaslata is. A pozsonyi jesiba korlátlan hadmentességi jogát a helytartóság 1866-ban megszorította és csak azon bachurok lettek hadmentesek, kik 5-6 éve tanultak a pozsonyi jesibán. A helytartóság 36 hazai jesibát nevezett meg, amelyen töltött 2 tanulmányi év beszámíttatott a Pozsonyban töltendő 5-6 évbe.

Dr. Hildesheimer Izrael kismartoni rabbi 1855-ben kísérletet tett egy rabbiiskola alapításával. A kormánynál tervezetet nyújtott be, mely szerint iskolájának növendékei heti 29 órán teológiai oktatásban részesülnek, amellet a gimnázium 8 évi tananyagát 4 év

¹⁶ Weisz Miksa: i. m. 15. l.

alatt elvégeznék. A hatóság ezen tervet visszautasította, mert annak megvalósítását didaktikai hóbortnak („didaktischer Unsinn”) tartotta, amint lehetetlennek tartotta azt is, hogy Hildesheimer képes volna rabbi hivatalának viselése mellett heti 54 órán át tanítani. A kismartoni rabbi átdolgozott tantervét, mely szerint ő heti 13 órán teológiai és 28 órán át gimnáziumi tantárgyakat, egy segédtanerő pedig heti 28 órán kizárólag gimnáziumi tárgyakat adna elő, szintén visszautasította a hatóság.¹⁷ Később Hildesheimer mégis megnyitotta rabbiiskoláját, melyet tudományos és didaktikai szempontból különösen Löw Lipót bírált meg erősen.

Dr. Hirschler Ignác, a pesti hitközség elnöke, 1862 augusztusában beadvánnyal fordult az udvari kancelláriához, melyben zsidó képviselők gyűlésének egybehívását sürgeti, hogy ez többek között a szeminárium alapításának kérdésével is foglalkozzék. Nyilván ezen beadvány eredménye volt, hogy a kormány 1864. március 30-ra egy bizottságot hívott meg Budára, melynek feladata volt tanácskozni az iskolaalap hova fordításáról, főleg pedig egy rabbiszeminárium alapításáról. A kormány a bizottságba 9 világi és 4 egyházi tagot hívott meg. Steinhardt Jakab aradi, Brill S. L. pesti, Hirsch Márk óbudai és utóbb még Meisel pesti rabbi voltak a meghívott egyházi tagok. A világi tagok minden pártármalattól hívtak meg, de annál feltűnőbb volt, hogy oly bizottságba, mely elsősorban egy teológiai főiskoláról tanácskozik, nem kapott meghívást se Szófer pozsonyi rabbi, az akkor egyetlen nyilvános rabbiiskola vezetője, (vagy miképp a kormány hivatalosan nevezte: „a rabbiszeminárium igazgatója”) se Hildesheimer, kinek Kismartonban ugyancsak volt rabbiiskolája. De még a felvilágosult rabbik közül Löw, Zipser, Fassel és mások se kaptak meghívást.

A bizottság rabbitagjai egy öt szakaszra osztott s 88 pontból álló kimerítő tervezetet dolgoztak ki az alapítandó szeminárium szervezetéről, tananyagáról, tanáiról. A tervezet szerint az iskolaalapról, Pest kizárásával, az ország valamely erre alkalmas városában, pl. Óbudán vagy Pápán rabbiiskola létesítendő, mely a magyarországi izraelita hitközségek számára alapos teológiai tudománnyal és általános műveltséggel is felruházott rabbikat képez. A rabbiképző két tanfolyamból áll: alsóból és felsőből. Az alsó tanfolyam 5 évig tart és a főgimnázium tantárgyai mellett tanítandó benne majdnem az egész Szentírás, héber nyelv, Talmud és zsidó történet. A 3 évig tartó felső tanfolyamon csupán csak teológiai tárgyak adatnak elő: Biblia, héber és arameus nyelv, Talmud, szertartás, midrás, zsidók története, vallásfilozófia és etika, pedagógia, katechetika^{DG10} és homiletika. A felső tanfolyam befejezése után a jelölt beiratkozhatik valamely egyetemre, világi műveltségének tökéletesbítésére, de ez nem kötelező. A rabbiszeminárium élén áll egy teológus mint igazgató, aki mellett még 4 teológiai és 4 gimnáziumi tanár működik. A tannyelv magyar és német. A tervezet kijelenti, hogy a felállítandó szeminárium által nem

¹⁷ Wolf: i. m. 202. l.

^{DG10} Vallásoktatás, vallásitanítás módszertana.

szűnik meg minden rabbi azon joga, hogy jesibát tarthat fenn és rabbiképesítő oklevelet (hattarát) adhat.¹⁸

Az 1864. március 30-ra egybehívott bizottság Hueber helytartósági alelnök vezetése alatt tanácskozott, s egy miniszteri fogalmazó vezette a jegyzőkönyvet. A három napig tartó tanácskozás csekély módosításokkal elfogadta a rabbik által készített tervezetet, mely a jesibák régi jogának csorbítása nélkül módot akart nyújtani egy modern rabbiiskola felállítására, oly hitközségek számára, melyek korszerű műveltséggel bíró rabbikat akarnak lelki vezetőül választani.

A konzervatív táborban nagy nyugtalansággal és megütközéssel szemlélték a bizottság munkálkodását. Minden módon meg akarták akadályozni a szeminárium alapítását, és semmi eszközt sem hagytak megkísérletlenül céljuk elérésére. A konzervatív rabbik, kik teljesen Reb Hillel befolyása alá kerültek, felségfolyamodványban kérelmezték a szeminárium felállítása tervének elejtését. A magyar konzervatív rabbik közül huszonketten már 1859 januárjában a bécsi kultuszminiszterhez benyújtott beadványukban jelezték álláspontjukat általában a rabbiszemináriumokkal szemben. Akkor a pozsonyi jesiba még nem bírt nyilvánossági joggal s az egész monarchiában az egyetlen páduai szeminárium volt azon rabbiiskola, melynek növendékei, mint papjelöltek, hadmentesek voltak. A 22 konzervatív magyar rabbi akkori beadványa arról panaszkodik, hogy ha a rabbijelöltek hadmentességi jogukat érvényesíteni akarják, kénytelenek a páduai rabbiiskolát látogatni, „neológ szemináriumot, hol oly alapeszméket tanítanak és terjesztenek, melyek Ausztria zsidóinak vallási jövőjére, nemkülönbén a közös államérekre is kártékony hatásúak”. A beadvány célt ért, a magyar bachuroknak nem kellett a páduai „neológ” szemináriumba járniok; a pozsonyi jesiba nyilvánossági jogot nyert.

Most, midőn magyar rabbiszeminárium alapításáról folytak a legkomolyabb tárgyalások, ismét akcióba léptek a konzervatívok, hogy a kormánynál és az uralkodónál peticionáljanak ellene. Deutsch Ignác, ismert bécsi bankár egyengette számukra az utat. 1864. február 11-én jelent meg a kormányrendelet, mely március 30-ra egybehívta a szemináriumi bizottságot, s március 1-én meg 2-án, tehát még jóval a bizottság ülései előtt, az újhelyi Löw Jeremiás, az ungvári Eisenstadt Menáchem, a fáradhatatlan Reb Hillel^{DG11} és hűséges segítőtársa, a szentpéterei Schreiber Joáchim és még néhány rabbi tanácskozásra gyűlt Sátoraljaújhelyre, megbeszélendő, hogy mitévők legyenek. Itt elhatározták, hogy egy nagyobbkörű rabbitanácskozást hívnak egybe. Már néhány nap múlva, március 15-én, több rabbi tanácskozott Nyíregyházán. A tanácskozáson többek között megjelent Löw Jeremiás újhelyi, Eisenstadt Menáchem ungvári, Perles Mayer nagykarolyi, Landesberg I. Áron nagyváradi, Reb Hillel szikszói és Schreiber Joáchim szentpéterei rabbi. Az újhelyi rabbi elnöklete alatt tartott tanácskozás határozata folytán küldöttség ment Budára a helytartósághoz és Bécsbe az uralkodóhoz. A budai helytartóhoz a szemináriumi bizottság

¹⁸ Das Elaborat der Rabbiner-Commission. Arad 1864.

^{DG11} Hillel Lichtenstein.

tanácskozása folyamán fordult a küldöttség, de nem sok eredménnyel. Többet értek el Bécsben. A Löw Jeremiás által vezetett héttagú küldöttség, melyet az uralkodó kegyesen fogadott, 91 rabbi aláírásával ellátott, 1864. áprilisi 8-ról keltezett felterjesztést tett a trón elé. Elpanaszolják, hogy bár Magyarországon az „igazhitű” zsidók többségben vannak, mégis reájuk akarják kényszeríteni a rabbiszemináriumot, és így ki akarják őket szolgáltatni a „neológiának”. Több százezer hívő nevében kérelmezik, hogy a szeminárium ne nyitassék meg. „Magyarország igazhitű zsidói azon megnyugtató meggyőződésben vannak, hogy istenhívő felséges császári Uruk nem tűr Ausztriában oly intézetet támadni, mely bármely néptörzs pozitív vallási törvényeit, az ősi szokásokat és szabványokat veszélyezteti.”

A konzervatívok, kik a chaszideus Reb Hillelnek s elvtársainak terrorizmusa alá kerültek, a szeminárium kérdésében ideiglenesen győzedelmeskedtek. Miután több északkeleti hitközség csatlakozott a nyíregyházi rabbitanácskozásra elhatározott felségfolyamodványhoz, az udvari kancellária utasítására a budai helytartóság az egész szemináriumi kérdést szüneteltette. Még 1864 augusztusában a csász. kir. közoktatási tanács véleményezés végett beküldte a szemináriumra vonatkozó iratokat Löw Lipót szegedi és Schreiber B. W. pozsonyi rabbihoz, azután évekig ismét semmi sem történt ez ügyben. Csak miután az 1868-69. évi kongresszus többsége a szeminárium felállítása mellett foglalt állást, eszközölte ki Trefort Ágoston magyar kultuszminiszter az 1873. május 6-án kelt legfelsőbb elhatározást, mely az intézet felállítását megengedte. 1877-ben nyílt meg Budapesten az Országos Rabbiképző Intézet, mely azóta áldásosan működik és nevel korszerű rabbikat a magyar hitközségek részére.

Reb Hillel, ki önhatalmúlag tolt fel magát a hazai konzervatívok vezetőjének, de ki a higgadtabb konzervatív tekintélyek, főleg Löw Jeremiás újhelyi és Ungár Jóel nagy tudományú és békeszerető paksi rabbi részéről nem talált feltétlen helyeslést minden cselekedetéhez, zavartalanul folytatta agitációját mindenki ellen, ki nem volt vele egy nézeten. Beutazta az országot, mindenfelé gyűlöletet szítva a vallási haladásnak csak legcsekélyebb megnyilatkozása ellen is, sok helyütt hintve el a vizsálynak mérges magvát. Röpiratok jelentek meg tőle és a hozzá közelállóktól, melyekből megismerhetjük a chaszidizmussal egyesült szélső konzervativizmus álláspontját. Ily röpiratok voltak az 1863-ban megjelent „Naár ibri” (A héber ifjú), valamint az 1864-ben megjelent „El haádorim” (A nyájakhoz) és „Lév ibri” (A héber szív). Ez iratok kifejtik, hogy mindenkinek kötelessége a haladó, általuk „neológ”-nak nevezett zsidóktól távortartani magát. Templomukban nem szabad imádkozni, mert azok tisztátalan bálványtemplomok. Nem szabad európai hangzású neveket felvenni, európai szokás szerint öltözködni és csakis zsargon nyelven szabad beszélni. A tiszta nyelven tartott prédikációt meghallgatni épp oly bűn, mint akár bálványt imádni. A rabbinak nem szabad világi tudományokkal foglalkoznia, és tiszta, irodalmi nyelven prédikálnia. A zsinagógára nem szabad kupolát építeni, mert ez idegen szokások utánzata és zsidótlan; az almemornak a templom közepén kell állania. Korális ének megszentelteleníti az istentiszteletet. Esketni a templomban tilos, csak szabad ég alatt van ez megengedve. A Németországból hozzánk származott

felvilágosodott konzervatívokat is kertiülni kell, mert ezek Izrael gyermekeit tévútra vezetik.

Ilyen eszméket terjesztett a szélső konzervatív párt, főleg annak vezetője, Reb Hillel, az őszinte meggyőződés rendületlenségével. A rebbe, kit a haladók egy második Amiens-i Péternek neveztek, szószéken hirdette, hogy az oly rabbinak, ki „kórtemplom”-ban imádkozik, vallásügyi döntése megbízhatatlan; az ily templomban imádkozó sakter metszése nem rituálisan megengedett (kóser), könyvárus tefilinjé és mezuzája tilos; az ott imádkozó hívekkel nem szabad üzleti összeköttetést fenntartani, de még csak köszönteni sem szabad őket. Reb Hillel 1864-ben Makón is megjelent, hogy békerontó eszméit hirdesse, de a főszolgabíró kiutasította őt a városból. Az ő agitációja folytán oszlott fel 1864-ben a miskolci hitközség előjárósága, míg hűségese csatlósa, Schreiber Joáchim szentpéteri rabbi az egész miskolci hitközséget vallási tilalom („iszur”) alá helyezi. Reb Hillel a jámbor és tudós Landesberg I. Áron nagyváradi rabbit is bűnösnek („pose”) jelentette ki, mert leányát „Prediger”-hez adta feleségül; a Munkácson 1865 nyarán összesereglett „chaszideus” tömeget pedig szabad ég alatt izgatta az „askenáz”, vagyis oly, még konzervatív zsidók ellen is, kik nem csatlakoznak a chaszidizmus zászlaja alá.

A szikszói rebbe büvkörébe került konzervatívok felfogása szerint a zsidó csakis a gettó elhanyagoltságában élhet zavartalan vallásos életet, és ezért 1865. őszén Nagymihályon arról tanácskoztak, miképp lehetne az emancipációt, a zsidók polgári egyenjogúsítását meghiúsítani. „Akármily hihetetlennek tetszik is ön előtt – írja Löw Lipót 1865. december 7-én Hirschler Ignácnak –, mégis bizonyos, hogy az orthodoxok Nagy-Mihályon módok felett tanácskoztak, melyekkel az emancipációt meg lehetne akadályozni.” A kis Zemplén megyei városban összegyűlt 16 rabbi és 8 rabbihelyettes az emancipáció valóra válását ugyan nem tudta megakadályozni, de sikerült nekik oly vallásügyi határozatokat megállapítani, melyek a két vallási párt közti viszonyt még csak jobban elmérgesítették. A 24 chaszideus-konzervatív rabbi az egész ország zsidósága vallási törvényhozó testületének képzelte magát, és mint zsinati határozatot (peszák-bét-din) a következőket mondottá ki:

1. Tilos más, mint zargon nyelven prédikálni, valamint tilos a más nyelven tartott prédikációt meghallgatni. Minden zsidónak, ki hallja, hogy a rabbi vagy másvalaki „idegen” nyelven („láson nochri”) prédikál, kötelessége elhagyni a templomot és kimenni az utcára. A szónok kötelessége, hogy „zsidó nyelven” (értsd: zargon nyelven) prédikáljon, amely nyelven ezen ország jámbor zsidói beszélnek.
2. Tilos oly templomban imádkozni, melynek nem közepén van elhelyezve az almemor.
3. Tilos a templomra tornyot építeni.
4. Tilos a kántornak és kórusnak különleges ruhát (ornátust) viselni.
5. Tilos a női karzatra oly karfát készíteni, hogy a férfiak láthassák a nőket, hanem régi szokás szerinti rácsozatot kell készíteni. Amely templomban karfa van, oda nem szabad belépni sem.

6. Tilos a kórus énekét meghallgatni, még inkább tilos a kórussal együtt imádkozni, vagy imájára „ámen”-t mondani.
7. Tilos a „kórtemplom-ba csak be is lépni, mivel azok a hittagadás házai, rosszabbak a pogányok templomainál.
8. Tilos a templomban esketni, ez csak szabad ég alatt van megengedve.
9. Tilos bármely zsidó szokást, vagy az ősöktől örökölt templomi szabványokat megváltoztatni.

A zsinati határozat, melyet elsőnek Eisenstadt Menáchem ungvári rabbi írt alá és amelyen természetesen ott volt az egész zsinat értelmi szerzőjének, Reb Hillelnek is aláírása, de amelytől Szófer B. Wolf pozsonyi és Löw Jeremiás újhelyi rabbi megtagadta aláírását, utóbb még 47 rabbi által aláíratott, a 71 névvel utánozván a hajdani jeruzsálemi 71 tagból álló nagy zsinatot. Az így aláírt nagymihályi peszák kinyomatott¹⁹ és a hitközségeknek megküldetett. A pesti hitközség előljárósága jegyzőkönyvbe foglalja: „Közöltetik egy Mihályon állítólag több összegyűlt rabbi által szerkesztett héber okmány, melyben minden, az újabb időkből a zsinagógában elővett rendet és nemesbítést elátkolják”. Az okmányt az előljáróság bosszankodással félreteszi.²⁰

De sok helyütt még csak növelte a zavart és ellenségeskedést a hitközségek kebelében. Kassán például az 1867-ben avatott új templomot a nagymihályi peszák értelmében a hitközség konzervatív tagjai nem akarták templomul elismerni, mire a kormány Hirsch Márk óbudai rabbit királyi biztosi kiküldetésben részesítette, hogy rendet teremtsen.²¹ A kormánybiztos jelentése alapján 1868. január 25-én Eötvös József miniszter elrendelte, hogy a kassai konzervatívok kötelesek a hitközség kebelében megmaradni; viszont a hitközség tartozik számukra külön imaházat berendezni.

Sok hitközségben a sakterek nem mertek a korális templomba járni, nehogy az általuk vágott állat „tréfli”-nek jelentessék ki a konzervatívok részéről. A sakterek legtöbbje azonban előimádkozó is volt a hitközségi „korális” templomban és ez sok vizzályra adott okot.²²

Meg volt bontva a béke a haza legtöbb hitközségében, fel volt dűlva az egész magyar zsidóság belbékéje. A kormány 1868-ban egyetemes zsidó gyűlés egybehívásától remélte a vallási pártok közti ellentét kiegyenlítését, a béke helyreállítását.

¹⁹ Buda, 1866.

²⁰ Pesti hitk. jegyzők, 1866. év 228. sz.

²¹ Hirsch: Véleményes jelentés. Pest, 1868.

²² Sechs Briefe zur Beleuchtung der Religiösen Wirren in Ober-Ungarn (névtelenül). Kassa, 1866.

V. A kongresszus

1. ELŐZMÉNYEK. HITŐR EGYLET. A FEBRUÁRI ÉRTEKEZLET

A magyar kormány által 1868. december 10-re egybehívott egyetemes gyűlés nem érte váratlanul és nem találta készületlenül a magyar zsidóságot. Két évtizedes készülődés előzte meg e gyűlés egybehívását.

A kongresszus első alapkövét az 1850. évi császári pátens rakta le, mely az elengedett hadisarc helyett egy zsidó iskolaalap létesítését rendelte el. Ezzel meg volt adva az egész hazai zsidóságnak közös ügye, mely csak közös tanácskozáson volt méltányosan elintézhető. Az 1851. évben tartott budai tanácskozásnak is csak az volt egyik fő célja, hogy egy országos szervezet teremtsék, mely az egész hazai zsidóság ügyeit vezeti. Azóta benne lappangott a magyar zsidóságban a tudat, hogy hitközségi állapotukat egyetemesen kell szervezni. A Bach-uralom idején semmilyen szervezkedésnek és így a zsidó hitközségek szervezésének sem volt helye és alkalma. Csak midőn az abszolutizmus nyomásának megszűntével föllélegzett a közszabadság, került ismét szóba a zsidók szervezkedésének kérdése is.

Meisel pesti főrabbi már 1860 április havában ajánlja a hitközség előjáróságánál a hazai hitközségeknek szervezkedésre való felszólítását. Az ambiciózus főrabbi egymaga is vállalkozott a szervezkedési mozgalom megindítására, melyben a pesti hitközségnek szánta a vezető szerepet.¹

A vidéki hitközségek is sürgetik, hogy tegyen a pesti hitközség valamely kezdeményező lépést. A pápai hitközség 1860. december 19-én tartott „tanácsgyűlésből” így ír a pesti hitközségnek:

„Szent és bizonyos az, hogy legfelsőbb helynél eddigi képviselhetésünk hiányát minden oldalról – de főképp saját vallás- és iskolaügyeinkben kellett éreznünk és éreztük is – mert sehol sem voltunk oly egyének által képviselve, akik ügyünket szívük gyökeréből védelmezték volna, s így egyelőre is csak azon kellene igyekeznünk, hogy

1. Mint hazánkbeli több hitfelekezetei, úgy mi is a magas kancelláriánál egy hitsorsosunkbeli Referendárius által képviselve legyünk.

2. Visszaélések és tapintatlanságok elhárítása tekintetéből, a magyarhoni zsidóság számára egy központi bizottmány Pesten leendő székhellyel alakíttassék, amelynek általában javunk előmozdítása és községi ügyeink rendezése hivatása és feladatja legyen.²

A pápai átirat, mely tehát egy központi szervezet alakítását sürgeti, javaslatot tesz még „a magyar nyelvnek az összes zsidóság közti behonosulása” érdekében is.

¹ A pesti hitk. levéltára Zsp. 111. 328. szám.

² U. o. 327. szám.

Löw Lipót a Ben Chananja 1861. július 19-i számában bőven kifejti a szervezkedés szükségességét és a megalkotandó szervezet hatáskörét. „A zsidók feladata – írja – hogy az idő kultúrkívánalmainak megfelelő felekezeti alkotmányt adjanak önmaguknak, s egy erre vonatkozó szabályzatot terjesszenek jóváhagyás végett a legközelebbi országgyűlés elé. Egy jól elkészített hitközségi szervezetről van szó, mely törvényes autonómiát ad a hitközségeknek, a hatóságok előtt folyó gyűlöletes pereknek véget vet, s lehetővé teszi, hogy a hatóságok a zsidó hitközségekkel és rabbinátusokkal, miként más vallási testületek képviselőivel, egyházi úton érintkezhessenek. Szó van továbbá egy derék, a vallási forrásokban otthonos, klasszikus tudással is felruházott, a honi nyelvben tökéletes rabbikar képzéséről. Szó van végre a népoktatás korszerű szervezéséről, amittől nem lehet és nem szabad különválasztani a tanítók biztosított, tisztos helyzetét. Mind e reformok kizárólagosan kulturális természetűek; a dogmatika, a rítus, liturgia nincs ez által érintve.” És valóban, a Löw Lipót által körvonalazott keretekben mozgott az 1868-ban összegyűlt kongresszus, melytől Löw azonban távol tartotta magát.

Dr. Hirschler Ignác, a pesti hitközség elnöke, a magyar zsidóság óhajának adott tehát kifejezést, midőn 1862. augusztus havában emlékiratban kérte gróf Forgách Antal kancellárt, hogy mielőbb hívja értekezletre a magyar zsidóság képviselőit, kik a felekezetet érdeklő ügyekről, főleg az iskolaalap célszerű hováfordításáról tanácskozzanak. A kormánynak azonban éppen elég gondot okozott a magyar országgyűlés, és ezért nem volt hajlandó még egy zsidó országgyűlést is egybehívni. Sőt Hirschler, ki a kormány felfogása szerint a zsidóság országos ügyeibe való avatkozásával hatáskörét átlépte, előjárói tisztjétől – mint már láttuk – néhány hónap múlva felmentetett. Hirschler visszavonult a pesti hitközség vezetésétől és midőn 1865-ben a hitközség bizalma ismét őt tette az elnöki székbe, azt el nem fogadta; de azért nem szűnt meg hirdetni eszméjét, hogy a zsidóság pártjai legyenek türelmesek egymással szemben a zsinagógai kérdésekben, és hogy a hitközségi ügyek, valamint a tanügy az autonómia alapján rendezendők. A Kern Jakab fölött 1865. november 18-án tartott nagyszabású emlékbeszédében is ezekben határozta meg a zsidóság feladatát a közel jövőre nézve.

Meisel pesti főrabbi a helytartóhoz 1863. január 12-én benyújtott és annak idején sok izgalmat szült memorandumában így fejti ki egy központi szervezet szükségességét: „Hogy rend és áldásos tevékenység hozassék a hitközségekbe; hogy azok különféle intézményei működésükben megvédelmeztessenek és megerősíttessenek; hogy a hitközségekben mindenféle civakodásnak eleje vétessék, ha pedig ennek különböző elemei folytán mégis civakodás támadna, hogy az végleg elsimíttassék: kívánatos a magas Helytartóság hajlandósága arra, hogy Magyarország néhány kiváló rabbijából, valamint művelt és megbízható laikusokból egy konzisztoriális bizottság alakíttassék, melyhez a hitközségekben felmerülő peres esetek utalandók volnának, és mely bizottság minden évben néhányszor a különböző nagy városokban gyűlésezne, és észleleteiről, melyeket a hitközségi és iskolai életben tapasztal, jelentést tenne a magas Helytartóságnak.”

Nemcsak a magyarországi, hanem az erdélyi zsidóságban is megvolt a hitközségi ügyek rendezésének kívánsága. Az erdélyi zsidók bizalmi emberei már 1852-ben

tanácskoztak Gyulafehérvárott az istentiszteleti kérdések és a hitközségek viszonyának rendezéséről. Friedmann Ábrahám országos főrabbinak féltékenysége folytán akkor eredménytelen maradt a tanácskozás. 1866-ban már több eredményre jutottak. Az országos kormány tudtával tanácskozást tartottak az erdélyi zsidók bizalmi emberei, és egy hitközségi szabályszervezetet dolgoztak ki, melyet az erdélyi kormánynak már át is nyújtottak. Erdélynek Magyarországhoz való csatolása által az ottani zsidók ügye azonban megszűnt külön kérdés lenni, és azonossá vált a hazai összvidéki ügyével.

Az alkotmány visszaállítása után kinevezett minisztériumot a pesti zsidóság is üdvözölte. 1867. február 27-én tisztelgett a hitközség báró Eötvös József kultuszminiszternél, mely alkalommal szóba került a zsidó hitközségek szervezetének kérdése is. A miniszter felszólította a küldöttséget, hogy fejtse ki egy nála benyújtandó memorandumban kívánalmait, melyeket tanulmányozás tárgyává fog tenni. A pesti hitközség elöljárósága eleget tett a miniszteri felszólításnak és 1867 április havában benyújtja az emlékiratot. „Községi életünk minden mozzanatánál – fejt ki az emlékirat – sajnosan érezzük hiányát oly szabályoknak, melyek akár a hitközségnek az államhatóságokhoz való viszonyát, akár az egyes községi tagokat a község ügyeire, és elöljáróinak választására illető jogosult befolyás mértékét, akár végre rabbiknak, tanítóknak és más községi tisztviselőknak jogait szabatosan meghatároznák. Nem létezik oly izraelita testület, mely fennforgó hitfelekezeti ügyekben a magas kormánynak részrehajlatlan, megbízható felvilágosítást a hitközségek nevében adni jogosítva lett volna. A magyarhoni izraeliták mindeddig nem voltak abban a helyzetben, hogy országos egyetemes hitközségüket és ennek központi képviselőjét megalakíthatták volna.” Hogy e bajokon miként lehet segíteni, arról nyilatkozni nem érzi magát feljogosítva a pesti hitközség, hanem csak az összes magyarhoni hitközségek képviselőinek gyűlése jogosult erre. „Ezért – így végződik a memorandum – a mi tiszteletteljes kérésünk, miszerint Nagyméltóságod ily gyűlést egybehívni kegyeskedjék, hogy ez az országos egyetemes községnek és központi képviselőjének szervezésével, az új rendszernek és az ettől várt jobb jövőnek alapját megvehesse.”

A pesti hitközség a memorandum szövegét 1867. április 14-én közölte az ország nagyobb hitközségeivel, és Lányi Jakab hitközségi elnök május 20-án jelentést tett a hitközségi választmánynak, hogy 63 helyről helyeslő válasz érkezett, még pedig oly hitközségek is helyeselték a pesti emlékiratot, melyek konzervatív felfogásúak, pl. Balassagyarmat, Nagyvárad, Nagykároly, Munkács, Sátoraljaújhely, Pozsony. Néhány hitközség azon óhaját fejezte ki, hogy a kongresszus csak az emancipáció elnyerése után hívassák egybe, mely felfogás győzött is.³

Az emlékiratot még át sem adták a miniszternek, s a konzervatív vezetők máris arról tanakodtak, miképp hiúsíthatnák meg előre is a kongresszus munkálatait. Rövid idő alatt elkészítettek és „120 óhítú község nevében” a miniszterhez benyújtottak egy ellen-

³ Pesti hitk. jegyzők, 1867. év 402. szám és levéltár Zsp. 111. 346. és 348. szám. A képviselőházhoz intézett emlékirat (Pest 1870.) mellékletei.

emlékiratot, melyet magyar, német és héber nyelven terjesztettek az országban. Ebben kijelentik, hogy ők sem ellenzik az országos kongresszus egybehívását, de előbb bizonyos előleges kérdések békés, és mindkét vallási pártot egyenlően megnyugtató megoldását kívánják. Ily előleges kérdések: 1. A kormány egy széles alapú, szabadelvű választási módozat kidolgozására épp annyi számú „óhitű”, mint „újhitű” bizalmi férfit hívjon össze az ország minden részéből. 2. A bizalmi férfiak állapítsák meg mindazon községi ügyeket, melyek a kongresszus kizárólagos illetékessége alá esnek. 3. Dolgozzanak ki a kongresszus számára előleges házszabályokat, s különösen állapítsák meg azt, hogy mikor tekintheti magát a kongresszus megalakulnak és döntő szavazásra milyen többség szükséges. 4. Előre jelentessék ki, hogy a kongresszusnak csak tanácsadói, vagy törvényhozási szerepe lesz-e. 5. Erdély zsidó lakossága is hívassák meg a kongresszusra.⁴

Az ellen-emlékirat néhány kívánalma tagadhatatlanul helyes volt és hozzájárult a kongresszusnak a lehető helyes mederbe való tereléséhez. De a harmadik pontban foglalt kívánalmak sejteni engedik, hogy még egy szabályszerűen összeült egyetemes gyűlés többségi határozatát sem hajlandóak elfogadni a konzervatívok, ha a többségi határozat nem felelne meg az ő felfogásuknak is.

A konzervatív párt nem elégedett meg az ellen-emlékirat benyújtásával és annak terjesztésével, hanem tovább ment, és erős szervezetbe tömörítette híveit, hogy minden eshetőséggel szemben készen álljanak. Még az 1867. év folyamán megalakította a párt a „Hitőr Egylet”-et (Somré hadath). Az egylet Trebits Márk elnök, Abeles S. pénztáros, Farkas Albert titkár aláírásával, valamint Schreiber B. Wolf pozsonyi, Löw Jeremiás újhelyi és Eisenstadt Menáchem ungvári rabbi ajánlatával ellátott felhívást bocsátott a magyar zsidósághoz. A felhívás az egylet céljául tüzi ki: „Az írásbeli és szóbeli tant, mely a Sulchan Áruchban foglaltatik, s melyet apáink követtek, kiknek nyomában akarunk mi is járnunk, hogy utódainknak csorbítatlanul adhassuk át, akarjuk védeni s fenntartani.” A Hitőr Egylet a) minden törvényes eszközzel megvédi Magyarországon „orthodox zsidóságát” jogtalan támadások ellen; b) segítséget nyújt mindazon „orthodox” községnek és egyéneknek, kik hitük miatt szenvednek; c) terjeszti és otthonossá teszi hitsorsosaink közt a magyar nyelvet, d) kiadja a „Magyar Zsidó” folyóiratot. (A lap szerkesztője Farkas Albert, majd Krausz Zsigmond, ki kezdetben haladó eszmék hirdetője volt, és ily irányú irodalmi munkásságot fejtett is ki.) Az egylet élén egy Pesten székelő 21 tagú központi vezetőség áll, az egy öttagú rabbikollégiumot választ, mely végérvényesen határoz minden vallási és felekezeti kérdésben.⁵

A Hitőr Egylet felhívása azt a látszatot akarja kelteni, mintha a konzervatívok vallási meggyőződésük miatt üldözéseknek lennének kitéve a haladó felfogásunk részéről, s ezek védelmére alakul meg az egylet; holott láttuk, hogy éppen a haladó felfogású zsidóknak lett volna okuk panaszkodni azon üldöztetések miatt, melyeknek konzervatív részről ki voltak téve sok hitközség kebelében. Gondoljunk csak a nagymihályi „peszák”-

⁴ A 120 óhitű hitközség nevében benyújtott emlékirat méltánylása. (Névtelenül.) Pest, 1867.

⁵ Venetianer: A zsidóság szervezete az európai államokban. Budapest, 1901. 500. l. s. köv.

ra, mely átok alá helyezi a haladás minden művét. Vajon tett-e ehhez hasonlót a haladó zsidóság? A Hitőr Egylet felhívását, melynek egyik pontja a magyar nyelv terjesztését jelöli meg célul, ugyanazon ungvári rabbi írta alá, ki a nagymihályi peszákban csak nemrég vallási tilalom alá helyezett a zsargon romlott nyelvén kívül minden más nyelvet, és ugyanazon pozsonyi rabbi írta alá, ki jesibája bachurjainak minden világi tudománnyal való foglalkozást megtiltott!

Nagyon is észre lehetett venni, hogy nem volt más célja az egyletnek, mint a hierarchia (öttagú végérvényes döntési joggal bíró rabbikollégium) által akaratóban és elhatározásában korlátozott minél nagyobb tömeg fölött szabadon rendelkezni, és bár a haladó zsidóság – miképp az események folyamán megismertük – az ősi vallás hittételeinek érintése nélkül, kizárólag csakis az istentiszteleti külsőségek nemesítését és kulturális intézmények alkotását célozta, a Hitőr Egylet a kultuszminiszterhez 1868. július 2-án intézett beadványában mégis így jellemzi a két vallási pártot: „A Magyarország és Erdély területén lakó, úgynevezett óhitű zsidóság az, mely vallási meggyőződésében írott (Mózes öt könyve) és hagyományos (a Sulchán Áruach négy könyve) hittörvényeihez híven ragaszkodik, s ennél fogva azon jogosult alapon áll, melyen ősei évezredeken át állottak, s így ő képezi az anyaegyházat azok ellenében, kik az ősi alapot elhagyván, a leggyökeresebb hitelveket megtagadván, azon vallást, mely a zsidóságot eddig jellemezte, átadomítani, s újítások által úgyszólván sarkaiból kiforgatni indultak.”

Az igazság kedvéért nem lehet elhallgatnunk, hogy azért a Hitőr Egylet oly tagokat is vett fel kebelébe, kik nem éltek a Sulchán Áruach törvényei szerint, mert az egylet célja – annak hivatalos lapja bevallása szerint – oly többség alakítása, mellyel az ellentáborral szembeszállhat. Schag-Zwebner Ábrahám kaboldi nagytudományú konzervatív rabbi nyíltan meg is írta, hogy az egész Hitőr Egylet nem „keser” vagyis „egyesülés”, hanem „seker”, vagyis „hazugság”. De már tizenegy nap múlva, 1868. elul havában a szokimondó rabbi kénytelen újabb héber és németnyelvű nyilatkozatban előbbi kijelentéseit visszavonni, és a Hitőr Egyletet kifogástalan célúnak elismerni.

A „120 hitű község” nevében beadott emlékirat kéri a kultuszminisztert, hogy a kongresszus egybehívása előtt bizalmi férfiak állapítsák meg azon ügyeket, melyek a kongresszus illetékessége alá esnek. Lehet, hogy ezen kíváncsi kifejezése folytán, de lehet, hogy egyébként is a miniszter tervéhez tartozott: 1868. február 17-re harminchat bizalmi férfi, kiknek névsorát Hirschler Ignác állította össze minden pártból, Budára hivatott egy „bizalmas értekezlet”-re „Magyarország izraelita hiten levő „polgárainak hitközségi, de főleg köznevelési, oktatás- és iskolai ügyeinek rendezése, s újabb, alkotmányos, társadalmi, s közigazgatási viszonyaihoz való törvényes átalakítása” tárgyában.⁶

A miniszter által csupa világi ember hivatott meg, mintegy előre is jelezve, hogy a tanácskozásból minden vallásügyi kérdés ki van zárva, és csak szervezeti ügyek kerülnek tárgyalásra. A februári értekezletre, mely valóságos előkongresszus volt, meghívást

⁶ Pesti hitk. levéltár Zsp. III. 390. szám.

nyertek: Adler Leó (Eperjes), Barnay Ignác (Pest), Baumgarten Fülöp (Pest), Diener Mór (L.-Szt.-Miklós)^{DG11}, Fischer Leó (Herend), dr. Fischer Lajos (Kolozsvár), Fleischmann Mór (Pest), Friedlieber Albert (S.-A.-Ujhely), Goldberger Károly (Óbuda), Grün Izrael (Marosujvár), Hirschl Lipót (Gyöngyös), dr. Hirschler Ignác (Pest), Hollitscher Fülöp (Pest), Holländer Leó (Eperjes), dr. Kain (Eperjes), Kohen J. (Pest), Krausz Zsigmond (Kőrösladány), Lányi Jakab (Pest), Löwy József (Nagykanizsa), dr. Mezei Mór (Pest), Neumann Fülöp (Buda), Pappenheim Kálmán (Pozsony), dr. Pollák Henrik (Pest), Polatschek (Nagykároly), dr. Popper József (Miskolc), Popper Lipót (Hlinik), dr. Rózsay József (Pest), Schapringner Joachim (Pécs), Scharmman Sámuel (Temesvár), Schlesinger Illés (Vágújhely), Schossberger S. W. (Pest), Singer Vilmos (Szeged), Steiner Lipót (Nagyvárad), Ullmann Károly (Pest), Wahrman Mór (Pest) és Wallfisch Pál (Arad).

1868. február 15-én, szombat este, a pesti hitközség tanácstermében tartott előértekezlet után vasárnap délelőtt mutatkoztak be a bizalmi férfiak a miniszternél. Lányi Jakab, a pesti hitközség elnöke, köszönetet mondott Eötvös Józsefnek, ki egy negyedszázadon át harcolt szellemének fegyverével a zsidók polgári jogaiért, s most a zsidók belső ügyeire fordítja figyelmét. A miniszter válaszában politikai pályája legszebb napjának mondotta azon napot, melyen a haza az emancipáció által több mint 400.000 honpolgárt nyert. A magyar nemzet mindenkor megbecsülte a szabadságot, s ezért minden téren megadta az autonómiát. A zsidóknak is önmaguknak kell rendezniök vallási ügyeiket, bár egyszerűbb lett volna egy sablon szerint készített szervezetet oktrojálni rájuk.

A bemutatkozást követő napon, február 17-én, fogadótermében nyitotta meg Eötvös József a konferenciát, melyen ő maga elnökölt, és egy miniszteri hivatalnok vezette a jegyzőkönyvet. Megnyitó beszédében előadta a miniszter, hogy a konferencia feladata három szabályzatot készíteni: 1. választási szabályzatot, melynek alapján az összes hitközségek jogos képviselői fognak megjelenni az egybehívandó kongresszuson; 2. hitközségi szervezeti szabályzatot és 3. iskolai szabályzatot. E két utóbbi szabályzat csak mint javaslat fog a kongresszus elé kerülni, melyeket az elfogadhat, módosíthat, vagy el is vethet. A konferencia erre három bizottságot küldött ki a szabályzatok elkészítésére.

Már ezen első tanácskozáson megnyilatkozott a konzervatív párt különválási szándéka. A konzervatív bizalmi férfiak arra kérték a minisztert, hogy miután ők a konferenciára kisebb számban hívtak meg, mint a haladó pártiak, külön tanácskozhassanak, és külön javaslatokat dolgozhassanak ki. Sőt Krausz Zsigmond azt kérte a minisztertől, hogy a zsidóság két külön felekezetből álló vallásnak ismertessék el; egy hatóságilag elrendelt összeírás állapítsa meg, hogy ki tartozik egyik, ki a másik vallásfelekezethez. Ennek megtörténte után minden vallásfelekezet tartson külön kongresszust, és külön-külön szervezkedjék. Krausz ezen nézetét ki is nyomatta „Transaction zur Ausgleichung der sich gegenüberstehenden Partheien im ung. Vaterlande” címen.

DG11 Liptószentmiklós.

A miniszter kijelentette, hogy neki csak egy zsidóságról van tudomása. Minden vallásban lehetnek bizonyos kérdésekre nézve nézeteltérések, melyek azonban még nem felekezeti különbségek. Ily nézeteltérések mellett is lehet közösen tanácskozni oly kongresszusban, melyen vallási kérdésekről nem lesz szó. Különben is az országos törvény csak egy zsidó vallásról szól, s ezért a kormány csak egy zsidó felekezetet ismerhet el.

Ily előzmények után alakult meg a konferencia, melynek Lányi Jakab lett elnöke, Holländer Leó és Pappenheim Károly alelnöke, Barnay Ignác a jegyzője. A választási bizottság tagjai lettek Hirschler Ignác, Holländer Leó és Pappenheim Károly, jegyzője Mezei Mór. A hitközségi szervezeti bizottság tagjai lettek: Friedlieber Albert, Kohen I. J.^{DG12} és Popper József, jegyzője Kain. Az iskolai bizottság tagjai lettek: Adler Leó, Fischer Leó és Hollitscher Fülöp, jegyzője Fischer Lajos. Március 1-ig tartottak a konferencia tanácskozásai.⁷

A miniszter elnöklete alatt február 25-én tartott ülésen bemutatta Mezei Mór a választási bizottság javaslatát, mely a legutolsó, 1857-ben megejtett népszámlálás alapján, s az országgyűlési képviselőválasztások mintájára készült. Minden nagykorú és önálló izraelita honpolgár bír szavazati joggal, vagyoni állapotára való tekintet nélkül. 220 kongresszusi képviselő választandó és csak az választható meg, ki szóban és írásban ki tudja magát fejezni valamely honi nyelven. Szavazati joggal nem bírnak a fizetéses hitközségi tisztviselők, főleg a rabbik miatt. A kongresszusnak tisztán világi tagokból való összeállítása kifejezésre juttatja, hogy ez vallási kérdésekkel nem fog foglalkozni. A miniszter a bizottság javaslatát elfogadta.

A március 1-én tartott utolsó ütésen mutatta be a hitközségi szervezeti bizottság és az iskolai bizottság javaslatait. A hitközségi szervezet terve a következő főelveket állapítja meg: Magyarország zsidósága egy testületet képez, mely 5 kerületre oszlik, a kerületek megyékre, ezek pedig községekre. Minden község istentiszteleti rítusát a többség állapítja meg, de 20 adófizető kívánságára tartozik az anyahitközség számukra külön templomot fentartani. Minden község 2-4 tagot küld a községmegye képviselőjébe, mely minden félévben tart gyűlést, és öröködi a megye zsidóságának iskolai és községi ügyei fölött. Minden megye 2-4 tagot küld a községkerület képviselőjébe, mely minden évben tart gyűlést és intézi a kerület ügyeit. A kerületi képviselők közgyűlése választja az országos képviselőt, mely közvetíti és képviseli a hitközségek ügyeit a kormánynál.

Az iskolai bizottság a következő javaslatot terjesztette elő: Az általános tankötelezettség folytán minden hitközség tartozik népiskolát fenntartani, ezen felekezeti iskolákra is érvénytel bír az országos iskolai törvény. Felekezeti középiskola felállítása

^{DG12} A korabeli források Kohen J. J.-ként jelölik, így szerepel a kongresszusi delegátusok névjegyzékében is. Az 1865-ös hitközségi vezérkarban ugyan szerepel egy Kohen Ignác, de a két személy teljes azonosságára nincs bizonyíték, annak ellenére, hogy az Ignác név lehet a Jichak magyar változata is.

⁷ A februári konferencia jegyzőkönyvei és bizottsági javaslatai a pesti hitk. levéltárában Zsp. III. 373., 374., 376., 379., 380., 381. és 387. szám.

nem szükséges, de megfelelő számú Talmud-Tóra iskolák nyitandók a tanító- és rabbiképző intézetbe készülő ifjak részére. Rabbi- és tanítóképző-intézet alapítandó művelt rabbik és tanítók képzésére. Nehogy azonban a más vallási felfogásúak lelkiismereti kényszernek legyenek kitéve, és hogy a bizottság bebizonyítsa a konferencia többségének békére való törekvését, ajánlja, hogy a fennálló és még esetleg felállítandó jesibák jogosultsága ismertessék el, s a kongresszus által majdan megjelölendő két jesiba az iskolaalapból segíeyztessék. Az iskolaalap egyébként csakis tanügyi célokra fordítható.

A három bizottsági javaslat benyújtása után Eötvös József miniszter berekesztette a konferenciát, mely a kongresszus számára elkészítette előmunkálatokat. A miniszter záróbeszédében azon reményének adott kifejezést, hogy a zsidóságban erősebb lesz az érdekek közösségének tudata, mint a köztük levő nézeteltérések nagysága, s ezért egymás iránt való engedékenységre és türelmességre intett.

A konferencia hét konzervatív tagja, Pappenheim Károly, Grün Izrael, Krausz Zsigmond, Friedlieber Albert, Fischer Leó, Fleischmann Mór és Schlesinger Illés március 3-án különvéleményt nyújtott át a miniszternek, melyben óvást emelnek minden centralizáció ellen, követelik a teljes autonómiát. A miniszter a különvéleményt átvette, s azon nézetének adott kifejezést, hogy ha az istentisztelet terén helyes is az ellenkező felfogásnak különválása, az adminisztratív ügyek intézése továbbra is közös maradhat. A zsidóság esetleges kettéválása kisebb baj lenne a kormányra, mint magára a zsidóságra nézve. Grün Izrael megköszönte a miniszter jóakarátát és kijelentette, hogy a konzervatív párt is a zsidóság egységét kívánja.

Ezzel be volt fejezve a kongresszust megelőző konferencia, melynek tagjai többféle kitüntetésben részesültek. A miniszterelnök február 26-án, másnap pedig I. Ferenc József király fogadta őket kihallgatáson. A miniszterelnök, kit dr. Popper József üdvözölt és a király is, ki előtt Holländer Leó fejezte ki a konferencia hódolatát, azon reményének adott kifejezést, hogy a tanácskozások eredményre fognak vezetni.

Már itt előzetesen kell megjegyeznünk, hogy a kultuszminiszter úgy a konferencia többségének javaslatait, mint a kisebbség különvéleményét az 1868 decemberében összeülő kongresszushoz áttette, de csak értékesíthető anyag gyanánt, nem pedig a kongresszus tanácskozásainak alapjául.⁸

2. VÁLASZTÁSI MOZGALMAK

A februári konferencia tagjai széteszlottak, a hitközségek legtöbbje pedig, akármely pártáryalathoz tartozott, hála feliratot küldött a kultuszminiszterhez kezdeményezéséért, mellyel az ő ügyeiket rendezni törekszik. A miniszter a feliratokra küldött válaszában kijelenti, hogy „valamint nem tartozhatik soha a kormány körébe a vallási dolgokban való bármily iránybani rendelkezés, úgy tagadhatatlan másrészt, hogy az államnak nemcsak

⁸ Kongresszusi napló a VII. ülésről.

joga, de kötelessége is a törvény által kiszabott körben és módon rendeztetni azon adminisztratív közügyeket, melyek a haza izraelita hitközségeinek saját érdekében nem maradhatnak a jelenlegi állapotban.”

Ezután az egész ország zsidóságában megindult a készülődés, az agitáció a közel jövőben kiírandó kongresszusi képviselőválasztásokra. A kultuszminiszter 1868. június havára tervezte a kongresszus egybehívását, de a februári konferencia tagjai a választás kellő előkészítése miatt kérték annak öszre való egybehívását.

A konzervatív párt a Hitór Egylet által jól volt szervezve és mindinkább terjeszkedett. Természetes törekvése az volt, hogy az egybehívandó kongresszusban többséget biztosítson magának. Krausz Zsigmond Körösladányból kibocsátott „Sendsehreiben” című felszólításában minden hithű zsidónak lelkére köti, hogy csak oly képviselőjelöltre szavazzon, ki: 1. a szombatot és ünnepeket megtartja; 2. tiltott eledelt nem eszik; 3. naponta talisszal és tefilinnel imádkozik; 4. tiszteli Izrael tudósait; 5. hisz a messiásban; 6. hisz Ción templomának helyreállításában; 7. hiszi a holtak feltámadását; 8. hiszi a Sulchan Áruach kötelező voltát; 9. hiszi a Tóra és Talmud örök kötelező erejét; 10. híven megtartja Izrael valamennyi szokásait.⁹

A haladópárt is szervezkedett és a Fenyvessy Adolf, majd Deutsch Henrik által szerkesztett „Izraelita Közlöny” című lapot 1868. áprilisában megtette pártlappá, hogy a sajtó útján tömörítse és serkentse kitartásra híveit. A konzervatív párttal szemben, mely leplezetlenül hirdette a szakadást, a haladó párt lapja így határozza meg álláspontját: „a hitfelekezet egységének és önkormányzati jogának megóvása mellett, engedékenység a lehetőség határáig”. A párt „központi bizottmánya” 1868. augusztus havában kibocsátott körlevélben fejt ki programját, melynek fő elve „hogy a kongresszus, mely csak szervezkedési és igazgatási kérdések tárgyalását és megoldását célozza, vallási és szertartási kérdésekkel sem reformisztikus, sem hyperorthodox értelemben nem foglalatzkodhatik”.

A haladópárt békülékenysége jeléül még a februári konferencián több engedményt tett a konzervatív pártnak. Így elsősorban reájuk való tekintetből és az ő megnyugtatásukra, hogy a tisztán világi tagokból álló egyetemes gyűlés csupán csak közigazgatási és tanügyi, nem pedig vallási kérdésekkel fog foglalkozni, zárták ki a rabbikat a választók köréből. És éppen a konzervatívok voltak azok, kik már a kultuszminiszternél benyújtott különvéleményükben követelték a rabbik választói jogát és ezen kívánságuk kifejezésével az egész országban hangulatot keltettek maguk mellett. Dr. Hildesheimer Izrael kismartoni rabbi erős bírálat alá véve a februári konferencia többségének három javaslatát, így kérdi: „ki adta a többségi javaslat készítőinek azon jogot, hogy oly férfiakat, kik se tolvajok, se rablók, se vagyonbukottak, egyik legszentebb emberi és polgári joguktól megfosszák?”¹⁰ A Hitór Egylet által kiadott héber nyelvű röpirat („A béke és igazság szavai”) pedig a rabbiknak kizárását a választók köréből a legnagyobb

⁹ Venetianer: i. m 502. l.

¹⁰ Hildesheimer: Zum Congresse. Prag 1868, 5. l.

istenkáromlásnak („chillul Hasém”) mondja.¹¹ Hildesheimer felszólítására 1868. június 15-én 30 rabbi önérzetes hangú beadványban kéri a minisztertől választási szabályzatnak a rabbikra és hitközségi tisztviselőkre vonatkozó pontjának megváltoztatását.

A haladó párt ezek után felmentve érezte magát a februári konferencián kötött megegyezés alól. Miután dr. Pollák Henrik 1868. augusztus 6-án az összes hitközségekhez intézett körlevélben beismerte a konferencián elkövetett hibát, kéri a rabbik támogatását, s megígéri, hogy a minisztert rá fogják venni a rabbikat kizáró pontnak kihagyására. A kultuszminister 1868. szeptember 25-én tényleg elrendelte, hogy minden hitközségi tisztviselő, tehát a rabbi is választó és választható.¹²

1868. július 5-én adattak ki Eötvös József miniszter által „A magyar és erdélyországi izraeliták egyetemes egyházi gyűléséhez kiküldendő képviselők választására vonatkozó alapszabályok”. A 42 szakaszból álló szabályzat szerint: Választó minden nagykorú önálló izraelita férfi, ki az ország valamely községébe, mint adózó lakos illetékes, s azonfölül egy izraelita hitközségnek jelen és múlt évben teherviselő tagja. Az egyetemes gyűlésre 87 kerület összesen 220 képviselőt küld: Pest 20-at, Pozsony 3-at, a többi kerület 1-2 képviselőt. Választható minden választó, ki az országban szokásos nyelvek egyikén írni és olvasni tud. A kongresszus ülési nyilvánosak és Pesten tartandók.

A miniszteri utasítás folytán a főispánok, vagy ezek megbízásából az alispánok, esetleg főszolgabírák minden megyében 1868. szeptember havában zsidó bizalmi férfiakkal tanácskoztak, kik megválasztották a megyei központi választmány tagjait. E központi választmányok megállapították a megyebeli választási kerületeket és a választások helyét, összeírták továbbá a szavazatképes választókat. Ezután a megyei választmányok annyi kerületi választmányra oszlottak, ahány képviselő volt a megyében választandó: minden választáshoz egy-egy kerületi választmány. A kerületi választmány feladata volt, hogy egy hatósági személy felügyelete alatt (testimonium legale) vezesse a választásokat. 1868. szeptember 25-én kelt a kultuszminister azon pótrendelete, mely megállapítja, hogy a hitközségi tisztviselők is bírnak választói joggal; egy ugyanaznap kelt második pótrendelet az eredetileg 1868. november 3-ra kitűzött választásokat november 15-re rendelte el.¹³

Ezen előmunkálatok után megindult a választási mozgalom. A kerületekben megjelentek a felléptetett és az önjelöltek; elhangzottak az értékes és értéktelen programbeszéddek; folyt a korteskedés jelöltek mellett, jelöltek ellen. Az egyes kerületekben a haladó párt éppúgy, mint a konzervatív párt felszólításokat intézett a választókhoz, iparkodván őket a maga részére megnyerni és az ellenpárt hibáit feltárni.¹⁴

¹¹ Dibré sálom veemeth. Buda 1868, 6. l.

¹² Löw: Der jüd. Kongress, 277. l. és a pesti hitk. levélt. Zsp. III. 366. szám.

¹³ Pesti hitk. levéltára Zsp. III. 365. és 366. szám.

¹⁴ A haladópárt részéről többek között megjelent: Mahnruf an die Israeliten Ungarns (névtelenül). Pozsony 1868; Bergel G.: Eine Stimme aus eine Gemeinde Israels. Pest 1868. A konzervatív álláspontot védelmezték Grün Izrael: Landes-Congress, Kolozsvár 1868; Veritas: Entgegnung,

Eisenstadt Menáchem ungvári rabbi két rabbitanácsosával 1868. tisri havában zsargon nyelvű körlevelet bocsátott ki, melyben „testvéreit, Izrael fiait” felszólítja, hogy csak „Kóserre Jehudim”-ra szavazzanak, nehogy a „neológok” parancsoljanak az egész országban, és a „seminár”-ból való rabbik, kik minden vallási tilalmat megengednek.

A választások előtt a konzervatív párt azon hírt terjesztette, hogy minden ellenkező kijelentés dacára a kongresszus nemcsak a hitközségek szervezeti kérdésével, hanem vallási ügyekkel is fog foglalkozni. Erre a kultuszminiszter a Hivatalos Közlöny 1868. október 4-i számában „minden kétely eloszlatása végett” újólaj kijelentette, hogy „minden vallási (dogmaticus) és szertartási (rituális) kérdések a tanácskozás tárgyát nem képezik és azoknak a tanácskozás körén egészen kívül kell maradni.”

Általános izgatottság között érkezett el a választások napja, 1868. november 18-a. A választások élénk képe semmiben sem különbözött az országgyűlési képviselőválasztásoktól: lovasbandériumok járták be a városok utcáit, nemzeti lobogók alatt vonultak föl a választók, pártállásuk szerint más-más színű tollal ékesített kalappal; volt cigányzene, parázs, verekedés, a fővárosban csakúgy, mint a vidéken. Általában azonban méltóságteljesen viselkedett a zsidóság választói jogának teljesítésénél. Az élénk részvételt mutatja, hogy például a Pesten összeírt 1800 választó közül 1688 választó élt szavazati jogával. Az itt megválasztott 20 képviselő közül legtöbb szavazatot nyerte Barnay Ignác, a régi érdemes hitközségi titkár (1659 szavazat), utána dr. Kohn Sámuel, a fiatal rabbi (1656 szavazat); de még a legkisebb szavazattal megválasztott dr. Schönberg Ármin is 1479 szavazatot kapott.¹⁵

A pesti izraelita hitközség választói 1868. november 18-án, az izraelita egyetemes gyűlési választások napján körülbelül 600 aláírással ellátott díszes albumszerű hódoló feliratban köszönetét mondanak báró Eötvös József miniszternek a kongresszus egybehívásáért.¹⁶

Az egész országban megválasztott 220 képviselő közül a kongresszusban kiválóbb szerepet játszottak¹⁷ a haladó párt világi képviselői: dr. Hirschler Ignác (Pest) a kongresszus elnöke, ki energiájával és részrehajlatlanságával bármely parlamentben megállotta volna helyét. Popper Lipót (Beszterce) első alelnök. Wahrmann Mór (Pest) második alelnök. Ahronsohn Löbl (Gyulafehérvár) Erdélynek legnépszerűbb képviselője. Barnay Ignác (Pest), a pesti hitközség titkára, a kongresszusi költségvetési bizottság előadója. Deutsch Henrik (Pest) tanítóképezdei igazgató, a kongresszus egyetlen tanító tagja, ki az iskolai bizottságban tett hasznos szolgálatokat. Fenyvessy Adolf (Zalaegerszeg), ki élénk részt vett minden tárgyalásban. Hollitscher Fülöp (Pest), az iskolai bizottság elnöke. Holländer Leó (Eperjes), a kongresszus korelnöke, a feltétlen

Pest 1868; Dibré sálom veemeth. (névtelenül) Buda, 1868; Hildesheimer: Zum Congresse. Prag, 1868.

¹⁵ Pesti hitk. levéltára Zsp. III. 371. és 388. szám.

¹⁶) Magyar Zsidó Múzeum, 235/913. leltári szám.

¹⁷ Tenczer: Album. Pest 1869. – Dr. Friedr. Liebig (Friedlieber Ignác): Photographien aus dem isr. Congresse. Wien 1869.

haladás híve. Lányi Jakab (Pest), a pesti hitközség elnöke. Dr. Lemberger Henrik (Baja), az iskolai bizottság jegyzője. Leopold Sándor (Szekszárd), a mérsékelt haladás szószólója. Ludassy Móric (Buda) a két párt kibékítésére törekedett. Mezei Mór (Pest), ki Hirschler Ignác elnök mellett a legnagyobb kitartással dolgozott a kongresszuson. Oblat Jakab (Tata), a kongresszus egyik szorgalmas jegyzője. Dr. Pollák Henrik (Pest), a zsidóság régi munkása a kongresszusnak szerényen viselkedő tagja volt. Dr. Popper József (Jászberény), mint a községi bizottság előadója kiváló szónoknak bizonyult. Posner Károly Lajos (Pest) élénk részt vett a tanácskozásokban; Dr. Rosenberg Izidor (várhelyi Rósa Izsó, Szeged), a kongresszus jegyzői karának egyik buzgó tagja. Schossberger S. W. (Pest), a községi bizottság elnöke. Schweiger Márton (Kecskemét), a kongresszus questora. Dr. Simon József (Tapolca), egyik szorgalmas jegyző. Tenczer Pál (Keszthely), majdnem minden kérdés tárgyalásában részt vett. Wallfisch Pál (Arad), a kongresszusban szép beszédet tartott a magyar nyelv érdekében.

A haladó rabbik közül kongresszusi képviselők lettek: Brill S. L. (Pest), ki a tanácskozásban ugyan egyszer sem szólalt fel, de a tekintélyes és tudós rabbi azzal, hogy a haladókkal tartott, nagy szolgálatot tett a haladás ügyének. Cohné József Ignác (Fogarás). Hirsch Márk (Óbuda) a két párt között közvetítő szerepet vitt és egy középpártot törekedett alkotni. Hochmuth Ábrahám (Veszprém), a kongresszus jeles szónoka, az iskolai bizottság egyik legkiválóbb tagja. Dr. Kohn Sámuel (Pest), a szeminárium bizottság előadója, kit a kongresszusi legparlamentárisabb szónokának ismertek el. Dr. Kohut Sándor (Székesfehérvár) kongresszusi jegyző, ki a tárgyalásokban is élénk részt vett. Morgenstern Mihály (Marcali), egyike a kongresszus ügyesebb szónokainak. Rokonstein Lipót (Szombathely). Sidon Adolf (Nagyszombat) több tárgyhoz ügyesen szólt hozzá. Steinhardt Jakab (Arad), a kongresszusnak talán legszorgalmasabb szónoka, ki meggyőződéséhez híven a megalkuvást nem ismerő haladást hangoztatta, miáltal a konzervatív képviselőket nagy izgalomba hozta. Stern Albert (Újpest) több érdekes beszédet tartott. Zipser Mayer (Kőszeg) főleg a zsidó vallás haladásáról és a rabbi méltóságáról tartott beszédei valóságos tudományos értekezések voltak.

Több tekintélyes haladópartí rabbi nem volt kongresszusi képviselő, pl. Löw Lipót, Fassel B. H., Oppenheim Dávid és mások. Löw Lipót távol tartotta magát a Kongresszustól, mert szerinte a kultuszminisztériumban csak diletánskodtak a zsidók egyházi szervezetének kérdésében.¹⁸ Egyáltalán a konzervatív párt több rabbit küldött képviselőnek, mint a haladó párt.

A konzervatív párt világi képviselői közül kiváltak: Beutum Salamon (Komárom), szorgalmas szónok, ki a tárgyalások vége felé mindinkább a haladó párthoz közeledett. Eisler Manó (Galgóc), a legszélsőbb konzervativizmus ügyes szószólója, ki figyelemre méltó munkálkodást fejtett ki a kongresszuson. Fischer Mór (Pozsonyszentjános) a híres herendi gyáros. Friedlieber Albert (Sátoraljaújhely), a konzervatív párt magyar szónoka,

¹⁸ Löw: Jüdische Dogmen. Pest 1871., előszó.

ki a tárgyalásra került összes kérdések megvitatásában alapos részt vett. Grün Izrael (Kolozsvár), az erdélyi konzervatívok legtekintélyesebb képviselője, ki magyarul is, németül is kardoskodott a konzervatív eszmék mellett. Krausz Zsigmond (Bodrogek), mint a konzervatív párt előadója, a községi ügyben benyújtott kisebbségi javaslatához értékes beszédet tartott, mely hatással is volt a kongresszusi határozatokra. Pappenheim Kálmán (Pozsony), a mérsékeltabb konzervatívok vezetője. Weinberger Albert (Ungvár), a kongresszus egyik jegyzője.

A konzervatív rabbi-képviselők közül részt vett a tárgyalásokban: Diamant Mór (Belényes), Fischmann Ferdinánd (Pozsony), ki jó szónoknak bizonyult a gyűlésteremben is. Frankl Izrael (Zsámbokrét). Dr. Hildesheimer Izrael (Kismarton), ki a két párt között a közvetítő szerepet akarta játszani, de nem sok sikerrel. Landesberg I. Áron (Nagyvárad). Reich Kopel (Tapolcsán) a tanácskozásokban élénk részt vett. Schlesinger Fülöp (Győr megye), Ulmann Dávid (Lakompak), Weisz Kálmán (Szepsi). Weisse József (Vágújhely), ki mérsékelt konzervatív álláspontjával a haladó oldalon is tetszésre talált.

Voltak konzervatív rabbi-képviselők, kik az ülésekre el sem jártak, vagy ha ott is voltak, a tárgyalásokban részt nem vettek. Így Bayern Izajás (Sárospatak), Ehrenfeld Sámuel (Szikszó), Eisenstadt Menáchem (Ungvár), ki a kongresszuson kívül a konzervatív párt fővezetője volt. Fonföder Simon (Nagy-Magyar), Günzler Sámuel (Felsővisó), Liebermann Kálmán (Torna), Löw Jeremiás (Sátoraljaújhely), a konzervatívoknak tekintélyes vezére a kongresszuson kívül, Grosz Mózes (Felső-Tárca), Manheimer Hermann (Verbó), Perls Mayer (Nagykároly), Schreiber Joáchim (Munkács), a kongresszus idején már Kolomeában lévő Reb Hillelnek elvtársa, Sik Mózes (Huszt), Snyders Jakab (Pozsony-Szt.-György), Weinberger Izsák (Kisvárd) és Zwebner Ábrahám (Kabold).

Több tekintélyes konzervatív rabbi nem volt kongresszusi képviselő, pl. Szófer B. W., Ungár Jóel, Fürst Lázár és még mások. Képviselőjelölt volt Kassán, de mandátumot nem kapott Trebitsch Márk, a „Hitör Egylet” elnöke.¹⁹

A választások eredménye mutatta, hogy az ország zsidóságának többsége a haladás hívének vallotta magát. Erre a Hitör Egylet taktikát változtatott. Szófer B. W. pozsonyi rabbi elnöklete alatt 1868. november 24-én Budán vagy 200 magyarországi és erdélyi rabbi gyűlt tanácskozásra, hogy előre megállapítsák a kongresszussal szemben elfogalandó álláspontjukat. Tanácskozásukból Hildesheimer Izrael kismartoni és Kutna Salamon kaposvári rabbi aláírásával ellátott békülékeny hangú körlevelet bocsátottak a hitközségekhez. A haladópart úgy érezte, hogy a körlevélnek békehangja nem őszinte, hanem csak eszköz, mellyel a közvéleményt meg akarja téveszteni. Ezért ennek ellensúlyozására 1868. november 26-án vagy 40 haladóparti rabbi Óbudán tanácskoztak. Hirsch Márk óbudai, Brill S. L. és dr. Kohn Sámuel pesti rabbik aláírásával körlevelet

¹⁹ A Magyar Zsidó Múzeum birtokában van két fényképes album, több képviselő urakat eredeti fényképével és kézi aláírásával (35. és 35/b—911. leltári szám); továbbá egy többszörösített csoportkép 133 képviselő fényképével (305/913. leltári szám.)

bocsátottak ki, mely leleplezi a Hitőr Egylet kétszínűségét. Kemény szavakkal ostromozza az egyletet, mely szakadást hirdet és ezért vallásellenes; a magyarosodást hirdeti, ami megtevesztés; testvérháborút idéz elő és ezért zsidótlan; hierarchiát szervez s ezért ártalmas is. A haladó rabbik körlevele a kongresszusi tárgyalások eredményes volta érdekében csatlakozásra hívja fel azon hitközségeket, melyek őszintén szívükön viselik a zsidóság közügyét.²⁰

3. A KONGRESSZUS MEGALKULÁSA

A magyar zsidói; által szabadon választott képviselők 1868. december. 14-én gyűltek egybe a pesti megyeház nagytermében, az első – és eddig még egyetlen országos egyetemes – gyűlésre. A tágas megyeházi terem jobb oldalán a haladóparti többség helyezkedett el, baloldalon a konzervatív kisebbség. A karzatok állandóan telve voltak érdeklődő hallgatósággal, lévén a kongresszus nyilvános.²¹

Báró Eötvös József kultuszminister általános figyelem között a következő beszéddel nyitotta meg a kongresszust: „Tisztelt egyetemes gyűlés! Midőn Ófelségének legmagasabb elhatározása folytán a kormány által e hó 10-ére egybehívott izraelita hitfelekezeti egyetemes közgyűlést megnyitom, egyszersmind szívesen köszöntöm az összejött képviselő urakat, s örömmel üdvözlöm az egész tanácskozó testületet, melyben most legelőször gyűltek egybe Magyarország izraelita vallású polgárainak választott képviselői, hogy mint önálló és szabad vallásos társulat, egyházi és iskolai ügyeiket önmaguk szervezzék és rendezzék.” „Önöknek, uraim, jutott azon szép feladat, már e legelső alkalommal bebizonyítani, hogy az ország izraelita polgárai saját ügyeiket helyesen és egyszersmind az ország állami, s társadalmi viszonyainak megfelelőleg rendezni éppúgy képesek, mint a hazában létező bármely más egyházak és vallásos társulatok.” A miniszter kifejti, hogy miután az országos törvény az izraelita lakosokat egyenjogúakká tette a polgári jogok tekintetében az ország keresztény lakosaival, a kongresszus feladata eszközölni, hogy az izraelita hitfelekezet autonóm testületet képezzen, mint a keresztény autonóm egyházak. E cél elérése kezdetben nehéz, de a nehézségeket le fogja küzdeni azon szívósság, mellyel a zsidók hagyományos létükhöz ragaszkodnak. Minden nézeteltérés mellett közös célja a kongresszusnak a zsidó hitfelekezet fennmaradásának biztosítása és összesített erővel a közös haza érdekeinek előmozdítása. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha az izraelita polgárok összessége jelen szétszórtságából rendezett vallásos testületté szervezi magát. A kongresszus feladata: az egyes hitközségek szervezetének megállapítása; ezután – a hitközségek önhatóságának

²⁰ Pesti hitk. levéltára Zsp. III. 362. szám és Venetianer: i. m, 508. l.

²¹ Az 1868 december 10-re összehívott izraelita egyetemes gyűlés naplója. Gyorsírói feljegyzések szerint. Hiteles kiadás. Pest, 1869. – A képviselők elhelyezkedéséről készített tervrajz a Magyar Zsidó Múzeumban van (455/914. leltári sz.) Ugyanott látható egy képviselői igazolvány (838/915. leltári szám.) – Lásd továbbá: Hildesheimer: Ausführlicher Rechenschafts-Bericht, Prag, 1869. Knopfler: Vor dem Kongresse, Kassa, 1868. U. a. A kongresszus után, Sátoraljaújhely, 1869.

tiszteletben tartása mellett – ezek fölött örökös és a kormánnyal érintkező hatóságok megteremtése. A kormány a kongresszust csupán az izraelita vallásterületek külső szervezetének és hatáskörének megállapítására hívta egybe és ezért a hitelvek és vallástanok tanácskozásainak tárgyát nem képezik. A kongresszus további feladata: az izraelita iskolák és iskolai hatóságok rendezése; az iskolai alapnak kezelése és ellenőrzési módjának megállapítása; a jövőben tartandó kongresszusok szervezetének és hatáskörének megállapítása.

A nagy tetszéssel és lelkes éljenzéssel fogadott beszédet befejezván, a miniszter eltávozott a tanácssteremből, mire Holländer Leó korelnök megható szavak kíséretében foglalta el az elnöki széket. „Midőn a korelnöki széket elfoglalom – szolt a zsidóság ősz bajnoka – kötelességemnek ismerem önöknek forró köszönetemet nyilvánítani. El nem titkolhatom, hogy e percben kimondhatatlan öröm és hálaérzet tölti el keblemet. Én egyike vagyok azoknak, akik éltük nagyobb részét arra szánták, hogy hitsorsosaink mostoha polgári viszonyainak jobbra fordultát kieszközöljék. Most, hála Istennek, e tisztelt gyülekezetben szabad állampolgárokhoz szólhatok. Az Isten meg hagyta érnünk azon időt, hol a legvérmesebb óhajaink teljesültek.”

Az egyetemes gyűlés legelső határozata volt, hogy hódoló küldöttséget meneszt a királyhoz, mely a trón előtt fejezi ki a kongresszus háláját és alattvalói ragaszkodását. A Wahrmann Mór alelnök vezetése alatt álló küldöttséget I. Ferenc József király 1868. dec. 23-án fogadta Bécsben, s a hódolat bemutatására így válaszolt: „Kedvesen fogadom a magyar izraeliták hódolatát, annál is inkább, mert meg vagyok győződve, hogy a kongresszus testvéri egyetértésben folytatván tanácskozásait, hitsorsosai javát mozdítja elő. Biztosítsák küldöiket királyi kegyelmemről.”

A december 14-i megnyitó ülést rövid időre meglátogatta gróf Festetich György, a király személye körüli miniszter. Simon József, Rosenberg Izidor, Reichenberger Mátyás és Kohut Sándor korjegyzökké való kijelölése után a képviselők átadták megbízó levelüket. Másnap, december 15-én, kisorsoltak öt ideiglenes osztályt, melyek Mezei Mór, Simon József, Fenyvessy Adolf, Schönberg Ármin és Barnay Ignác referátumai alapján kölcsönösen igazolták a megbízó leveleket.

1868. december 6-án választották meg a tisztikart. Konzervatív oldalról már ezen ülésen megbontották a rendet. A jegyzőkönyv hitelesítése után Grün Izrael előzetes jelentkezés nélkül szólásra emelkedett, de nem a napirenden levő tisztikar választásához szólott, hanem pártprogramot kezdett kifejteni, mire a korelnök nagy zaj között megvonta tőle a szót. Az ezután minden zavar nélkül megejtett választások következő eredménnyel voltak: dr. Hirschler Ignác lett az elnök, Popper Lipót alelnök és Wahrmann Mór másodelnök. Weinberger Adolf, Oblat Jakab, Kohut Sándor, Mezei Mór, Simon József és Rosenberg Izidor lettek a jegyzők.

A megválasztott tisztikar december 17-én foglalta el helyét. Dr. Hirschler Ignác átvevén az elnökséget, azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy hitrokonai azért vannak iránta bizalommal, mert nem egyszer volt alkalmuk a legközelebb lefolyt években

tapasztalni, hogy nézetei az ezen kongresszuson tárgyalandó kérdésekben soha sem közeledtek a szélsőségekhez. Az egyetemes gyűlés oly intézményeket fog életbe léptetni, melyek hagyományos vallásunkhoz való hű ragaszkodás mellett képesek lesznek körünkben a közművelődést terjeszteni. Ő nem a többségnek, hanem a kongresszusnak elnöke és ezért lelkiismeretesen és részrehajlatlanul fog a rend fölött őrködni. Ezután a két alelnök beköszöntő beszéde hangzott el.

A kongresszus technikai ügyeinek elintézése a kellenél több időt vett igénybe. December 18-án egy 15 tagú állandó igazoló-bizottság választotta a képviselői mandátumok végleges igazolására. A bizottság több megpeticionált mandátum tárgyában indított vizsgálatot, de csak egyetlen képviselőnek, a sztropkói Sauber Ábrahámnak megbízó levelét semmisítette meg. December 21-én egy 10 tagú költségvetési bizottság választotta meg, a kongresszus kiadásainak fedezéséről való intézkedésekre. December 22-én kinevezett az elnök egy 7 tagú napló-bizottságot, a tárgyalásokról kiadandó napló felülvizsgálására és egy 20 tagú kérvény-bizottságot a kongresszushoz érkező petíciók, folyamodványok s egyéb beadványok elintézésére.

Az egyetemes gyűlés tanácskozásai különben úgy indultak meg, mint valamely parlamenté, mely életbevágó törvényeket volt hivatva alkotni s a törvényalkotársra szánt idő tetemes részét meddő házszabályvitákba és pártcivakodásokba öli. Így például órák hosszat tartó vita folyt afölött, hogy az ügyrend ezen kifejezése „a közgyűlés határozatai” a már hozott, vagy a majdan hozandó határozatokra vonatkozik-e, vagy sem? Vagy pedig hosszabb vita folyt arról, hogy miután több kongresszusi képviselő csak németül ért, a magyar beszédek németül is mondassanak el vagy sem? Egyébként mindenkinek szabadságában állt akár magyar, akár német nyelven felszólalnia. A legtöbb szónok a magyarul nem értők kedvéért németül beszélt, a jegyzőkönyveket pedig mindkét nyelven szerkesztették. Házzabályul szolgált a kultuszminister által magyar és német nyelven kiadott, 97 szakaszból álló „ideiglenes házi- és ügyrend”.

1868. december 16-tól 1869. január 28-ig tizenhárom ülésen át tartott a végleges megalakulás; e hosszú, többórás üléseknek csak két pozitív eredménye volt. Egyik eredmény volt három bizottság kiküldése, melyeknek feladata javaslatot készíteni a teljes ülések számára: 25–25 tagú bizottság küldetett ki 1. hitközségi szervezeti és az iskolai pénzalap kezdéséről szóló javaslat, 2. iskolaszabályzati javaslat, 3. a jövő kongresszusok képviselőválasztására szóló javaslat elkészítésére. A másik pozitív eredmény volt annak elhatározása, hogy minden képviselő 5 forint napidíjat és 30 forint havi lakáspénzt kap; útiköltséget nem kaptak a képviselők. Az összes kongresszusi költségek 103.400 forintot tettek ki, amit a közalap előlegezett s a képviselőket küldő hitközségek két év alatt tartoztak visszafizetni. Minden képviselő 470 forintjába került egy-egy kerületnek.

Ezen szorosán a kongresszus feladataihoz tartozó ügyek elintézése mellett a végleges megalakulás első 13 ülésén még számos érdekes és kevésbé érdekes eszme meg javaslat került szóba és okozott izgalmat. De ezek semmi összefüggésben nem voltak a kongresszus feladataival és gyakran csak az ellenzék szerepét játszó konzervatív

képviselők (modern parlamenti kifejezéssel élve) obstrukciós jellegű eszközeihez tartoztak, nemritkán csak a bármely párthoz tartozó képviselők szónoki ambícióit elégitették ki.

Az 1868. december 17-i ülésen Rokonstein Lipót szóba hozta a horvát zsidók ügyét és javaslatot tett: 1. a kongresszus hasson oda, hogy Horvát-Szlavónországban érjen véget a zsidók kivételes helyzete, 2. hogy az ottani zsidók már ezen, de mindenesetre a jövő kongresszuson képviselve legyenek. 3. minden határozat és intézmény, mely e kongresszusból keletkezik, rájuk is vonatkozzék. A december 22-i ülésen Rokonstein bőven megindokolta javaslatát. Steinhardt Jakab azonban nem tartotta ezt elfogadhatónak, mert minden beavatkozás csak ártalmára lehet a horvát zsidóknak. A többség Steinhardt ajánlatára „azon biztos reményben, hogy a Horvát- és Slavonországok törvényhozása legelső alkalommal, mihelyt csak törvényalkotásához foghat, a horvát és slavonországi izraelitákat törvényileg a teljes polgári és politikai egyenjogúságban részesíteni fogja”, Rokonstein indítványa fölött napirendre tért.

A december 18-i ülésen 12 konzervatív képviselő írásbeli óvást juttatott az elnökséghez. Ebben előre tiltakoznak a kongresszus által hozandó határozatok ellen, melyek egy oktroyált házszabály által a többségi elven lelapulnak; holott ezen kongresszusnál, melyben két vallási felfogás áll egymással szemben, nem alkalmazható a többségi elv. Hirschler Ignác elnök az ügykezelési rend értelmében a tiltakozást nem bocsátotta tárgyalás alá, de kijelentette, hogy a kongresszuson vallási kérdésekről szó sem lesz, hanem csak iskolai és hitközségi ügyekről.

A december 21-i ülésen Frankl Izrael indítványt tett, találjon a kongresszus módot arra, hogy a többség „ne győzhesse le” a kisebbséget. Friedlieber Albert egy új házszabály kidolgozását kéri a kormány által oktroyált helyébe. Másnap Grün Izrael javasolta, hogy az oktroyált választási szabályzattal megválasztott jelen kongresszus más kérdéssel ne foglalkozzék, hanem csak készítsen választási szabályzatot egy jövőben egybehívandó kongresszus számára.

A december 23-i ülésen tárgyalatott Fenyvessy Adolf ajánlata a már említett 25–25 tagú három bizottság kiküldéséről. E tárgyhöz nem kevesebb, mint nyolc ellen- és pótindítvány adatott be, melyek közül legérdekesebb Steinberger Ábrahám indítványa, hogy mindkét pártból 10-10 tagú külön-külön bizottság választassék, melyek külön-külön pártjavaslatot készítenének, s csak azután választassék az egész kongresszusból egy 21 tagú bizottság, mely a két pártjavaslat alapján készíti el a végleges javaslatot. Beutum Salamon nem látott biztosítékot arra nézve, hogy a kongresszus pártatlan választási szabályzatot fog készíteni, s ezért a december 28-iki ülésen azt ajánlotta, hogy ily szabályzatot készítő bizottság ne is küldessék ki. Ugyanezen ülésen Weisz Kálmán kijelentette, hogy se a miniszter, se az elnökség, nincs hivatva arról dönteni, hogy mi tartozik a vallási kérdések körébe. Azon kérdések, melyek a miniszter megjelölése szerint, mint nem vallási, hanem csak községi és iskolai kérdések a kongresszuson tárgyalásra kerülnek, igenis vallási természetűek. Ezért hívassanak az összes hazai rabbik egy

zsinatba, mely meg fogja állapítani a kongresszus feladatát. Ezen ülésen hangzott el dr. Kohn Sámuel nagy figyelemmel meghallgatott beszéde, melyben kifejti, hogy a kongresszuson vannak különböző felfogása képviselők, de nincsenek pártok.

Hosszúra nyúlt viták után a kongresszus december 29-én elfogadta a Fenyvessy-féle javaslatot a három bizottság kiküldésére. Az iskolai bizottság kérdésével kapcsolatban Pappenheim Kálmán kívánta, hogy a rabbiszemináriummal ne foglalkozzék a kongresszus, mert ez vallási kérdés, ami pedig a tárgyalásokból eleve ki van zárva. A többség nem vallotta ezen nézetet, aminek Wahrmann Mór adott kifejezést, mire a konzervatív kisebbség oly éktelen zajt csapott, hegy Hirschler Ignác elnök kénytelen volt kijelenteni: „Ha az egyik oldalon levő urak azt hiszik, hogy lármával és a szónok megzavarásával valamely igazságot el tudnak fojtani, úgy nagy tévedésben vannak.”

Az elfogadott Fenyvessy-féle javaslat értelmében december 30-án választottak meg a bizottságik tagjai.²² A községügyi bizottság tagjai lettek: Ahronson Löbl (Gyulafehérvár), Barnay Ignác (Pest), Bettelheim Fülöp (Pozsony). Fleischmann Mór (Hidasnémeti), Friedlieber Albert (S.-A.-Ujhely), Holländer Leó (Eperjes), Pappenheim Kálmán (Pozsony), Perls Mayer (Nagykároly), Popper József (Jászberény), Schossberger S. W. (Pest), Taub Gusztáv (Szekcső), Wallfisch Pál (Arad), Eisenstädter Ignác (Temesvár), Gersli Mór (Nyitra), Horovitz Sámuel (Marosvásárhely), Krausz Zsigmond (Bodroghöz), Schlesinger Illés (Vágújhely), Beutum Salamon (Komárom), Deutsch Sámuel (Pest), Diener Mór (Liptó-Szt.-Miklós), Eisler Manó (Galgóc), Steinfeld Antal (Debrecen), Steinhardt Jakab (Arad), Lichtenberg Mór (Szeged), Fischer János (Pápa).

Az iskolaügyi bizottság tagjai lettek: Berger Ferenc (Csongrád), Hollitscher Fülöp (Pest), Kohn Sámuel (Pest), Lemberger Henrik (Baja), Liebermann Kálmán (Torna), Löwy József (Kanizsa), Pollák Henrik (Pest), Reich Ignác (Temes-Mehala), Ullmann Dávid (Lakompak), Ungár Samu (Homonna), Weisse József (Vágújhely), Wolf Márk (Óbecse), Zipser Mayer (Rohonc), Frankl Izrael (Zsámbokrét), Grün Izrael (Kolozsvár), Hochmuth Ábrahám (Veszprém), Kohn Náthán (Zólyom), Landesberg I. Áron (Nagyvárad), Reich Koppel (Tapolcsán), Elsass Manó (Érsekújvár), Schapringner Joachim (Pécs), Deutsch Henrik (Pest), Hildesheimer Izrael (Kismarton), Fischmann Ferdinánd (Pozsony), Graber Miksa (Turócmegye).

A választási szabály és házirend kidolgozására leküldött bizottság tagjai lettek: Basch Lőrinc (Nagybecskerek), Deutsch Adolf (Nagy-Szt.-Miklós), Elfer Adolf (Hont megye), Fischer Lajos (Kolozsvár), Fischer Mór (Pozsony-Szt.-János), Kadelburg Manó (Versec), Kirtz Jónás (Késmárk), König Károly (Győr), Mandl Ede (Nyírbátor), Mezei Mór (Pest), Oblat Jakab (Tata), Rosenberg Izidor (Szeged), Ullmann Károly (Pest), Fenyvessy Adolf (Zalaegerszeg), Hirsch Márk (Óbuda), Österreicher Mózes (Bereg-Rákos), Schwarcz István (Eger), Schweiger Márton (Kecskemét), Steiner Izidor (Kalocsa), Schlesinger Illés (Vágújhely), Frankl Löbl (Nagyvárad), Widder Izsák

²² A nyert szavazatok nagysága szerinti sorrendet követjük.

(Máramarossziget), Hofmeister Illés (Félegyháza), Reichenberger Mátyás (Szamosújvár), Horovitz Sámuel (Marosvásárhely).

Az 1869. január 1-én tartott zárt ülésen és folytatólag a január 5-én tartott nyilvános ülésen tárgyalta a kongresszus Mittelman Lipót indítványát, tétetnék illetékes helyen lépés az iránt, hogy a hetivásárok szombatról valamely más napra helyeztessenek át. A kongresszus kimondotta, hogy nem illetékes ezen ügyben közbenjárni. Stern Albert javasolta a zsidók statisztikájának összeállítását, amit a kongresszus a választási bizottságra bízott. Beutum Salamon indítványozta, hogy miután az erdélyi zsidók nem vettek részt az iskola-alap befizetésében, s mégis részük lesz ez alap alkotásaiban, utólag járuljanak az alaphoz. A kongresszus felkérte az elnökséget, hogy erre nézve kérje ki a kormány véleményét. A kultuszminister 1869. február 11-én kelt leiratában közli a kongresszus elnökével a király azon elhatározását, hogy az iskolai alaphoz az erdélyi zsidók is részesíttessenek gyámolításban. Reichenberger Mátyás az erdélyi országos rabbiság eltörlését kívánja. (Friedmann Ábrahám erdélyi főrabbinak 1879-ben bekövetkezett halálával szűnt meg e méltóság.)

1869. január 5-ig tizenkét ülést tartott a kongresszus és amint látjuk, vajmi keveset alkothatt és intézett el a tulajdonképp kitűzött feladataiból. A nyilvános ülésekben kétheti szünet állott be, mert a megyeház termét át kellett engedni gazdájának, a Pest megyei közgyűlésnek. Ezen két hét alatt a kiküldött három bizottság elkészült javaslataival. Két hét elmúltával a január 21-én tartott ülésen ismét csak adminisztratív ügyekkel telt el az idő: az igazoló és a költségvetési bizottságok tettek jelentéseket. Így folyt le az első 13 ülés.

4. A HITKÖZSÉGI SZERVEZET TÁRGYALÁSA

Az egyetemes gyűlés hosszadalmassá vált megalakulása és lassú menetű előmunkálatainak elvégzése után 1869. január 28-án kezdte meg érdemleges tárgyalásait, melyek húsz nyilvános ülést vettek igénybe s február 23-ig, a kongresszus bezárásáig tartottak.

A január 28-i ülésen Popper József, a községügy tárgyában kiküldött bizottság előadója jelentést tett a bizottság által kidolgozott javaslatról, melyet tárgyalás végett a kongresszus összülése elé terjesztett. Az előadó ismertetése szerint a bizottság tervezet készítette a magyar és erdélyországi izraelita hitközségek szervezetéről. Iparkodott mindkét irány követelményeinek eleget tenni, ez azonban nem sikerült és a benyújtott tervezet nem is tekinthető az egész bizottság, hanem csak a bizottság többsége javaslatának. A tervezet egyrészt az ősök hitéhez való rendületlen hűségben gyökerezik, másrészt éppen a felekezet érdekében tekintetbe vette, mint minden más egyenjogúsított felekezet, a modern jogállam változott viszonyait. A hithűség elvénél fogva a tervezet nem foglal magában egyetlen oly javaslatot sem, mely meg ne egyeznék a vallás tanaival és csak oly intézményeket javasol, melyek a fennállókhöz csatlakozva, a felekezet jólétét és

tekintélyét növelik. A tervezet arra törekedett, hogy minden centralizáció, minden gyámkodás elkerülésével a teljes autonómiát juttassa érvényre, ami megfelel a zsidó hitközségek egész múltjának is. Elkerülhetetlen egy országos elnökség szervezése, melynek azonban egyedüli feladata, hogy az összesség határozatait végrehajtsa és közvetítse a felekezet és a kormány közti érintkezést. Ha a zsidók nem alkotnának ily közeget, a kormány volna kénytelen vele, annyira szükséges; de ezen országos elnökség hatásköre szűkre van szabva és lehetetlenné van téve, hogy hivatásával centralisztikus céllal vissza tudjon élni. A bizottság óvakodott oly intézményt alkotni, melybe a hierarchia belopódzhatnék, miután a hierarchikus intézmény a zsidóságtól teljesen idegen fogalom. A rabbinak a tervezet méltó helyet juttat a hitközségben, de viszont lehetetlenné teszi a rabbik esetleges túlkapasait, amelyek a hitközségek nyugalmát és békéjét sokszor megzavarják. A bizottság továbbá javaslatot készített az iskolaalap hova fordításáról; bizonyos átmeneti intézkedésekről addig is, amíg a kongresszus határozatai életbe léphetnek; a temetőkről és temetkezésekről, és végül elkészített egy hitközségi mintaalapszabályt.

Popper József előadó szavait a többség nagy tetszéssel fogadta, nem úgy a kisebbség, mely főleg ott zajongott, hol az előadó a rabbik esetleges túlkapasainak ellensúlyozását említette. Viharos és heves viták után a községi bizottság javaslatának tárgyalása február 3-ra tüzetett ki. Krausz Zsigmond február 1-én a bizottság kisebbségének külön javaslatát nyújtotta be jelentés kíséretében. A kisebbség – Krausz szerint – nem szívesen él a különvélemény benyújtásának jogával, mert ez által hittestvérekkel kerül szembe, de mégis meg kell tennie vallási meggyőződése folytán. Hol a vallási meggyőződés szólal meg, ott el kell hallgatnia a szívnek és minden más emberi érzelmenek. A kisebbségi javaslat alapgondolata: a hitközségek vallási, gazdasági és jogi autonómiája. Teljes autonómiát kell adni, amely nem válik illuzórikussá egyházi méltóságok alkotása által, melyeket a szétszórtságban (diaspora) élő zsidóság sohasem ismert és most sem kíván. Az országos elnökség ellenkezik az autonómia fogalmával. A hitközségek kebeléből választandó megyei hatóságok elegendők arra, hogy azok segítségével a kormány főfelügyeleti jogát gyakorolja a hitközségek fölött. Az ősök vallása azon médium, mely a zsidóságot összetartja és valamely tudós rabbi székhelye azon központ, mely felé a zsidó tekintete irányul. Más centralizációt nem ismer a zsidóság. Az összes zsidó intézmények kell, hogy azon szellemtől legyenek áthatva, melyet a Biblia, a Talmud és a Sulchan Áruach tanít. Minden ellenkező kijelentés dacára mégiscsak vallási kérdés még a hitközségek adminisztrációja is, és ezért ebben nem dönthet a többség, hanem csak a tekintély.

Így feküdt a kongresszus asztalán a két javaslat. Mindkettő hangoztatja az ősök hitéhez való rendületlen ragaszkodást; de a kisebbségi javaslat még pontosan körül is írja, hogy az ősök hite a vallás azon formája, mely a Biblián, Talmudon és Sulchan Áruchon alapszik. Mindkét javaslat hangoztatja, hogy a hitközségi szervezet alapja a teljes autonómia és mégis mindkettő javaslatba hoz felettes hatóságokat: a többségi javaslat az országos elnökséget, a kisebbségi javaslat a megyei hatóságokat. De nem kerülheti el

figyelmünket, hogy bár a kisebbségi javaslat előadója ily kijelentést tett: „Előre kell hangoztatnom, hogy a tervezet kidolgozásánál azon hő óhaj hatott át bennünket, hogy jövőre is egy hitfelekezetet alkossunk, anélkül, hogy az illető vallási szükségletek kielégítésében bármiképp gátolva legyünk” – mégis már jó előre bejelentette tervezetének mintegy csálhatatlanságát és egyedül helyes voltát, midőn így nyilatkozott: „Itt nem szabad a többségnek, hanem csak a tekintélynek döntenie; itt nem szabad a szavazatokat megszámlálni, hanem csak mérlegelni.”

Eisler Manó képviselő a maga részéről nem tartotta megfelelőnek se a bizottsági többség, se a bizottsági kisebbség tervezetét és ezért egy külön tervezetet nyújtott be, mely azonban a kongresszusi elnök szavai szerint „nincs oly toilette-ben, hogy a kongresszus elaborátumaképp jelenhetne meg.” Eisler különben oly viselkedést tanúsított a tárgyalások során, hogy az elnök őt egy ízben nyílt ülésen „a gyűlés rémének” nevezte.

Megindult az általános vita, mely három ülést (február 3., 4. és 5) vett igénybe és dramatikus jeleneteknek sem volt híján. Február 3-án, még az általános vita megkezdése előtt 88 konzervatív képviselő a maguk és választóik lelkiismeretének megnyugtatóására a következő sürgős indítványt nyújtotta be: „Határozza el a kongresszus, hogy nem fog tárgyalásba és tanácskozásba bocsátkozni oly hitközségi és iskolai tervezet fölött, melyből nem tűnik ki azon határozott elv, hogy csak a Biblia és a Talmud törvényei – amint azok a Sulchan Áruchban kodifikálva vannak – szolgálnak kizárólagos alapul.” Hirschler Ignác elnök erre kijelentette, hogy az összes hazai hitközségek a tradicionális, rabbinikus-mózesi hitvallás alapján állanak és már csak ezért is felesleges a 88 képviselő indítványa fölött határozatot hozni. De meg nem is hivatott a kongresszus vallási kérdésben, minő ezen indítvány is, határozni. Különben az elnökség órködni fog, hogy ha a benyújtott elaborátumokban valami vallásellenes találatnák, azonnal küszöböltessék az ki.

A többségi és kisebbségi javaslat előadóinak rövid beszéde után Eisler Manó hosszasan ismertette és elfogadásra ajánlotta a maga külön javaslatát. Szükségesnek tartotta ennek benyújtását, mert se a többségi, se a kisebbségi javaslat nem domborítja ki eléggé a hitközségek vallásos jellegét és igaz autonómiáját. De az ő javaslata sem kerülhette el a községkerületek szervezését, melyeknek élén fizetéses hivatalnokok – a kerületi jegyzők – állának. Eisler szerint csak a kizárólag hivatalának élő, fizetéses közeg vezetheti pontosan a reá bízott ügyeket.

Weisz M. A. kezdte meg az általános vitát, kölcsönös engedékenységre és békére szólítva fel a két pártot. Grün Izrael nem fogadja el a többségi javaslatot, mert „az egészből hiányzik a zsidó hit szelleme”, a rabbikat alárendelt, lealázó állásra helyezi és mert egy központi uralom alá törekszik hajtani az egész hazai zsidóságot. Mezei Mór elfogadja a javaslatot, mert a felekezet egységét és autonómiáját látja benne biztosítva. Megmagyarázza, hogy kétféle autonómia van: egyik az államhatalom gyámkodásával szemben; másik a felekezet kebelében keletkező centralizációval szemben. Az államhatalommal szemben teljes autonómiát biztosít a javaslat. De viszont az egyes hitközségek autonómiájának az összességgel szemben határa is van, mert ha minden

hitközség a saját ügyében függetlenül határozhat is, tehát autonóm – nem határozhat önkényesen az összességet érdeklő ügyekben. Ezért szükséges az országos elnökség. A felekezet egysége azáltal van biztosítva, hogy minden hitközségben egymás mellett meghonosítható a különböző vallási felfogásnak istentisztelete is, minden hitközségben a kisebbségnek is joga van vallási meggyőződésének megfelelő intézményekre. Weinberger Albert a benyújtott javaslatok közül egyet sem fogad el, mert nem biztosítja se a lelkiismereti szabadságot, se a hitközségek autonómiáját.

Steinhardt Jakab volt a következő szónok. Az aradi rabbi beszéde alatt kitört a vihar. Azon váddal illették a többségi javaslatot, hogy letért vallásunk törvényeinek útjáról. Már a kongresszus előtt azzal agitáltak ellene, hogy vallásba ütköző határozatokat fog hozni; azért kellett már eddig is annyiszor hangoztatni, hogy a kongresszus vallási kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozik. És éppen azok, kik kezdettől fogva hangoztatták abbéli aggodalmukat, hogy a kongresszus vallási kérdésekben is akar majd dönteni, a 88 aláírással ellátott beadványukban confessio fideit követelnek, hogy a kongresszus tegyen előre hitvallomást vallásos felfogásáról. Mint rabbi és mint zsidó tiltakozik azon feltevés ellen, hogy részt venne oly tanácskozásban, mely csak egy hajszálnyira is letért volna a vallás alaptörvényeiről. Húsz év óta nem keletkezett hazánkban oly reformközség, mely vallásunknak csak egyetlen alaptörvényét is megtagadta volna. A haladó hitközségek csupán az istentiszteleti főimákat javították meg. A többségi javaslat is csak istentiszteleti javításoknak enged teret. A haladás hívei közül senki sem utazta be az országot, hogy propagandát csináljon, senki sem adott ki iratkákat a közönség felizgatására. (Célzás Reb Hillelre és irataira.) Nem a haladáshoz tartó rabbik mondták bálványok templomának izraelita hitközségek imaházát. A haladó részről nem fordult elő olyasmi, mit a Talmud oly ember képében ad elő, ki egy vízbe fülő gyermeket látván, azt mondja: nem menthetem addig meg, míg le nem vettem a teflint és a gyermek ezalatt vízbe fül. . .

A konzervatív képviselők Steinhardt e szavaira fenyegető lármába törtek ki. „Ezt nem tűrhetjük. Hol így beszélnek, ott zsidó nem maradhat” kiáltották, s egy részük zajosan tiltakozva hagyta el a tanácskozási termet. Steinhardt azonban nem jött zavarba és folytatta kemény szavait, erős bírálat alá véve a kisebbségi javaslatot, mely annak kimondását kívánja, hogy a zsidó hitközség a Sulchan Áruchon alapul. Ennek kimondása nem tartozik a kongresszus hatáskörébe, mert ez már nem adminisztratív, hanem vallási kérdés. Különben is a haladó zsidóság célja az istentiszteleti formák megnevesítése által az ifjúságot megmenteni vallásunk számára.

Steinhardt szenvedélyes beszéde után azon ülésen még több képviselő szólalt fel úgy a többségi javaslat mellett, mint ellene. Fischer Mór óhajtja, hogy sikerüljön egymás békés megértése. Diener Mór feltétlenül elfogadja a többségi javaslatot, már csak azért is, mert éppen a konzervatívokra való tekintetből nagyon is mérsékelve jutnak abban kifejezésre a haladók kívánalmai. A konzervatív Wolf Márk nem hagy fel a reménnyel, hogy a mai izgalmak dacára is létre fog jönni a pártok közti egyetértés. Grün Salamon a többségi javaslat mellett szólalt fel. Leopold Sándor is elfogadja a többségi javaslatot: a kisebbségi javaslatról az a véleménye, hogy ami jó benne, az nem új és ami új benne, az

nem jó. Tenczer Pál a többségi javaslat mellett van, mert biztosítja az autonómiát, a lelkiismereti szabadságot és a zsidóság egységét. Deutsch Adolf általánosságban helyesnek tartja a többségi javaslatot, bár egyes részleteit nem tudja helyeselni. Főleg azt helyteleníti, hogy minden zsidó tartozik lakóhelye hitközségéhez csatlakozni. Szerinte ez ellenkezik a lelkiismereti szabadsággal és csak az legyen hitközségi tag, ki önként akar az lenni. Friedlieber Albert szerint a hitközségi ügyek rendezése minden ellenkező kijelentés dacára vallási kérdés, mellyel azonban jogosult a kongresszus foglalkozni. A többségi javaslatot nem fogadja el, mert nem biztosítja eléggé az autonómiát, főleg az országos elnökség alkotása által. Tagadhatatlan, hogy két vallási párt van az országban és az országos elnök, bármely párthoz tartozzék is, a másik pártot esetleg elnyomhatja. A kisebbségi javaslatot sem fogadja el, hanem azt ajánlja, hogy a két javaslatból készítsenek egy harmadik, de az országos elnökség gondolatának elhagyásával. Cohné József elfogadja a többségi javaslatot; egyben azon kívánságát fejezi ki, hogy a kultuszminisztériumban legyen egy külön zsidóügyi referens (amit különben a pápai hitközség a pestihez intézett átiratában már 1860-ban hangoztatott.)

Február 4-e, az általános vita második napja, csendesesen indult meg. Hildesheimer Izrael hosszabb előadásban fejt ki, hogy miért nem fogadhatja el a többségi javaslatot. Szerinte igenis ki kell mondani, hogy a hitközség a Sulchan Áruach alapján áll, mert mindaz, amit a mózesi Tórából dedukció útján a későbbi kor bölcsei tanítottak, az már eleve hozzá tartozott a Tórához. A kismartoni „újorthodox” rabbi egyébként meglehetősen gunnyal bírálta a többségi javaslat mellett elhangzott beszédeket. Reisz Herman, ki a többségi javaslat mellett nyilatkozott, arra figyelmeztette a kongresszust, hogy az emancipáció nem azonos a recepcióval, vagyis hogy a zsidó polgárok egyenjogúsítása még nem hozta magával a zsidó vallás egyenjogúságát is. Horovitz Sámuel (marosvásárhelyi) a javaslat ellen van, Hofmeister Benjámint elfogadja azt. Közös ügyek elintézésénél a centralizációnak, ha még oly csekély árnyalata is, el nem kerülhető. A kisebbségi javaslatot már annak hierarchikus törekvései folytán sem fogadhatja el. Schlesinger Fülöp megállapítja, hogy hazánkban csak egy zsidóság van, a mózesi rabbinikus alapon álló zsidóság és azért helyén is van annak kifejezése, hogy a hitközség a Sulchan Áruach alapján létesül. A többségi javaslat ezt nem teszi, minél fogva azt nem fogadhatja el.

Holländer Leó a többségi javaslat mellett emel szót. Ezen javaslat vallási tekintetben semmi változtatást nem fejez ki, s éppen azért a konzervatív párt is elfogadhatná. A konzervatívok azonban csak áskálódni akarnak a haladók ellen. Az abszolútizmus idején egyszerűen azt hitték el a bécsi kormánnyal, hogy csak a konzervatív zsidók hű alattvalók, a haladó zsidók pedig rebellesek. Majd egy zsidó Amiens-i Péter (Reb Hillel) dúlta fel a kedélyeket és vitt a hírhedt nagymihályi peszák-bét-dinre. Azután megalakult a „Hitör Egylet”, mely pénzbeli hozzájárulást kíván tagjaitól, mintha pénzzel lehetne a vallást megmenteni. A mi konzervatívjainknak, kik külföldi befolyás alatt állanak, meg van az arcátlanságuk („Arroganz”) azt állítani, hogy csak nekik szent az ősök vallása.

Holländernek már egész beszéde felizgatta a konzervatív pártot, nem parlamentáris támadása pedig felbontotta a rendet, melyet az elnök csak nehezen tudott ismét helyreállítani. A kedélyek azonban izgatottak maradtak az egész ülés alatt és a következő szónokok csak nagy zajban tudtak beszélni. Kirtz Jónás nyíltan panaszt emel Holländer támadása miatt, mely az egész konzervatív oldalt felizgatta; a többségi javaslatot elveti, Tauszig Lipót azonban ezt elfogadja. Steinberger Ábrahám visszautasítja Holländer sértegetését és a kisebbségi javaslatot ajánlja elfogadásra. Zipser Mayer történeti alapon bizonyítja, hogy a zsidó vallás lényegéhez tartozik a korszerű haladás. A zsidó vallásnak meg van az a képessége, hogy minden időben kiveti magából a korszerűtlent és felveszi magába a korszerűt. Ezen alapszik a zsidó vallás haladó voltának lényege. A többségi javaslat a haladás szellemében készült és ezért azt elfogadja. Frankl Löbl konzervatív álláspontjánál fogva a többségi javaslatot elveti. Kohut Sándor a többségi javaslatot fogadja el. A konzervatív párt azt állítja, hogy a többségi javaslat a rabbinak nem adja meg a hitközségben őt megillető pozíciót, mit szerintük az ő javaslatuk megtesz. Holott éppen a kisebbségi javaslatnak van egy pontja, mely szerint 3 rabbi ítélete alapján bármely hitközség rabbija hivatalából elbocsátható. Ily módon akármelyik érdemes öreg rabbi elküldhető állásából. A többségi javaslat a hitközség adminisztrációjának és a rabbiságnak egységes összetartozását tartja szem előtt és már ezért is elfogadja azt.

Február 5-e volt az általános vita harmadik és utolsó napja. Több képviselő a fásasztó vita bezárását kérte, de a házirend értelmében meg kellett hallgatni minden szólásra jelentkezőt. Morgenstern Mihály hosszadalmasan megindokolja, hogy a többségi javaslatot azért fogadja el, mert az a haladás előmozdítója; de a kisebbségi javaslat, mint értékes anyag, jól felhasználható a részletes vitánál. Weisse József közvetítőleg lép fel. Elfogadja a többségi javaslatot általánosságban, de csak azon feltétel mellett, ha a részletes vitánál a kisebbségi javaslat és az Eisler-féle külön javaslat pontról- pontra tekintetbe fog vétetni.

A vita további folytatását egy időre megakasztották a következő események. Holländer Leó sajnálatát fejezte ki az előző ülésen általa használt kifejezésért, mellyel nem volt szándékában bárkit is megsérteni. Ezzel azonban még nem volt elintézve az előző napi sajnálatos eset. Hirschler Ignác elnök ugyanis felolvastatja 48 konzervatív képviselő levelét, melyben kijelentik a levél küldői, hogy miután az előző üléseken nemcsak nem mondatott ki, hogy a hitközségi szabályzatnak a Sulchan Áruch az alapja, hanem még úgy a vallás, mint ők személyükben is sértegetéseknek voltak kitéve: a további tanácskozásokban egyelőre részt nem vehetnek, s már előre tiltakoznak a kongresszus által esetleg hozandó határozatok ellen. A levél felolvasása után kijelentette a kongresszus elnöke, hogy a Sulchan Áruch kérdését azon gyakran említett okból nem lehetett tárgyalni, mert a kongresszus vallási kérdésekkel egyáltalán nincs hivatva foglalkozni. A levél azon állítását, hogy a vallás nyilvánosan megsértetett volna, kénytelen azon kemény szóval illetni, hogy az hazugság. A levél aláírói bejelentik, hogy egyelőre távol maradnak a tanácskozásoktól. Tehát nem mondtak le mandátumukról és ezért az elnökség olybá veszi bejelentésüket, mintha szabadságot kértek volna. Különben sem

alkalmasak a tanácskozásban való részvételre, mert a nekik nem tetsző nézeteket csak egy pillanatig sem képesek meghallgatni. Ami végül a hozandó határozatok elleni tiltakozásukat illeti, az házszabályellenes és tudomásul nem vehető.

Ezen incidens után áttértek az általános vita folytatására. Hochmuth Ábrahám megállapítja, hogy lelkiismereti szabadság, jó iskolák és a hitközségek ügyeinek rendezése azon kívánalmak, melyekben a kongresszus mindkét pártja megegyezik. A haladó zsidóság rendezett istentiszteletet is kíván, melyet a kisebbségi javaslat is lehetővé tesz azáltal, hogy megengedi a különféle istentiszteleti formát egy hitközség kebelében. Még sem fogadja el a kisebbségi javaslatot, mert ez a Sulchan Áruhot kívánja alapul kimondani. A kongresszus azonban egyrészt nem hivatott vallási szabályokkal foglalkozni, de másrészt nem is kell ilyesmivel foglalkoznia, mert természetes, hogy a zsidó hitközségek mózesi-talmudi alapon állanak. Nem akarunk reformokat, csak kultúrát és civilizációt. Kéri a kisebbséget, vonja vissza javaslatát, s akkor a többség a részletes vitánál méltányos engedményekre lesz hajlandó.

Hochmuthnak meg kellett egy időre szakítania érdekes beszédét, mert az elnökség újabb levelet kapott, melyet 22 mérsékeltebb konzervatív képviselő nyújtott át. Bejelentik a levél aláírói, hogy addig nem vehetnek részt a tanácskozásokban, míg Holländer sértegetése miatt elégtételt nem kapnak. Hirschler Ignác elnök a terembe kérte a 22 képviselőt és kölcsönös kimagyarázások után az ügyet elintéztnek tekintették.

A nagyon is hosszúra nyúlt általános vita már nyugtalanná és türelmetlenné tette a kongresszusi képviselőket. Ezért többen, kik szólásra jelentkeztek, elálltak a szótól; újabb szempontok már nem is igen voltak felhozhatók. Diamant Mór, a konzervatív párt utolsó szónoka, röviden megokolta, hogy miért nem fogadja el a többségi javaslatot. A javaslatot elfogadásra ajánlották ugyancsak rövid beszéd kíséretében: Kohn Sámuel, ki szerint legpraktikusabb beszéd a „szavazzunk”, Schönberg Hermann, Beutum Salamon, Elsass Manó, Sugár Dávid, Hirsch Márk, ki csak általánosságban fogadta el a többségi javaslatot, melyet a részletes vita számára önállóan átdolgozott, Rokonstein Lipót, Sternthal Adolf, Popper Fülöp és Stern Albert.

Ezzel ki volt merítve a hosszú vita, melynek során 43 kongresszusi képviselő szólalt fel, még pedig 29 képviselő a többségi javaslat mellett és 14 képviselő ellene. Krausz Zsigmond, mint a kisebbségi javaslat előadója, rövid zárószóval élt. Eisler Manó, a különjavaslat benyújtója, hosszabb beszédben élt a záró szó jogával és ajánlotta, hogy mind a három javaslatot fogadják el a részletes vita alapjául, hogy lehetségessé váljék mind a háromból kiválasztani a hasznosat és így alkotni egy közös, jó hitközségi szabályzatot. Popper József, a többségi előadó, ajánlotta végül javaslatát elfogadásra. Zárószavában kijelentette, hogy mindaddig, míg a zsidó vallás nincs törvényesen recipiálva; nincs igazi autonómiánk.

Ezután szavazásra került a sor. A 220 képviselő közül csak 116 volt jelen, vagyis a megválasztott képviselőknek alig több a felénél. A megjelent képviselőknek azonban nagy

többsége – 103 – elfogadta a többségi javaslatot a részletes vita alapjául és csak 12 képviselő nem fogadta azt el; 1 képviselő tartózkodott a szavazástól.

1869. február 8-án kezdődött a hitközségi szervezeti javaslat részletes vitája, mely február 16-ig tartott és nyolc ülést vett igénybe. A részletes vita során semmi új eszme nem merült fel; számtalan, jobbára stílusos módosítási javaslat tétetett, bár a többségi javaslat némely szakasza alapos változtatáson ment át. Az első szakasz végleges megállapítása egy teljes ülést vett igénybe. A többségi javaslat eredeti szövegezése így hangzott: „Az egyhelyben lakó izraelitáknak egyesülése a célból, hogy vallásbeli szükségleteiket a megkívántató egyházi, tan- és jótékonyági intézetek, valamint a szükséges hivatal személyek által kielégítsék – képezi az izraelita hitközséget.” A konzervatív képviselők iparkodtak megszavaztatni a kisebbségi szövegezést, mely (a német eredeti fordítása szerint) így hangzik: „A Sulchán Áruhban kodifikált mózesi-rabbinikus hittételek és törvények vallói képezik Magyar- és Erdélyország izraelita közösségét.” Több haladó párti képviselő, elsősorban dr. Kohn Sámuel és Hirsch Márk javasolta, hogy tekintettel a tényleges állapotokra, az első szakasz szövegezése tüntesse fel, hogy a vallási és rituális intézmények mózesi-rabbinikus alapon állanak. A többség azonban elvetette az eredeti szövegezést, nem fogadta el se a kisebbségi javaslat szövegezését, se a Kohn-féle módosítást, hanem Fenyvessy Adolf szövegezését fogadta el, mely így szól: „A magyar- és erdélyországi izraelita községek kizárólag hitközségek, melyeknek célja a szokásos izraelita istentiszteleti, szertartási, oktatási, s jótékonyági intézeteket kebelükben fenntartani és alkalmas hivatal-személyzetek által vezetetni, s kezeltetni.”

Az első szakasznál tehát nem jutott be a szövegezésbe a Kohn-Hirsch ajánlotta „mózesi-rabbinikus” kifejezés, mely pedig csak a valóságnak felel meg. De belekerült a 42. szakaszba, mely a rabbi teendőiről szól. E szakasz egyik pontja a rabbi feladatává teszi „az egyházi hivatalnokok és sakterek eljárása, valamint az egyházi s rituális intézmények szabályszerű kezelése fölött örködni” s a kongresszus többsége Herrmann Károly javaslatára hoztatta „a mosaico-rabbinikus tan értelmében”.

Fontos elvi jelentőséggel bír a 10. szakasz megváltoztatása. Az eredeti szövegezés szerint, ha valamely hitközségben a tagok egy része a maga számára a meglévőől eltérő istentiszteletet akar életbe léptetni, ezt saját költségén megteheti, de emellett a hitközség minden terhét is köteles viselni. A módosított szövegezés szerint, ha a hitközség többsége változtatta meg az eddig fennállott istentiszteleti rendet, s ezért kívánja a tagok kisebbsége a külön istentiszteleti intézményt, úgy a hitközség köteles ezen kisebbségi intézményt évi segélyben részesíteni. Gyakorlati értéke ezen változtatásnak abban van, hogy ha valamely konzervatív hitközség haladó kisebbsége, vagy valamely haladó hitközség konzervatív kisebbsége külön imaházi egyesületet akar létesíteni, ezt saját költségén megteheti. Ha azonban egy eddig konzervatív hitközség átalakul haladó hitközséggé, vagy az eddig haladó hitközség átalakulna konzervatív hitközséggé – a hitközség a lelkiismereti szabadság elvénél fogva segíeyezni köteles a kisebbség imaházi egyesületét, mely az illető hitközség eredeti istentiszteleti formáját tartja fenn továbbra is.

Nagy jelentőséggel bír még a tervezett „országos elnökség” elvetése, mely centralisztikus színezeténél fogva annyi megtámadatásnak volt kitéve és nem tudott népszerűsége szert tenni a képviselők többségénél. Az eredeti javaslat szerint az összes hitközségek 18 egyházkerületre oszlanának s a 18 kerületi elnök együttesen képeznék az izraelita országos elnökséget. A módosított és így elfogadott szabályzat szerint az összes hitközségek 26 „községkerületre” oszlanak; a kerületi elnökök évenként egyszer gyűlést tartanak Pesten s kebelükből országos irodai elnökül választanak egy tagot.

A véglegesen megállapított, 80 szakaszból álló hitközségi szervezetnek tartalma a következő: A szervezet alapja a hitközség, mely képes a szokásos istentiszteleti, szertartási, oktatási és jótékonyági intézményeket s azoknak vezetésére alkalmas tisztviselő személyzetet fenntartani. Amely hitközség ezen intézményeket fenntartani nem tudja; vagy más fennálló hitközséghez csatlakozik, vagy más községekkel járásközséggé alakul. Minden izraelita köteles azon hitközségbe lépni, melyhez a helységi többi izraelita tartozik. Egy és ugyanazon helységben csak egy izraelita hitközség állhat fenn. Minden hitközség adóképes tagjaira adót róhat ki szükségleteinek fedezése végett, viszont minden hitközségi tag fel van jogosítva a hitközségi intézményeket használni. A hitközséget a képviselőtestület és előljáróság igazgatja, ezek az összes választóképes hitközségi tagok által választatnak. Az előljáróság a képviselőtestülettel együtt képezi a közgyűlést, melynek hatásköréhez tartozik a hivatalnokok megválasztása és szolgálati szabályzatuk megállapítása.

A rabbi az összes választóképes tagok választják s vele szerződésre léphet a hitközség. A rabbi joga és kötelessége felügyelni az istentiszteletre, templomi és alkalmi szónoklatokat tartani, az előljáróság felszólítására s azzal egyetértőleg rendkívüli istentiszteletek szertartási rendjét megállapítani, a Talmud tanulmányozására törekvő ifjakat e tárgyban oktatni, vallási kérdésekre esetleg írásban is megindokolt feleletet adni, a hitközségi hivatalnokok eljárását, valamint az istentiszteleti és rituális intézmények kezelését „a mosaico-rabbinikus tan értelmében” ellenőrizni, esketést, házasság-felbontást, chalice-szertartást végezni, anyakönyveket vezetni, az ifjúság oktatását gondozni. A rabbi hivatalköre csak saját hitközségére terjed és csak a hitközség különös felhatalmazásával képviseli azt kifelé. Az előljáróság és közgyűlés tanácskozásaiban csak akkor vehet részt, de köteles is részt venni, ha arra különösen meghívatik. Rabbi és hitközség közt levő perben a kerületi bíróság dönt; erőszakoskodás esetén úgy a község, mint a rabbi a rendes perútra léphet.

Az összes hitközségek 26 községkerületre oszlanak. Minden 100 hitközségi tag után egy képviselő választatik a kerületbe s a kerületi képviselők saját kebelükből választják a kerületi előljáróságot, mely elnökből, alelnökből és 9 előljáróból áll. A kerületi képviselő hatásköréhez tartozik: a kerület hitközségei és a kormány közt az országos iroda útján közvetíteni, a kerület tan- és jótékonyági intézeteire felügyelni, a kerületben felmerült vitás ügyeket a képviselők közül évenként kisorsolt bíróság útján elintézni.

A 26 községkerületi elnök külön testületet képez, mely évente egyszer összegyűl, hogy ellenőrizze az országos iskolai alapot és az országos egyetemes gyűlés egybehívásáról határozzon. A kerületi elnökök testületé választja meg évenként az országos iroda elnökét, ki Pesten tartozik lakni s ki átveszi és a kerületi elnökökkel közli a kormányrendeleteket. Az országos iroda költségei az izraelita országos iskolai alapból fedeztetnek.

5. A VÁLASZTÁSI SZABÁLYZAT ÉS AZ ISKOLAÜGYI JAVASLATOK TÁRGYALÁSA

A hitközségek szervezetének tárgyalása volt a kongresszusnak legélenkebb mozzanata. Tartalmas beszédek hangzottak el, a nézetek összetűztek, a szenvedélyek fellángoltak és elkészült az első föladat, melyre az egyetemes gyűlés egybehívott. Ami ezután következett, az már parlamentárisan rendes tárgyalás és zavartalan alkotás volt, főleg mivel a konzervatív képviselők túlzó csoportja távol marad az ülésektől.

1869. február 17-én került a sor a választási szabályzat tárgyalására. A kongresszus előtt csak egy javaslat feküdt, melyet a kiküldött huszonötös bizottság készített el. A bizottság elnöke volt Hirsch Márk, alelnöke Mandl Ede, jegyzői voltak Fenyvessy Adolf és Rosenberg Izidor. A bizottság előadója, Mezei Mór az egész bizottság nevében terjesztette be a javaslatot, miután kisebbségi külön javaslat nem volt. A választási szabályzat főelvei: A jövőre egybehívandó kongresszus csak 80-90 tagból álljon; az egész ország ugyanannyi választókerületre osztandó és minden kerület 1-1 képviselőt küld a kongresszusba. A képviselők közvetve választatnak, vagyis minden izraelita lakos szavazati joggal bír azon választó férfiak kijelölésére, kik az egyetemes gyűlés tagjait megválasztják. Ha 80-90 képviselő küldetik a kongresszusba, úgy átlag 5000 lélekre jut 1-1 képviselő. A bizottság tudatában volt annak, hogy a közvetlen választás jobban felel meg a liberalizmus elvének, de a zsidók sajátos helyi viszonyainál fogva, miután sok vidéken nagyon is szétszórtan laknak, elkérülhetetlen volt a közvetett (indirekt) választás megállapítása.

Az általános vitában több képviselő vett részt, de maga a tárgy oly természetű volt, hogy számbavehető ellenzékeskedés se a bizottságban, se az összülésen ki nem fejlődött. Cohné József elfogadásra ajánlotta a javaslatot, Friedlieber Albert nem fogadta el, mert nagyon bonyolódott és nem szabadelvű. Hochmuth Ábrahám is úgy találja, hogy a javaslat bonyolódott és nem szabadelvű, sőt attól lehet tartani, hogy a megvesztegetésnek tág tere nyílik majd, mert 20-25 választó férfiú könnyebben vesztegethető meg, mint a választók ezrei. Mindamellett elfogadja a javaslatot, mert belátja, hogy elkerülhetetlen az indirekt választás. Diamant Mór is elfogadja a javaslatot, bár a konzervatív képviselők sorából való. Egyáltalán a választási javaslatot, mert éppen nem mondható liberálisnak, minden hozzászóló képviselő megbírálta, de a legtöbbször – bármely pártárnalathoz tartozott is – a részletes vita alapjául elfogadja, így Hirsch Márk, Hildesheimer Izrael, Stern Albert és még Eisler Manó is, kiről tudjuk, hogy a községi szervezet kérdésében külön javaslatot

dolgozott ki. Landesberg I. Áron volt az általános vita utolsó szónoka, ki azonban nem fogadta el a javaslatot.

A rövid általános vita során 8 képviselő elfogadásra ajánlotta, 2 elvetette a javaslatot. Az erre következő szavazásnál a kongresszus nagy többséggel általánosságban elfogadta a választási szabályzatot és nyomban hozzáfogott a részletes tárgyaláshoz, melyet a következő, február 18-i ülésen folytatott és be is fejezett. A részletes vitában a haladó és konzervatív képviselők egyaránt élénk részt vettek, több módosítási javaslat el is fogadtatott, de maga az alapelv, az indirekt választási mód, változatlan maradt.

A kongresszus humorához tartozó epizódot jegyzünk itt fel. A részletes vitánál Frankl Izrael egy jelentéktelen módosítványt hosszasan kezdett indokolni, mire a már kifáradt többség „el áll” kiáltással adott kifejezést türelmetlenségének. Frankl erre szellemesen szólott. A magyar és héber nyelv rokonsága annyira igaz, hogy még az önöknek úgy tetsző „el áll” is megtalálható Hósea prófétában, mondván: „el ál jikrouhu, jáchád lau jeraumém”, vagyis „el áll kiáltják mindannyian s nem engedik, hogy a szóló kifejtse nézeteit”. (Természetes, hogy a prófétai versnek, Hósea 11. fejezet 7. más a jelentése.)

A választási szabályzat letárgyalása és elfogadása után hátra volt még a kongresszus harmadik főtárgyának, az iskolai szabályzatnak tárgyalása. Mielőtt erre áttérhetek volna a február 19-i ülést különböző adminisztratív jellegű ügyek elintézésére kellett szólni. Másnap, február 20-án került a sor az iskolai bizottság jelentésére. Megjegyzendő, hogy a kongresszus most már annyira sietett munkáját befejezni, hogy éjjeli üléseket tartott. A február 20-a szombati napra esett és az ülés esti fél 7 órától éjjeli utáni fél 1 óráig tartott. Hollitscher Fülöp előadó rövid beszédben tett jelentést a bizottság másfél hónapig tartott munkálatairól. Bár a tanügyi kérdések oly természetűek, hogy azok gyakran érintették a vallási kérdések területét, mégis meg volt az egyetértés a bizottság minden pártállású tagjai között. Deutsch Henrik előadó jelentést tett a népiskolákról és a Talmud-Tóra iskolákra vonatkozó javaslatról. Az általános népnevelés, de főleg a vallásos nevelés szempontjából elengedhetetlenül szükséges, hogy a hitközségek felekezeti iskolákat tartsanak fenn. Éppen ezért kedvez az országos népiskolai törvény is, mely különben a közös iskola állapotán áll, a felekezeti iskoláknak. Amely hitközség nem képes felekezeti iskolát fenntartani, az köteles hittani iskoláról gondoskodni. A zsidó ifjúság vallásos nevelése szempontjából szabályozni kell a középiskolai hitoktatást is, megfelelő tanerők és megfelelő tananyag megállapítása által. A középiskola minden tanulója köteles hittani tananyagnál bővebb tudás szerezhető a középiskolákkal párhuzamosan felállítandó Talmud-Tóra iskolákban. Ezen iskolák egyúttal előkészítők lehetnek a zsidó tanítóképző és a rabbiképző intézet számára.

Dr. Kohn Sámuel előadó jelentést tett a rabbiiskolai tervetről. A rabbiszeminárium kérdése már évek óta foglalkoztatja a közvéleményt és éppen ezért minden képviselő erre vonatkozólag már kiforrott nézettel jött a kongresszusba. Nemcsak a bizottság többségi, hanem csekély kivétellel kisebbségi tagjai is azon nézetet vallják,

hogy a rabbiban a teológiai tudásnak a modern műveltséggel kell egyesülnie. Ennek elérésére szolgál majd az iskolaalpból felállítandó rabbiiskola, melynek tanárai kell, hogy szentnek tartsák a vallást, de a tudományt is. Ha a jesibák ily értelemben rendezkednének be, akkor nekik is joguk volna az iskolaalap támogatására. A bizottság kötelességének tartotta saját maga és az ország megnyugtatására világosan és határozottan kimondani, hogy a rabbiiskola, melynek felállítását a kongresszus elhatározza, „szorosan a mosaico-rabbinikus tan alapján álland, a Talmud és a szertartási törvények tanításáról különösen gondoskodandik.” Ezzel a bizottság kimutatta, hogy azon vallási kódexre (értsd: Sulchan Áruach), melyet sokszor nem kellő helyen vontak a vitákba, éppen a többség fektet fősúlyt, ott, hol ennek helye van. A bizottság ezen határig látta terjedni feladatát, melynél tovább már nem mehetett; vagyis szervezeti és tantervi javaslatot nem készített a szeminárium részére, mert ez egy külön szakbizottság feladata. A bizottság azon nézetet vallja, hogy a rabbiiskola felállításának kimondása nem vallási kérdés és ezért a kongresszus hatáskörébe tartozik, már annál is inkább, mert az iskolaalap felsőleges elrendelője is elsősorban erre a célra szánta az alapot (in sensu fundatoris.) Ha a kongresszus elhatározza a szeminárium felállítását, ezzel már egy fontos, egy mentő cselekedetet vitt véghez.

Unger Sámuel előadó jelentést tett az iskolai pénzalap hovafofordításáról. Ez alap jövedelme kizárólag magyar zsidó népnevelési célokra fordítandó, minők a rabbiiskola, tanítóképezdék, hitoktatás, tankönyvek és főleg a Biblia magyar fordításának kiadása, a tanító-nyugdíjalap és szegényebb iskolák fenntartása, illetőleg támogatása.

Hildesheimer Izrael, a bizottság kisebbségének előadója, csak a szeminárium ellen szólalt fel. Kifejti, hogy ő már 18 éve foglalkozik a szeminárium kérdésével és nincs az országban még valaki, ki ezen eszméért annyit harcolt és szenvedett volna, mint ő. És mégis éppen ő nyújtja be a kisebbségi véleményt, mely így hangzik. „Az iskolabizottság kisebbsége nem tartja a kongresszust illetékesnek, hogy a rabbiiskola kérdésében határozatokat hozzon”. A kongresszus ugyanis illetékes a már fennálló tanintézetekről gondoskodni, nem illetékes azonban új intézet felállításával kísérletezni, főleg midőn a szeminárium felállítása által sok szegény hitközség iskolája részére nem marad segélypénz. Az építést pedig lent, a népiskolánál kell kezdeni. A népiskolára és az iskolai alapra vonatkozó többségi javaslatot a kisebbségi előadó is elfogadja.

Zipser Mayer, az általános vita első szónoka, Hildesheimerre célozva, erősen megtámadja azokat a rabbikat, kik maguk világi műveltségre tettek szert és mégis ellenzik az oly rabbiiskolát, mely növendékeinek a teológiai tudáson kívül általános műveltséget is akar nyújtani. A felvilágosult rabbiknak, kik irodalmi működésükkel hozzájárultak a zsidók jobb megismeréséhez, feltétlen érdemük van a zsidók polgári helyzetének javulásában. Fel kell állítani a rabbiszemináriumot, hogy az abban nevelendő művelt rabbik munkája által teljessé váljék a zsidók egyenjogúsága. Grün Izrael a népiskolai javaslatot nem fogadja el, mert szerinte helyesebb a közös iskola, mint a felekezeti iskola; a hitközségek csak a hitoktatásról gondoskodjanak. A rabbiiskola felállítása vallási kérdés, mely nem tartozik a kongresszus hatáskörébe. Fordítsunk több gondot a népiskolára, hogy jó polgárokat nevelhessünk és akkor kevesebb hitszónokra lesz szükségünk. Ha a királyi

ajándék arról szól, hogy az iskolai alapból első sorban rabbiiskola állíttassák fel, ekkor petícióban lehet kérelmezni, engedje meg a király, hogy elsősorban jó népiskolák állíttassanak fel. Abelles József szükségesnek tartja a rabbiiskolát, de szemmel kell tartani a népiskolák nagy fontosságát is. Schlesinger Illés elsősorban a népiskolák támogatását tartja szükségesnek, mert a sok szegény hitközség ezt várja a kongresszustól.

Steinhardt Jakab kifejti, hogy a régi rabbiiskolák jól teljesítették hivatásukat a maguk idején, de a mi korunkban modern rabbiiskolákra van szükség. Azt állították, hogy a népiskolák felállítása fontosabb feladat a rabbiiskola felállításánál. Ez oly elv, melynek hangoztatása bizonyos népszerűségekre számíthat, mert a szegény hitközségek iskolafenntartási terhén akar könnyíteni. És mégis van számos hitközség, mely szívesen lemond azon csekély iskolatámogatásról, mely egy-egy hitközségre jut, ha ennek ellenében oly rabbiiskolát állítunk fel, amelytől korszerűen nevelt rabbit kap. A fő baj az, hogy némely körök elvből nem akarják a szükségesnek bizonyult rabbiiskola felállítását; ezen elvüket alapigazság gyanánt mondják ki, melyet meg sem indokolnak. Friedlieber Albert a felekezeti népiskola mellett emel szót. Ez idő szerint ezek pártolása a főszükséglet s ezért a rabbiiskola most ne állíttassák fel. Ha 20-40 év elmúltával szükségessé válik majd a rabbiiskola, ráérünk azt akkor felállítani. Popper Fülöp elfogadja a többségi javaslatot, Eisler Manó elveti azt. Hirsch Márk tapasztalatból ecseteli azt a sok tévelygést, melynek az önművelésre utalt jesiba-tanuló ki van téve. A kongresszustól távol áll a szándék, hogy a felállítandó rabbiszemináriumból kikerülő papokat rákényszerítse a hitközségekre. A régi jesibák továbbra is fennállhatnak és amely hitközség akarja, onnan kikerült rabbit választhat. De viszont vannak hitközségek, melyek nem óhajtanak jesibából kikerült rabbit és ezek kedvéért kell felállítani a szemináriumot, mert nem kényszeríthetők rájuk a jesibákon képzett rabbik.

A kongresszus többségének kívánságára Hirschler Ignác elnök ezután berekesztette az általános vitát, melyben – az előadókat is beszámítva – 9 képviselő a többségi javaslat mellett, 5 képviselő ellene szólt. Hildesheimer Izrael, a kisebbségi javaslat előadója, ismételten elfogadásra ajánlotta javaslatát, mire 98 jelen volt képviselő közül 68 elfogadta általánosságban, 2 elvetette a nép-, Talmud-Tóra- és rabbiiskolára vonatkozó többségi javaslatot, 28 képviselő nem szavazott. Tehát a 220 képviselőnek, nem is egyharmada vett részt a szavazásban; a szavazásban részt vett 70 képviselő közül azonban csak ketten szavaztak a szeminárium ellen.

Éjféltől után 1 óra volt, midőn a kongresszus tagjai távoztak a megyeházi ülésteremből, hol másnap, 1869. február 21-én, már reggel 9 órakor ismét egybegyűltek, hogy az iskolai javaslatot részleteiben is tárgyalás alá vegyék. Ez, a déli szünet leszámításával, éjjeli 1 óráig tartott. Néhány módosítással elfogadták a többségi javaslatokat. A kongresszus továbbá kimondotta azon fontos határozatot, hogy a fennálló mintaiskolák, melyek úgynag nagyobb hitközségek területén vannak, hol a hitközségek maguk is tudnak gondoskodni felekezeti iskolákról, megszüntetendők s az így nyert összegek a szegényebb iskolák segélyezésére fordíthatók.

A február 22-én tartott ülésen, melyen több adminisztratív kérdés került szóba, a felekezeti anyakönyvek ügyének rendezését határozta el a kongresszus. Steinhardt Jakab indítványára; egy tizenkét tagú bizottság választott, mely a kongresszus után vezeti és intézi a fennmaradó adminisztratív ügyeket s a hitközségek, valamint Chevra Kadisák részére alapszabálymintát dolgoz ki. E bizottság tagjai lettek: Diener Mór, Lányi Jakab, König Károly, Schossberger S. W., Fenyvessy Adolf, Holländer Leó, Steinhardt Jakab, Steinfeld Antal, Popper József, Schwarcz István, Deutsch Ignác és Beutum Salamon, továbbá az elnökség, a jegyzők, a quästor és a pénztáros. Három hónap elteltével lejár a bizottság mandátuma. A valóságban csak 1871. márciusában oszlott fel, miután a községkerületi elnökök a megalakult országos iroda elnökéül Schweiger Mártont választották meg.²³

A február 22-i ülésen Mezei Mór, Simon József, Rosenberg Izidor és Fenyvessy Adolf indítványozták: „Határozza el a t. egyetemes gyűlés b. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez feliratot intézni, oly értelemben, miszerint a törvényhozás legközelebbi ülészakájában máris oly javaslatot terjesszen elő, mely szerint a zsidó vallás a törvényesen bevett vallások sorába iktattassék”. A kongresszus ez indítványt magáévá tette, végül Hildesheimer Izrael és Deutsch Henrik indítványára bizottságot küldött ki jó tankönyvek készítésére.

1869. február 23-án, kedden, gyűltek össze a kongresszusi képviselők az utolsó ülésre, melyen már csak alaki ügyek voltak elintézendők, miután az egyetemes gyűlés kitűzött feladatait a hitközségi, választási és iskolai szervezet kidolgozásával befejezte. A kongresszus Hildesheimer Izrael, Deutsch Henrik és Kohut Sándor képviselőkől álló bizottságot küldött ki a tankönyvek készítésére és Zipser Mayer, Hirsch Márk, Steinhardt Jakab, Brill Sámuel Löw, Hochmuth Ábrahám, Deutsch Henrik és Kohn Sámuel képviselőkől álló bizottságot a rabbiszeminárium tervezetének kidolgozására.

Ezután következett a szokásos búcsúzkodás. A kongresszus jegyzőkönyvi köszönetet szavazott az elnöknek, az alelnököknek, a jegyzőknek, quästornak és pénztárosnak (Kohen I. J.). Az utolsó jegyzőkönyv hitelesítése után Hirschler Ignác elnök áttekintést nyújtott a kongresszus munkálatairól. Az egyetemes gyűlés választási szabályzatot készített a jövő kongresszusok részére. Ezen szabályzatnak az ad nagy értéket, hogy szabadon van alkotva s a következő kongresszusok nem lesznek kénytelenek egy oktroyált szabályzat alapján megalakulni. Az elkészített hitközségi szervezeti szabályzat nem elégítheti ki az összes kívánságokat. Lehetetlen is oly szabályzatot készíteni, mely az ország legkülönbözőbb felfogású hitközségeit egyenlő mértékben ki tudná elégíteni. Tagadhatatlan jó tulajdonsága azonban a szabályzatnak egyrészt a lelkiismereti szabadság szigorú megőrzése, nemcsak az egyénnel, hanem a hitközségi kisebbségekkel is szemben; másrészt minden centralizáció teljes elejtése. Az iskolai bizottság munkáját megkönnyítette az országos törvény, mely az általános tankötelezettséget rendeli el. Ami a rabbiszemináriumot illeti, ő azon meggyőződésben

²³ Löw: Das neueste Stadium der ung. jüd. Organisationsfrage. Pest, 1871, 69. l.

van, hogy az ország, a nemzet elvárta a kongresszustól a szeminárium felállításának kimondását. Mindezen munkálatokat a kongresszus 33 nyilvános összülésben és 107 bizottsági ülésben végezte el, bele nem számítva a sok albizottsági ülést. Reméli, hogy a kongresszus szervező munkálatai által megvetette azon szilárd alapot, melyen nemcsak mint egyének, de mint hitfelekezet is képesek leszünk a haza iránti szent kötelemeknek megfelelni. A király és a haza éltetésével fejeződött be a kongresszus.

A képviselők az ülésteremből testületileg b. Eötvös József kultuszminiszterhez mentek, kit Hirschler Ignác elnök rövid beszéddel üdvözölt, s a következő felirat kíséretében nyújtotta át neki a kidolgozott szabályzatokat, valamint határozatokat: „A magyarhoni s erdélyországi izraeliták egyetemes gyűlése megállapította azon szabályzatokat, melyek szerint a hitfelekezet ügyei ezentúl kezeltetni fognak. Az egyetemes gyűlés ezen határozatai azonban hitfelekezetünknek és hitfelekezeti testületjeinknek egyenjogúsítását elegendőleg nem biztosíthatják, s ennél fogva azon tiszteletteljes kéressel járunk Nagyméltóságod éllé: méltóztassék odahatni, hogy a törvényhozás legközelebbi ülészakájában törvény alkottassák, mely hitfelekezetünk közégeinek és községi testületéinek ugyanazon önkormányzati jogot és általában az állammal, törvényhatóságokkal és községekkel szemben ugyanazon jogokat biztosítsa, mely az országban létező elismert, u. n. „törvényesen bevett vallásfelekezeteket megilleti”. Hirschler Ignác még kérte a kultuszminisztert, hogy minél előbb terjessze a kongresszus határozatát szentesítés végett Ófelsége elé. A miniszter megköszönte a kongresszus fáradozásait s megígérte, hogy a szabályzatokat királyi jóváhagyásra minél előbb fel fogja terjeszteni. Reméli, hogy az egyetemes gyűlés munkálkodása a magyar zsidóság üdvére fog válni.

6. KONGRESSZUS UTÁN

A történetíró pártatlanságával avagy még inkább a naplóíró pontosságával iparkodtunk leírni és ismertetni a magyar zsidók első egyetemes gyűlését, melytől annak tervezői a hazai zsidó hitközségek sok zavart és bajt okozott ügyeinek végleges, békét hozó rendezését remélték. E reményük meg nem valósult, sőt ellenkezőleg: a vallási pártok, melyek a kongresszus előtt is már csak laza kapcsolatban állottak egymással, kongresszus után teljesen különváltak egymástól.

Önkéntelenül is fölmerül bennünk a kérdés: egyáltalán szükséges volt-e a kongresszus egybehívása? Véleményünk szerint erre csak határozott igen lehet a válasz. A XIX. század első felében minden rendezett államban magától jövő szükségesség volt, hogy a zsidók községi ügyei is rendeztessenek. Nem volt Európában oly állam, melyben e kérdés elintézését ne nyert volna. Franciaországban, hol legelőször nyertek a zsidók egyenjogúsítást, már 1844-ben szentesítette Lajos Fülöp király az izraelita hitfelekezet szervezeti szabályait. Poroszországban a községek szüntelen kérelmezése folytán 1847-ben adatott ki a kormány által a „Gesetz über die Verhältnisse der Juden”. Szászországban, hol pedig csak nagyon korlátozt számban lakhattak a zsidók, az összes zsidó kultusz- és

iskolaügyek már 1834-ben a vallásügyi minisztérium hatáskörébe utaltattak. Bajorországban a községszervezet alapját az 1813-ban kiadott „Edict über die Verhältnisse der jüdischen Glaubensgenossen” képezi. Hollandiában már 1815-től kezdve jelentek meg királyi rendeletek, melyek a zsidó községeknek egymáshoz való viszonyát szabályozzák. Az osztrák tartományok közül Morvaországban évszázados szervezet tartotta rendben a községek igazgatását, Csehországban egy 1797-ből való császári pátenst foglalkozik a zsidók ügyeinek rendezésével és Galícia 1776-ban kapott „Judenordnung”-ot. Egyedül Anglia azon ország, mely a községekre bízta, hogy részt akarnak-e venni az ott fennálló országos zsidó képviselőben, miként egyeseket sem kényszerít az államtörvény, hogy valamely hitközséghez tartozzanak.²⁴

Látjuk, hogy alig volt oly rendezett európai állam, melyben valamiképp ne rendeztetett volna a zsidó hitközségek viszonya egymáshoz és az államhoz. Így tehát csak nagyon természetes és magától érthető, hogy hazánkban is annak tudatára ébredtek úgy a kormánykörök, mint maguk a hitközségek, hogy valami módon rendet kell teremteni a zsidó hitközségek teljesen rendezetlen ügyeiben. Az események során láttuk, hogy 1850 óta az abszolutizmus idején több kísérlet tétetett a hitközségi ügyek rendezésére, ami már elengedhetetlen szükségessé vált az iskolaalap létesülése folytán is. Ez alap az összes hazai zsidó hitközségek számára közös ügyet teremtett, mely közösen volt elintézendő.

Az alkotmány visszaállítása sem teremtett új helyzetet a zsidók egyházi szervezetének kérdésében. Az 1867 évi emancipációs törvény, mely némi megállapodottságot hozott a zsidókérdésbe, nem tette feleslegessé a minden szervezet nélkül szükölködő zsidó egyház ügyeinek rendezését. Mert az emancipációs törvény csak a zsidó polgároknak adott jogokat, de rendezetlenül hagyta egyrészt a zsidó hitfelekezetnek, mint egyháznak az államhatalomhoz való jogviszonyát, másrészt az egyes zsidó hitközségek egymáshoz való viszonylatát is. A kongresszus egybehívása tehát elengedhetetlenül szükségessé vált, hogy a hazai zsidóság szervezkedjék, miképp szervezve voltak az ország keresztény egyházai, vagy miképp szervezve volt a legtöbb európai állam zsidósága is.

Megtehetette volna ugyan a kormány, hogy kongresszus egybehívása és meghallgatása nélkül készített és rendel el valamely zsidó egyházi szervezeti szabályzatot, vagyis, mint Eötvös József miniszter mondotta a februári konferencia megnyitásánál, hogy könnyebb lett volna egy sablon szerint készített szervezetet oktroyálni a zsidókra. De – eltekintve attól, hogy a kultuskormány szabadelvű felfogása szerint csak önmaguk a zsidók hivatottak vallási ügyeiket rendezni – az adott körülmények és nálunk kifejlődött sajnálatos vallási pártviszonyok mellett célra sem vezetett volna az oktroyált szervezet, mert az vagy a haladó, vagy a konzervatív párt terveinek és törekvéseinek felelt volna meg, és így a másik pártot nem tudta volna kielégíteni. Különben a kongresszus egybehívását nemcsak a kormány és a hazai zsidóság haladó árnyalata tartotta szükségesnek és helyénvalónak, hanem a konzervatív zsidóság is, ami kitűnik azon

²⁴ Venetianer i.m. II. rész.

tényből, hogy bizalmi embereik részt vettek az 1868. évi februári konferencián, az ezt követő kongresszusi képviselők megválasztásában élénk részt vettek az egész országban s a megválasztott konzervatív képviselők meg is jelentek a gyűlésen.

A gyűlésen történtek után azonban már nehezebb azon kérdésre válaszolnunk, hogy alkalmas időben hivatott-e össze az egyetemes gyűlés? Tagadhatatlan, hogy alkalmasabb időre is lehetett volna halasztani a gyűlést, mint volt azon időpont, amikor éppen egybehívatott. Akkorában a két vallási párt nagyon is fel volt izgatva és sokkal bizalmatlanabb is volt egymáshoz, semmint arra lehetett volna számítani, hogy békés megegyezésre fognak jutni egymással. Ne feledjük, hogy a konzervatív felfogásúak mennyi izgalomnak és mennyi izgatásnak voltak kitéve az utolsó két évtized alatt. A bécsi messiás-per, a rabbiszeminárium létesítésének kérdése, a nagymihályi „peszák“ esete: mind hozzájárult a konzervatív felfogásúak azon véleményének megerősítéséhez, hogy a haladó zsidók őket, kik pedig többségben levőknek gondolják magukat ez országban, erőszakkal „neologizálni” akarják. És éppen ezért követelték a kongresszuson annak kimondását, hogy a hitközségek alapja a Sulchan Áruch, melytől elállani nem engedi nekik vallási lelkiismeretük, vagy miképp a harcias Eisler Manó, volt kongresszusi képviselő jelentette ki egy ízben, ugyan nem a legszerencsésebben, de igen jellemzően: „A Sulchan Áruch a zsidóság evangéliuma”.

De azt se felejtjük el, hogy a haladó felfogású zsidók egyrészt nem kevésbé voltak felizgatva az utolsó két évtized vallási eseményei által; másrészt az alkotmány visszaállításának és az emancipáció törvénybe iktatásának hatása alatt bizonyos romantikus-liberális lázban éltek, ami féltékennyé tette őket minden „hierarchiával, minden „klerikalizmus”-sal szemben, melyektől az egész szabadelvűséget féltették. Ezért viszont a maguk részéről lelkiismereti kényszernek tekintették a hitközségi szervezetnél, tehát már egy tisztán adminisztratív jellegű kérdésnél is meghajolni azon konzervatív kisebbség kívánalma előtt, mely kisebb-nagyobb mérvben mégis csak a nagymihályi „peszák” rendezőinek vallási körébe tartozott.

Egyik pártot sem illehetjük az állhatatlanság vádjával. Hiába támadtak bölcs mérsékletű közvetítők, kik a konzervatívok által követelt és a haladók által megtagadott Sulchan Áruch kifejezés helyébe „a mózesi rabbinikus” kifejezést ajánlották, mely tartalmilag is párhuzamos a Sulchan Áruch kifejezéssel, meg a való állapotot is fedi, mert a hazai hitközségek tényleg mind rabbanita alapon állanak – se a haladó többség, se a konzervatív kisebbség engedékenységre nem volt bírható, minek folytán a hazai zsidóság két vallási pártja ezen pontnál különvált egymástól. Ha talán oly időben ül össze a kongresszus, midőn egyrészt a konzervatív párt már kiheverte Reb Hillelnek és a nagymihályi peszáknak izgatásait; másrészt a haladó párt is lecsillapult már romantikus liberalizmusából – valószínűbb lett volna a kölcsönös megértés lehetősége és ennek következtében áldásosabb a kongresszus munkálkodása. Úgy azonban, amint az események bekövetkeztek, nem mondhatjuk eredményesnek a kongresszust, mert az egész magyar zsidóságnak tervbe vett egységes szervezését el nem érte, de igenis a két vallási párt teljes különválására vezetett.

Löw Lipót, ki a kongresszustól nemcsak távol tartotta magát, hanem azt kemény bírálat alá is vette, rosszalja, hogy bár a haladó párt vezető tagjai több ízben a Sulchan Áruchoz az egész zsidóságra kötelező törvénykönyvnek jelentették ki, a kongresszusi többség még sem akarta kimondani e törvénykönyv autoritását.²⁵ Hochmuth Ábrahám, a kongresszusi többség tekintélyes vezértagja, a többség eljárását azzal magyarázza, hogy igenis a Sulchan Áruchoz, vagyis a hagyományozott szóbeli tan alapján áll az egész zsidóság, mert hiszen nem tagadta meg a zsidóság egyik pártármalata – a haladó zsidóság sem – a hagyományozott vallási tant. De ennek beismerése mellett az sem tagadható, hogy bizony a legkonzervatívabb zsidó sem tartja be a Sulchan Áruchoz minden törvényét. És éppen ezért csak a való tényállást fejezte ki és az adott vallási viszonyokkal számolt a kongresszusi többség, midőn a Sulchan Áruchoz nem jelentette ki a hitközségi szervezet alapjául.²⁶

A kongresszus még ülésezett, midőn a legszélsőbb konzervatív képviselők közül 56-an, miután az 1869. február 3-i ülésen a többség elvetette a Sulchan Áruchoz vonatkozó indítványukat, kihallgatáson jelentek meg báró Eötvös József miniszternél. Kijelentették, hogy a többséggel együtt tovább nem tanácskozhatnak s kéri egy külön kongresszus egybehívását. A miniszter elhamarkodottnak mondta kivonulásukat s tanácsolta nekik, hogy menjenek vissza a kongresszusra, ők azonban emlékiratot nyújtottak át a miniszternek, melyben a haladó pártot istenkáromlással, vallásgyalázzással és a kongresszus igazoló bizottságát pártoskodással vádolják. A beadvány másolatát felolvasás végett elküldték a kongresszus elnökségéhez. Hirschler Ignác a február 18-i ülésen kijelentette az elnöki székből, hogy a beadvány közönséges pamflet, melyhez hasonló már eddig is megjelent és nyilván még meg fog jelenni, és nem méltó arra, hogy a kongresszus foglalkozzék vele.

A kongresszus befejezése után a kisebbségben maradt konzervatív párt vezetői azzal izgatták híveiket, hogy a haladó többség által hozott határozatok a zsidó vallás pusztulását jelentik és ezért meg kell gátolni azoknak jogerőre emelkedését, vagyis a királyi szentesítés elnyerését. Külföldi szaktekintélyek véleményét gyűjtötték álláspontjuk igazolására. Dr. Adler angol országos főrabbi, Izidor francia országos főrabbi, Meiseles Bar varsói főrabbi, Bamberger S. P. würzburgi kerületi rabbi, Ettliger J. altonai főrabbi, Stern A. hamburgi főrabbi, Tiktin sziléziai országos rabbi, dr. Isaksohn F. rotterdami főrabbi, Schreiber S. krakkói főrabbi, Felsker N. F. rzezowi kerületi rabbi, Hirsch S. R. frankfurti rabbi, Sutra Ábrahám münsteri rabbi, dr. Enoch fuldai rabbi, Plessner S. pózeni hitszónok, dr. Gugenheimer kolini rabbi, dr. Adler aschaffenburgi rabbi, Freund Sámuel a prágai rabbiság elnöke és Aub Hirs amsterdami hitközségi vezető mind úgy nyilatkoztak, hogy a kongresszusi határozatok jogellenesek, nem szabadelvűek és ellentmondásban vannak a zsidó vallással.

²⁵ Löw: Der jüd. Kongress, 146. l.

²⁶ Hochmuth: Leopold Löw. Leipzig 1871., 42. l.

A „Hitőr Egylet” által gyűjtött ezen külföldi vélemények ellensúlyozására a haladó zsidóság is gyűjtött szakvéleményeket arra nézve, hogy a kongresszusi határozatok megfelelnek a zsidó vallás ősi törvényeinek és a konzervatívok híreszteléseinek ellenére azon hitközségek, melyek a kongresszusi szabályzatok alapján szervezkednek, nem tekinthetők egy külön, új vallási szektának. Ily értelemben nyilatkoztak az avignoni, bayreuthi, berlini, beutheni, magdeburgi, karlsruhei, danzigi, drezdai, fürthi, gayai, gothenburgi, gross-glogauai, hechingeni, iglauri, kojeteini, kopenhágai, landauri, leipniki, mühringeni, nizzai, pozeni, stockholmi, stuttgarti és bécsi hitközségek rabbisága, a braunschweigi, casseli, oberhesseni, szászmeiningeni országos rabbiság, Frankel Zachariás, a boroszlói rabbiszeminárium igazgatója és Kaempfer prágai rabbi, egyetemi tanár.

Viszont tagadhatatlan, hogy a kongresszusi szabályzatok nemcsak a konzervatív táborban, hanem a haladó zsidóságnak sem minden körében találtak feltétlen helyeslést. Az aradi hitközség Chorin Ferenc javaslatára 1869. október 17-én egy bizottságot küldött ki a szabályzatok hiányainak és helytelenségeinek megállapítására; a szeredi hitközség képviselőjének ajánlatára pedig az első községkerület 1869. november 16-án egy rendkívüli kongresszus egybehívását mondja szükségesnek a hitközségek autonómiáját veszélyeztető kongresszusi szabályzatok átdolgozására.

A külföldi szaktekintélyek nyilatkozatai által felfogásukban még csak jobban megerősített konzervatívok 1869. április 26-án egy 16 tagú küldöttséggel járultak a Budán időző I. Ferenc József király elé. Deutsch Dávid balassagyarmati rabbi és Reich Ignác volt kongresszusi képviselő, a küldöttség két szónoka arra kérte a királyt, hogy a kongresszusi határozatokat ne lássa el a szentesítő legfelsőbb aláírással. Az alkotmányos uralkodó azonban a törvényesen egybehívott egyetemes gyűlésnek többsége által szabályszerűen hozott és felelős minisztere általi elébe terjesztett határozatokat 1869. június 14-én szentesítette.²⁷

A királyi szentesítés elnyerése után Eötvös miniszter minden községkerület élére egy-egy zsidó kerületi biztost nevezett ki; ezek a kerülethez tartozó hitközségeket felszólították, hogy válasszák meg a községkerületi képviselőket. Erre a „Hitőr Egylet” passzív rezisztenciát tanácsolt híveinek; rábírta őket, hogy a képviselők választásától tartózkodjanak, a kerületi biztosokat pedig értesítsék, hogy a kongresszusi határozatokat magukra nézve nem ismerik el kötelezőknek. A konzervatívok passzív rezisztenciájára a kultuszminiszter egy 1869. október 2-án kelt rendelettel válaszolt. Elrendelte, hogy az oly hitközségek részére, melyeknek előljárósága vonatkozik a kerületi képviselők választását vezetni, a kerületi biztos nevezzen ki a választásban részt venni kívánó hitközségi tagok

²⁷ A magyarországi és erdélyi izraeliták 1868. december 10-iki egyetemes gyűlése által hozott szentesített szabályzatok és határozatok. Hivatalos kiadás. Pest, 1869. – A hivatalos kiadás a szabályzatokat magyar és német nyelven hozza; Bacher Simon a kongresszusi bizottság megbízásából héberre fordította azokat.

sorából egy választási bizottságot. Ily körülmények között alakultak meg a községkerületek 1869. év végén és 1870. év elején.

A „Hitőr Egylet” szakadatlan izgatásainak láttára a kultuszminister még 1869. november havában kénytelen volt rendeletben felszólítani az összes törvényhatóságokat, hogy idézzék meg a rabbikat és előljárókat és magyarázzák meg nekik, hogy a királyi szentesítéssel ellátott kongresszusi szabályzat minden zsidóra kötelező állami törvény; hajoljanak meg e törvény előtt, mely csak a hitközségek adminisztrációjára vonatkozik, míg vallási intézményekben és hivatalnokok választásában teljes szabadságot enged minden községnek. A „Hitőr Egylet” tagjai azonban a lelkiismereti szabadság megóvása címén a képviselőháznál kerestek segítséget arra nézve, hogy reájuk ne legyenek kötelezők a kongresszusi szabályzatok. A képviselőház a lelkiismereti szabadság álláspontjára helyezkedvén, 1870. március 18-án utasította a minisztert, hogy a törvényhozásnak további határozatáig függessze fel eddig kiadott összes rendeletét. A miniszter már azon év április 2-án a képviselőház utasítása szerint rendeletet bocsátott ki a hatóságokhoz, hogy senki sem kényszeríthető a kongresszusi szabályzatok elfogadására.

A „Hitőr Egylet” örömtől áradó körlevélben értesítette erről híveit. „Susán purim napján, Mordechai és Eszter csodajelével együtt számunkra is eljött a megmentés. Isteni segítség által megszabadultunk a súlyos bilincsektől, melyeket a neológok kovácsoltak a kongresszuson a mi elnyomatásunkra, egyéni szabadságunk megsemmisítésére, vallási meggyőződésünk elpusztítására”. De azzal, hogy a képviselőház kimondotta, hogy senki sem kényszeríthető a kongresszusi szabályzatok elfogadására, a „Hitőr Egylet” még nem tekintette feladatát befejezettnek. Szükségesnek tartotta még, hogy a konzervatív zsidóság külön szervezkedjék. Ezért a kormánytól nyert engedéllyel e célból 1870. aug. 9-re alakuló gyűlést hívott össze Pestre. A gyűlésen, amelyet Krausz Zsigmond vezetett, 130 hitközség küldöttje jelent meg. Hat ülésen át tanácskoztak ezen „ellen-kongresszus”-on és külön szervezeti szabályzatokat készítettek.

A haladó zsidóság nem gátolhatta meg a konzervatív párt külön szervezkedését, de szükségesnek tartotta, hogy a képviselőháznál, hol a „Hitőr Egylet” a kongresszusi határozatok általános kötelező ereje ellen petícionált, a maga álláspontját is kifejtse. Wahrmann Mór országgyűlési képviselő, az egyetemes gyűlés volt alelnöke, a képviselőháznak 1870. év végén tartott egyik ülésén 210 hitközség, 85 felekezeti egyesület és 23 községkerület 5634 izraelita polgára nevében emlékiratot nyújtott be. A 77 melléklettel és 34 külföldi rabbi szakvéleményével ellátott memorandum ismerteti a kongresszus történetét és határozmányait. Hangsúlyozza, hogy a kongresszusi képviselők megválasztásában az egész ország zsidósága, a „Hitőr Egylet” most disszidáló tagjai is részt vettek, minek folytán a kongresszus az egész hazai zsidóság képviselője volt. Az egyetemes gyűlés adminisztratív jellegű határozatokat hozott, s éppen ezért a kisebbség ellenállásának nem is lehet vallási oka. Elismeri ugyan, hogy a kongresszusi szabályzatok elfogadására nem kényszeríthetők azok, kik e szabályzatokat lelkiismereti okokból nem tartják elfogadhatóknak. De ünnepélyes óvást emel a „Hitőr Egylet” petíciójának a képviselőház által 1870. március 18-án is elfogadott azon indokolása ellen, mintha a

kongresszusi szabályzatok szerint szervezkedő hitközségek a Magyarországon eddig fennállott zsidó hitfelekezettől eltértek volna és attól különböző vallási testületet alkotnának.

Báró Eötvös József 1871. február 2-án meghalt, meggyászolva az egész nemzettől és őszintén elsiratva az egész magyar zsidóságtól. A liberális nagy államférfiú, kinek nevéhez fűződik a magyar zsidók emancipációja és kinek hő vágya volt a hazai zsidóság belügyeinek rendezése, egy feljegyzés szerint még halálos ágyán is a kongresszusról beszélgetvén egy barátjával, így nyilatkozott: „Már ifjú koromban érdekelték engem a zsidók, mert tudtam méltányolni ezen felekezet előnyeit. Amire, mint ifjú törekedtem (emancipáció), azt mint férfiú, meg is alkottam. Az eszmét, melyet 3 év előtt vetettem fel (a zsidóság szervezete), csak a jövő nemzedék fogja megvalósítani.”

Eötvös hivatali utódának, Pauler Tivadar kultuszminiszternek előterjesztésére a király 1871. október 22-én jóváhagyta a „Hitőr Egylet” által készített külön szervezeti szabályokat.²⁸ A magyarországi hitközségek egy töredéke azonban se a kongresszus, se a „Hitőr Egylet” szabályzatát el nem fogadta, hanem megmaradt a régi, vagyis „status quo ante” alapon.²⁹

Hogy a magyar zsidóság felekezeti pártokra való tagozódása mily félreértésekre ad alkalmat a zsidóságon kívül álló köröknek, azt legjobban mutatja, hogy még Deák Ferenc is azt a nézetet vallotta a képviselőháznak 1870. március 18-i ülésén, mintha a zsidóság dogmatikai tekintetben különböző szektákból állana, és hogy a magyar tudományegyetem tanszékén még ma is így tanítanak: „A magyarhoni izraelita felekezet három canonilag, szertartásilag és községe-szervezetileg különböző részre oszol, u. m. a „congresszusi” zsidóságra (neológ), az „autonóm hittörvényhű” vagy „orthodox” zsidóságra és a „status quo ante” zsidóságra.³⁰

Mi azonban tudjuk, hogy a zsidóság, főleg a magyar zsidóság, egy hitfelekezet, melynek pártjai nem oszlanak „canonilag különböző részre”, mert közös alapjuk a tradicionális tanítások láncolata. És éppen ezért az egy rabbanita zsidó felekezetben keletkezett különböző pártok még együtt fognak jární a nem erőltetett, de az idők viszonyai által teremtett és ezért természetes megértés útján. El fog még jönni az a nemzedék, mely a hallhatatlan Eötvös József eszméjét, a zsidóság egységes szervezetét meg fogja valósítani.

Megjelenés:

Önálló kötetként. 1917. Az „Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata.

²⁸ Organisations-Statut für die autonome jüdisch orthodoxe Religions-Genossenschaft. Pest 1870.

²⁹ Venetianer: i. m. 517. s. köv. l.

³⁰ Kmety: A magyar közigazgatási jog. 5. kiadás. Budapest 1907., 518. l.

Magyar zsidók a XIX. században (1920)

I.

A rémséges világháború és az annak nyomán támadt forradalmak súlyos csapást mértek az ezeréves Magyarországra. Nincs még ország kerek e földön, mely belesodortatván a világégés forgatagába, többet vesztett volna a mi magyar hazánknál. A tragédia annál rettenetesebb, mert a magyar nemzetet éppen akkor érte utol a csapás, amikor fejlődésének teljességében állott. Gazdasági életének, tudományos készségének, irodalmának és művészetének színvonala még soha oly magas nem volt, mint a háborút közvetlen megelőző években. A magyar kereskedelem és ipar, a magyar tudomány, irodalom és művészet nem volt már többé egy, a világ előtt ismeretlen országnak kisdudorogása, miként volt hosszú évszázadokon át – hanem igenis megállotta helyét a művelt külföld előtt is, ahová jó hírneve eljutott.

Az ezeréves Magyarország az utolsó félszázadban érte el szellemi és anyagi létének azon gazdagságát, melyet a háború dúló fergetege megtépett. És nem a véletlen játéka, hanem az események természetes következménye jelenik meg előttünk, midőn látjuk, hogy Magyarország fellendülésének félszázada egybeesik azon ötven esztendővel, amelyben a magyarországi zsidók az országnak teljesen egyenjogú polgáraiként élhettek a hazában. Az ország rohamos felvirágzása a XIX. század utolsó harmadában indul meg, pontosabban meghatározva: az 1867. évi kiegyezés és az ugyanazon évi egyenjogúsítás után.

A magyar zsidók eladdig a hazának mostoha gyermekei, akik ki voltak zárva a közéletből, most már teljes mohósággal fejthették ki szellemük és jellemük legjavát a haza érdekében. Nincs az iparnak, a kereskedelemnek, a tudománynak, a művészetnek oly ága, melyben a magyar zsidó az utolsó 50 évben számottevő munkát ne végzett volna. A haza többi fiaival nemes versenyre kelve, növelte ennek anyagi és szellemi erejét, gyarapította a külföld előtt jó hírnevét.

A következőkben el fog vonulni előttünk az utolsó fél évszázadban élt néhány magyar zsidónak nagy vonásokban megrajzolt képe, kik munkájukkal segítették naggyá tenni a hazát, és akik ezzel is fényt és dicsőséget hoztak a zsidó névre. Csak már meghalt jelesekét jelenítünk meg, közülük is csak olyanokat, kik mind halálig hűségesek voltak zsidó vallásukhoz.

A névsor nagyon hiányos, nem is akar jelen összeállítás teljes lenni. Csupán néhány szembeötlő kép fog előttünk megjelenni, buzdításul a zsidó ifjúságnak, hogy lássák, miképp éltek és dolgoztak azok, kik egyaránt szerették hazánkat és zsidóságunkat – de

bizonyosságul számos ellenségünk előtt is, hogy lássák meg, milyenek a magyar zsidóság igaz képviselői.

Acsády Ignác történész és újságíró, a magyar történelmi tudomány egyik kiválósága, született Nagykárolyban 1845. szeptember 9-én. Középiskoláinak befejezése után jogot hallgatott a budapesti egyetemen, hol később bölcsészeti doktorrá avatták. 1869-ben kezdte hírlapírói működését, 1870-ben a Pesti Naplóhoz ment, melyben évtizedeken át főleg külpolitikai kérdéseket ismertetett a nagyközönséggel. De írt az összes neves magyar lapokba is, és tett közzé számos történelmi, kritikai és szépirodalmi munkát. Mint regény- és vígjátékíró is fellépett. Munkásságának legértékesebb részét történelmi művei teszik, melyek hazánk történetének XVI. és XVII. századáról szólnak. Ezek között is legjelesebbek gazdaságtörténelmi munkái. Feldolgozta a magyar jobbágság, a magyar adózás történetét, írt többek között a régi magyar birtokviszonyokról. Történetírását a lelkiismeretes pontosság jellemzi, s miután előmunkálatok híján tárgyához saját magának kellett előbb az anyagot gyűjteni, nincs oly szakmunka, krónika vagy oklevél, melyet gondosan át ne tanulmányozott volna. Ugyanez a lelkiismeretesség jellemzi újságcikkeit is, miáltal megerősítette a magyar újságírás iránt való bizalmat.

Tudását a zsidóság szolgálatába is állította. Midőn a múlt század nyolcvanas éveiben hazánkban fellépett a vallási türelmetlenség, megírta a „Zsidó és nemzsidó magyarok” című tanulmányát^{DG1}, melyben a zsidók hazafias tevékenységét domborítja ki. Az Izr. Magyar Irod. Társulat által kiadott Magyar–Zsidó Oklevéltár összeállításának munkatársa volt, s ez oklevelek közzétételével be akarta bizonyítani, hogy a zsidók még az üldözések legszomorúbb korszakaiban sem szüntek meg a haza iránti kötelességeiket teljesíteni. A jeles történetíró 1888 óta rendes tagja volt a Tudományos Akadémiának. Meghalt Budapesten, 1906. december 17-én.

Ágai Adolf, a magyar irodalom páratlan humoristája, született Jankovácon, 1836. március 31-én. Lengyel származású atyja, az irodalommal is foglalkozó művelt orvos, gondos nevelésben részesítette a fiút, kit maga oktatott héberre. A korán verselő gyermek szorgalmasan tanulta a klasszikus és modern nyelveket. 1856-ban fejezte be középiskolai tanulmányait a nagykőrösi gimnáziumban, hol Arany János és Szász Károly voltak tanárai. Azután Bécsbe megy, ott orvosnak képezi ki magát, és gyermekorvosi gyakorlatot kezd, mit Pesten folytat. Az orvosi pályának azonban csakhamar búcsút mond, és kizárólag az irodalomnak szenteli képességeit, melyben neve korán lett jóhangzású. Még csak 18 éves volt, midőn első dolgozata megjelent a Hölgfutárban. Azóta minden nevezetesebb szépirodalmi, napi és élclapban jelentek meg közleményei részben saját neve alatt, részben álnéven. Több német lapba is dolgozott. A hatvanas évek elején Látcső címen Bródy Zsigmonddal együtt napilapot szerkeszt, majdnem egy évtizeden át (1870-1879) szerkesztette a Magyarország és a Nagyvilág című lapot. 1867-ben megindítja a Borsszem Jankó című élclapot, és egy ideig Kis Lap címen Forgó bácsi név alatt

^{DG1} Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után. Bp. 1883. Nyomatott Weizmann testvéreknél.

gyermekújságot is szerkeszt. Dolgozatai tartalom tekintetében sokfélék: társadalmi rajzok, családi jelenetek, napi érdekű események és úti élmények, melyeket saját tapasztalataiból merített, miután beutazta egész Európát, Ázsia és Afrika egy részét. Előadása mindenkor kedélyes, leleményes és változatos, nyelvezete zamatos és eredeti. Mint élclapíró elmésen tudja ostorozni és nevetségessé tenni a társadalmi és politikai félszepségeket. A Borsszem Jankóban állandó alakokat teremtett, melyek a magyar köztudatba mentek át. Mokány Berczi, a parasztdzsenteri; Kraxelhuber Tóbiás, a magyarfaló spieszbürger^{DG2}; Cenci néni, a régi, elavult háziasszony; Vigyázó Laci, a mindent jobban tudó ifjonc; Vereshegyi Dániel, a felcseperedett földesúr; Mihaszna András, a túlbuzgó rendőr és még más mulatságos alakok mind Ágai alkotásai, melyek mutatják, hogy mennyire ismerte a magyar társadalom minden rétegét. A kiváló író tudását és tollát több alkalommal állította a zsidóság szolgálatába. Az 1860-ban feléledt Izraelita Magyar Egylet egyik szorgalmas munkása volt; az 1865-i országgyűlés idejében a zsidók egyenjogúsítását sürgető napisajtó fáradhatatlan bajnoka. Midőn pedig az egyenjogúsítás után a zsidónak oly sok ellensége támadt, ő humoros irataiban gyakran sújtotta a satíra élével azokat, kik a zsidót hite miatt bántják. Élete utolsó éveiben lelkes pártolója és munkása volt az Izr. Magyar Irodalmi Társulatnak. Irodalmi munkásságáért a Kisfaludy Társaság 1877-ben tagul választotta. Meghalt Budapesten 1916. szeptember 22-én.

Bacher Simon az újkori héber költészet magyar iskolájának képviselője. A legprózaibb foglalkozás adta kenyerét – kereskedő, majd hitközségi pénztáros volt –, de maga egyike a legköltőibb lelkeknek. Mint régi tudós család sarja született Liptószentmiklóson 1823. február 23-án. A felvilágosodott községben a héber tudományok mellett világi ismeretekre is oktatták. Híres hazai és külföldi talmudiskolákat látogat, emellett foglalkozik német és francia irodalommal, valamint a héber költéssel. Már a jesibákon feltűnést keltett klasszikus szépségű héber költeményeivel, melyek különböző héber folyóiratokban láttak napvilágot. Tanulmányai végeztével szülővárosában kereskedelemmel foglalkozik, s a város és hitközség szellemi vezetőinek első sorába kerül. Az ottani kultúregyletben zsidó tudományos előadásokat tart. A nem éppen szerencsés kereskedő a földműveléssel is kísérletet tesz, de vagyoniilag tönkrejutván a fővárosba jön, ahol 1873-ban a pesti hitközség pénztárnoka lett. Bacher Simon igazi költő volt, ki kora ifjúságától mindhalálig nem tette le kezéből a lantot. Írt önálló héber költeményeket és héberre fordította a világirodalom egyes remekeit, többek között Schiller Gloucejt, Lessing Bölcs Nátánját. A magyar klasszikusok közül Petőfi, Arany, Kisfaludy, Vörösmarty, Gyulai több költeményét fordította héberre. Minden nemzeti és felekezeti esemény egy-egy nimbust vagy elégiát termelt a költő lelkéből. Emellett állandóan tanulmányozta a Bibliát, melynek alig akadt nálánál alaposabb ismerője. Költeményeinek egy része 1878-ban „Muczol méés”^{DG3} címen jelent meg. Halála után

^{DG2} Nyárspolgár.

^{DG3} מוצל מ״ע (Tűzből menekült, túlélő). Utalás Zakariás könyvére: 3.2.

fia, dr. Bacher Vilmos gyűjtötte össze és adta ki költeményeit Sáár Simeon címen. Meghalt Budapesten, 1891. november 9-én.

Megjelenés:

Egyenlőség, 1920. április 3., 20-21.o.

II.

Bacher Vilmos az országos rabbiképző intézet tanára, majd rektora, a zsidó tudományok elismert nagymestere, született Liptószentmiklóson 1850. január 12-én, mint Bacher Simon héber költőnek fia. A rendkívül fogékony lelkű gyermeknek kiváló tanítói voltak. A pozsonyi evangélikus líceumban végezte a főgimnáziumot, közben az ottani jesiba jelesebb növendékeivel Talmudot tanult, míg a Bibliában és héber nyelvben önszorgalmából már egész fiatalon teljes jártasságot szerzett. 1867-ben tett érettségi vizsgát, melyen feltűnést keltett a klasszikus nyelvekben való jártasságával. Írói hajlama korán mutatkozott: alig volt 15 éves, midőn első héber költeménye nyomtatásban jelent meg. A pesti egyetemen két évig hallgatott történetet, filozófiai nyelvtudományt, főleg arab és perzsa nyelvvvel foglalkozva. Talmudot Brill S. L. hírneves pesti rabbinál tanult Goldziher Ignáccal együtt.

Azután Boroszlóba ment az egyetemre és rabbiszemináriumba, lankadatlan szorgalommal tanul régi és modern irodalmat, a teológiai tudomány minden ágát, s megkezdi irodalmi munkálkodását. Emellett a boroszlói szemináriumban fennállott magyar egyesületnek több éven át titkára volt. Még diákkorában jelennek meg értékesnél értékesebb nyelv- és vallástudományi dolgozatai. Az 1871-ben készült doktori disszertációja Nizámi perzsa költőről az újperzsa irodalom leghivatottabb művelői közé sorozza őt. Midőn 1876-ban mint felavatott rabbi elhagyja a boroszlói szemináriumot, több mint félszáz tudományos dolgozat tette híressé a fiatal tudós nevét. Löw Lipót halála után a szegedi hitközség rabbija lett, de alig egy évi lelkészkedés után 1877-ben, az akkor megnyílt országos rabbiképző intézet bibliai tanszékét foglalta el. Bacher teljesen egybeforrott ez intézettel, melynek egyik büszkesége lett, s mely neki is büszkesége volt. Közötte és tanítványainak generációi között a szeretet igaz kapcsolata állott fenn mindenkor. Mint tanár a megtettesült pontosság volt, ki szakadatlan buzgalommal és lelkesedéssel tárta fel növendékei előtt a Szent könyv kincseit. Tanári működése első évében, Bosznia okkupálása idején, tábori lelkészi szolgálatot teljesít, azután élete zavartalanul folyik tanulásban és tanításban. Nincs oly év, melyben a dolgozatok egész sorozatával ne gazdagította volna a zsidó tudományt. A Biblia, a héber nyelvtudomány és a midrás körébe tartozó közel 700 dolgozata jelent meg magyar, német, héber, francia,

angol és olasz nyelven. Az egész tudományos világ meghajolt a bámulatos szorgalmú és termékeny tudós szaktekintélye előtt.

Bachernek külön érdeme a magyar-zsidó irodalomnak megalapítása. A zsidó tudománynak hazai nyelven való terjesztésére alapította Bánóczi Józseffel együtt a Magyar Zsidó Szemle előkelő folyóiratot: kiváló részt vett az Izr. Magy. Irodalmi Társulat alapításában és munkájában, s vezette a társulat által kiadott Szentírás magyar fordításának munkálatait. Emellett a zsidó tudományt szolgáló külföldi társulatoknak is fáradhatatlan munkatársa volt. A magyar zsidó tudomány büszkesége meghalt Budapesten 1913. december 25-én.

Barnay Ignác a pesti hitközségnek 43 éven át titkára, a világhírűvé vált zsidó község felépítésének szorgalmas munkása, egyben a hazai zsidóság ügyeinek fáradhatatlan bajnoka volt. Született a Somogy megyei Toponárban 1813-ban. Gimnáziumi és egyetemi tanulmányait Pesten végezte, közben héber tanulmányokat is folytatott. Még diákkorában felvigyázói (sedator) megbízást nyert a pesti és budai tanulók vallástani óráin és istentiszteletén. 1831-ben a pesti zsidó iskola magyar tanítója lett, s 20 éves korában a hitközség titkári állásába nyert meghívást. Napról napra növekedő hivatalos teendői mellett sok időt fordított az önképzésre, jogot tanult, tanulmányozta a városi és helytartósági levéltárat. Önképzése folytán kitűnően kezelte a magyar, német, héber és latin nyelvet, az adminisztrálásban pedig nagy gyakorlatra tett szert. Hitközségében meghonosította a rendszeres jegyzőkönyvek vezetését, levéltárat alapított, részt vett az egyre növekedő hitközségben keletkező vallási, közművelődési és jóléti intézmények alapításában és vezetésében. Az 1844-ben létesült kézműves egyesület, az 1846-ban alakított Magyarító Egyesület, a hitközségi nyugdíjintézet, az árvaház, a nőegyesület mind Barnay irányításán indult. Midőn a hazai zsidóság a türelmi adó eltörlése, majd az emancipáció elnyerése érdekében gyakori tanácskozásokat tartott, az ő szava irányadó volt.

A jeles férfiu 1849-ben mint Szemere Bertalan miniszter államtitkára szolgálta hazáját. Az 1868-69. évi zsidó kongresszus tevékeny tagja volt. Bár a kongresszus nem járt a kívánt eredménnyel, s a hazai zsidóság két pártra szakadt, a pesti hitközségben szakadás nem állott be mindaddig, míg Barnay volt a titkár. Mindenki szem előtt tudta tartani minden vallási felfogás jogos kívánalmait is, miképp a Dohány utcai templomnak, úgy a Rombach utcai konzervatív templomnak építésénél nagy érdemei vannak. Nyugalomba vonulásakor, 1876-ban az uralkodó a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki a magyar zsidó nótárius mintaképét. Meghalt Budapesten, 1878 május 27-én.

Megjelenés:

Egyenlőség, 1920. április 17., 4.o.

III.

Brill Sámuel Löb pesti rabbi, a hazai zsidóság egyik díszje, született Pesten 1814 Jom Kippur estéjén, mint Brill Azriél dájján fia. A felvilágosult rabbiülnök fiát, a Talmud és héber tudományok mellett, világi tudományokra is tanította, és mielőtt jesibára küldte volna, előbb hét osztályról vizsgát tétetett vele az evang. gimnáziumban. Kismartonban Perls Mózes kiváló talmudistának volt kedvenc tanítványa, s 19 éves korában Szófer Mózes pozsonyi jesibáját kereste fel. Itt csakhamar feltűnt nagy tudásával, de idegenkedve látták, hogy világi tudományokkal is foglalkozik. Ezért egy év múlva elhagyta a jesibát, és négy évig nevelősködött a híres pozsonyi Pappenheiméknél, az ország akkor egyik legtekintélyesebb zsidó családjánál. Ezen idő alatt roppant szorgalommal foglalkozott a héber irodalommal, nem különben a latin és görög klasszikusokkal. Pozsonyból Prágába ment, az egyetemen bölcsészetet hallgatott, és talmudi tudását a tudós Kanders Sámuel oldalán tökéletesítette, ki a soktudású ifjút inkább barátjának, mint tanítványának tekintette.

Tanulmányainak befejeztével Brill atyjának segédkezett a lelkészkedésben, s annak 1853-ban bekövetkezett halála után hivatali utóda lett, míg a pesti hitközség 1874-ben rabbisági elnökké nevezte ki. A kormány megbízásából 1864-ben részt vett a rabbiszemináriumot előkészítő bizottság munkálataiban, s az 1874-ben megnyílt intézetben egy évtizeden át előadta a Talmudot. Az 1868-9. évi zsidó kongresszuson tekintélyét a korszerű haladás mellett vetette latba. A tudós papot általános tisztelet övezte, de nem díszes állása, hanem belső értéke, tudása és jelleme folytán. A talmudtudományok feltétlen ura volt, tanulási módszere egyszerű, kerülte az erőszakolt okoskodást. Azt a sokféle, sokszor bonyolult rabbinikus kérdést, mely az ország legelső hitközségének rabbisága elé került, mély tudásával és biztos ítélőképességével oldotta meg. Ha közel 50 évi lelkészkedése alatt esetről esetre adott vallásügyi döntései fel lennének jegyezve, úgy értékes és gazdag döntvénytárnak lennének birtokában. A zsidó tudományok azonban örök vesztesége, hogy minden írásbeli munkának közzétételétől húzódozott.

A nagy rabbi élesen látó emberismerő is volt, aki egy-egy ötletes megjegyzésével egész jellemeket festett. Bár szűkös anyagi viszonyok között élt, ritka művekben bővelkedő könyvtárat szerzett. Brill belső értékével egyesült szép és tiszteletet parancsoló tekintélyes külseje. Meghalt Budapesten, ugyanazon Király utcai házban, melyben 82 évvel előbb született, 1897. április 8-án.

Mgjelenés:

Egyenlőség, 1920. május 15., 7. o.

IV.

Bischitzné Fischer Johanna a jótékonyág fáradhatatlan munkása, kinek nevét az egész ország ismerte, született Tatán 1829-ben. Atyja Fischer M. A. gyáros volt, kinek házában az 1848–1849-i szabadságharc sebesült honvédjei otthont és Johannában gondos ápolónőt találtak. 1852-ben ment férjhez egy derék pesti kereskedőhöz, kinek oldalán bő alkalmat nyílt a jótékonyág műveit gyakorolni. Több évi fáradozás után sikerült neki Meisel akkori főrabbi segítségével 1866-ban megalakítani a Pesti Izr. Nőegyletet, melynek tagjait csaknem egyedül ő toborozta. A lelkes nő vezetése alatt az egylet az ország egyik legkiválóbb jótékonyági egyesületévé növekedett. Személyes fáradozásának eredménye a nőegylet által 1867-ben létesített leány árvaház, mely kezdetől fogva mintaintézet volt, s melyet 1871-ben Erzsébet magyar királyné is látogatásával tüntetett ki.

Bischitznének köszöni létezését az 1870-ben megnyílt népkonyha, hol a legutóbbi időkhöz minden felekezeti szegény nyert bő táplálékot. Alig volt az országnak jótékony egyesülete, melyben Bischitzné tevékeny részt ne vett volna. Bejárta a népkonyhákat, hajléktalanok menhelyét, pincelakásokat, mindenütt felkereste a nyomor tanyáit, hogy segítséget hozzon. Jótékonyága, mely nem ismert felekezeti különbséget, nem volt a koldulás istápolása, hanem munkára serkentés. Különös gondot fordított arra, hogy a tönk szélére jutott iparosokat és kiskereskedőket mentse meg a koldulástól. Az 1877. évi boszniai okkupációnál megsebesült katonák ápolásáért I. Ferenc József király a koronás arany érdemkereszttel tüntette ki a jótévedben fáradhatatlan asszonyt, kinek keze jót tett mindaddig, míg a halál Budapesten 1898 március 28-án ki nem oltotta nemes lelkét.

Bloch Mózes rabbi, az Országos Rabbiképző Intézet elnöke, a talmudi tudományok elismert nagymestere volt. Mint kiváló talmudtudósok családjának sarja, a cseh Ronspergben született 1815. év február 1-én^{DG4}. Az éles eszű fiú 12 éves korában Magyarországra került nagybátyjának, Löw Wolf nagytapolcsányi rabbinak talmudiskolájába, ki rokonát nemcsak a talmudi tudomány mélységeibe avatja be, hanem a világi tudományok tanulmányozására is buzdítja. Nagyatyja, Löw Eleázár, kit hírneves művéről Semen Rokeách néven ismer a tudós világ, egy ideig Liptószentmiklóson működött, szintén magyar rabbi volt. Bloch Mózes 17 éves korában már a rabbioklevél birtokában volt, de nyolc évig nem vállalt rabbihivatalt, míg a modern tudományokban ki nem képezte magát. Pilsenben leteszi a gimnáziumi vizsgákat, Prágában egyetemet látogat. Csak ezután, 1840-ben foglal rabbiállást a cseh Wottitzban, hol 12 évi lelkeskedése idején, mint talmudtudós és jeles szónok nagy hírt szerez. 1852-ben Hermen-Mestecben, 1856-ban pedig Lejnükben, e jelentékeny morva hitközségben

^{DG4} 1815. február 1.

választották meg rabbinak a nagy tudóst. Itteni 21 évi működése alatt tudományos hírneve folyton növekedett, és a zsidóság a talmudtudomány első tekintélyét tisztelte benne.

Midőn 1877-ben Budapesten megnyílt a rabbiképző intézet, a szakkörök őt tartották hivatottnak az intézet elnöki székére és a talmudi tudományok tanszékének betöltésére. A rabbiszeminárium már megalapítása előtt is évtizedes kemény ostromnak volt kitéve azok részéről, kik egy modern teológiai iskolától féltették a vallásosságot. Bloch Mózes érdeme, hogy vezetése alatt az intézet meg tudott felelni hivatásának: tudományosan képezni magyar rabbikat, kik a vallás ősi tradícióinak talaján állanak. A talmudi tudományok korifeusa, ki a modern tudományos iránynak is hódolt, az intézet élére kerülve, annak fennállását biztosította. Három évtizeden át nevelt papokat a magyar haza számára, kiknek lelkébe oltotta az ősi tradíciók iránti tiszteletet és kiket bevezetett a talmudi tudomány kincsházába. Lelkészi jelszava volt: az isteni világosságot egyesíteni a tudomány világosságával. Mint talmudistának elve volt kerülni a mesterkéltszellemeskedést, kutatni a Talmud egyenes értelmét. Ezen elv nyilvánult katedrai előadásában és tudományos munkáiban egyaránt. Magyar, német és részben angol nyelven megjelent munkáinak zöme a talmudi jogot szedi a modern tudomány követelményeinek is megfelelő rendszerbe. Hébernyelvű nagy művében (Sáár tekánoth) a zsidó vallás intézményeit tárgyalja.

A pátriárkakkorral megáldott tudós, a rabbik rabbija meghalt Nagymaroson, 1909. augusztus 6-án.

Megjelenés:

Egyenlőség, 1920. május 29., 11-12. o.

V.

Bródy Zsigmond hírlapíró, született Miskolcon 1840. november 15-én. Szülővárosában és Budapesten folytatott középiskolai tanulmányok után elvégezte a jogot. Leckeadásból tengette életét, közben írogatni kezdett, mégpedig elsősorban a zsidóság megmagyarosodása és polgári egyenjogúsága érdekében. E kettős célt szolgálják 1860-ban „egy magyar zsidó” jelzéssel névtelenül megjelent költeményei: e kettős cél eléréséért harcol különféle hírlapokban. A pesti hitközség megbízásából 1861 elején Tatay Adolffal együtt magyar templomi énekeket ír, melyek Friedmann főkantor által megzenésítve, évtizedeken át voltak templomainkban használatosak. Újságcikkei, politikai és szépirodalmi dolgozatai korán tették nevét széles körökben ismertté. Az abszolutizmus idején sokat küzdött a magyar nemzeti ügy győzelemre vitelén. Több hírlap alapításának kísérlete után rövid ideig Bécsben tartózkodik, de csakhamar ismét Pesten van, és az akkori legelőkelőbb újságoknak szívesen látott munkatársa. 1872-ben miniszteri titkár a

belügyminisztériumban, egy év múlva azonban visszatér az újságíráshoz. Megveszi a Neues Pester Journal című lapot, mely az ő szerkesztése alatt páratlanul elterjedt az egész országban. Lapjával nagy szolgálatot tett a hazának, mert a németajkú lakosság közt fāradhatatlanul terjesztette a magyar ŕzelmeket. Az egykori szegény diák vasszorgalmával és kiváló tehetségével nagy vagyonhoz jutott, melyből százezrekre menő alapítványokat tett az irodalmi érdemek jutalmazására és a nyomor enyhítésére. Elhunyt felesége, Brődy Alice nevének megőrkítésére fejedelmi bőkezűséggel gyermekkórházat teremtett a fővárosban. Őrdemeinek elismeréséül a király 1896-ban a főrendiház tagjává nevezte ki. Meghalt 1906. január 6-án.

Cohn Albert, ki a jőtékonyság terén kifejtett tevékenységével örökítette meg nevét, külföldön gyarapította a magyar hírnevet. Született Pozsonyban 1814-ben, mint szegény szűlők gyermeke. Középkolai és egyetemi tanulmányait Bécsben végezte, míg a talmudi tudományokba Horovitz Lázár neves bécsi rabbi avatta be. Mint idegen zsidó nem telepedhetett le a császárvárosban, ezért Párizsba ment, hol kizárólag a keleti nyelvekkel foglalkozott. Az odesszai keleti akadémia felajánlott tanszékét visszautasította, és inkább nevelői állást foglalt a Rothschild-családnál. Tanítványaival Olaszországba ment, hol Luzzato^{DG5} és Reggio^{DG6} társaságában az újhéber irodalmat tanulmányozta. Parisba visszatérve a Rothschild-család jőtékonysági ügyeinek intőzője lett. Tudományos téren nevét ismertté tette több értekezése és arab kéziratok kiadása. A tudós Munk Salamonnak munkatársa volt a More nebuchim^{DG7}, Majmuni nagy filozófiai műve arab szővegének kiadásában. A párisi rabbiképzőben bölceleti előadásokat is tartott. A francia fővárosban Munkkal együtt héber iskolát nyit, zsidó iparos- és iparosnő-egyletet létesít és fāradozása folytán 1852-ben megnyílik a Rothschild-féle zsidó kórház. A francia kormány megbízásából három ízben is beutazta Algériát az oltani zsidók ügyeinek rendezése céljából. Itt iskolát létesít, s a tanulókat kisebb-nagyobb tőkével látja el kenyérkereseti pályaalapítás céljából. 1854-ben és 1856-ban a Szentföldre utazik, hogy az ottani zsidók nyomorát enyhítse. Jeruzsálemben kórházat, szűlő nők otthonát, leányiskolát, ipariskolát alapít, kamatmentes kölcsőnnel segíti az iparosokat. A török szultán kihallgatáson fogadja Cohnt és zsidó alattvalóinak jogegyenlőséget ígér. I. Ferenc József király is fogadta a nemes ügyben fāradozó férfit, és a keleti zsidók iránti jóindulatáról biztosította őt. A fāradhatatlan tudós és filantróp, kinek mellét a francia becsületrend lovagkeresztje ékesítette, meghalt Parisban, 1877. március 16-án.

Megjelenés:

Egyenlőség, 1920. június 12., 7.o.

^{DG5} Samuel David Luzzatto (1800 – 1865)

^{DG6} Isacco Samuel Reggio (1784 – 1855)

^{DG7} מורה נבוכים – A tévelygők útmutatója, Maimonides.

VI.

Deutsch Henrik, az izr. tanítóképző igazgatója, a fölvilágosodás egyik előharcosa volt, ki nagy teológiai és világi műveltségével félszázadon át szolgálta a felekezeti és nemzeti népoktatást. Született Trencsénben 1822-ben. Korán vezették be a héber tudományokba: négyéves korában Bibliát, hatéves korában Talmudot kezdett tanulni. Több hazai jesibát látogatott és miközben a Talmud mélyére hatolt, nagy szorgalmat fordított a Biblia, a héber nyelv, valamint több modern és klasszikus nyelv tökéletes elsajátítására is.

A tudós ifjú, ki tanítással tengette életét, előbb kereskedő lett, de az adás-vevéshez nem sokat értett és csakhamar tönkre is jutott. Erre ismét tanító lett belőle; tanított Lovasberényben, majd Kecskeméten. 1854-ben Pesten nyilvános tanítói vizsgát tett, s így jogot nyert a „főtanító” állás betöltésére. Meisel pesti főrabbi a jó hírű tanítót 1859-ben a pesti Talmud-Tóra iskolához hívta meg. Vezetése alatt ezen iskola, melyben nagy eredménnyel tanított Bibliát, Talmudot, arám és héber nyelvet, valóságos preszeminárium – rabbi-iskolai előképző – volt.

Két év múlva a főváros összes középiskoláinak hitoktatója lett, majd 1868-ban a tanítóképző igazgatójává neveztetett ki. Ugyanazon évben, a népiskolai törvény megalkotása előtt, a kormány meghallgatta a kiváló pedagógus szakvéleményét is. Az 1868-69. évi zsidó kongresszusnak ő volt egyetlen tanító tagja, és annak iskolai bizottságában nagy szolgálatakat tett. A kongresszusi haladópart lapját, a Magyar Izraelitát is egy ideig szerkesztette. Nagy érdeme, hogy az egyetlen zsidó tanítóképzőt nemcsak vallásos és tudományos színvonalra emelte, hanem meg is magyarosította. Növendékei részére minden szombaton vallásos előadást tartott magyar nyelven. Az 1877-ben megnyílt rabbiszeminárium rendkívüli tanárának meghívotván, ő tett első – sikeres – kísérletet a Talmudnak magyar nyelven való előadására. Már az 1860-ban megalakult Izr. Magyar Egyletben tartott felolvasásaival a zsidó tudománynak magyar nyelven való terjesztését segítette elő. Nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki; írt többek között héber nyelvtant és vallástani tankönyveket, magyarra fordította a Tórát és az imakönyvet; imakönyv-fordítása évtizedeken át közkézen forgott. A magas színvonalon álló magyar-zsidó tanítói gárdának egy nemzedéken át volt vezetője meghalt Budapesten, 1889. december 18-án.

Megjelenés:

Egyenlőség, 1920. október 30., 14. o.

VII.

Dukes Lipót irodalomtörténész és bibliográfus a tudomány legönzetlenebb művelői közé tartozott. Született Pozsonyban 1810-ben. Korán vezették be a talmudi tudományokba, szülővárosának jesibáján a nagy Szófer Mózesnek volt tanítványa. A papi pályára készülő ifjú tanulmányait a német Würzburgban folytatta, hol a Talmudon kívül az újhéber irodalommal és világi tudományokkal is foglalkozott. Hazatérve, a pozsonyi leányiskolán tartott szombatoként korszerű hittani előadásokat, (xxxx^{DG8}) Dukes erre kizárólag irodalmi munkálkodásra adta magát. Legnagyobb nélkülözésekkel dacolva, felkereste Németország nagyobb egyetemeit és könyvtárait, hogy hangyaszorgalommal adatokat gyűjtsön a zsidó irodalomtörténethez, melyben tökéletes tudást ért el. Oxfordban, Európa egyik legnagyobb könyvtárában folytatta fáradhatatlan kutatásait, a legcsodálatosabb igénytelenséggel viselve el minden nélkülözést.

Idealista volt, ki minden anyagi törekvés nélkül művelte a zsidó tudományt. Szerény kis hivatalt vállalt a nagy tudós az oxfordi Bodlejana könyvtárban, s onnan gazdagította a zsidó tudományt. Később Bécsben élt, mint magántudós. Nagy érdeme, hogy kéziratok felhasználásával úttörő munkát végzett a zsidó irodalomtörténet terén. Már 23 éves korában kezdte meg irodalmi működését Rási bibliakommentárjának kiadásával. Alapvető munkát írt a zsidó kútfőkről, az újhéber irodalomról, a legrégebb bibliamagyarázókról, a héber nyelvtudományról, a Misna nyelvéről, a középkori bölcsészekről. A sokoldalú alapos tudós meghalt Bécsben, 1891. augusztus 3-án.

Megjelenés:

Egyenlőség, 1920. december 25., 14.o.

^{DG8} Az eredeti szövegben xxx-el törölt szövegrész.

A recepciós mozgalom politikai története (1915)

Világháborúnak rémes zajában köszönt a magyar Izraelre vallásunk recipiálásának két évtizedes fordulója. A magyar polgár – és köztük nem utolsó sorban a zsidó magyar polgár – vérért hullatja, életét áldozza a magyar haza, a magyar szabadság és becsület védelmében. A polgárok egybefolyó vére a legmagasztosabban igazolja, hogy mennyire egybeforrott e hazának minden hitű gyermeke a haza szeretetében.

Kegyeletes hála a vérüket kiontott hősöknek!

Kegyeletes hála az eszme hőseinek, kik egybeforrasztották a haza minden hitű polgárát!

Üdv és hála a recepcióért küzdött, közöttünk időző héroszoknak!

I. A mozgalom történelmi előzményei

A magyar alkotmány felfüggesztésével, de felvilágosodott szellemben uralkodó József császár utódának, Lipót királynak első cselekedete az volt, hogy 1790-ben Pozsonyba országgyűlést hívott egybe. A magyar állami öntudattól áthatott országgyűlés többek között a zsidók helyzetét is megállapította, az 1790: 38 cikkelyben. E törvény azon jogokat biztosította a zsidók részére, melyeknek József jóvoltából már eddig is birtokában voltak. Ezek szerint minden városban lakhatnak és ott iparral és kereskedéssel foglalkozhatnak: csak a bányavárosokból maradtak továbbra is kizárva. Az ezen törvényben kifejezett elvek szolgálták alapul a zsidókról hozott 1840:29. törvénynek is. Ez intézkedést követel a külföldi zsidók betódlásával szemben; megköveteli a zsidó papok tudományos nevelését, hogy rendesen vezethessék az anyakönyveket; a hitközségeket tanítótartásra kötelezi. Viszont megengedi a zsidó gyermekeknek, hogy keresztény iskolába járhassanak; utasítja őket a földművelésre és megengedi, hogy szabad királyi városokban is szerezhessenek házakat.

Bár e törvényben foglaltak haladást jelentenek a magyar zsidók jogi állapotában, de semmiképp sem elégíthette ki azokat, kik a zsidók teljes polgári egyenjogúsítását, az emancipációt várták. A magyar alkotmány helyreállítása után, királyunk koronázását követő 1868. évben alkotott XVII. törvénycikk adja csak meg „az izraeliták egyenjogúságát polgári és politikai jogok tekintetében.” A törvény így szól. 1.§. „Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítanak.” 2.§. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet, ezennel megszüntetik.”

A magyar zsidóság nyomban érezte e törvény hiányosságát. Mert a zsidók elnyerték ugyan az emancipációt, vagyis a zsidó polgár egyenjogúvá lett a haza más hitű polgáraival: de a zsidó hitfelekezet még mindig csak túrt és nem befogadott vallásközössége volt a hazának. Ezért már a zsidó kongresszusnak 1869. február 22-én tartott ülése a következőket mondja ki: „Határozza el a t. egyetemes gyűlés, b. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez feliratot intézni oly értelemben, miszerint a törvényhozás legközelebbi ülészakájában máris oly javaslatot terjesszen elő, mely szerint a zsidó vallás a törvényesen bevett vallások sorába iktattassék.” Azóta is a zsidó sajtó és közvélemény többé-kevésbé határozott formában napirenden tartotta vallásunk recipiálásának kérdését. Hiszen lépten-nyomon érezniük kellett annak hátrányát és visszasságát, hogy bár a zsidó polgár egyenjogú más polgárokkal, a zsidó vallás mégsem egyenjogú más vallásokkal. Ennek szembeötlő, szomorú megnyilatkozásoképpen a felekezetet méltatlan megaláztatások érték: szervezet híján szabad prédája volt minden hatósági szeszélynek; az uralkodó fogadtatásai alkalmával szegyeteljes mellőzésben részesült és midőn 1885-ben a magyar törvényhozás a felsőház újjászervezésekor minden hitfelekezet képviselőjének helyet adott a főrendiházban, csak a zsidó felekezetnek nem adta meg ezt a jogot.

A zsidó köztudatban összegyülemlett recepciós vágyakozásnak határozottabb formát és kifejezést adott dr. Vázsonyi Vilmosnak az Egyenlőség hasábjain 1891. december 11-én megjelent „A végtelen kérdés” című cikke. „Nem tudjuk képességeinket összeszedni, hogy megindítsuk és megnyerjük nagy perünket a társadalmi előítélet, az állami igazságtalanság ellen és felemelkedjünk a többi felekezet magaslatára” – így ostromozza az alig 23 éves Vázsonyi a hazai zsidóságot. A fiatal jogász alkalmasnak találta az időt, hogy a magyar zsidóság éppen akkor lépjen fel jogainak követelésével, midőn az ország új képviselőválasztás előtt állott. A magyar zsidóságnak több tekintélyes tagja azonban még korainak vélte az időpontot a recepció követelésére. Egyrészt féltek, hogy felkeltik a szunnyadó antiszemitizmust, másrészt attól tartottak, hogy az orthodoxia ellenkezése által veszélyeztetve lesz az ügy sikere. Vázsonyi így érvel ellenük: „Itt a tétovázás nem talál kifogást, a félenkség nem talál mentséget, a gyámoltalanság nem játszhatja a bölcsesség szerepét. A zsidóságnak, mely emancipációja óta nem jelent meg jogait követelve az országgyűlés előtt, fel kell lépnie, követelnie kell egyenjogúságát, mely számánál, értelmiségénél, gazdasági jelentőségénél és hazafias érdemeinél fogva megilleti. A felekezeti egyenjogúság legyen a közeljövő jelszava!”

Nem riasztotta őt vissza némely körök lekicsinylése és Szabolcsi Miksa páratlan buzgalmatól inspirálva a köréje gyűlt lelkes férfiakkal és ifjakkal együtt – kikhez Márkus Dezső, Komáromi Sándor (Haber Samu), Palágyi Lajos, Mezei Ernő, Fleischmann Sándor dr. és a református hitű Zempléni Árpád is tartozott – töretlen buzgalommal és a jó ügy győzelmébe vetett bizalommal harcoltak a zsidóság igazáért, vallásunk recipiálásáért. Négy éven át nem volt az Egyenlőségnek, a recepció kohójának oly száma, melyben e nyolc fáradhatatlan harcos ne tüzelte volna a zsidó társadalmat és a liberális magyar közvéleményt az igazságos küzdelemben való kitarásra. Később, midőn az akció

meghozta gyümölcsét, személyeskedő, sokszor elkeseredett vita sem maradt el, mely annak idején nagy hullámokat vert. Évek múltán így ír Vázsonyi ezen vitáról: „Ha ma visszapillantok ezekre a napokra, elgondolom, hogy néha kegyetlen, perzselő volt hevem. Néha talán megbántottam őket, akik felekezetünket éppen úgy szerették, mint én, de akik lángolásomtól féltették ügyünket. Bölcs, idősebb testvéreim bizonyára megbocsátották ezt nekem.” (Az Egyenlőség jubileumi számában, 1911.)

Vázsonyi Vilmos lángoló fáradozása, Szabolcsi energiája és tettereje és az Egyenlőség folytonos buzgalma megértésre talált a hazai zsidóság körében. A fővárosban több fiatal ügyvéd és író értekezletet tartott, és a képviselőházhoz intézendő emlékiratot dolgozott ki, melyben kifejtik, mennyire ideje már, hogy a törvényhozás az 1867-ben hozott emancipációt teljessé tegye és hogy a zsidókra kimondott egyenjogúsítást terjessze ki a zsidó vallásra is. Egyben oly irányú agitáció indult meg, hogy a közeljövőben bekövetkezendő képviselőválasztásoknál a zsidó választók a jelölteknek ígéretét vegyék arra nézve, hogy a recepció mellett fognak állást foglalni. A fővárosban megindult mozgalomhoz a vidék is csatlakozott: a legelsők között volt Máramarossziget és Szigetvár hitközsége, melyek még 1891. decemberében elhatározták, hogy a recepció kivívói közé állanak.

II. A Szapáry-kormány

A recepciós mozgalom néhány hét alatt már annyira megérett, hogy megindítói nyilvános nagy értekezletet terveztek. Wahrmann Mór, a pesti hitközség elnöke, ki mint országgyűlési képviselő gróf Szapáry Gyula miniszterelnök pártjának hű tagja volt, politikai opportunusból azt óhajtotta, hogy a nagygyűlést csak a még együtt lévő országgyűlés feloszlata után, 1892. január 6-án tartsák meg, amibe a kezdeményezők bele is egyeztek. Közben a függetlenségi és 48-as párt a bekövetkezendő képviselőválasztásokra való tekintetből kiadta az Eötvös Károly által szövegezett politikai manifesztumát, melyben a következők is foglaltatnak: „Mi szükségesnek tartjuk a vallásszabadság kimondását, a házassági jognak a kötelező polgári házasságra alapítását s ezekkel kapcsolatban minden felekezet közt úgy a házasságra, mint az áttérésre, valamint a hitközségek szervezésére és kormányzására nézve a teljes egyenjogúság megállapítását s a felekezetek önkormányzati jogának biztosítását.” E manifesztumot követte a nemzeti párt kiáltványa, melyben gróf Apponyi Albert a következő szavakkal proklamálja a felekezeti egyenjogúság elvét: „A teljes jogegyenlőséget és viszonyosságot az összes vallásfelekezetekre nézve érvényesíteni kívánjuk, ennek minden konzekvenciájával!” A pesti Dohány utcai templomban pedig Chanuka első estéjén dr. Kayserling M. rabbi ünnepi beszédében a recepció kivívására hívta fel a híveket.

Az 1892. január 6-án, a pesti hitközség dísztermében tartott nagygyűlés által a mozgalom tényé vált. A gyűlést, melyen megjelent a főváros egész zsidó előkelősége, dr.

Mezei Mór a Lipótváros képviselője vezette. Vázsonyi Vilmos felolvasott egy, a képviselőházhoz benyújtandó terjedelmes tervezetet, melyhez többek között Márkus Dezső, Feleki Béla, Lőw Tivadar, Szabolcsi Miksa, Tenczer Pál és Wahrmann Mór szólottak. Ennek ajánlatára a gyűlés egyhangúlag hozott határozatával egy szűkebb bizottságot küldött ki, melynek feladata: „1. Állapítsa meg az időpontot, mikor volna a kérvény esetleg az új országgyűléshez benyújtandó. 2. Tegye magát érintkezésbe lehetőleg az ország minden egyes hitközségével és azok tagjaival, hogy jelentést tétessen arról, kikre számíthatunk, kik hajlandók támogatni. 3. Állapítsa meg a kérvény szövegét, mely az egyes hitközségek részéről aláírandó volna.” A gyűlés végrehajtó bizottságot is küldött ki, melynek elnöke Mezei Mór, alelnöke Kornfeld Zsigmond és dr. Lőw Tivadar, jegyzői pedig dr. Halász Frigyes, dr. Márkus Dezső, dr. Mezey Ferenc, Palágyi Menyhért, Szabolcsi Miksa és dr. Vázsonyi Vilmos voltak.

Még mielőtt a január 6-án hozott határozat értelmében felszólították volna a vidéki hitközségeket, ezek már önként és tömegesen jelentették a nagy ügyszó való csatlakozásukat. Ezalatt az orthodox központ a pártjához tartozó községeket és rabbikat a recepció elleni állásfoglalásra bujtogatta – okul hozva fel, hogy az egész recepció mozgalom nem más, mint csapda, mellyel a neológok az orthodoxokat meg akarják fogni. Magyarország legtöbb városának zsidósága kevés kivétellel mégis a felekezeti egyenjogúság megvívói közé szegődött. Az Országos Izraelita Iroda is egy 1892. február elején kibocsájtott körlevelében a községkerületek újra megalakítását sürgeti, hogy a kormány és az országgyűlés a szervezetlenség miatt a recepció kérését vissza ne utasíthassa. És az egymásután megalakult községkerületek a megindult mozgalmat lelkesen üdvözölték és csatlakozásukat jelentették be.

Az ország készülődött a képviselőválasztásokra. Számos választókerületben az egybegyűlt zsidó polgárság kinyilvánította, hogy csak oly jelöltre szavaz, ki a vallásfelekezetek egyenjogúságát veszi fel programjába. A képviselőjelöltek legtöbbször – pártkülönbség nélkül – választóik előtt kedvező nyilatkozatot tettek. Gróf Csáky Albin kultuszminiszter Temesvárott egy zsidó küldöttség előtt így nyilatkozott: „Ami az egyenjogúsítást illeti, úgy talán mondanom sem kell, hogy ezen ügy részéről, szabadelvű ember létemre, semmiféle nehézségbe sem fog ütközni, annál is inkább, mert az izraeliták hazafiságuk, intelligenciájuk és tehetségük által rég megeremtették az alapot, melyen állva, vallásuk törvényes egyenjogúsítását joggal követelhetik.” Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter Győrött ezt mondotta: „Mélyen tiszteltem vallásukat, bámulom és szeretem fajukat. Ami pedig törekvésüket illeti, én a teljes liberalizmus, a teljes jogegyenlőség talaján állok.” A megejtett képviselőválasztások után az új képviselők közül sokan szívesen fogadták kerületeik zsidó küldöttségeit, melyek az egyenjogúsítási törekvések támogatását kérték.

Összeült a képviselőház és a reménykedőket lehangolta, hogy a kormánypárt szokásos feliratában egy szóval sem tett említést a recepcióról. A nemzeti és függetlenségi párt felirati javaslata azonban teljes határozottsággal nyilatkozott a recepció mellett. Annál kellemesebben lepték meg a hazai zsidóságot a képviselőház 1892. május 27-i ülésén

történtek. A kultuszvita során Csáky Albin miniszter a képviselőháznak tetszésnyilvánításai közt azt a biztos ígéretet tette, hogy a legközelebbi őszi ülészek kezdetén a recepció tekintetében előterjesztést fog tenni. A miniszter kijelentése ellen egyetlen hang sem hangzott el a képviselőházban, mely elfogadta az ellenzéki Irányi Dániel következő határozati javaslatát: „A képviselőház utasítja a vallás- és közoktatási minisztert, hogy a vallás szabad gyakorlatáról és a felekezetek egyenjogúságáról minél előbb törvényjavaslatot terjesszen elő.” Érdemes feljegyezni, hogy ezen, a magyar liberalizmushoz méltó képviselőházi ülésen az Egyenlőség példányai a képviselők között kézről kézre jártak és az egykorú leírás szerint gróf Szapáry Gyula miniszterelnök is a lap legújabb számát olvasságta a vita alatt, melyet azután a háta mögött ülő Berzeviczy Albert államtitkárnak adott át. A képviselőházban történt öröndetes események hatása alatt a recepció bizottság elhatározta, hogy egyelőre új akcióba nem megy bele, de permanensnek jelenti ki magát, mindaddig, míg a recepció törvénné nem vált.

III. A Wekerle-kormány

Múltak a hetek és hónapok, elérkezett az őszi ülészek és a kormány nem terjesztette a ház elé a megígért recepció javaslatot. Olyan hírek terjengtek, hogy a törvényjavaslat fel van terjesztve a királyhoz előzetes jóváhagyás végett, Őfelsége azonban még nem döntött, minthogy magában a kabinetben támadt meghasonlás. Az egyházpolitikai kérdések egész komplexuma foglalkoztatta a politikai köröket: a vallás szabad gyakorlata; a zsidó vallás recepciója; a kötelező polgári házasságkötés és az anyakönyvezés államosítása, mely az akkor napirenden volt elkeresztelési bonyodalmakat lett volna hivatva megszüntetni. A hír azt is tudta, hogy a szabadelvű törekvések veresége esetén Csáky Albin megválnék tárcájától. E szabadelvű államférfiú a pénzügyi bizottságnak 1892. október 26-án tartott ülésen kijelentette, hogy amit ő vagy a kormány kilátásba helyezett a ház nyilvános tárgyalásain, attól semmi eltérés sem történt.

A politikai színtéren beállott a változás, melyről már régóta rebesgettek. A Szapáry-kormány beadta lemondását, mert liberális és konzervatív tagjai között nem volt meg többé a szükséges egyetértés és helyet adott Wekerle Sándor eddigi pénzügyminiszter kabinetjének, melyet az a hír előzött meg, hogy színig liberális, és hogy első javaslata, melyet a ház elé terjeszt, a zsidó vallás recepciója lesz. És valóban, az új kormány, melynek kultuszminisztere ugyancsak gróf Csáky Albin lett, 1892. novemberében bemutatkozván a háznak, Wekerle Sándor miniszterelnök munkaprogramjában kijelentette, hogy: „a korona jóváhagyásával megállapított elvek alapján már el van készítve az izraelita vallás recepciójára vonatkozó törvényjavaslat.” Ezen kijelentés forrongásba hozta a katolikus klérust, mely erősen agitált a kormány valláspolitikai programja ellen. Az országnak azonban nagyon sok és előkelő törvényhatósága, Somogy vármegyével az élén, teljes bizalmát fejezte ki a kormány vallásügyi tervei iránt. A

képviselőházban pedig több zsidóbarát beszéd hangzott el, melyek közül fényesen kimagaslik a függetlenségi párt vezérének, Eötvös Károlynak 1893. március 22-én tartott beszéde, melytől még a kormánykörök sem tagadhatták meg az elismerés pálmáját. Kossuth Lajos is egy nála Turinban tisztelgő küldöttség előtt a recepció érdekében emelt szót. Hasonlóan nyilatkozott Szász Károly református püspök a protestáns irodalmi társulat egy felolvasó ülésén.

Vége elérkezett az eszme testet öltésének első nagy lépése. 1893. április 26-án Csáky Albin miniszter a következő törvényjavaslatot nyújtotta be a képviselőháznak: „1. §. Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítatik. 2. §. Az izraelita vallásról keresztény hitre, vagy megfordítva, keresztény hitről az izraelita vallásra való áttérésekre az 1868: LIII. t.-c. 1–8. §§-aiban, valamint ugyanazon törvény 14. §-ban foglalt rendelkezések hatálya kiterjesztetik. 3. §. A jelen törvény végrehajtásával a minisztérium bízatik meg.” A törvényjavaslat miniszteri indokolása többek között hangoztatja: „Huszonöt éve annak, hogy az izraeliták a polgári és politikai jogok tekintetében a keresztényekkel egyenjogúsítottak s ez idő óta a közélet minden vonalán közreműködve, nem egy bizonyítékát szolgáltatták annak, hogy erős nemzeti érzéstől áthatva, részt akarnak venni a magyar nemzeti állam teljes kiépítésében. Nagy ideje, hogy az ország azon hétszázezret meghaladó polgárainak vallása is a törvény sáncai közé befogadtassék.” Csáky Albin e törvényjavaslatát, mely az emancipációs törvény méltó folytatása, és amely által a liberális államférfiú báró Eötvös József neve mellé írta a maga nevét a hálás zsidó szívekbe: az egész magyar közvélemény és sajtó örömmel fogadta. A recepció bizottság 1893. május 3-án lelkes hangulatban gyűlt egybe. Örömmel fogadta a javaslatot, de egyben azon óhajának is kifejezést adott, hogy az 1868: LIII. t.-c. 18–24. §§-ai is terjesztessenek ki a zsidóságra. E szakaszok tárgya: a lelencek vallása, senki sem kötelezhető más vallás ünnepeinek megtartására; katonai és kórházi lelkészi szolgálat; közös temető; felekezeti iskolák segítése; új egyházközségek alakulása.

A kormány egyházpolitikájának ellenségei, a főnemesek egy része és a főpapok, már a költségvetésnek május havi tárgyalásánál a kormány ellen szavaztak, ami azonban nem zavarta ennek határozott, liberális törekvéseit. Annyit azonban mégis elértek a klerikális ellenzők, hogy a képviselőház által kiküldött recepció bizottság tárgyalását elhalasztotta az őszi ülésre. 1893. október 13-án összeült a közoktatásügyi (recepció) bizottság, melyben Papp Géza képviselő, mint lelkiismeretes előadó, ismertette a törvényjavaslatot és ajánlotta, hogy az 1868: LIII. t.-c. 18–20. és 23. §§-ai is vétessenek fel a javaslatba. Három napi tárgyalás után, melynek során Csáky Albin miniszter a tiszta liberalizmus szavaival több nyilatkozatot tett, a bizottság elfogadta a kiegészített törvényjavaslatot, és áttette azt az igazságügyi bizottsághoz. A közoktatási bizottság tárgyalta és elfogadta még a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslatot is, mely javaslat a kormány liberális programjába tartozott, de amelytől egyébként teljesen független a recepció javaslat.

A kormány határozott liberális munkálkodása és az egyházpolitikai törvények megalkotásának elszántsága ellen tüntetendő, Vaszary Kolos hercegprímás elnöklete alatt

januárjában a fővárosban tiltakozó katolikus nagygyűlést tartottak a liberális áramlat ellenzői. A képviselők közül is néhányan gróf Szapáry Gyula volt miniszterelnökkel az élükön, kiléptek a kormánypártból, ennek minden kételyt kizáró liberális törekvései miatt. Ki kell azonban emelnünk, hogy mindkét mozgalom a kormány egyházpolitikája ellen, nem pedig a zsidó vallás recepciója ellen irányult. És valószínű, hogy ha a kormány a többi egyházpolitikai törvénytervezettől függetlenül készült volna megalkotni a recepció törvényt – amit a zsidó körök is szívesebben láttak volna – ennek alig, vagy csak nagyon csekély ellenzője támadt volna.

A katolikus nagygyűlés nem maradt válasz nélkül: 1894. március 4-én az ország minden részéből összesereglettek a Rákos mezőn minden felekezeti liberális polgárok és a kormány egyházpolitikai törekvései, köztük a recepció, mellett tüntettek nagy lelkesedéssel. A parlamentben pedig az Eötvös Károly és Justh Gyula vezérlete alatt álló liberális ellenzék feltétlenül helyeselte a kormány reformterveit.

A politikai viharba rövid időre kegyeletos csendet hozott Kossuth Lajos 1894. március 20-án bekövetkezett halála. A nemzeti nagy gyász részvételében a zsidók az egész ország színe előtt hazafiasságuknak igaz tanújelét adták.

A képviselőház igazságügyi bizottsága, melyhez a közoktatásügyi bizottság 1893. októberében áttette az általa elfogadott recepció törvényjavaslatot, 1894. május 31-én nyújtotta be a képviselőháznak a törvényjavaslat tárgyában kidolgozott jelentését, mely szerint „e hazának izraelita vallású honpolgárai méltán igényelhetik, hogy részükre a magyar törvényhozás adja meg azt a közjogi jogosultságot, amelyet a többi bevett vallást követőknek megadott akkor, amidőn vallásukat törvény által a bevett vallások közé iktatta.” Az igazságügyi bizottság a törvényjavaslatot a közoktatási bizottság szövegezésével úgy általánosságban, mint részleteiben is egyhangúlag elfogadta és a Háznak elfogadásra ajánlotta.

IV. A második Wekerle-kormány

Mire az igazságügyi bizottság elkészült jelentésével, a Wekerle-kormány beadta lemondását. A recepciótól független, egyéb egyházpolitikai reformtervek számára is biztosítva volt a kormánynak a képviselőházban a többség saját nagy pártja és a liberális szélsőbal támogatása folytán. De éppen ezen támogatás, mely növelte a kormány népszerűségét az országban, gyanússá tette bizonyos körökben. A Kossuth Lajos halálával megnyilatkozott nemzeti gyász még jobban meggyengítette Wekerle kormánya állását, melynek megbuktatására szövetkezett a főpapság, a főnemesség és a nemzetiségek. És ezért, midőn a főrendiház néhány szótöbbséggel visszavetette a képviselőház által elfogadott reformokat és a miniszterelnök nem vihette keresztül új főrendi tagok kinevezését a többség megváltoztatása végett, 1894. júniusában beadta lemondását. Az egész liberális Magyarország fájalta oly férfiaknak, mint a zseniális Wekerle Sándor, a

felvilágosult gróf Csáky Albin, a lángeszű Szilágyi Dezső és a demokrata Hieronymi Károly kormányról való távozását. Bukott kormány volt ez, melyet az egész nemzet bálványozott!

Néhány heti izgalom után az ország megnyugvással vette tudomásul a legalkotmányosabb király döntését, mely Wekerle Sándort ismét kormányra juttatta. Csáky azonban nem volt többé tagja az új kabinetnek. Távozásánál a szabadelvű polgároknak és elsősorban a hazai zsidóságnak soha nem szűnő hálája követte. A magyar zsidóság sohasem fogja elfelejteni, hogy gróf Csáky Albin vállalkozott az emancipáció betetőzésére, a recepció megvalósítására. Utódja a kultuszminisztériumban br. Eötvös Loránd lett, kinek már neve is szabadelvűségének záloga volt. A második Wekerle-kormány kérte a képviselőházat, hogy a recepció törvényjavaslatot még a nyári szünet előtt, a vallásszabadságról szóló törvényjavaslat után, vegye tárgyalás alá. És még 1894. júniusában Papp Géza előadó javaslatára, – ki szavait így fejezte be: „a jelen törvény lerombol egy válaszfalat, mely hazánkban élő oly elemmel szemben áll fenn, mely elem a legalkalmasabb és leghasznosabb arra, hogy a magyar nemzettel teljesen eggyé és belé olvasztassék” – három katolikus pap tagja kivételével az egész képviselőház megszavazta a zsidó vallás recepcióját. Három képviselő kivételével minden magyar képviselő kimondta, hogy a zsidó vallás egyenlő joggal bírjon a hazában élő más hitű polgárok vallásával. Fényes napja volt ez a magyar képviselőháznak, a magyar liberalizmusnak és a magyar zsidóságnak egyaránt!

A recepciónak szép és biztató előjele volt, hogy az őszi hadgyakorlatok alkalmával Ófelsege Balassagyarmaton a Nógrád megyei zsidók küldöttségét a többi felekezetek sorában fogadta és előtte ily kegyes szavakat hallatott: „Népeim irányában a valláskülönbség nem képez válaszfalat szívemben.”

A főrendiház egyesült hármass bizottsága 1894. szeptember 26-án tárgyalás alapjául elfogadta a recepció törvényjavaslatot, az 1894. október 8-án tartott ülésen azonban 103 „igen” és 109 „nem” szavazat adatott le s így hat szavazattöbbséggel elvetette azt. A recepció mellett szavaztak a református, evangélikus és unitárius egyházi méltóságok, valamint az örökös főrendek kisebb és a kinevezett főrendek nagyobb része. A recepció ellen szavaztak az összes nagyszámú katolikus és görögkeleti (nemzetiségi) egyházi méltóságok, valamint az örökös főrendek nagyobb és a kinevezett főrendek kisebb része. A szavazás eredménye – ismerve a főrendek, főpapok és nemzetiségek gondolkozását – bár kellemetlenül érintette, de nem lepte meg a liberális magyar közvéleményt, mely tudatában volt annak, hogy végre mégis csak el fog jönni az igaz ügy győzelme.

A törvényjavaslat így visszakerült a képviselőházhoz, mely már 1894. október 19-én és 20-án tartott üléseiben újabban tárgyalta azt. Ez alkalommal Mezei Mór, az országos recepció bizottság elnöke, éles elmével védte meg a recepciót. A képviselő ház nem hátrált és nem hajolt meg a főrendek szűkkeblű konzervatívizmusa előtt, hanem kimondta, hogy: „az izraelita vallásról szóló törvényjavaslatot a képviselőház által elfogadott

szövegében fenntartja, és azt alkotmányos tárgyalás és szíves hozzájárulás végett a főrendiházzal közölni határozza.”

V. A Bánffy-kormány és a győzelem

A várakozásnak bizonytalan ideje következett ezután és különböző hírek nyugtalanították a liberális közvéleményt. Kormányválságról beszéltek már ismét, minek oka az volna, a klérus befolyására a korona megtagadta a recepciós javaslatához a szentesítést. Az év végére a kötelező polgári házasság és az állami anyakönyvezés törvénnyé vált, de a kormány beadta lemondását, még mielőtt a recepció és a vallás szabad gyakorlata törvényerőre emelkedett volna. Az egész országban népszerű kormány, mely a parlamentben nagy többséggel is rendelkezett, megbukott a főrendek konokságán. A távozó miniszterek, Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső, Hieronymi Károly, kikhez gróf Andrassy Gyula is csatlakozott, csak oly kormányt voltak hajlandóak támogatni, mely a recepció keresztülviteléhez köti tárcáját. Báró Bánffy Dezső e tetőtől talpig liberális, minden ízében jó magyar ember, kiből nagy politikai bölcsesség volt, vállalta el 1895. január elején a kabinetalakítást és a zsidó vallás recepciójának törvénybe iktatását. Wlassics Gyula, a nagynevű egyetemi tanár, kinek lelkében a jogállam eszméje él, kiből a jogegyenlőség fogalma vérré vált, lett az új kabinet kultuszminisztere.

Bizalommal várta az ország és a zsidóság az új minisztériumtól a feladatok megoldását. Bánffy Dezső képviselőházi programjában kijelentette, hogy: „a vallás szabad gyakorlatáról és a zsidó vallás recepciójáról szóló, eddig elintézetlen két egyházpolitikai törvényjavaslatban foglalt alapelvek integritásához ragaszkodunk.” Az új, liberális kormány ellen néppárt néven feltámadt a régi antiszemita párt, melynek programjában nincs ugyan egyetlen pont sem, mely egyenesen és nyíltan a zsidók, vagy a recepció ellen irányulna, de amely gyakorlati hatásaiban a zsidóság ellen fejt ki működését.

Március 23-án foglalkozott ismét a főrendiház a recepciós törvényjavaslatral, melyet hosszú vita után 117 szavazattal 111 ellenében, tehát ismét hat szótöbbséggel, elvetett. A néppárt által meghonosított gyűlölködő beszédmodor is megnyilatkozott ez alkalommal a főrendiházban, hol Csáky-Pallavicini Zsigmond őrgróf tűnt fel féktelen szavaival. A nemes gróf, ki „egyébként nem szereti a fokhagyma szagot”, mint „azoknak egyenes leszármazottja, kik párducos kacagányban jöttek be Magyarországra, nem volt hajlandó recipiálni valakit, ki nyúlőr-kacagánnyal jött be.” „Hát, méltóságos főrendek – reflektált a művelt beszédre Wlassics Gyula – az ilyen hang aligha való a főrendiház tanácskozásaihoz és az ilyen tanácskozási modor sem valami illatos szagú, hanem egészen más, alig kiállható szaga van az olyan beszédnek, aminővel éppen most detektált bennünket a gróf úr.” A kormány most sem hátrált. El volt tökéltve, hogy addig küldi vissza a javaslatot a főrendekhez, míg szavazatukkal törvényerőre nem emelik.

1895. április 23-án tárgyalta a javaslatot most már harmadszor a képviselőház s egy szó, egy hang sem emelkedett ellene. Még a hajdani antiszemita párt tagjai is, Ónody Gézával élükön a javaslat mellett szavaztak. Vagyis az ország igaz képvisellete, a nép képviselői immár harmadízben egyhangúlag kijelentették, hogy a zsidó vallást recipiálni akarják, a főrendek minden ellenkezése dacára is. Erre a főrendiház meghajlott az új főrendek kinevezésének lehetősége előtt, és 1895. május 15-i és 16-i ülésén elfogadta a zsidó vallás recepcióját; 96 „igen” és 96 „nem” szavazat mellett báró Vay Béla elnök szavazatával a javaslat mellett döntött. De elvetette a törvényjavaslatnak a zsidó vallásra való áttérhetést megállapító második szakaszát és új szakaszképpen bevette „Lelkész (rabbi) és hitközségi elöljáró az izraelita felekezetnek csak oly tagja lehet, aki magyar állampolgár, és aki képesítését Magyarországon nyerte.” A zsidóság, mely sohasem vágyott prozeliták után, hanem csak vallásának egyenjogúságát kereste, és mely e hazának egyik legmagyarabb vallásközössége: a maga részéről belenyugodott a főrendiház által végzett törvényváltoztatásba. A képviselőház pedig, melynek minden pártja óhajtotta már, hogy vége szakadjon az egyházpolitikai küzdelmeknek, elhatározta, hogy a főrendiház által javasolt változtatásokhoz hozzájárul; a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslatot azonban megfelelő helyen akként fogja megváltoztatni, hogy az minden kételyt kizáró módon a zsidó vallásra áttérőkre is vonatkozzék.

Ezen felfogás által vezéreltetve, foglalkozott a képviselőház immár utoljára a recepció törvényjavaslatával. 1895. szeptember 30-án ült újabb diadalt a magyar szabadelvűség. A képviselőház egyhangúlag elfogadta a zsidó vallás egyenjogúsításáról szóló törvényt, mégpedig minden további komplikáció elkerülése végett a főrendiház által kívánt alakban. Október 11-én Szilágyi Dezső elnökle alatt a törvényegyeztető bizottság megállapította, hogy a két ház által elfogadott szöveg szó szerint megegyezik s már csak a királyi szentesítés vár rá. Ez nem váratott sokáig magára. Ófelsége, ki éppen Zágrábban időzött, sürgősen magához kérte a törvényt és 1895. október hó 16-án látta el szentesítő aláírásával. Az „Országos Törvénytár” két nap múlva kihirdette a törvényt, melynek hivatalos neve: „1895: XLII. t.-c., az izraelita vallásról.” Hazai törvényeink értelmében minden új törvény kötelező ereje a Törvénytárban való megjelenést követő 15-ik napon kezdődik: miért is a recepció törvény 1895. november 2-án lépett életbe. Még csak megemlítjük, hogy a recepció törvény epilógusa, a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény, melynek 22. szakasza kimondja, hogy az áttérés lehetősége minden bevett vallásfelekezetre, tehát az imént bevett zsidó felekezetre is kiterjed – 1895. november 26-án jelent meg a Törvénytárban. Ezzel a zsidó vallás recepciója a törvényben teljes lett.

*

Vallásának befogadása után hálára nyílt a magyar zsidó ajka. A pesti hitközség Dohány utcai templomában a recepció törvény életbeléptetésének napján dr. Kohn Sámuel főrabbi emlékezett meg a nagy vívmányról és buzgó imát mondott királyért és hazáért. A pesti hitközséggel egy időben, vagy a rövid idővel azután beállott Chanuka ünnepén ünnepelte a haza minden hitközsége a zsidó vallás egyenjogúsítását.

1895-ben a zsidó felekezet más felekezettel egyenjogú lett az ezeréves Magyarországon. Az évi millenniumi ünnepeknél már az egyenjogúsított magyar zsidó felekezet vett részt az ezeréves haza örömeiben.

Két évtized múlt el azóta és ma minden hitű polgárának vére omlása szenteli meg e hazát. Fakadjon a magyar polgárok egybefolyó vére nyomán szentséges béke és szabadság!

Megjelenés:

Önálló kötetként, 1915., Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.T.

A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története (1934)

Bevezetés

A pesti izraelita hitközség, mely közel 200 ezer lélekszámával a kongresszusi szervezethez tartozó magyar zsidóságnak több mint 60 százalékát foglalja magában¹, a haza fiatalabb gyülekezetei közé tartozik. Okmányilag ugyan ki van mutatva, hogy már több mint 500 év előtt laktak Pesten zsidók², később azonban az 1727. évi, majd az 1735. és az 1773. évi országos összeírásoknál a pesti hatóságok a város zsidómentességéről tesznek jelentést a helytartóságnak.³ Egyedüli engedmény a város részéről abban állott, hogy a pesti vásárokra járó átutazó zsidók számára kóser vendéglőt engedélyezett, melyet időről időre jó pénzért bérbe adott a szomszédos Óbudán lakó zsidóknak.

II. József császár 1783. évi rendelete a szabad királyi városoknak és így Pest városának kapuit is megnyitotta a zsidók előtt, kik elsősorban Óbudáról⁴, de az ország távolabbi részeiről és külföldről is, főleg Cseh-Morvaországból jöttek Pestre. A város meg a leteleplő zsidók között bizonyos természetes, magától adódó kölcsönhatás alakul ki, és egyiknek gyarapodása magával hozta a másiknak növekedését. Az eladdig igénytelen kisváros rövid néhány évtized alatt gazdasági központtá fejlődik, benne pedig népes és virágzó zsidó gyülekezet szerveződik, vallási, közművelődési és jóléti intézményekkel, melyeket saját alkotmánya szerint kormányoz.

Jelen tanulmány feladata, hogy egykorú jegyzőkönyvek és okiratok alapján, lehetőleg mindig az eredeti szövegeket szólaltatva meg⁵, bemutassa a pesti zsidó gyülekezet ezen alkotmányának történetét. Végigvezeti azt a megindulás első mozzanatától a „pesti zsidóság”, a „zsidó község”, majd a „hitközség” fokozatain át a jelenlegi hitközségi alkotmány kifejlődéséig. Ezzel kísérlet teszünk az események és történések azon köre felé irányítani a figyelmet, melynek ismertetése eddig meglehetősen mellőzésben részesült. A történetírók ugyanis általában főleg a külső viszonyosságok megrajzolására, meg a szellemi alkotások felsorolására szorítkoznak, és csak elvétve mutatnak reá a zsidó gyülekezetek szervezete fejlődésének egy-egy mozzanatára.⁶

¹ A Pesti Izr. Hitközség 1932. évi jelentése, 17. l.

² Frisch: Magyar Zsidó Oklevéltár, 124. l.

³ Büchler: A zsidók története Budapesten, 331. s. köv. 1.

⁴ Egyenlőség 1933. szept. 21. szám »Pester Altofner«.

⁵ A pesti izr. hitközség jegyzőkönyvei és levéltárának Szv. alatti iratai, valamint az 1861-től nyomtatásban megjelent évi jelentései. Ahol dolgozatunkban nincs a forrás külön megnevezve, ott az adatok az Szv. jelzésű iratokból vannak merítve.

⁶ Venetianer: A zsidóság szervezete, 9. l.

Dolgozatunk tehát egyben adalék is akar lenni a magyar zsidó gyülekezetek alkotmányának rendszeres történetéhez.

I. Pester Juden

A pesti zsidó gyülekezet megszervezettsége és alkotmánya nehezen tud kibontakozni. A hatósági engedéllyel állandóan megtelepedett – tolerált —, valamint az időlegesen itt lakó – kommoráns – zsidók a letelepülési engedély ellenére sem alakulhattak elismert községgé, hanem csupán csak mint „Pester Juden”, pesti zsidók, „Judaei Pesthienses”, vagy mint „Israelitische Nation” szerepelhettek.⁷ Pénzügyi okokból, illetőleg érdekből a városi hatóság a zsidóknak 1783. évi törvényes letelepülése után is fenntartotta magának a letelepülés előtti időkben dívott kóser vendéglő bérbeadásának jogát. Ebből a bérleti viszonyból alakult ki a gyülekezet alkotmányának legelső megnyilvánulása. A bérlőket – „Arendatores” – ugyanis a város kinevezte a zsidók képviselőinek, „Deputirte”⁸, akik ily módon az itt lakó zsidóknak hatóságilag kinevezett, nem pedig közbizalomból megválasztott előjárói voltak. Az lett a bérlő és egyben előjáró is, aki a legtöbb „árendát” ajánlotta fel a városnak. A bérlők, kik közül 1796 táján Abelsberg Baruch

⁷ A helyhatóság 1802. nov. 9-én rendeletet adott ki: „In reliquo usum Siguli, et Expeditiones sub nomine Communitatis Judaicae faciendo suppticatibus Judaeis interdici, idque dumtaxat admitti, ut attestata nomine ipsorum expedienda per ipsorum Primores subscribantur, aut tali in casu tectior illa expressio 'Judaei Pesthienses' adhibeatur”. Vagyis a pesti gyülekezet nem használhatja a 'zsidó község', hanem csupán csak a 'pesti zsidók' megnevezését. Az okmányokat az előjárók aláírhatják, de tilos azokat pecséttel ellátni. (Pesti hitk. levéltár Zsp. II. 25.).

A bécsi zsidók sem használhatták ez időben a „Gemeinde” (*jelentése közösség, de itt hitközség értelemben.*) megnevezést, hanem 1849-ig „die Wiener Judenschaft” (*a bécsi zsidóság.*) néven szerepeltek. (Wolf: Geschichte der Isr. Cultusgem. in Wien, 1. lap.).

A pesti toleráltak és kommoránsok letelepedési jogát az előjárók véleményezése alapján a városi tanács adta meg. Még évtizedek múltán, 1834. okt. 11-én is megkeresik a polgárok a tanácsot „womit der hiesigen Judenschafts Vorsteher der Auftrag ertheilt werde, dass dieselbe in Zukunft in ihren Ausserungen darüber sich gehörig auszusprechen haben, ob der um das Commorations oder Toleranz Recht ansuchende Israelit einen guten moralischen Character besitzt, und mit einen hinlänglichen Vermögen, um sich davon anständig erhalten zu können, versehen seye”. (Pesti hitk. levél. Zsp. II. 88.). (*amellyel a helyi zsidóság előjárójának meghagyatik, hogy a jövőben megnyilvánulásaikban megfelelően nyilatkoznuk kell arról, hogy a kommoráns vagy tolerált jogot kérelmező zsidó jó erkölcsi karakterrel bír és elegendő vagyonnal rendelkezik ahhoz, hogy tisztességesen fenntartsa magát belőle.*)

⁸ A bécsi zsidók megbízottai is, kik őket kifelé képviselték a „Deputirte” nevet viselték ez időben (Tietze: Die Juden Wiens 124. és 151. l.).

terménykereskedő⁹, Sachs (Sachsl) Márkus és Liebner Mózes neve ismeretes¹⁰, a vendéglő bérlete mellett még a kóser hús és a kóser bor kimérésére is egyedárusítási jogot nyertek, mely jogukat olykor saját előnyükre hasznosították, nem mindig törődve a gyülekezet érdekeivel. Hiszen ők elsősorban és eredetileg üzleti viszonyban voltak a várossal és csak másodsorban, szinte kénytelenül viselték az előljárói tisztséget is.

Más országokban a középkorban általában, de még a 18. század elején is találkozunk hatóságilag kinevezett előljárókkal, kik hatalmukat nem éppen a község javára fordították, miért is a községek sehol sem voltak tőlük és működésüktől elragadtatva.¹¹ A pesti zsidók is már kezdettől fogva iparkodtak a rájuk kényszerített „előljárók” önkényeskedése alól felszabadulni. A budai helytartóság részéről 1798. május 1-én oly rendeletet eszközöltek ki, amely kimondja, hogy meg van nekik engedve „einen eigenen Schöchter zu halten, unter der Obsicht des Magistrates”^{NE1}, hogy továbbá „auf keine Weise bemüssiget werden sollen, in der Fleischbank der Arendatoren Fleisch zu Kaufen.”¹² NE2 Wahrmann Izrael, a gyülekezet első rabbija éppen ezért 1800 körül községigazgatási szabályzatot készített, mely a „Deputirte” mellé egy pénztárost, ellenőrt (Gegenhändler) és egy 12 tagú felügyelőbizottságot „Genannte”^{HEB1} rendel. Ezen kibővített szerv már nemcsak a városi bérletet kezeli, hanem gondját viseli a gyülekezet szertartási és jóléti intézményeinek is, ellenőrzi az itt lakó zsidók jó erkölceit és védi közös érdekeit. A legrégebb előljárók közül ismeretesek a már említett Sachs Márkus; továbbá Kadisch Joachim; ki 1802 óta szerepel, azonkívül Schlesinger Izsák, „hiesig tolerirt Jüdischer Kaufmann” (helyi tolerált zsidó kereskedő.); Ullmann Mózes; az 1758-ban Pozsonyban született Breisach Izsák terménykereskedő és Wotzasek Jakab, kik 1806 óta vesznek részt a gyülekezet ügyeinek vitelében.¹³ A „Deputirte” és a „Genannte” 1806. december 1-én megegyeznek abban, hogy „alle vier Wochen muss

⁹ A pesti tanács 1789. szept. 12-i ülése jegyzőkönyvéből: „Baruch Abelsberg bisher von der Altfofner Juden Gemeinde bestellt gewesener Mitarendator der Garküche bittet um Erlaubniss, sich allhier eine Wohnung miethen zu dürfen, damit er seinen Producten Handl, dessen Verkehr allhier geschihlt, üben könne, weilen er sich vormög beigeschlossenen Zeugniss immer ehrlich auf geführt, auch in hierseyn niemalen eine Klage wider Ihme vorgekommen ist. – Dem Bittsteller wird der Aufenthalt allhier auch weiters gestattet”. (Pesti hitk. levéltára Zsp. II. 19.). (*Baruch Abelsberg, aki eddig a kifőzde óbudai zsidó közösség által kijelölt társbérelője volt, engedélyt kér, hogy ugyanitt lakást bérelhessen, hogy ugyanitt a termékeivel kereskedhessen. A mellékelt bizonyítvány szerint mindig tisztességesen viselte magát, itteni tartózkodása alatt soha nem érkezett rá panasz. - A kérvényezőnek engedélyezik a továbbiakban az itteni tartózkodást..*)

¹⁰ Büchler: i. h. 372. l. Egy 1797. márc. 9-i szerződésen, melyben a bérlők a kóserhús-mérési jogot egy polgári mészárosmesternek albérletbe adják, mint aláírók szerepelnek Moises Liebner, Baruch Abelsberg és Marcus Sachsel. (Pesti hitk. levéltára Szt. 9.).

¹¹ Venetianer: i. h. 165. l.

NE1 „saját sakter tartása a magisztrátus felügyelete alatt.”

¹² Hitk. levéltár Szt. I.

NE2 „hogy semmiképpen ne kelljen a bérlők mészárszékében húst venniük.”

HEB1 tizenkét ember

¹³ A személyi adatok a pesti hitk. levéltárában fekvő konskripciók könyvekből vannak véve, melyeknek az életkorra vonatkozó bevallásai azonban nem mindig megbízhatók. Lásd Múlt és Jövő 1932. évf. okt. szám 266. lap.

wenigstens eine אסיפה^{HEB2} mit die אנשים^{HEB3} gehalten werden^{NE3}, hogy továbbá „zu die Sitzungen ב' הדריים^{HEB4} aufzunehmen und die mit allen zur Zusammenkunft nöthigen Requisiten zu versehen.“^{NE4} követelményt. A gyülekezet küldöncei voltak Jákob a cházon és Ansil a sóchet.¹⁴

Midón a város 1807-ben, majd 1811-ben megújítja a zsidókkal a bérleti szerződést, a tanács már a Wahrmann-féle szabályzatnak tekintetbevételével rendeli el a „restaurációt”, a tisztújítást. A zsidók hatósági személy jelenlétében, többségi szavazattal választották meg a bérlőket, akik egyben előljárók is lettek. Nehogy idegen községben lakó bérlők kihasználhassák a pestieket, a helyhatóság a zsidók kérésére 1813-ban elrendeli, hogy az árenda csak helybelieké lehet. Ez évben a bérlő-előljárók voltak a már ismert Sachs Márkus, Schlesinger Izsák, Ullmann Mózes, Breisach Izsák, továbbá az 1766-ban morva Horschitz-ban született Mauthner Ádám és Granichstätter József.¹⁵ Az előljárók Ullmann Mózeset első előljárónak tették meg s a gyülekezet vezetésének munkaköreit egymás között szabályozták: „die Geschäfte dergestalt zu vertheilen, dass nicht alle Obliegenheiten von einem, oder eine jede von allen Vorstehern zu gleich besorgt werden.“^{NE5} Tizenhét ügykört állapítottak meg, mégpedig:

1. A közösséget, vagy az egyeseket érdeklő ügyeknek szóbeli vagy írásbeli megtárgyalása külső hatóságoknál.

2. A hivatalos könyvek és iratok ellenőrzése.

3. A metszők és mészárosok felügyelete.

4. Az italméresi jognak és a gabellának (Briefgeld)^{DG1} bérbe adása.

5. A pénztár kezelése.

HEB2 gyűlés

HEB3 tizenkét ember

NE3 „minden negyedik héten össze kell gyűlnie a felügyelőbizottságnak (a 12 embernek)”.

HEB4 két szoba

NE4 „Az ülésekre két szobát kell biztosítani és az értekezlethez szükséges összes eszközzel el kell látni.”

¹⁴ Hitk. jk. 1806. dec. 1.

¹⁵ Itt csak alkalmilag említjük meg, hogy a pesti gyülekezet szinte létesülése első pillanatától fogva, mikor saját alkotmánya sem öltött még kiforrott alakot, már szószólója volt a hazai zsidóság összességét érdeklő ügyeknek. Számos petíciót, melyekben a zsidók helyzetük szabályoztatását kéri a királytól, nádortól, országgyűléstől, a pesti zsidó gyülekezet, illetőleg annak előljárósága írta alá. A türelmi adó eltörlését kérő 1807. évi beadvány egyik aláírója Sachs Márkus. Az 1811. ápr. 12-i felterjesztésnek, melyben a zsidók József nádortól kéri egyenjogúsítási törekvéseik támogatását, aláírói közt van »Adam Mauthner Vorsteher der Juden in Pest«. Az 1825-ben e tárgyban kiküldött nyolctagú bizottságban benne vannak Breisach Izsák és Stern Márkus pesti előljárók; majd 1839-ben Boskovitz L. J., Löwy Hermán, Ullmann Sámuel és Pinkas Adolf előljárók körlevélben szólítják tanácskozásra a hazai hitközségek kiküldötteit. (Löw: Der jüd. Kongress 61, 74, 83 és 175 lap.).

NE5 „Az ügyeket úgy szétosztani, hogy ne csak egy előljáró lásson el minden köteleiséget vagy egyszerre minden előljáró minden egyes köteleiséget.”

DG1 Briefgeld: Húskrajcár. A kóser húsról kivetett adó.

6. A gyülekezet tulajdonában lévő felszerelési tárgyak ellenőrzése (tanácssterem, hússzék, Peszách liszt).

7. A gyülekezet tűzoltószerzeinek ellenőrzése.

8. A templom felügyelete, főleg, ha a templomelőjárók között ellentét merülne fel.

9. Egyesületek ellenőrzése.

10. Az alkalmazottak fölötti felügyelet, a metszők kivételével.

11. Új tagok felvétele, „und Aufsicht der untolerirten schlechten Leute”^{NE6}.

12. Iskolafelügyelet.

13. A szegények mácosz ellátása.

14. Esketési díjak kiszabása.

15. Kisebb viszályok elsimítása.

16. A folyó bevételek kezelése.

17. Segélyek kiutalványozása.

Ezen 17 ügykör irányítását az előjárók egymás között felosztották. Hogy az ügykezelésben semmi fennakadás elő ne álljon, egyetlen előjárónak sem volt szabad az első előjáró tudta nélkül három napnál hosszabb időre a városból eltávoznia.¹⁶

Nagy haladást jelentett az, hogy oktrojált, esetleg nem is itt lakó előjárók helyett választott előjárók kerültek a gyülekezet élére. De erős gátlást jelentett az, hogy még mindig csak azok voltak választhatók, kik a legtöbb árendát fizették a városnak, illetőleg abban a módban voltak, hogy az árenda fizetéséért jótállni tudtak, nem pedig azok, akiket a gyülekezet bizalma szeretett volna vezetőkül megtenni. A pesti zsidók akkori alkotmányáról képet nyerünk a városi tanácsnak a helytartósághoz 1815. június 5-én küldött jelentéséből, mely ekképp szól: „Übrigens hat die Sicherheit der Städtischen Cassa diesen Vorstehern den Ursprung gegeben; alle sechs Jahre bey Gelegenheit der Juden-Garküchel-Verpachtung, werden mit Mehrheit der Stimmen aller hiesig tolerirten Juden mit Dazwischenkunft zweyer durch uns zu dieser Handlung besonders ausgesendeten Magistrats Individuen, 6 oder 7 Männer unter dem Namen Vorsteher erwählet, welche den mit der Stadt eingegangenen Pachtcontract zu unterschreiben, und in Ansehung der Sicherheit des Pachtschillings gut zustehen verbunden sind; diesen sind zur Abhandlung und Bewirkung auch anderer Gegenstände beygegeben andere Männer von der Zahl 12 mit einem Kassier, und einem Gegenhändler, deren aller zur Handhabung einer richtigen Ordnung zwischen den Leuten ihrer Nation, mit diesen die betreffenden Verrichtungen abgefertigt werden: 1. Die richtige Arenda Bezahlung besorgen. 2. Die Sorge des Beth-Hauses, Spitals und des nach ihrem Gebrauche erforderlichen Fleisches haben. 3. Dass die, welche die Besorgung des Schankes haben, zu Ausschänker solche bestellen, die wegen die Vagebunden-Juden alle Aufsicht pflegen, und jeden sogleich anzeigen. 4. Dass

^{NE6} „és a tolerálhatatlan, rossz emberek felügyelete”

¹⁶ Hitk. jk. 1813. év, 70. lap.

sie Armen behülflich seyen, und mindere Zwiste und Händel beylegen. 5. Dass sie im Fall der alle hiesige Juden gemeinschaftlich betreffende Klagen derselben betreiben, sie vorstellen, oder nach Gestalt der Umstände vertheidigen, und 6. Wegen Einnahme und Ausgaben eine genaue Rechnung führen”.^{NE7}

A Wahrmann-féle szabályzat, bármennyire iparkodott is a „Deputirte” és „Genannte” működését egymással összhangba hozni, korántsem tudta biztosítani az ország különböző tájáról letelepedett elemekből álló, folytán gyarapodó és éppen ezért nem egységes pesti gyülekezet belső békéjét. A „deputáció” tagjai hivatali ténykedéseikért örökös bíráltságoknak voltak kitéve, és egy egykorú beadvány telve van talán jogos, talán alaptalan, de legalább is túlzott panasszal ellenük. Felsorolják, hogy bár felsőbb rendelet értelmében a bérlők semmiféle járandóságot sem szedhetnek a tolerált zsidóktól, ezek mégis önként vállalták minden font hús után egy krajcár felpénz (Fleischaccis^{DG2}) fizetését, hogy az így befolyó összegek a bérleti jövedelemmel együtt a templom, kórház és iskola fenntartására szolgáljanak. Az „előljárók” azonban nem a megjelölt célra költik a begyűlő összegeket, hanem könnyelműen elfecsérik azokat. Nem törődnek a templommal, úgyhogy maguk a toleráltak kénytelenek azt fenntartani az imaszékek árából, valamint kegyes felajánlásokból – „dass unsern Gebrauch, dass kirchenliche Gebrauche, die einer dem andern zur Ehre zu kommen macht, auf eine Art Licitation verkauft werden, endlich durch milde Stiftungen von denen die zur Tora oder Gesetzzolle vorgerufen werden”^{NE8}. A kórházat a Chevra Kadisa (Brüderschaft) tartja fenn, melynek kötelékébe a pesti zsidók $\frac{7}{8}$ része tartozik, mégpedig heti 3 krajcár járulékkal. Ennek ellenére a bérlők a húspénzt 1 1/2, majd 2 krajcárra emelték, míg esküvői engedélyekért („Heiratszettel zur Gestattung einer Vermählung”^{NE9}) 2-16 forintot szednek. Az indokolatlan rossz gazdálkodás ellen hiába szólal fel a 12 „Genannte”, vagyis a felügyelő bizottság: az „előljárók” meg sem hallgatják őket. Éppen ezért az adózók nem hajlandók a bérlőket előljáróik gyanánt elismerni. Különben is ezek csak „die haftende Parthey des

^{NE7} „Egyébként a városi kassza biztonsága adta meg ezeknek az előljáróknak az indulás lehetőségét; hat évente, a zsidó kiföldék hasznóbérbe adása alkalmával az összes helyi tolerált zsidó többségi szavazatával, továbbá az általunk ezen eljárásra külön kirendelt két hivatali személy közreműködésével 6-7 férfit megválasztanak előljárónak, és az ő kötelességük a várossal kötött hasznóbérleti szerződést aláírni és a bérleti díj biztos befizetéséért jótállni; Más ügyek megtárgyalására és lebonyolítására melléjük még ki van rendelve további 12 férfi egy pénztárossal és egy ellenjegyzővel, akik mind azzal vannak megbízva, hogy a saját nemzetiségük tagjai körében az összes eljárás helyes lefolyását biztosítsák a következő elintézendő ügyekkel: 1. Gondoskodni a hasznóbérleti díjak helyes befizetéséről. 2. Az imaház, kórház fenntartása és a szokásaik szerinti szükséges húsellátás. 3. Az italmérésekbe azok hasznóbérlői olyan csapost válasszanak, akik nagyon figyelnek a csavargó zsidókra és azokat rögtön jelentik. 4. Támogassák a szegényeket, a kisebb vitákat és veszekedéseket simítsák el. 5. Az itt élő zsidók teljes közösségét érintő panaszok esetén maguk emeljenek vádat, adják azt elő és a körülményeknek megfelelően lássák el a védelmet is, és 6. A bevételek–kiadásokat pontosan könyveljék.”

^{DG2} Fleischaccis: húsadó.

^{NE8} „hogy a szokásunkat, a templomi szokásunkat, amivel az egyik megtiszteli a másikat, licitálással eladni, egy alapítványba helyezni, azoktól, akiket a Tórához, vagy a Törvénytekercshez felhívunk.”

^{NE9} „esküvői cédula (okirat) az egybekelés engedélyezésére”

Pachtschillings^{NE10}, vagy még határozottabb szavakkal „dahero die Contribuenten die Vorsteher in keinem Sinne für ihre Vorgesetzten, sondern blos wie Arendatores anerkennen.”^{NE11} Hatáskörük kizárólag csakis a bérleti ügyekre van korlátozva: „alle übrigen aber von den 12 Genannten, als den wirklichen Ausschusskörper der Judenschaft behandelt werden sollen.”^{NE12}

A bérlő-előjárók, kiknek nem csak hivatali ténykedése volt kíméletlen bírálatnak kitéve, hanem gyakran még egyéni becsületüket is gyanúba vették, megbántódottságukban a külhatóságokhoz fordultak, fegyelmezetlenséggel vádolva az egész pesti zsidó gyülekezetet. Schlesinger Izsák támogatva Ullmann Mózes által, 1814-ben a helytartóságtól kéri előjárói tisztje alól való felmentését, még pedig azon okból „dass er von Menschem seiner Nation, welche jedoch ihme, als ihren Obern, die gebührende Verehrung leisten müssten, ofters malen bitter beleidigt, dahero die Zucht der Juden sehr nachgelassen zu haben”.^{NE13}

A kivizsgálással megbízott Boráros János tanácsnok és Weidinger János városkapitány higgadtan ítélik meg a helyzetet, melyet nem is látnak oly sötétnek és a tanácsnak jelentik: „dass übrigens die Zucht der hiesigen Juden nicht insgemein, wie der Bittsteller überhaupt angibt, abgenommen habe, sondern... die Judenvorsteher durch einige Privat-Juden rohen Erziehung zu verschieden Zeiten mit ungeziemenden Worten, nicht so einer Bosheit, als mehr einer rohen Gemüthsart zuzuschreibende Beleidigung ihm geschehen”.^{NE14}

Már-már úgy tűnt, hogy a városi urak helyesen látják a pesti zsidóság belállapotát, a félreértések elsimulnak és nyugalom tér a fiatal gyülekezetbe. A béke megteremtésére irányuló becsületes törekvés uralkodott azon gyűlésen is, mely 1815. november 26-án bizottságot küldött ki közmegnyugvást keltő újabb községi szabályzat kidolgozására. A kiküldött bizottság elsősorban nagy tapintattal és jóakarattal megállapítja, hogy „sowohl von Seite der Herren Deputirten, als auch von Seite der Herren 12 Genannten die besten und reinsten Absichten für das allgemeine Beste zum Grund gelegen seyen”^{NE15}, és hogy csak sajnálatos félreértések merültek fel a gyülekezet vezetőségének két tényezője között. Miután a bevételekről és kiadásokról szóló számadások rendben lévőnek találtak, a

^{NE10} „a haszonbérért jótálló felek”

^{NE11} „tehát az adófizetők az előjárókat semmilyen módon nem ismerik el feletteseiknek, hanem csak haszonbérlőknek.”

^{NE12} „a többi 12 nevezettet (előjárót), mint a zsidóság tényleges bizottmányi testületét kell tekinteni.”

^{NE13} „...hogy nemzetisége tagjai, akiktől pedig vezetőjüként elvárta volna az illő tiszteletet, többször is súlyosan megsértették, tehát a zsidóság tisztességes magaviselete erősen csökkent.”

^{NE14} „egyébként az itteni zsidóság tisztességes magaviselete nem általánosságban gyengült, ahogy a kérelmező állítja, hanem ... a zsidó előjárók egyes durvább neveltetésű zsidó magánszemélyek részéről tapasztaltak több alkalommal illetlen szavakkal történt sértést – nem annyira gonoszságból, mint nyers stílusuknak felróhatóan.”

^{NE15} „hogy mind a képviselő urak, mind a 12 előjáró úr a legtisztább szándékokkal a közös jó megalapozására törekednek”.

további békés együttműködés biztosítására 16 pontból álló ügyrend készült. Eszerint: Minden két évben tisztújítás (restauráció) ejtendő meg. Az összes kontribuensek adózásuk mérve szerint három osztályba soroztatnak.¹⁷ Az első osztályból 19, a másodikból 20, a harmadikból 10, összesen 49 „Wahlmänner”^{DG3} választandó. Ezek sorából azután választanak 5 elöljárót (Deputirte, Vorsteher oder Wirtschaftsleiter)^{NE16}, 1 ellenőrt, 1 pénztárost, 12 „Genannte”-t, míg a többi 30 tag „machen den ganzen Körper der sämtlichen hier wohnenden Tollerirten Judenschaft aus.”^{NE17} A két magasabb kormányzati szervbe tartozók nem lehetnek egymással közeli rokonságban. A szabályzat pontosan megállapítja a községigazgatás három tagozatának ügykörét. Azon elv van keresztülvezetve, hogy a „Deputirte”, vagyis elöljáróság beszámol a 12 „Genannte” tagozatnak, ez pedig a „Dreissiger”-nek^{DG4} tartozik felelni. Az elöljárók egymás között egyenrangúak, tovább is kezelik a városi bérletet, védik a helybeli zsidók érdekeit, rendben tartják a gyülekezet pénzügyeit és felügyeletet gyakorolnak „über alle Domestiken.”^{NE18} Költségeik fedezésére személyenként évi 200 forint fizetést húznak, az ellenőr és pénztáros 150-150 forintot kap.¹⁸ Pénztáros csak írni és számolni tudó ember lehet, ki saját kezűleg vezeti a számadási könyveket. A jegyzőkönyvet egy esküt tett „Noteur” vezeti, kinek kötelessége minden ülésen jelen lenni és „bey allen Vorfälle, wenn er sich eines Prothokols zu entsinnen weiss, welches für oder wieder den Gegenstand ist, frey vorzutragen.”^{NE19} Feuchtmann Simon, előbb óbudai tanító, volt ez időben a jegyző „Notar bey der Judenschaft”.¹⁹ A jegyzőkönyv lapjait át kell fűzni „unter den Sigil des Rabbiners und Juristen.”²⁰ „Die 12 Genannte sind eigentlich in Namen aller hier wohnenden Tollerirten die controlirende Partey gegen die 5 Deputirten.”^{NE20} Kiválóan fontos ügyekben, városi bérletnél vagy „Religionsvorsteher” (rabbi)^{DG5} választásánál az egész 49 tagú testület szótöbbséggel határoz. „Um aber auch in diesen Fächern sitsam und anständig vorzugehen, soll der Gegenstand was er auch immer seyn mag, durch votum majorum entschieden werden, und was durch Mehrheit der Stimkugeln bestimmt wird,

¹⁷ Az adófizetés szerint való három osztályba sorozást már a budai helytartótanácsnak II. József császár rendeletére 1787. márc. 27-én kiadott szabályzata is ismeri (Venetianer: i. h. 188. 1.).

DG³ Választó. De itt értelemszerűen: választóképes közgyűlési tagok.

NE¹⁶ Képviselő, elöljáró, gazdasági vezető.

NE¹⁷ „az itt élő összes tolerált zsidóság teljes testületét képezik.”

DG⁴ *Harmincasok*. A választott köztisztület azon 30 tagja, aki nem lát el vezetői funkciót.

NE¹⁸ „az összes szolgáló [alkalmazott] felett”.

¹⁸ A bánáti zsidók számára 1776-ban kiadott és nyomtatásban is megjelent „Juden-Verordnung” 25. §-a is fizetést rendel az elöljáróknak „Juden Vorsteher eine Dozeur pr. 50. fl.”

NE¹⁹ „minden eseményt, amit érdemes a jegyzőkönyvben megemlíteni, amely pro vagy kontra a vita tárgya, szabadon elővezetni.”

¹⁹ Mandl: A pesti izr. hitközség VI. osztályú elemi fiúiskolájának története, 5. l.

²⁰ Juristen, a rabbisági ülnökök.

NE²⁰ „a 12 Genannte végül az összes itt élő tolerált nevében ellenőrzi az 5 képviselőt.”

DG⁵ Szó szerint: vallási elöljáró.

muss unveränderlich beschlossen und Prothokolirt bleiben und darf unter keiner erdenklichen Art abgeändert werden.”^{NE21}

Tervbe volt véve egy templomi ügyrend készítése is „wodurch alle in der Sinagog schuldige Andacht und Achtung gegen die Sinagog-Vorsteher, so wie von diesen letztern gegen dem ganzen Sinagog Publikum strengst beobachtet werden soll.”^{NE22} Egyébként a „Sinagog-Cassiers oder sogenannte Gaboim”^{NE23}, kik az esketési és a „cháver” címért („Ehren Ruf, oder sogenannte Chowers”^{DG6}) járó díjakat szedték be, tovább is jogosultak erre, hogy az átutazó érdemes szegényeket legyen miből támogatni.

Előrelátólag arról is történt gondoskodás, hogy ha a hatásköröket pontosan megállapító ezen ügyrend ellenére vizsály támadna a vezetők között, az lehetőleg békés úton egyenlítették ki. Külső hatóságok csak közös megállapodással vehetők igénybe. „Obschon vermög alle diese Einleitungen und... Ordnungen die beste Harmonie und Eintracht zwischen die Deputirten und 12 Genannten, also auch 30-ger nebst Cassier und Controlor mit all Gewissheit zu hoffen ist, so wird dennoch zu Vermeidung wieder vermutlich einschleichende Gehässigkeiten festgesetzt, dass es jeden Deputirten und 12 Genannten also auch denen 30-ger und Cassier samt Controlor zur Pflicht seyn solle, in Dienstverwaltungen und in jeder Versammlung einander anständig und mit Art an und zuwieder sprechen, und auf keinem Fall mit Ausartung und Grobheiten anzufahren. Sollte jedoch wieder allen Vermuthen dennoch ein Deputirter von einem 12-er, oder 30-ger, oder einer von beyden letztern von einem Deputirten durch unanständige Worte beleidigt werden, so müssen alle übrigen Amst-Personalen alle mögliche Mittel anwenden, die Zänkarteyen also gleich, oder so bald es möglich ist, wieder zu versöhnen, und die Streitsache ganz bey zu legen, damit keine höhere Behörde belästigt werde. In Fall aber der beleidigte Theil nothgedrungen höheren Ortes klagen musste, so ist dieser Weg von die Deputirten und 12 Genannten und 30-ger mittelst Protokol zu bestimmen, damit der Klagende keine Vorwürfe von allgemeinen ausgesetzt seyn solle.”^{NE24}

^{NE21} „Ám, hogy ezekben a témákban is erkölcsösen és illendően intézkedjünk, a megbeszélés tárgyát, akármilyen is legyen az, többségi szavazással kell eldönteni, és amit a szavazógolyók többsége alapján megállapítanak, aszerint kell dönteni változtatás nélkül, jegyzőkönyvbe kell foglalni és semmilyen elképzelhető módon nem szabad megváltoztatni.”

^{NE22} „a zsinagógában elvárható az odaadás és figyelem [tisztelet] a zsinagógai elöljáróval szemben, de ez utóbbiakat be kell tartani a zsinagóga közönségével szemben is.”

^{NE23} „Zsinagógai pénztárosok, az úgynevezett Gaboim” A gaboim (גבויים) [egykes számban gabbai: (גבאי)] jelentése itt: pénz- (adó)begyűjtő.

^{DG6} „megtiszteltető címért - az úgynevezett chovers” [haver]. A Chóvér vagy Morénu-címet nős emberek kaphatták egy-egy közösségben, a tisztelet jeléül. Büchler írja: a rabbi mellékjövedelme volt az „újdonsült chóvér” első felhivatása a Tóraolvasáshoz. (Büchler 1895) A Morénu tudós, képzett személy volt; a chóvér általában a közösség aktív támogatójaként lépett fel: munkával vagy pénzzel. (Oberlander Baruch közlése)

^{NE24} „bár meglehet, hogy ezen bevezetett szabályzatok által a legteljesebb a harmónia és egyetértés remélhető a delegáltakkal, a 12 jelölttel és a harmincasokkal is, a pénztárossal és ellenőrrel együtt, ezzel együtt a gyaníthatóan majd újra előforduló gyűlölködések megelőzése céljából kikötjük, hogy minden delegáltaknak, a 12 kinevezettnek, valamint a harmincasoknak a pénztárossal és ellenőrrel egyetemben kötelessége a feladatvégzés alatt és minden gyűlésen egymással

A szabályzatot az 1816. június 23-i közgyűlésen לפני אסיפה ועדה קדושה^{HEB5} kétszer is felolvasták, majd egyhangúlag בפה מלא^{HEB6} elfogadták, és jóváhagyás céljából a városi tanácshoz felterjesztették, mire az előjáróság leköszönt, hogy helyet adjon az új szabályzat alapján megválasztandó előjáróságnak.

A tanács tovább is vitte a szabályzatot a helytartósághoz, de elmulasztotta azt véleményező záradékkal ellátni. A helytartóság ezért 1817. április 29-i határozatával az egész szabályzatot félretette és a tanácsra bízta új választás kiírását.²¹

Erre Fellner Benedek városkapitány 1817. július 26-án közhírré teszi: „Auf Magistratual Veranlassung wird morgen, am. 27-ten 1. Monaths, das ist Sonstags Nachmittag um 2 Uhr die Restauration der Ausschuss Männer in den sonst gewöhnlichen Zusammenkunfts-Zimmer fůrgenommen, wozu also alle tolerirte ohne Weigerung unausbleiblich zu erscheinen und ihrer Schuldigkeit nach zu kommen haben.”^{NE24} A gyűlekezet tagjai azonban nem akartak a régi, elavult szabályzat alapján választani, passzív rezisztenciába állottak, a választáson csak gyéren jelentek meg úgy, hogy az nem is volt megtartható. Boráros tanácsnok és Fellner kapitány erre a távolmaradottakat, az alkotmányos jogukkal és kötelességükkel nem élőköt a zsidó kórház javára fizetendő 10-10 forint bírsággal sújtotta és augusztus 17-re újabb választást tűzött ki. A gyűlekezet ellenállása megtörtött, és a kénytelen-kelletlen megtartott választáson előjárók lettek a régebbi Ullmann Mózes, Mauthner Ádám és Breisach Izsák mellett az 1780-ban Óbudán született Kohn Herman terménykereskedő, az 1775-ben Aradon született Rosenfeld Leopold gabonakereskedő, az 1780-ban Óbudán született Koppel Móric terménykereskedő és az 1779-ben Német-Keresztúron született Leitner Jakab

tisztességesen beszélni és a közönségességet, durvaságot egymással szemben elkerülni. Ha ennek ellenére egy delegált valakit a 12-k vagy a harmincasok közül, vagy utóbbiak egyike egy delegáltat tiszteletlen szavakkal megsértene, az összes többi hivatalnoknak kötelessége mindent megtennie, hogy a veszekedőket azonnal vagy amint csak lehet, kibékítse, a vitát lezárja, hogy ezzel ne kelljen felsőbb hatósághoz fordulni. Ha a megsértett félnek mégis muszáj lenne egy felsőbb hatóságnál panaszt tennie, ennek módját a delegáltaknak, a 12 kinevezettnek és a harmincasoknak jegyzőkönyvben kell rögzítenie, hogy a panaszost ne érje általános szemrehányás.”

^{HEB5} Szentbizottsági ülés előtt

^{HEB6} teljes mértékben, határozottan

²¹ „Stabiliendum pro restauratione primorum gremialium Cittis hujus Judeorum terminum ab Eiusdem activitate pendere; quod vero submissum Projectum futurae eorundem Judeorum ratione Communitatis suae Coordinationis per ipsam Judaicam Communitatem elaboratam concernit: hujus usum eo minus hic loci fieri posse, cum Idem Civicus Magistratus intuitu illius nullam depromat opinionem, sed et nullam adducatur Motivum, cur a Coordinatione Communitatis Judaicae hujusque in Citta hac usu recepta recedendam foret”. *(Városunk zsidó előjárónak tisztújítására az ő tevékenységüktől függően kell kitűzni az időpontot; ami pedig ugyanezen zsidók saját hitközségi szervezetének maga a zsidó közösség által kidolgozott és előterjesztett tervét illeti: annak általunk való felhasználása annál is kevésbé lehetséges, mivel a városi magisztrátus annak tekintetében semmilyen véleményét nem fejezi ki, de nincs is semmilyen indítéka, amiért a zsidó közösségnek városunkban eddig szokásos szabályozásától eltérne.)* Latinról magyarra fordítva.

^{NE24} „A városi tanács intézkedése alapján holnap, 1. hónap 27-én, azaz vasárnap délután 2 órakor lesz a bizottsági tisztújítás, a szokott helyen, a tanácsteremben. A toleráltaknak kötelességük ezen kivétel nélkül megjelenniük, nem tagadhatják meg.”

nagykereskedő. A tanács a választást jóváhagyta és az új vezetőség hatáskörét, illetőleg a gyülekezet kormányzásának ügyrendjét következőkben állapítja meg:

„Die Geschäfte, mit welchen die Ausschussmänner und mit diesen nach der bestehender Vorschrift gelegentlich auch die 12 Männer beauftragt sind, erstrecken sich auf Folgenden: Auf die bestehende Bethäusern, und ihre Kirchen-Väter, welche nur aus tollerirten bestehen können. Auf das Krankenhaus. Auf alle Verbrüderungen, deren Vorgesetzte hinsichtlich der Ordnung und Leitung der Ausschussmänner untergeordnet sind. Auf die Arenda und der Sub-Arendatoren. Auf die an Fremde zu bewirkende Pässe. Auf Copulationen. Auf allé Arten öffentliche Attestate, welche nur mittelst der Unterschrift der Ausschussmänner Gültigkeit haben können. Auf alle unter welchen Namen es immer seyn mag zu haltende Zusammenkünfte, die wenn sie ohne Genehmigung der Vorsteher gehalten werden sollten, scharf geahndet werden. Auf die Anzable der Gemeinde Domestiken und ihrer Besoldung. Auf den Königl. Cameral Tax.^{NE25} Az ügyrendet a városkapitány 1817. október 1-én tette közzé és „an Herrn M. Ullmann Grosshändler ist Pest“^{NE26} címzett levélben tudatja, hogy az minden zsinagógában kihirdetendő.

A zsidó közönség, mely az 1815. évi szabályzat életbeléptetését remélte, nem volt nagy bizalommal a régi ügyrend alapján megválasztott előljárókhöz, intézkedéseiket semmibe sem vette, sőt gúnyos megjegyzésekkel kísérte. Csakhamar felbomlott a rend s alig három havi hivatalviselés után kénytelen volt az egész előljáróság 1817. november 20-án leköszönni. A tanács azonban nem vette tudomásul a lemondást, az előljáróságot nem mentette fel hivatala alól, minek folytán csak tovább is tartott a békétlenkedés, a zűrzavar.

A belső ziláltságnak tudható be, hogy a gyülekezet kifelé sem tudott kellő tekintélyre szert tenni. Sajnálatos módon mutatkozott ez meg 1820-ban, midőn a pesti zsidóknak két törekvése is hajótörést szenvedett, még pedig a bérleti kötelezettség alól való mentesülés, valamint a községgé való tömörülés elismertetése.

A pesti zsidók 1820. január 22-én, amikor már 594 család tartozott a gyülekezethez²², Wahrmann Izrael rabbinál tartott tanácskozásból kifolyólag Böhm János ügyvédet bízták meg annak keresztülvitelével, hogy végre szűnjön meg a bérleti kötelezettség, és hogy jogukban álljon szabadon, minden bérlési díj fizetése nélkül a kóser

^{NE25} „a feladatok, amelyekkel a bizottmányi tagokat és a meglévő előírásoknak megfelelően velük együtt alkalmanként a 12 férfit is megbízták, a következőkre terjednek ki: a meglévő imaházakra és a vallási vezetőikre, akik csakis a toleráltak közül kerülhetnek ki. A kórházra. Az összes egyletre, amelyek előljárói a szabályozást és vezetést illetően a bizottmányi tagoknak vannak alárendelve. A haszonbérrre és a haszonbérlők albérlőire [a bérlők alvállalkozóira]. Az idegeneknek kiadható útlevelekre. A házasságkötésekre. Az összes hatósági bizonyítványra, amelyek csakis a bizottmányi tagok aláírásával lehetnek érvényesek. Az összes találkozóra, akármilyen jogcímen is. Amennyiben utóbbiakat az előljárók engedélye nélkül tartják meg, a legszigorúbban meg kell torolni. A közösség szolgálóinak számára és azok fizetségére. A királyi kamarai adóra.”

^{NE26} „Ullman M, Pest, nagykereskedő úrnak...”

²² A pesti hitk. levéltárának konskripciók könyve.

vendéglőt fenntartani, rituális húst és bort kimérni „dass ihnen die Garküchel und kosher Wein Schank, wie auch die übrigen Beneficien ohne Zahlung überlassen werde.”^{NE27} Mihelyt azonban a pesti városház urai Tirnberger András tanácsnok jelentéséből tudomást szereztek a zsidók megmozdulásáról, megtették a kellő ellenintézkedéseket, és sikerült is nekik a bérlet eltörlésére irányuló törekvéseket megghiúsítani.

Midőn pedig az előjárók egyik beadványukban a „Juden-Gemeinde” kifejezést használták, Seeber Károly városkapitány reájuk ír: „An die Vorsteher der hiesigen Judenschaft. Zu Folge magistratual Bescheid von 3-ten August lauf. Jahres (1820), haben die Vorsteher der hiesigen Judenschaft, wenn sie Schriften in Namen aller hiesigen jüdischen Religionsgenossen unterschreiben, in der Folge nicht mehr zu schreiben Vorsteher der hiesigen Juden Gemeinde, sondern statt der Wörter Juden Gemeinde zu schreiben Judenschaft. Bittschriften unterzeichnet mit den Wörtern 'Von der Pester Juden Gemeinde' statt 'von der Pester Judenschaft' werden nicht angenommen”.^{NE28}

A pesti zsidók előjárói a következő évben, 1821. október 20-án Ferenc császárnál kérelmezik a községgé alakulhatóság jogát „an Platz sothener Vorsteher, sich in eine ordentliche Gemeinde, unter einem Richter und Geschworenen formiren zu dürfen”.^{NE29} A felségfolyamodványban elmondják, hogy a szervezetlenség következtében „besonders Menschen von roherer Erziehung und der untern Klassen zu Marktzeiten so namhaft ist, durch dieselbe so schwer in Zaum und Schranken, und zur gehörigen Subordination verhalten werden können, daher die manigfaltigen Spaltungen, selbst unter der besseren Klasse, der ewige Zwist, Uneinigkeiten, und schädliche Auftritte, wodurch die städtische Gerichtsbehörde, so wie auch höhere Stellen, so viel mal und oft behelligt werden müssen, da es kaum mehr Jemand von Ansehen unter ihnen giebt, die Vorsteher seyn wollen, weil es ihnen unmöglich ist, und Mangel einer Zusammenhaltung und nöthigen Einverständniss zu wirken, wodurch auch ihre frommen Anstalten ganz zu Grunde gehen müssen”.^{NE30} A községgé alakulás nem azt jelenti, hogy a zsidók ki akarják magukat vonni a városi közigazgatás vagy törvénykezés alól, csupán csak azon ügyekre volna vonatkozással, melyeket úgy a vallási törvények, mint a felsőbb helyen megerősített és

^{NE27} „...hogy a kifőzdét és kóser borkimérést, illetve a további haszonvételeket fizetség nélkül megkapják.”

^{NE28} „A helyi zsidóság előjáróinak. A városi tanács folyó év (1820) augusztus 3-án kelt határozata értelmében az itt élő zsidóság előjárói, amennyiben iratokat írnak alá az összes itt élő zsidó hitsorsosok nevében, a jövőben a helyi zsidó közösség előjárói aláírásban kötelesek 'zsidó közösség' helyett 'zsidóságot' írni. Amennyiben a kérelmeket 'a pesti zsidóság' helyett 'a pesti zsidó közösség' szavakkal szignálják, azok nem fogadjuk be.”

^{NE29} „hogy az ilyen előjárók helyett egy rendes [szervezett] községet alapíthassanak egy bíró és esküdtek vezetése alatt.”

^{NE30} „különösen a durvább neveltetésű, alsó osztályból származó embereket a vásárok idején annyira ismertek, ezáltal annyira nehezen lehet kordában tartani és az illő engedelmességre kényszeríteni, ezért a gyakoriak a civakodások, még a jobb osztályok köreiben is, az örökös veszekedés, nézeteltérések és káros jelenetek, miáltal a városi hatóságot, de a magasabb hatóságokat is olyan gyakran zaklatták, hogy már alig van közöttük olyan tekintélyes ember, aki előjáró akart szeretne lenni, mivel lehetetlen az összetartás hiányában a szükséges egyetértést elérni, ami által a jámbor intézményeik is teljesen megsemmisülnek.”

jóváhagyott instrukciók megengednek. „Da sie weit entfernt sind, als Gemeinde sich einer Rechtsverwaltung, es sey mit den Criminale, oder mit einer besondere Gerichtsbarkeit anzumessen, sondern der Städtischen in allen gehorsam und unterthänig bleiben, und nur solche Angelegenheiten unter sich schlichten wollen, die ihnen ihre Religionsverfassung und eine zu ertheilende höhern Orts bestätigte, Vorschrift und Instruction erlauben wird, so wird die stadtische Gerichtsbarkeit auf keine Art beeinträchtigt”.^{NE31}

A községgé alakulás felsőbb engedélye nem érkezett meg, ellenben a belső egyenetlenség, melyre a felségfolyamodvány is hivatkozott, teljes erővel kiújult, mégpedig éppen a gyülekezet vezetésére hivatott rétegeiben. Ullmann Mózes és az 1769-ben Mórrott született Rosenthal Salamon, a legtekintélyesebb pesti zsidó családfők ellenségeskedésbe keveredtek egymással és szenvedélyes hangú, árulkodó beadványokkal vádolták be egymást a külső hatóságoknál, nem kímélve még egymás egyéni becsületét sem.²³

A budai helytartóság is szükségesnek látta 1824. március 9-én a városi tanácshoz leírni: „Übrigens da aus dem untern 8-t. Febr. 1823 erstatteten Bericht der exmittirten Magistrats Rätthe ersichtlich ist, dass unter den Mitgliedern der Jüdischen Gemeinde bestehende Misshelligkeiten und Streitigkeiten herrschen, und hieraus in Verhandlung ihrer Angelegenheiten äusserst nachtheilige Folgen entstehen können, wird dieser Magistrat dieselben zur nothwendigen Eintracht und Mässigung, insbesondere aber, zur schuldigen Folgeleistung gegen ihre Vorgesetzten streng und ernstlich ermahnen”.²⁴ NE32

^{NE31} „Mivel ők, mint közösség messze vannak attól, hogy egy joghatósághoz mérjék magukat, akár a büntetőbírósról, akár más bíróságról legyen szó, hanem a városi hatóságnak mindenben alázatosan alárendelik magukat, és csak olyan eseteket szeretnének maguk közt elsimítani, amelyek a vallásuk elismert keretei és egy magasabb hatóság által megerősített, kiadandó előírás és utasítás engedélyezni fog nekik, s ezáltal ez a városi igazságszolgáltatást egyáltalán nem befolyásolja”.

²³ Ullmann Mózesnek segítségére jött a kitért Kollmann Károly, előbb zsidó tanító, utóbb hites héber fordító és censor, abban az időben Ullmann szolgálatában álló kereskedelmi alkalmazott, kivel Rosenthal Salamonnak fia, Rosenthal Izsák a városi tanácshoz 1822. nov. 13-án intézett beadványban kíméletlenül bánik el: „Johann Carl Kollmann, der eben wider mich als Kläger und Zeuge auftritt, und sich einen Professor nennt, war nie Professor, sondern Normal-Lehrer, oder sogenanter Petagog einer aus kleinen Kindern bestehende jüdische Normal-Schule allhier...” („*Johann Carl Kollmann, aki most ellenem mint felperes és tanú lép fel, s aki magát professzornak nevezi, sosem volt professzor, hanem általános iskolai tanító, vagy úgynevezett pedagógus egy kisgyerekekből álló helyi zsidó általános iskolában*”) Rosenthal kéri „den Johann C. Kollmann aber, da er sich schon nunmehr der jüdischen Religion entlediget hat, strenge zu vermahren, dass er sich hinfüro in Judengeschäfte nicht menge”. („*hogy Johann C. Kollmant, aki a zsidó vallást időközben elhagyta, szigorúan figyelmeztetni, hogy a jövőben a zsidó ügyletekbe ne avatkozzon bele*”) Rövid idő múlva maga Ullmann Mózes is kitért a zsidó vallásból, magyar nemes lett és megalapította a Szitányi családot (Löw: i. h. 108. l.). A pesti zsidóknak a türelmi adó mérséklését kérő 1828. dec. 20-i beadványa el is panaszolja: „einige, und zwar sehr bedeutende Fatenten zum Christenthum übergegangen”. („*néhány, mégpedig nagyon jelentős hívünk áttért a keresztény hitre*” (Pesti hitk. levéltára Zsp. 22.).

²⁴ Latin eredetiből egykorú német fordítás. (Hitk. levéltár Szt. 1.).

^{NE32} „Egyébként mivel a kiküldött városi tanácsosok 1823. február 8-án kelt jelentéséből látható, hogy a zsidó közösség tagjai között rendszeres a széthúzás, vita, és ebből az ügyeik tárgyalása során kimondott hátrányok következhetnek, városi tanácsunk a szükséges egység és önuralom

Az Ullmann-Rosenthal perpatvar elmúltával le is csillapodtak a felzaklatott kedélyek, s nyugodtabb mederben folyhatott a gyülekezet élete és alkotmányának kialakulása.

A pesti zsidó gyülekezet akkori vezetőinek dicséretére válik, hogy a széthúzás szomorú éveiben sem szűntek meg az istentisztelet, iskola és kórház felé irányítani gondoskodásukat. Az 1824. április 24-én tartott nagygyűlés királyi engedély alapján kötelező határozatképpen kimondotta, hogy mindenki tartozik gabella-többslet (Koscherfleisch-accis) fizetésével az intézmények fenntartásához hozzájárulni. Közel négy évtizeden át ezen közvetett adó szolgáltatta a gyülekezetnek fő jövedelmi forrását, és rakta le intézményeinek anyagi alapját.

A bérlő-elöljárók „die ehersame dis – Städtische Herren Arendal-Deputation”^{NE33} 1825-ben szerződésileg albérletbe adják a kóserhús kiméresi jogot egy pesti polgári mézárasmester társulatnak, amely arra kötelezi magát, hogy a kóserhús vásárlákon behajtja és a bérlő elöljáróknak beszolgáltatja a hús accisát^{DG7}. A szerződés egyébként következőt is tartalmazza: „Nachdem das Koscherfleisch ein Religions Artikel ist, so machen sich benannte H. Fleischhacker schuldig, hinsichtlich des Koschers, die Verfügung und Anordnung, welche von Seiten dem hiesigen Rabiner wegen dem Koschersach veranstaltet und getroffen werden wird, nach denen Vorschrift handeln zu müssen”.^{25 NE34}

A gyülekezet tagjai szívesen áldoztak az intézmények fenntartására, melyek pedig az egész ország zsidóságának állottak rendelkezésére. A nyomasztó türelmi adó könnyítését kérő 1833. szeptember 26-i folyamodvány elmondja: „Die Pesther Israeliten müssen wegen den, zu allen Jahreszeiten, besonders aber auf den Pesther Jahrmärkten aus allen Gegenden Ungarns zusammenströmenden Juden nicht nur für ihren eigenen Gebrauch Synagogen von weit grösserem Rauminhalt, sondern auch ausserdem im Sinne der Allerhöchsten Verordnungen für die Marktbesuchenden Juden, ein zum Religions-Ritus nöthiges Locale zu hohen Miethzinsen, und die hiez zu erforderlichen kostspieligen Individuen, als Schächter, Rabbinats und sonstige zum Cultus und Gemeindeverwaltung nöthige und gehörige Dienerschaften, ohne aller zu erwartende Entschädigung herbeyschaffen. Das mit einem grossen Konstenaufwand bestehende Pester Israel. Spital ist das ganze Jahr hindurch fast blos mit fremden, in Pesth erkankten Israeliten angefüllt, welche zu dessen Erhaltung nichts beytragen können, indem es blos arme Leute sind”.^{NE35}

érdekében, de különösen, hogy az előljáróknak engedelmesskedjenek, szigorúan és határozottan figyelmeztetni fogja őket.”

^{NE33} „városunk tiszteletreméltó haszonbérlő-bizottmánya”

^{DG7} Járulékát.

²⁵ Hitk. levéltár Szt. 9.

^{NE34} „Mivel a kóser hús vallási árucikk, az említett mézárós urak kötelezik magukat a kóserézést illetően, hogy a helyi rabbi kóserézést illető rendeletei és utasításai szerint fognak eljárni”

^{NE35} „...a pesti izraelitáknak kötelességük az összes évszakban, de különösen a pesti éves nagypiacok idején gondoskodni a Magyarország összes vidékéről odaseregülő zsidók miatt nem csak saját használatra sokkal nagyobb zsinagógákról gondoskodni, sőt azon kívül a legmagasabb rendeletek értelmében a piaclátogató zsidók részére is biztosítani a magas bérleti díj, a vallási

Kötelességtudás és áldozatkészség, nem pedig anyagi jólét volt az, ami lehetővé tette az intézmények fenntartását A gyapjúval, dohánnyal és gubaccsal kereskedő pesti zsidók ugyan jómódúaknak akartak feltűnni. „Viele Pesther Israeliten haben durch falsche Scham verleitet, ihren jährlichen Hausbedarf aus der Ursache überspannt angegeben, um scheinweise für reich, oder wenigstens für wohlbemittelt zu gelten; theils um sich Handels Credit zu erwerben, oder ihre Kinder gut zu versorgen, theils aber um zu vortheilhaften Lieferungsgeschäften gelangen zu können”.^{NE36} A valóságban azonban cifra nyomorúság volt közöttük, „unter einen glänzenden Elend seufzend”^{NE37}, amit lakásviszonyaik igazolnak legjobban. „Viele Pester Israeliten Familien zahlen meistens 60-80 Fl. Cm. Wohnungszins, weil sie in Pest auch die kleinsten Quartieren nicht billiger bekommen können diese Leute entweder ihre ganze Wohnungen, oder den grössten Theil davon an fremde Marktbesucher ihrer Nation während der 4 Pester Jahrmärkte überlassen, welche ihnen den grössten Theil des für die Wohnung ganzjährig zu entrichtenden Zinses beysteuern”.^{26 NE38}

A városi bérlet 1828-ban lejárt s ennek megújítása „a Licitation der Khaarkuchel Arenda” jelentette a restaurációt, a tisztújítást is. Boráros János helyettes polgármester és Eichholz János városkapitány jelenlétében 1828. május 11-én zajlott le a választás, még mindig a régi ügyrend előírása szerint, mely pedig már 1815-ben is elavult volt. Bár az új bérlet 6 évre szólt, és így a bérlők, illetőleg elöljárók is 6 évre lettek volna megválasztandók, a városi hatóság nem akarta sem az elöljárókat ily hosszú időre hivatalviselésre kényszeríteni, sem pedig a gyülekezet tagjait az esetleg közben mások felé irányuló bizalom kifejezésének lehetőségétől elűtni. Ezért úgy intézkedett, hogy a választás csak 2 évre szóljon „dass zur Erleichterung der Herrn Ausschussmänner, welche nämlich ihre Dienste dem Wohl der Nation widmen, so auch der Nation frey stehe vor Ausgang des auf 6 Jahren gemachten Contractes, nach Verlauf der ersten und zweiten Zwei-Jahren, eine neue Wahl zu fordern”.^{NE39} Egyébként a tanács kimondotta, hogy az

rítusokhoz szükséges helyiségeket, illetve az ehhez szükséges személyeket – mint sakter és rabbinátushoz, továbbá a vallási és községi adminisztrációhoz szükséges szolgálók – minden várható költségtérítés nélkül. A magas költségekkel fenntartott pesti izraelita kórház az egész évben szinte csak idegen, épp Pesten megbetegedett izraelitákkal van tele, akik a kórház költségeihez nem tudnak hozzájárulni, mivel csak szegény emberek”.

^{NE36} „Sok pesti izraelita hamis szégyenérzettől vezetve túl magas évi háztartási szükségletet határozott meg, hogy látszólag gazdagnak, de legalább is jómódúnak tűnjön; egy részük azért, hogy kereskedelmi hitelt kaphasson, vagy hogy a gyermekeiről gondoskodjon, de egy részük azért, hogy előnyös szállítási ügyletekhez jusson”.

^{NE37} „csillogó nyomorúságtól sóhajtozva”

²⁶ Hitk. levéltár Zsp. 37.

^{NE38} „Sok pesti izraelita család többnyire konvencióss pénzben 60-80 forint lakbért fizet, mert Pesten még a legkisebb szállást sem kaphatják meg olcsóbban... ezek az emberek vagy az egész lakásukat, vagy annak nagy részét kiadják a saját népükből való piacátogatóknak a 4 pesti éves piac idejére, és ezek a látogatók fizetik ki nekik az egész éves lakbér nagy részét”.

^{NE39} „hogy a bizottsági tag urak könnyebbségére, akik a nemzet javának szentelik szolgálataikat, a nemzetnek jogában áll a 6 évre kötött szerződés kifizése előtt, az első és a második kétéves periódus lejártá után újabb választást követelni”.

előjáróságban nem ülhet egyszerre apa meg fiú, és hogy senki sem viselhet két tisztséget. Előjárók lettek a régiek közül Breisach Izsák és Mauthner Ádám, továbbá az Ullmann Mózes peréből ismeretes Rosenthal Salamon, azután az 1770-ben Óbudán született Koppel Gerzson terménykereskedő, az 1786-ban Pesten született Bauer Móric nagykereskedő, az 1793-ban Pozsonyban született Ullmann Sámuel terménykereskedő és az 1775-ben Aszódon született Mandl Zélig terménykereskedő, kik a türelmi adó ügyében készült egyik okiraton így nevezik magukat „Magistraliter ernannte hiesige Israelitische Vorsteher”.^{27 NE40}

Az új előjáróságnak legbuzgóbb tagja az akkor 42 éves Bauer Móric, kinek kiváló érzéke volt a külső és belső rend megteremtéséhez, ami eladdig bizony hiányzott a növekedő gyülekezet vezetéséből.²⁸ Nyomban hivatalba lépése után több jelentős ügyrendi javaslatot tesz. A külső „dekorum” okából kívánatosnak tartja, hogy „dieses unser Sitzungs-Zimmer soll einem Bureaux gleichen, soll dahero ausgemahlet, der Tisch mit grünem Tuch überlegt, für alle Beysitzer bezeichnete Sesseln, Schreibzeugen, einen Archiv-Kasten geschafft werden”^{NE41}, mégpedig az előjárók saját költségén. Bár az előjáróság tagjai egyenrangúak egymással, mégis célszerű, ha három havonként elnököt választanak a maguk sorából. Minden vasárnap délelőtt rendes előjárósági ülés tartandó, rendkívüli ülésre az elnök nyomtatott meghívóban hívja össze az előjáróságot. Az előjárósági ülésben, mely mindenkor az előző ülés jegyzőkönyvének felolvasásával kezdődik, csak állva szabad beszélni és csak többségi szavazattal hozott határozatok érvényesek. Minden ülésen jelen van a titkár. „Der Notair hat weder votirende, noch berathende Stimme, sondern ist blos da, um die Feder zu führen, so dass er als Organ der ganzen Versammlung dient”.^{NE42} A hivatalos ügyiratok részére rendszeres irattár létesítendő.²⁹

Jellemző az akkori közfelfogásra, hogy ezen természetes és szinte nélkülözhetetlen javaslatok megtételénél szükségesnek tartja Bauer mintegy félve védekezni: „Ich will hier

²⁷ Hitközségi levéltár Zsp. 20.

^{NE40} „a magisztrátus [városi tanács] által kinevezett helyi izraelita előjárók”

²⁸ 1828. aug. 10-én így ír Bauer a választmány egyik tagjához: „Ich, als hier geboren und erzogen, fühle umso lebhafter das Bedürfniss, das allgemeine Wohl meiner hiesigen Glaubensgenossen (zu fördern). Dass bey Einigkeit und Offenheit die Sachen des Volkes und überhaupt des Judenthums in meiner Vaterstadt sich besser vorgestellt hätten, bedarf keine fernere Erwähnung”. („*Mint itt született és nevelkedett, annál erősebb az igényem, hogy az itteni hittársaim általános jólétét erősítsem. Nem kell hosszabban ecsetelni, hogy szülővárosomban a nép és egyáltalán a zsidóság ügyei egyetértés és nyitottság esetén jobban alakultak volna.*”)

^{NE41} „ennek az üléstermünknek irodára kell hasonlítania, ezért legyen kifestve, az asztal zöld terítővel letakarva; az összes ülésezőnek név szerinti széket, írószközöket és egy iratszekrényt is be kell szerezni”

^{NE42} „A jegyzőnek nincs szavazati és tanácsadási joga, csak az a feladata, hogy az ülést lejegyezze úgy, hogy az egész ülés orgánusaként szolgáljon.”

²⁹ Fontosabb beadványok megszerkesztésére, valamint az irattár kezelésére keresztény ügyvédet alkalmaztak. (Hitk. jk. 1829. év 56. és 89. lap.)

keines Falles als ein Reformator gelten, sondern die Nothwendigkeit erheischt eine Ordnung-Verhaltens-Regel, welche sodann als legale Gesetze übergehen”.^{NE43}

A külső rendre vonatkozó szabályok után Bauer, aki mellett Mandl Emánuel „Notár der Judenschaft allda”^{NE44} állott, a következőkben körvonalazza az előjáróság ügykörét: szegényügy, a kórház vezetése, a „nagy zsinagóga” és a kisebb templomok (Nebenschulen) közti viszony rendezése, a normál iskola gondozása, a „Tolleranz-Kassa”^{DG8} kezelése, az alkalmazottak (Domestiquen) fizetésének megállapítása, a pénzügyek ellátása, bevétel és kiadás egyensúlyban tartása. Végül annak szükségét hangoztatja, hogy a gyülekezet teljes szabályzata korszerűen alakíttassék át, miáltal a pesti zsidóság ügyeiben fokozatosan be fog állani a rend.

Rabbisági ügyrendet is készített. A rabbiság tagjai³⁰ váltakozó sorrendben végzik az esketési funkciókat. Vallási kérdések fölött csak közösen tartott ülésben dönthetnek. Hivatali helyiséget kapnak, hol egy szolgál is rendelkezésükre áll. Minden hétnek egyik meghatározott napján, valamint a négy pesti vásár napjain d. e. 10-től 12-ig és d. u. 3-tól 5-ig fogadják a feleket. Jegyzőkönyvet héber nyelven, születési anyakönyvet németül vezetnek.³¹

Miután az előjáróság elfogadta a Bauer-féle javaslatokat, a 7 előjáró és a 12 választmányi tag 1828. augusztus 17-i közös tanácskozásban tisztázta az egymáshoz való viszonyát. Az előjáróság a gyülekezetnek igazgató szerve (dirigirender Theil), a választmány az előjárósággal együtt a határozatot hozó szerv (beschliessender Theil). Az előjárók tarthatnak ugyan külön üléseket, de fontosabb ügyekben csak a két szerv közös tanácskozásban hozhat érvényes határozatot, még pedig legalább 11 tag jelenlétében; hacsak 10 tag jelent meg, akkor az elnöknek kettős szavazata van. Újabb pénzkidadások és alkalmazottak felvételének kimondásánál az összes itt lakó tolerált és kommoráns zsidók oly módon hallgatandók meg, hogy mind a három adózó osztály „nämlich alle jene, welche von 4 Fl. aufwärts Contribution zahlen”^{NE45} 10-10 tagja közgyűlésbe (allgemeine Versammlung) hívatik. A közgyűlés egyharmada sorshúzás útján minden évben

^{NE43} „Semmiképpen sem akarok itt reformátornak látszani, de szükség van egy rend- és viselkedésszabályozásra, amelyből később legális törvény lesz”.

^{NE44} „mint a zsidóság helyi közjegyzője”

^{DG8} A türelmi adót kezelő pénztár.

³⁰ A főrabbi állás Wahrman Izraelnek 1826. évi elhalálózása óta betöltetlen volt. Oppenheimer Simon, Brill Azriel és Kunitzer Mózes rabbisági ülnökök voltak akkor a rabbiság tagjai.

³¹ A születési anyakönyveket egyébként Schwab Löb főrabbinak 1836. évi hivatalba léptéig a válóságban a titkár vezette (Hitk. jk. 1829. év, 50. lap 2. szám.). A növekedő gyülekezetben illetéktelen zugrabbik is bukkantak fel, akik ellen az előjáróság kíméletlen szigorral lépett fel. „Wegen des durch Polnischen Juden geschehenen Eingriffes in den Rabbinats-Rechten, wurde sowohl eben durch öffentlicher Publication, sowohl denselben, als jeden nicht dazu gesetzlich allhier Befugten der schärfste Verbot und die bevorstehende gesetzliche Bestrafung Kund gemacht”. („A lengyel zsidók által a rabbinátus jogaiába történő beavatkozás miatt most nyilvános közleményben mind őellene, mind mindenki ellen, akinek nincs törvényes felhatalmazása, a legszigorúbb tilalmat és a várható törvényes büntetést hirdették ki”). (Hitk. jk. 1829. év 46. lap 3. szám.).

^{NE45} „mégpedig mindazok, akik több mint 4 forint adót fizetnek”

kicsérélődik, miáltal majdnem minden adózó részt vesz a kormányzásban. „Durch diese Einrichtung ist allen möglichen contra Carierung vorgebeugt. Diese 30-er Stelle solle circuliren, womit fast alle Contribuenten mit Gange der Zeit theilhaft werden kämen; sie werden gewählt 10 von 1-ten, 10 v. der 2-ten, und 10 v. der 3-ten Classe der hiesigen Contribuenten durch Verlosung, wovon alljährlich $\frac{1}{3}$ dieser 3 Classen durch Verlosung abzutreten und andern ihren Platz einzureumen haben sollen.”^{NE46}

A városi tanács 1828. október 25-i ülésében tudomásul vette ezen ügyrendet, mire december 2-án tartott közgyűlés visszatért a Bauer által megpendített tervhez és egy 15 tagú bizottságot küldött ki a gyülekezet teljes kormányzását magába foglaló általános szabályzat kidolgozására. A közgyűlés bizalma jeléül a bizottságnak minden javaslatát már előre is elfogadottnak jelentette ki, és az erről felvett jegyzőkönyv ünnepélyesen mondja „So geschehen im Gemeinde Zimmer, Pest den 2. Dezember 1828”^{NE47}. De azért még öt évig is elhúzódott az alapszabályok életbeléptetése, mert csak 1833-ban készült el a teljes községi szabályzat. Addig pedig az évek során kialakult, illetőleg a tanács által 1817-ben kiadott ügyrend alapján folyt a gyülekezet kormányzása és ügyvezetése, mely szerint még mindig a városi bérlők egyúttal az előjárók is.

Az 1830. évi tisztújításnál, melyet Boráros és Eichholz jelenlétében július 11-én tartottak meg, a régi előjárók közül Breisach Izsák, Bauer Móric és Mandl Zélig újra megválasztottak, míg az előjáróságnak új tagjai lettek az 1775-ben Nikolsburgban született Ponczen Ábrahám nagykereskedő, az 1779-ben Baján született Stern Márkus terménykereskedő, az 1792-ben Pozsonyban született és 1809 óta Pesten lakó Ullmann Gábor nagykereskedő, Ullmann Mózesnek öccse és veje, végül az 1786-ban Szegeden született Wodianer Sámuel nagykereskedő. Megválasztott még a választmányt jelentő testületnek 12 tagja, továbbá az árva vagyron kezelésére 3 kurátor és a királyi adónak (taxa cammeralis) egy behajtója. A közgyűlés jellegével bíró 30 tagú testületnek a három adózó osztály sorából való megválasztását, mint újítást, a városi kiküldöttek nem engedélyezték.³²

Az elnöklést az előjáróság tagjai három havonként felváltva gyakorolták s határozatilag kimondták, hogy amely előjáró 3 egymás után következő ülésről

^{NE46} „Ezzel az intézkedéssel minden sérelmet megelőznek. Ennek a 30 helynek rotálnia kell, hogy idővel szinte minden adózónak része lehessen benne; a helyi adózók közül választanak tízet az első, tízet a második és tízet a harmadik adóosztályból, sorsolás útján, úgy, hogy évente ezen 3 osztály tagjainak 1/3-át sorsolás útján leváltják, s ezáltal mások jutnak a helyükre.”

^{NE47} Így történt a közösség termében, Pest 1828 december 2-án.

³² Megható az új előjáróság 1830. július 13-án tartott első üléséről szóló jegyzőkönyvnek első pontja. „Herr M. Bauer überreicht dem H. Isac Breisach im Namen der übrigen Mitglieder eine Mesusa und verehrte ihn damit, durch Aufschlagen derselben an die Thür-Pforte des Sitzung-Zimmer einzuweihen, welches auch erfolgte”. („Bauer úr a többi tag nevében egy mezuzát ajándékoz Breisach Izsák úrnak, és megtisztelte azzal, hogy azt az ülésterem ajtajára felszegezve felavathatja, ami rögtön meg is történt.”)

indokolatlanul elmarad „so wird dessen Votum als Mitglied nicht mehr für die Dauer der Amtirung beachtet”.³³ NE48

A 19. század első 3 évtizedének sok ingadozása és izgalma után a pesti zsidóságban végül mégis csak úrrá lett a rend és nyugalom, úgyhogy az elöljáróság közmegebecsülésben állott a gyülekezet tagjai előtt, ami nélkül közületnek vezetése el sem képzelhető.³⁴ Midőn egy izgága hittestvér az előző évek szokását követve, tiszteletlenül viselkedett az elöljárókkal szemben, nem talált többé pártolókra, sőt az 1831. november 21-én tartott népes gyűlés négy évre eltiltotta őt mindennemű tisztség viselésétől és ugyanennyi időre kizárta őt az összes gyűlésekből. Két év múlva pedig, 1833-ban, amidőn egy másik rendbontó tett kísérletet szembe szállni az elöljárósággal és azt ok nélkül megrágalmazta, a közhatóság két napra el is zárta őt.³⁵

A rend megteremtésében az elöljárók, főleg Ullmann Gábor buzgalmán kívül elévülhetetlen nagy érdeme van Barnay Ignác (eredetileg Braun Náthán) titkárnak, előbb két évig magyar tanító, majd 1833-tól 1875-ig tartó több mint négy évtizedes hivatalviselésével a község felépítésének egyik fő tényezője.³⁶

II. Juden Gemeinde

A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának és szervezetének fejlődése 1833-ban, amikor már 1343 család tartozott kötelékébe, új fejezethez jutott. A hívek is, meg a külhatóságok is elérkezettnek látták egy korszerű alapszabály megalkotásának idejét. „Die von den Pesther Israeliten erlangten traurigen Resultate der frühern regellosen Verwaltung der hiesigen Gemeindeangelegenheiten – mondja egy 1833. évi jegyzőkönyv – machten endlich das Bedürfniss höchst fühlbar, für alle Verwaltungs-Zweige und Ämter der hiesigen Gemeinde geregelte, von Vernunft und Erfahrung begründete Reglements und Vorschriften zu besitzen; damit die von nun an zu wählende Gemeinde Vertretung, welche unter den frühern misslichen Verhältnissen nicht gehörig wirken und auch nicht in dem gebührenden Ansehen stehen konnte, sich genau nach diesen Vorschrifts-Maasregeln, welche für alle Ereignisse als richtige Wegweiser und Richtschnur gelten sollen – zu halten

³³ Hitk. jk. 1830. év 82. lap 11. szám.

^{NE48} „annak a tagként való szavazata hivatali időtartama alatt már nem lesz figyelembe véve”.

³⁴ A belső megbékülést jelképezi a gyülekezetnek akkor készült ovális alakú pecsétje, felül „Concordia” körirattal, középpütt egymást barátilag szorító két kéz, alul pedig pálmaágakkal körülvett címer „Pester I. G.” bevéséssel.

³⁵ M. Zs. Szemle 1933. évf. 261. lap.

³⁶ Reich: Béth-Él III., 135. lap.

– und dadurch die so sehr nöthige gute Ordnung und Regelmässigkeit im einzelnen, wie im allgemeinen für immer bezweckt werde.“^{NE49}

Ennek folytán a helytartóság utasítására a városi tanács körlevélben kérdést intéztetett az összes helybeli zsidókhoz, kívánatosnak tartják-e új szabályzatok megalkotását. Miután ezek aláírásukkal igenlő választ adtak, az 1832. február 28-án gyűlésbe hívott összes családfők Boráros János, Szepessy Ferenc, Eichholz János és Havas József tanácsnokok jelenlétében megvitatták és elfogadták a bemutatott községi alapszabálytervezetet.³⁷

A szabályzat elsősorban eltörli azon elavult, egyébként is nehézkes és ily nagy gyülekezetben alig keresztülvihető eddigi gyakorlatot, hogy minden fontosabb ügy megtanácskozásához az összes itt lakó zsidók hívassanak egybe. Ehelyett a képviseleti rendszert honosítja meg, mely azonban tág teret enged a szabad választás elvének. A városi hatóság minden 3 évben tisztújító nagygyűlésbe hívja az összes helybeli tolerált és kommoráns zsidókat, akik a 3 adózó osztályból (bemittelt, minder bemittelt, ärmere Classe^{NE50}) 30-30, összesen 90 egyént neveznek meg. Ezen első választótestület „Wahlkörper”, saját kebeléből osztályonként 10-10, összesen 30 képviselőt (Wahlmänner^{NE51}, Decemviri) választ. Ez a második választótestület a teljes 90 tagú testületből 12 választmányi tagot, 2 árvaatyát, 2 kórházatyát és 5 előljárót választ, kik közül kettőnek elnöki joga van (Vorsitzer).

A gyülekezet végre tehát felszabadult a bérlők évtizedes uralma alól. Többé nem az „Arendatores” a község előljárói, hanem azok a hittestvérek, akik mellett megnyilatkozik a közbizalom. Wodianer Sámuel és hat társa „Arendatores der städtischen Ritual-Gefälle und die dieselbe leitende Oeconomische Commission”^{NE52} megkísérlik ugyan veszendőbe menő hatalmukat megmenteni, és siettek a városi tanácsnál tiltakozni az új szabályok ellen. A helytartóság azonban a gyülekezet összességének akaratát tekintette mértékadónak, és 1833. január 2-án jóváhagyta az alapszabályokat, azzal az

^{NE49} „A helyi hitközségi ügyek korábbi fejtelten, szervezetlen intézésének szomorú következményei, amit a pesti izraeliták megtapasztaltak, – mondja egy 1833. évi jegyzőkönyv – végre egyre érezhetőbbé tették az igényt, hogy a helyi hitközség összes közigazgatási ágazatának és tisztségének legyenek szabályozott, értelmes és a tapasztalatokon alapuló ügyrendjei és előírásai; és ezáltal az új, megválasztandó hitközségi képviselőket, mivel a korábbi a bizonytalan viszonyok között nem volt képes megfelelően dolgozni és nem is kaphatott kellő tiszteletet, pontosan ezen előírások és szabályzatok mentén cselekedjen, amelyeket minden eseményre helyes útmutatásnak és zsinórmértéknek kell tekinteni, és ezáltal örökre ériék el a megfelelő rendet és rendszerességet, egyenként és általánosságban is.”

³⁷ Reglementi projectum, debito modo per Commissionem Magistratuaem, audita, in quantum oportuerat, tota etiam Judaeorum Communitate, cunctis quippe Judaicis Patribus familias ad indictam hoc fine Sessionem convocatis, elaboratum, subin Civici Magistratus ulteriori Scrutinio exhibitum. („Miután a városi tanács illő módon meghallgatta a teljes zsidó közösséget, amiben kellett, és miután ezen célra minden zsidó családapát összehívtak egy ülésen, kidolgozták a szabályozás tervét, majd a város utolsó vizsgálati ülésén bemutatták.”)

^{NE50} Jómódú, közepesen vagyonos, szegény osztály.

^{NE51} Választásra jogosultak.

^{NE52} „a városi egyházi adózás haszonbérleti és ugyanők, a gazdasági bizottság vezetői”.

utasítással, hogy az összes községi szervek számára pontos ügyrend készíttessék. Öt évig is eltartott, míg a szertartásra, a tanügyre, a hagyatékok és árvavagyon kezelésére vonatkozó teljes ügyrend kiépült, úgy, hogy az előjárásnak csak 1838. február 2-i ülésén volt megállapítható, hogy „die von der Ehrsamem Gemeinde ausgearbeiteten und von Löbl. Magistrat approbirten Statuten und Instructionen, auch von Seiten der Hochlöbl. Königl. Ung. Statthalterey die Sanction im ganzen Umfange erhalten haben.”³⁸ NE53

Az eddigi „pesti zsidóság” immár „zsidó község” lett, miként a türelmi adó eltörlése ügyében egy évtized múltán, 1843-ban készült felterjesztés is mondja: „Die Israeliten in der Königlichen Freistadt Pest noch im Jahre 1833 durch den löbl. Stadtmagistrat in Betref ihrer oconomischen, kirchlichen und rituellen Angelegenheiten statutenmässig geregelt und constituirt worden sind.”³⁹ NE54 Ezzel állandósult is benne a belső megszilárdulás és megadatott a továbbfejlődés lehetősége. A községnek egy későbbi, a városi tanácshoz 1848-ban intézett beadványa visszapillantva a múlt zűrzavaraira „welch trauriges Bild die hiesige isr. Gemeinde vor 1833 bietet, wie die in Ermangelung aller festen Basis u. Form fortwährend innere Zerwürfnisse, Behelligungen der löbl. Behörde mit zahlreichen gerechten Beschwerden über Willkühr und Missbrauch an der Tagesordnung waren”^{NE55} – önérzetesen utal a nyugalmas rendre, mely 1833 óta uralkodik a községben „diese hiesige isr. Gemeinde Seitens der bestandenen kön. ung. Statthalterei sehr oft andern isr. Gemeinden im Lande als Muster u. Beispiel empfohlen wurde.”^{NE56}

Az új szabályzat alapján 1833 április havában választott előjárásnak tagjai az évtizedek óta tevékenykedő Breisach Izsák és Kadisch Joachim, a nemes buzgalmú Ullmann Gábor⁴⁰, továbbá az 1789-ben Óbudán született és 1808 óta Pesten lakó Rosenfeld Móric nagykereskedő és az 1784-ben Mórton született Rosenthal Izsák nagykereskedő, Rosenthal Salamon volt előjárónak fia. A zsidó község meg a városi hatóság bizalommal tekintett a jövő békés munkája elé. A választást vezető Boráros János tanácsnok jelentette a tanácsnak: „Und so wie von Seite der Israeliten über den Forgang der Restauration die genügende Zufriedenheit dankbar öffentlich erklärt wurde, eben so ist durch unterzeichneten Boráros im Namen der operirenden Commision anempfohlen worden, womit bey gegenwärtigen Bestand die Geschäfte der Nation ruhig, und friedsam

³⁸ Hitk. jk. 1838. február 2-ről.

^{NE53} „a tiszteletreméltó közösség által kidolgozott és a tekintetes magisztrátus által elfogadott szabályokat és utasításokat a tekintetes Magyar Királyi Helytartótanács is szentesítette teljes terjedelmében.”

³⁹ Pesti hitk. levéltára Zsp. 140.

^{NE54} „Pest szabad királyi város izraelitáit még 1833-ban még a tekintetes városi magisztrátus szabályozta rendeletekkel a gazdasági, egyházi és rituális ügyeiket illetően.”

^{NE55} „mily szomorú képet festett e helyi izr. közösség 1833 előtt, amint minden biztos alap és forma híján rendszeresen napirenden voltak a belső viták és a tekintetes hatóság háborgatása a számtalan jogos panasszal az önkény és visszaélések miatt.”

^{NE56} „a helyi izraelita közösséget a Magyar Királyi Helytartótanács gyakran követendő példaként állította az ország más izraelita közösségei elé.”

⁴⁰ Löw i. h. 163. 1. közli a pesti hitközségnek Ullmann Gábor munkálkodását méltató iratát.

fließen die höhere und Magistratual-Anordnung genau ohne Unterlass vollzogen werden, auch die hiesigen Israeliten in dieser Stadt beglückt, selbst denen Fremden zum nachahmenden Beispiel dienen sollen.”^{NE57}

Mi sem zavarta meg a község munkáját, mely Ullmann Gábor biztos és céltudatos vezetése alatt haladt előre. 1835 telén azonban Ullmann súlyosan megbetegedett, Breisach Izsák meghalt, Kadisch Joachim és Rosenfeld Móric leköszönt. Erre 1836. április 6-án Damjanovits György városi tanácsnok elnöklete alatt megtartott pótválasztáson (Surrogation) Wodianer Sámuel⁴¹, az 1788-ban Óbudán született s gyermekkorában Pestre került Kassowitz J. H. borkereskedő, később az abszolút kormány által kinevezett iskolaalap-bizottság elnöke és az 1794-ban Pesten született Österreicher Dávid terménykereskedő lettek előjárók. A pótválasztás csak egy évre szól, melynek leteltével alapszabályszerű általános választás volt tartandó.

A tisztújítás Damjanovits György elnöklete alatt 1836. december 27-én folyt le, miképp a tanácsnok hivatalosan jelenti „in das auf der Land Strasse am Eck der Königsgasse befindliche, der Baron Orczyische Familie zugehörigen Haus, und Zimmer des Vorstandes der Israelitischen Gemeinde”^{NE58}. A választóülés ünnepélyességének fokozására Schwab Löb főrabbi is meghivatott, hivatalból pedig Szepessy Ferenc tanácsnok, Patacsich József városkapitány és Goniczy Ferenc főjegyző voltak jelen.

A betegeskedése folytán visszavonuló Ullmann Gábor előjárói munkásságáról beszámolót olvasott fel a közgyűlésen – az 1861 óta meghonosult rendszeres évi jelentésnek volt ez előhírnöke. Nyomatékosan kiemeli a községi alkotmány betartásának nagy fontosságát, mert az alapszabályok a község „palladiuma”. „Es stehen wohl die Grundpfeiler des Gebäudes, es sind Normen und Regeln für die rechtliche Handhabung vorgezeichnet”^{NE59}, a szabályok betartása biztosítja a község zavartalan fejlődését. A beszámolóban az előjáró magát „Oberhaupt dieser Gemeinde”^{NE60} nevezi, míg a hivatalos jegyzőkönyv a főrabbit „Organ der ganzen Gemeinde”^{NE61} jelzővel illeti.

^{NE57} „és amint az izraeliták a tisztújítás menetét illetően hálásan megfelelő elégedettségüket fejezték ki nyilvánosan, éppúgy a tevékenykedő bizottság nevében az alulírott Boráros ..., ezáltal a jelenlegi helyzetben a nemzet ügyei nyugodtan és békésen fognak folyni, a magasabb és magisztrátusi rendelkezéseket mulasztás nélkül teljesítik majd, és ez boldogítja majd ezen város izraelitáit, akik követendő példaként szolgálnak majd még az idegeneknek is.”

⁴¹ Wodianer Sámuel meglehetősen következtelen ember volt. 1830-ban előjáró lett, mégis fontosabbnak tartotta saját érdekének megvédését a község érdekének megvédésénél, s ezért mint „Arendator” ellenezte az 1833. évi alapszabályokat. De azért az új alapszabályok alapján még 1833-ban elfogadta az egyik „Wahlmann” tisztséget, majd 1836-ban az előjáróságot, hogy azután néhány év múlva elhagyja a zsidó vallást, egy 1842. évi jegyzőkönyv szerint „zur andern Kirche übergegangen”. (*Átmenjen egy másik templomba.*)

^{NE58} „A báró Orczy család tulajdonát képező, az Országúton, a Király utca sarkán álló házban az izraelita közösség előjáróinak szobájában.”

^{NE59} „stabilan állnak az építmény alappillérei, kezelésének jogi normáit és szabályait körvonalazták”

^{NE60} „ezen közösség elnökének”

^{NE61} „az egész közösség hangja”

A választók bizalmából előljárók (Vorsteher) lettek az 1789-ben Óbudán született Boskovitz József Lőb nagykereskedő, az előző szurrogációban is már megválasztott Österreicher Dávid, az 1785-ben Pozsonyban született Lówy Hermann ezüstkereskedő⁴², Ullmann Sámuel és Pinkas Adolf. Megválasztották még a 2 árvaatyát, 2 kórházelöljárót, a választmány (Ausschuss) 12 tagját és 30 képviselőt (Wahlmänner). Boskovitz és Österreicher az előjáróság elnökei (Vorsitzer) lettek.

A község 51 tagból álló teljes kormányzó szerve a községi szabályok értelmében hivatali esküt tett Schwab Lőb főrabbi kezébe „nach einem von Herrn Orts Rabbiner abgefassten und vorgelesenen Formular”⁴³ NE62

Hogy különben még a közhatalóságok is mily nehezen tudtak abba beleszokni, hogy immár a zsidó gyülekezet megszervezett „község”, kitűnik abból is, hogy a tisztújításról szóló hivatalos jelentés a tanácsnak még mindig csak „Erneuerung des hiesigen Israeliten Vorstandes”-ról^{NE63} számol be. Viszont az ezen időből való jegyzőkönyvek honosítják meg azon sokáig dívott szokást, mely a hivatalos vezetőséget jelöli a „Gemeinde” szóval, az egész gyülekezetet megillető megnevezéssel.

Az 1833. évi alapszabályok jól beváltak, a három évenként megválasztott előjáróságok zavartalanul működtek. Az 1839. december 29-én szabályosan megtartott tisztújításon Damjanovits elnök ki is emelte „die günstigen Resultate, welche sich durch eine solche geregelte Verwaltung für die hiesige Israeliten ergeben haben.”^{NE64} Österreicher Dávid és Lówy Hermann lettek az elnökök, Ullmann Sámuel, Pinkas Adolf és az 1784-ben morva Trebitschben született Kern Enoch Salamon nagykereskedő az

⁴² Lówy Herman, kiről Lőw Lipót feljegyezi „ein Talmudist aus der alten Schule” (*A régi iskolát képviselő talmudista.*), az 1833. évi pesti nagy árvíz idején a zsidók részére menedéket nyújtó Láng Mihály evang. lelkésznek ezüst emlékszerleget adott át. (Lőw: i. h. 179. 1.; Philippson: Alig. Zeit, d. Juden. 1840. évf. 18. 1.).

⁴³ A hivatali eskü letétele másutt is megvolt. Így a bánáti zsidók már említett 1776. évi „Juden-Verordnung” 13. pontja előírja, hogy a község által választott előjárót a cs. k. komisszárius erősíti meg. „Nach erfolgter Bestätigung solle ein jeder Vorsteher an den von dem Commissario zu bestimmen kommenden Tag in der Synagog in Gegenwart des k. k. Commissarii und der versammelten ganzen Gemeinde den Eid der Treue gegen dem Landesfürsten, und der Landesstelle, auch des redlich, ehrbar und gerechten Verhaltens halber gegen die untergebene Judenschaft ablegen”. (*A megerősítés megtörténte után minden egyes előjáró köteles a komisszárius által meghatározott napon a zsinagógában a cs. k. komisszáriusok és az egész összegyűlt közösség előtt hűségnyilatkozatot tenni a fejedelemre, az országos hatóságokra, valamint az alájuk rendelt zsidóságra is a becsületos, tisztességes és igazságos viselkedést illetően.*) – A helytartótanács is kiadott 1787-ben egy rendeletet, mely előírja, hogy a megválasztott előjárók a templomba mennek s ott leteszik a rabbi által felolvasandó esküt. (Venetianer: i. h. 189. 1.).

^{NE62} „egy, a helyi rabbi úr által megfogalmazott és felolvasott formula szerint.”

^{NE63} „a helyi izraelita vezetés tisztújítása”

^{NE64} „azokat a kedvező eredményeket, amelyeket a helyi izraeliták rendezett igazgatása eredményezett.”

előjárók, kik az egész 51 tagú községi hatósággal egyetemben hivatali esküt tettek a főrabbi kezébe.⁴⁴

A pesti zsidóság örvendetes belső megszilárdulásának és békés egyöntetűségének tanújele, hogy az 1842. december 26-i restaurációnál a választók csupán csak azért állottak el az eddigi előjáróságnak közfelkiáltással való újraválasztásától, mivel az alapszabályok tényleges választást írnak elő. Österreicher Dávid és előjáró társai választották meg újólag, csupán a visszalépő Ullmann Sámuel helyébe került Stern József. Ugyancsak a legnagyobb összhangban folyt le az 1845. december 26-i tisztújítás, melyen Löwy Hermann és vele egyenrangban Kunewalder Jónás lettek az elnökök, Kassowitz J. H., Pinkas Adolf és Stern József az előjárók. Mindkét választás, melyen Damjanovits elnökölt, a hivatali eskü letételével zárult.

A községnek 1833-ban alkotott szabályzata szerencsésen állandósította belső békéjét, emelte tekintélyét kifelé és elősegítette intézményeinek, úgymint: a templom, iskola, kórház, szegény- és árvagondozás fejlődését. Volt azonban a szabályzatnak egy alapvető hibája, melyre másfél évtized múltán kellett ráeszmélniük a vezetőknek. Teljesen el volt hibázva az adózási rendszer. Egy 1824. évi királyi engedély lehetővé tette a pesti zsidó gyülekezet előjáróinak, hogy a közszükségletek fedezésére a kóserhús után egy bizonyos járulékot (accis) szedjenek a hívektől. Ezen közvetett adóztatást fenntartotta az 1833. évi szabályzat is, sőt ez maradt továbbra is az egyetlen állandó bevételi forrás. Patacsich József városi tanácsos 1842. június 19-én kelt hivatalos jelentésében meg is állapítja: „A kebelbeli izraeliták hitsorsosaik részére egy jó elrendezett kórházat felállítottak, iskolákat tartanak, a két nagyobb egyházat minden a szertartásukhoz megkívántató egyedekkel ellátják és a szegényeknek nevezetes segédelmet nyújtanak... ezen költségek pedig egyedül csak a kóserhúsra vetett 3 kr.-nyi accisából fedeztetvén.”⁴⁵ Az accis szedése azonban évek múltán méltánytalanak és igazságtalannak bizonyult. Az előjáróság 1848 elején szégyenszemre kénytelen megállapítani „dass diese Basis besonders bei dem Umstande, dass sehr viele von der wohlhabendere Classe mit Nichtbeachtung des rituellen Coscherfleisch Gesetzes – ihren Fleischbedarf aus den kristl. Fleischbänken beziehen – auf die minder bemittelte und arme Classe erschwerend und bedrückend wird.”^{NE65} Ezért az előjáróság kéri a városi tanácsot, hogy minden itt lakó zsidótól igazságosan, arányos (repartíciós) módon közvetlen adót szedhessen, mert „jedes Gemeinde Mitglied die gesetzliche und moralische Verpflichtung habe, zur Erhaltung

⁴⁴ Az 1839-40. évi országgyűlés idejében a honi zsidók között egyre fokozódó mértékben terjedt a magyarosodás. Ennek tudható be, hogy Baumann Joáchim, ki az 1836. évi restaurációnál árvagyám lett, 1839-ben egy „táblai ügyvéd” útján magyarnyelvű beadványban közli a városi tanáccsal, hogy „a pesti izraelita községnél eddig viselt árva gyámsági hivataláról leköszön s magát a kijelölésből is kihagyni kéri”.

⁴⁵ Hitk. levéltár Szt. 1.

^{NE65} „hogy ez az alap különösen azon körülmény miatt, hogy a jómódú osztályból sokan a rituális kóserhús-törvényt figyelmen kívül hagyva a húsigényüket keresztény mészárszékből elégítik ki, főleg a közepesen jómódú és a szegény osztályok számára nehézséget és nyomást jelent.”

alles dessen, was das Gemeinwesen erfordert, nach seinen Kräften ebenso beizutragen, wie Erhaltung aller Stadt-Bedürfnisse.”⁴⁶ NE66

De más bajok is mutatkoztak. A pesti ifjúság és polgárság által proklamált 1848. március 15-i tizenkét pont közül a negyedik, mely polgári és vallási tekintetben törvény előtti egyenlőséget követel, vérmes reményeket keltett a zsidóság körében. Kunewalder Jónás községi elnök úgy vélte, hogy immár eljött a régóta várt egyenjogúsítás ideje, s ezért, mint a türelmi adó kezességének elnöke, március 17-én magyar és német nyelvű kiáltvánnyal fordul a hazai zsidósághoz, „tisztelt honfiak”-nak szólítva őket. „Mi csak honfiak, csak magyarok vagyunk – szól túláradozva – miután hazánk már minket is kebelébe fogad és egyéb lakosaival egyenlősít; lám, amire több mint félszázad előtt a törvényhozás szava csak kilátást nyitott, íme, Istennek hála, valósággá lett. Szeretett Hitsorsosaink! A zsidó községek ezen dicső esemény folytán, mint zárt testületek létezni megszűntek... A zsidó községek ezentúl, úgy mint a pesti község máris példányával bizonyítja, csupán mint cultus előljáráásokok fognak működni.”⁴⁷ Kunewalder még tovább is ragadhatja magát hevétől és a még meg sem ígért egyenjogúsításért kész megreformálni a zsidó vallást, miképp egy újabb, március 22-i körlevelében írja: „Kötelességünk csak az, hogy annak idején a legnyíltabb felvilágosítást adjuk az eddigelé oly rejtélyes homályban burkolt községi és vallási szerkezetünk felől; valamint azáltal is, hogy egyrészt a leggyökeresebb reformokat megkezdjük...”⁴⁸

Az előljáráóság többi tagja semmiképp sem tette magáévá Kunewalder szélsőséges felfogását és az 1848. március 26-i ülésben, Kunewalder jelenlétében megállapítja, hogy a pesti zsidó község: „hat sich zumal seit ihrer statutenmässiger Constituirung, nie als ein besonderer politischer abgeschlossener Körper betrachtet und in ihrem Wirken nie nach Ausnahmsgesetzen und nach eigener Willkühr zu Werke gegangen, sondern sie hat jederzeit es als Hauptaufgabe vor Augen gehabt, und bethätigt, dass sie als besondere Religions Genossenschaft – gleich allen übrigen Genossenschaften dazu berufen ist – ihre innere religiösen, rituellen und administrativen Verhältnisse und Institute zu leiten, zu regeln und zu handhaben, und zwar ausdrücklich im Sinne der von dieser Gemeinde selbst verlangten, mit Einfluss der Ortsobrigkeit ausgearbeiteten, hohen und höchsten Orts

⁴⁶ Más zsidó gyülekezeteknek is a fogyasztási adókból állott főjöveldelme s midőn a 19. század közepén meglazult a vallásosság, át kellett térniök az egyenes kultuszadóra (Bernstein: A zsidók története Vas megyében. M. Zs. Szemle XXXI. évf. 20. l).

^{NE66} „A közösség minden tagjának törvényes és morális kötelezettsége, hogy mindannak fenntartásához, amire a közösségnek szüksége van, saját ereje szerint ugyanúgy járuljon hozzá, mint minden városi szükséglet fenntartásához.”

⁴⁷ Pesti hitk. levéltára Zsp. II. – Büchler: i. h. 442. l.; Bernstein: A magyar szabadságharc és a zsidók 39. l.

⁴⁸ Bernstein: i. h. 44. l.

sanctionirten Statuten und Instructionen, deren Vorschriften und Grenzen die Gemeinde immer strenge eingehalten und nie überschritten hat”.⁴⁹ NE67

Ha a község elnöke ennyire el tudta veszteni higgadságát, úgy nem csodálni való, hogy a hívek sorában is akadtak olyanok, akik a 48-as márciusi napok szabadelvű szellemét félreértve, a község vezetésébe, de még hitéletébe is túlzott radikalizmust akartak bevinni. Gondoljunk csak a reformegyletre, melynek tagjai ki is váltak az anyaközségből, és megalakították a reformközséget.⁵⁰ Az előjáróság 1848. április 8-i ülésének jegyzőkönyve hűségesen tükrözta vissza az akkori közhangulatot és a községben uralkodó állapotokat. „Nachdem sich aus der im vorstehenden Protocolle erörterten Umständen die schlechte Gestaltung des Gemeinde-Einkömens herstellt und auf die Nothwendigkeit hinführt, wie es vom Vorstande hereits öfter angeregt worden ist, die Basis der Gemeinde-Erhaltung villeicht auf eine andere Quelle, als auf die des Accises zu sichern; und da sich überhaupt bei den eingetretenen politischen Zeitereignissen der Wunsch kund gibt, dass es zweckmässig wäre, so manche öffentliche zeitgemässe Frage in der Angelegenheit der Israeliten ernstlich zu berathen, und zur Ausführung zu bringen. So findet sich die Gemeinde Repraesentation veranlasst, theils in Berücksichtigung der öffentlichen Ruhe, welche es als sehr wünschenswerth erscheinen lässt, dass durchaus keine falsche Richtung und Missstimmung im hiesigen isr. Publicum Grund und Verbreitung finden möge; theils auch in Anbetracht, dass die Gemeindevertretung seit der letzten Restauration durch Todes und andere Fälle viele Mitglieder verloren und dadurch zur Ausführung aller vorhabenden Zwecke minder hinreicht – ein Comité aus 40 Personen mit dem Zwecke einzusetzen, um in seinem Wirken, die Ermittlung einer begründetem Basis für die Erhaltung der hiesigen Gemeinde in Bezug auf Cultus und Humanitäts – so wie Bildungsanstalten als Hauptaufgabe zu betrachten, anbei aber auch jede sonstige im Interesse des Judenthums liegende zeitgemässe Frage anzuregen, reiflich zu berathen und zu besprechen, und darüber der Gemeindervertretung geeignete Vorschläge und Elaborate vorzulegen, und zwar wird bestimmt, dass die Hälfte dieses Comités in heutige Sitzung emannt wird, und die heute gewählten 20 Mitglieder ermächtigt sein sollen die andere Hälfte des Comités nach eigener Einsicht wählen zu können.”^{NE68}

⁴⁹ Hitk. jk. – Ez volt az utolsó előjárósági ülés, melyen Kunewalder Jónás megjelent. Rövid idő múlva kitért a zsidó vallásból, követve előjáró elődeinek, Ullmann Mózesnek és Wodiáner Sámuelnek dicstelen példáját.

^{NE67} „A szervezet alapszabály szerinti felállítása óta sosem tekintette magát különösen politikus zárt testületnek. Tevékenysége során sosem kivételes törvények vagy saját önkény alapján működött, hanem alapvető feladatként mindenkor azt tartotta a szeme előtt és arra törekedett, hogy mint különleges vallási szövetség – az összes többi szövetséghez hasonlóan – a saját belső vallási, rituális és adminisztratív feladatait és intézményeit irányítsa, szabályozza, kezelje, mégpedig kimondottan az ezen közösség által megkívánt, a városi vezetés véleményét is figyelembe véve kidolgozott, a felső és legfelső helyek által szentesített alapszabály és utasítások értelmében, amelyek előírásait és határait a közösség mindig is szigorúan betartotta és sosem hágtá át.”

⁵⁰ Büchler: i. m: 438. l.

^{NE68} „Miután az említett jegyzőkönyvben részletezett körülmények miatt a közösség bevétele rosszul alakul, és ez szükségszerűen oda vezet – amint ezt az előjáróság többször is javasolta,

Még azon ülésben megválasztották a község elöljárói és képviselői közül a kiküldött bizottság 20 tagját, kik azután 2 nap múlva megválasztották a kívülállók sorából a többi 20 tagot, s az így alkotott bizottság kiegészítette önmagát 57 tagú testületté. Jellemző, hogy míg a község hivatalos szervei eddig kizárólag jómódú kereskedő családból valók voltak, ezen bizottságban már nagy számban vannak akadémiai képzettséggel bírók is, mint dr. Goldberger Adolf, dr. Grosz Fülöp, dr. Grünhut Jakab, dr. Hasenfeld Herman, dr. Hauser, dr. Jakobovits Antal, dr. Löwy, dr. Österreicher Ede, dr. Pollák Henrik, dr. Saphir Zsigmond, dr. Schlesinger Ignác és dr. Schwimmer Dávid orvosok, Kollinszky Adolf bölcsésztudor. Még jellemzőbb, hogy a bizottságba nagy számban kerültek az újabb áramlatok vezetői és előharcosai, mint Einhorn Ignác, a rövid néhány hét múlva megalakult reformtársulat lelkésze, dr. Rosenfeld-Rózsay József, az 1844-ben alakult Magyarító Egylet⁵¹ alelnöke, dr. Finály Zsigmond és Diósy Márton, ennek titkára, Szegfű Mór író, továbbá Galanthay Gábor és Kelethy Zsigmond. Tiszteletbeli tagokul meghívtak Schwab Lőb főrabbi, Bach József, a kultusztemplom hitszónoka és dr. Jakobovics Fülöp kórházi főorvos, a Magyarító Egylet elnöke.

A bizottság a községi elöljárósággal egyetértésben kívánt dolgozni és az összes pesti zsidók nevében köszönettel ismerte el, „dass sie den Zeitgeist und dessen Forderungen berücksichtigend, den Wunsch Kund gegeben haben, ihren Berathungen einen volksthümlichen Ausschuss beizugesellen, dessen wichtige Aufgabe es sei, im Verein mit Ihnen die nothwendig gewordenen Verbesserungen u. zeitgemässen Einrichtungen der inneren Verhältnisse hiesiger Gemeinde zu erwägen u. zu besprechen”.

NE69

Három irányban dolgozott a bizottság és alaposan áttanulmányozta a község hitéleti, tanügyi és pénzügyi állapotát. Voltak türelmetlenkedők, akik szerették volna, ha néhány nap alatt megreformáltatnék a községi ügykezelés, de még maga a hitélet is.

hogy a közösség fenntartásának alapjait a húsfogyasztási adó helyett esetleg eltérő forrásból kellene biztosítani; És mivel a bekövetkezett politikai események után amúgy is felmerül a kívánság, miszerint célszerű lenne egyes időszerű közügyeket az izraelitákat illetően komolyan megtárgyalni és megvalósítani. Így a közösség képviselői úgy érzik, hogy muszáj egyrészt a nyilvánosság nyugalmanak megőrzése végett, amely nagyon kívánatosnak tartja, hogy a helyi zsidó közösségben semmilyen helytelen irányzat vagy rossz hangulat ne találjon táptalajra és ne terjedjen el; másrészt mivel a közösség képviselete az utolsó tisztújítás óta sok tagot elvesztett halálózás és egyéb események miatt, és ezáltal a szándékolt célok eléréséhez csak részben elegendő - egy 40 személyből álló bizottságot kellene létrehozni azzal a céllal, hogy az fő feladataként az itteni közösség kulturális, humanitárius és oktatásügyi fenntartásához egy biztos alapot kutasson fel, de ugyanakkor a zsidóság érdekében álló időszerű összes többi kérdést is vessen fel, alaposan beszélje meg, tanácskozza meg azokat és erről a közösség képviseletének megfelelő javaslatokat és tanulmányokat terjesszen elő. Mégpedig azt tűzzük ki, hogy ezen bizottság felét a mai ülésen nevezzük ki és a ma kiválasztott 20 tagot felhatalmazzuk, hogy a bizottság másik felét a maguk belátása szerint választhassák ki”.

⁵¹ Groszmann: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt, 13. l.

NE69 „hogy az idő szellemét és annak igényeit felismerve, azt a kívánságot nyilvánították ki, hogy tanácskozásaikba be kívánnak vonni népi megbízottakat, akiknek fontos feladata az lesz, hogy az egyesületben a helyi közösség beltéri helyiségeiben szükségessé vált javításokat és modern berendezések beszerzését megfontolják és megtárgyalják”.

Waitzenkorn Károly terménykereskedő, Boskovitz J. L. volt elöljárónak Prossnitzból ide került veje, a bizottság egyik tagja május 18-án „Ein ernstes Wort an das geehrte Gemeinde Comité”^{NE70} feliratú nyílt levélben panaszkodik, hogy a bizottság még semmi eredményt sem ért el. „Die erwartungsvollen Blicke derjenigen, die uns vertrauensvoll gewählt und all unserer dem Fortschritte geneigten Glaubensbrüder in Ungarn sind auf uns gerichtet, und wir sind noch nicht einmal darüber einig, ob wir reformiren, ob wir jetzt reformiren sollen, ob wir competent seyen, über religiöse Reformen zu berathen ... Der einzige Nutzen, den uns die bisherigen erfolglosen Discussionen gebracht, besteht darin, dass wir die Meinungen und Ansichten der Mehrzahl der geehrten Comitéglieder kennen gelernt und dass wir zur Überzeugung gelangt sind, dass der löbliche Gemeinde Vorstand weder hinsichtlich religiöser und socialer, noch administrativer Reform die Initiative zu ergreifen gesonnen ist”^{NE71}.

Az elöljáróság a fennálló községi szabályokhoz tartotta magát és a bizottságot kizárólag csak tanácsadó, nem pedig határozatot hozó szervnek volt hajlandó elismerni. A türelmetlenkedők az elöljáróságnak ezen törvényes álláspontját – a 48-as szólám szerint – községi abszolutizmusnak nevezték és a bizottságot tartották az alkotmányos és cselekvésre jogosult községi szervnek.

A nagy mozgolódásnak az lett az eredménye, hogy midőn a bizottság által kidolgozott új községigazgatási ügyrendet az elöljáróság, engedve a sürgetésnek, jóváhagyás végett felterjesztette a városi tanácshoz, ez a szabad királyi városokról szóló törvényre hivatkozva, 1848. december 21-én a zsidó községet megfosztja községi jellegétől és a benne dívott közigazgatás jogától. Kimondja, hogy a zsidók gyülekezete ezentúl kizárólag csak hitközség, melynek semmi formában sincs adókvetési joga, csupán önként felajánlott adományokat szedhet tagjaitól.

A két nagy fontosságú tanácsi határozat, mely az akkor már közel 3.000 családból álló pesti zsidó községet hitközséggé akarja átalakítani, szó szerint így hangzik:

„17.219. Feszl Ágoston tanácsnok és Monaszterly Sándor jegyző a helybeli izraelita község által közszükségei fedezéséül behozni szándéklott költségkivetés tárgyában jelentést tesznek. – Miután egyedül a törvényhatóságoknak, sőt ezeknek is csak a törvényes korlátok közt van joguk az egyenes, szintúgy a mellékadónak kivetésére és behajtására, folyamodó izraelita községnek, mely különben is a mai napon 17.528. sz. alatt hozott közgyűlési végzésnél fogva csak vallásos testületként állhat fenn e város körében, községi költségeinek fedezéséül hitsorsosaira kivetni szándékozott kötelezőleges adónak

^{NE70} „komoly szavaim a tisztelt községi bizottsághoz”

^{NE71} „Akik bennünket bizalommal megválasztottak, és a haladást támogató magyar hittestvéreink mind várakozással pillantanak ránk és mi még abban sem értünk egyet, hogy most reformálunk-e, hogy kell-e most reform, hogy mi kompetensek vagyunk-e vallási reformok ügyében tanácskozni... Az egyedüli haszon, amit az eddigi eredménytelen vitákból nyertünk, csak annyi, hogy megismertük a tisztelt bizottsági tagok többségének véleményét és nézeteit, és arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a hitközség tisztelt elöljárósága sem vallási, sem szociális, de még adminisztratív reformok kezdeményezését sem képes elindítani”.

behozatalára a kívánt engedelem meg nem adathatik, sőt az indirect adói természetű coscherhús árulási díjnak javadalomképpen szedésétől is eltiltatni rendeltetik; szabadságában állván egyébiránt az eljáró bizottság által e felől értesítendő izraelita községnek, hogy a szoroson vett vallási és humanitási célokra szükséges költségeket, itt helyben levő reformat evangelika és görög nem egyesült vallásbeli községek példájára – önkéntes adakozás útján hitsorsosaitól beszerezhesse”.

„17.528. A helybeli izraeliták előjáróságának új községi választásig – ügyei igazgatásául választmányt alakítani kérő folyamodványa tárgyában kiküldött hatósági bizottságnak jelentvénye tárgyalás alá vétetett. – Minthogy a helybeli izraelita község eddigi szerkezeténél fogva vallásos ügyeinek elintézésén kívül – hitsorsosai irányában valóságos helyhatósági jogokat is gyakorol, sőt azokat magának tovább is fenntartani kívánja, az 1848. évi XXIII. t.-c. 25. §. világos rendeletekint pedig e városnak mint törvényhatóságnak az idézett §-ban említett kivételeken kívül rendőri, büntető- és magánjogi tekintetben minden e város határában létező személyek és javak kiváltságaik különbsége nélkül s e szerint a pesti izraeliták is alá vetve lennének; ennél fogva a helybeli izraelita község közigazgatási (politikai) testület minőségében többé nem türethetvén, mint ilyen ezennel megszüntetnek kijelentetik s egyedül csak vallásos községképpen fennállani engedtetik; mi felől őt tudósító bizottmány e határozatnak foganatba vétele mellett értesíteni s egyszersmind az eszközlöttekről jelentést ide bemutatni fogja.”

Bár a tanács e határozatai Kunewalder március 17-i elgondolásának nyomdokában járnak, vagy legalább is vele párhuzamosan haladnak, mégis érthető meglepetést jelentettek a pesti zsidóság szélesebb rétegeinek. Bárhol települtek is le a zsidók, sehol sem volt náluk a hitközség és a közigazgatási község fogalma egymástól teljesen különválasztva. A különválasztási intézkedésben azonban mégsem kell okvetlenül rosszindulatú elgáncsolást keresnünk, mert gondolhatunk arra is, hogy ez intézkedés inkább egy szabadelvűbb felfogás folyamánya, mely a zsidóságot már nem tekinti különálló, magára hagyott testnek, hanem a nagy közösség szerves részének, mely mindinkább beleilleszkedik az egységes államtestbe.⁵²

III. Israelitische Religionsgemeinde

A pesti városi tanácsnak az adókivetést eltöltő 1848. december 21-i rendelete, majd a nagy vér- és pénzáldozattal járó szabadságharc, melyben a magyar zsidóság lakossági számarányát többszörösen felülmúlva vett részt⁵³, végül pedig az osztrák hadvezetőség által kirótt hadisarc már-már a teljes feloszlás és megszűnés veszélyével fenyegette a pesti

⁵² Venetianer: i. h. 98. l. és 182. l.

⁵³ Einhorn: Die Revolution und die Juden in Ungarn, 116. l. – Bernstein: i. h. 122. s. köv.

zsidó községet.⁵⁴ Sokan, kik évek hosszú során át részt vettek a gyülekezet kormányzásában, az abszolutizmus idején reménytelennek tűnő zürzavaros, állapotoktól meghökkenve, vagy elkedvtelenedve, visszavonultak a közügyektől.

A megcsonkult vezetőség nevében Weisz M. A. és Stern József előljárók, valamint dr. Grünhut és Gans Dávid helyettes előljárók 1849. december 21-én engedélyt kérnek a tanácstól, hogy a községi szervek kiegészíthetők legyenek „durch andere ruhige, friedliche und sachfähige Individuen”^{NE72}. A tanács választást nem engedélyezett, azonban „nehogy folyamodó izraelita község ügyei kezelésében mi hátramarádást szenvedjenek”, öt választmányi tagot (Ausschussmänner) és két választottat (Wahlmänner) nevez ki ideiglenes helyettesül, miképp azt Alkér Antal tanácsnok közhírré tette.

Ugyancsak ideiglenes jellegű Koller katonai biztosnak a pénzügyi adminisztráció folytonosságát fenntartó 1850. július 10-i rendelete, hogy mivel „a Koscher Hús kivágása egyházi szertartással összeköttetik, a jövedelem forrása, melyből nagyobb részben a zsidó tanodák s egyéb jótékony intézetek fenntartatnak... szabad lévén ugyan mindenkinek ezentúl is Koscher húst mérni, de az egyszersmind köteleztetik, hogy a Zsidó vallás szertartásai által feltételezetteknek magát alája vesse, s felsőbb rendeletek által megerősített minden font hús utáni 1 krnyi díjat a zsidó községi pénztárba lefizesse”.⁵⁵

Az abszolút kormány, mely egyébként komolyan foglalkozott az egész hazai zsidóság egységes szervezetének megteremtésével⁵⁶, a zsidó községeknek a bíraskodásra, az árvavagyon kezelésére és az adókivetésre vonatkozó eddigi jogát nem tartotta összeegyeztethetőnek a birodalmi alkotmány alapelveivel: „mit den Grundsätzen der allgemeinen Reichsverfassung”. Arra az álláspontra helyezkedett, amelyet Pest város tanácsa foglalt el 1848-ban és kimondotta, hogy a zsidó községek kizárólag hitközségekké alakítandók át. De nem maradt az elvi kijelentésnél, mint 48-ban a városi tanács, melynek talán ideje sem volt határozatát végrehajtani. A helytartóság 1851. május 31-én elmozdítja a pesti község egész előljáróságát és Boskovitz Löb József, Fleischl Dávid, Kassowitz J. H., Schulhof Leopold, Ullmann Károly, dr. Kadisch és Herz Salamon megbízottakat nevezi ki ideiglenes vezetőkül, „zur einstweiligen Leitung der Gemeinde-Angelegenheiten”^{NE73}. Egyben elrendeli, hogy ezen oktrojált előljáróság válasszon saját kebeléből elnököt és egészítse ki magát a községi ügyek vezetéséhez értő emberekkel. A zsidó községi ügyek az istentiszteletre, iskolára, kórházra és szegénygyámolításra szorítkoznak, míg a törvénykezés, az árvavagyonnak és letéteknek kezelése valláskülönbség nélkül a város minden lakója fölé helyezett közhatóság ügykörébe megy át.

A városi tanács most már sürgősen végrehajtotta a felsőbb rendeletet, a pesti izraelita községet feloszlatta, illetőleg hitközséggé alakította át, mire a május 31-én

⁵⁴ Büchler: i. h. 470. s. köv. – Groszmann: A magyar zsidók a XIX. század közepén, 6. l.

^{NE72} „más nyugodt, békés, hozzáértő személyek által”

⁵⁵ Hitk. levéltár Szt. I.

⁵⁶ Löw: i. h.; 225. s. köv. – Büchler: i. h. 472. l. – Groszmann: i. h. 62. s. köv.

^{NE73} „a közösség ügyeinek ideiglenes vezetésére”

kinevezett előjáróság Boskovitz L. Józsefet választotta a hitközség elnökévé. A helyhatóság a hitközséggé alakulást és az elnökválasztást november 10-én jóváhagyólag vette tudomásul, és Kassowitz J. H.-t nevezte ki alelnökül. A helytartósági jóváhagyó leirat egyben jelzi, hogy „die Regulirung der Cultus und Unterrichts Anstalten der Israeliten in Ungarn ohnehin im Werke ist, und aus dem diesfälligen organischen Statute erst die allgemeinen Regeln hervorgehen werden, welche die einzelnen Judengemeinden zur Richtschnur für ihre diesfälligen Einrichtungen zu dienen haben”.^{NE74} Ezen megalkotandó szabályzat rendezni fogja az adózást is és eldönteni, vajon egyenes adó vezettség-e be „nach dem Massstabe der aufliegenden landesfürstlichen Steuern”^{NE75}, avagy a húskrajcár maradjon tovább is érvényben.

Az adózást a község kérésére „ideiglenesen” úgy rendezte a helytartóság nevében Krászonyi polgármester által 1855. október 3-án kiadott rendelet, hogy megengedte „die zeitweilige Belassung des Koscherfleisch Zuschlages, jedoch statt mit 1 Kreuzer, nur mit einem halben Kreuzer von Pfund, und die Gestattung, die Ergänzung zur Deckung des Cultusaufwandes mit circa 7. bis 8.000 fl. im Wege der Repartition unter den Bemitteltern Classen der israelitischen Bevölkerung von Pesth aufzubringen.”^{57 NE76}

Az adózással kapcsolatosan a reform társulatról is intézkedik a helytartóság. A forradalmi kormány 1849. június 24-én a hivatalos „Közlöny”-ben megállapította, hogy Pest városának „reformált izraelitái” különváltak a régibb vallási és polgári alkotmányú izraelitáktól és önálló községet alkottak, amit a kormány jóváhagyott. Ezzel szemben a helytartóság 1851. november 10-i rendelete így szól: „Nachdem übrigens die Pester Reform Gesellschaft bisher weder als eine besondere Gemeinde, noch als eine besondere Sekte anerkannt, folglich zur freien Ausübung ihrer Religion bisher auch nicht berechtigt war, sondern dieselbe vor der Hand nur als eine ohne Authorisation der legitimen Regierung entstandene Privat-Verein geduldet worden ist – so haben die Mitglieder desselben bis zur weiteren Entscheidung alle Lasten der Pesther Israelitischen Kultus Gemeinde in gleichem Verhältnisse, wie die übrigen Israeliten zu tragen.”^{NE77} A későbbi döntés abban állott, hogy a kormány 1852-ben feloszlatta a reformtársulatot.⁵⁸

^{NE74} „A magyar izraeliták vallási és oktatási intézményeinek szabályozása amúgy is folyamatban van. Az ezt érintő szervezeti szabályzatból először csak az általános előírások következnek, amelyek az egyes zsidó közösségek számára irányelvül szolgálnak hasonló intézeteik szervezéséhez.”

^{NE75} Az ország vezetője által kivetett egyenes adók szerint.

⁵⁷ Hitk. levéltár Szt. I.

^{NE76} „a kóserhúsfélár ideiglenes fenntartását, de fontonként 1 krajcár helyett fél krajcárral. Továbbá engedélyezte, hogy a vallási célú kiadások fedezetének körülbelül 7-8000 forintos kiegészítésére a pesti izraelita lakosság jómódú osztályára kivétessel éljenek.”

^{NE77} „Mivel egyébként a pesti reform társulat nem elismert sem külön hitközségként, sem szektaként, következésképpen eddig nem is volt jogosult szabad vallásyakorlásra, hanem csak a legitim kormány engedélye nélkül alapított, ideiglenesen tolerált magánegylet volt. Ezért e közösség tagjai a további döntésig a pesti izraelita hitközség terheit kötelesek ugyanolyan arányban viselni, ahogy a többi izraelita.”

⁵⁸ Büchler: i. h. 473. s. köv.

A kilátásba helyezett végleges hitközségi szabályzat késett, helyette azonban 1854. november 28-án az abszolutizmus bélyegét magán hordó helytartósági rendelet látott napvilágot, mely megköveteli, hogy minden hitközségi gyűlés és összejövetel előzőleg jelentessék be a rendőrigazgatóságnál, mert azok csak „k. k. Kommissär” jelenlétében tarthatók meg. Annyi kedvezményt mégis nyújt a rendelet, hogy „Zusammenkünfte der Religionsdiener allein, oder des Kultusvorstandes in der Gemeinde zur Besprechung ihrer Kultusangelegenheiten, wobei keine andere Layen interveniren, bedürfen der behördlichen Genehmigung oder der Anwohnung eines k. k. Kommissärs nicht.”^{NE78} Egyházi tisztségre és tanítói állásra választott egyén egyébként csak az esetben foglalhatja el hivatalát, ha a hatóság a birodalom szempontjából nem emel kifogást a megválasztottnak személye ellen.

Az 1851-ben ígért általános zsidó hitközségi szabályzat nem jelent meg, s helyette a helytartóság 1858. május 30-án újabb, de még mindig csak „ideiglenes” ügyrendet készít az immár több mint 4000 családból álló pesti izraelita hitközség részére.⁵⁹ A 31 pontból álló szabályzat közvetett választási eljárást ír elő. Az összes szavazati joggal bíró hitközségi tagok, az ősválasztók (Urwähler) 30 választót (Wahlmänner) választanak, de nem nyílt választóülélen, hanem szavazólapok beküldésével. A 30 „választó” megválasztja a hitközség 6 előljáróját és az „Ausschuss”^{NE79} 6 tagját. Valamennyi itt lakó, polgári joggal bíró⁶⁰ és hitközségi adót fizető 24 éves izraelita férfi az ősválasztók közé tartozik. Az előjáróságba csak 30 éven felüli, legalább évi 50 forint adót fizető hitközségi tag választható, míg az „Ausschussba” a 20 forintra adózók választhatók. Nem bírnak választói joggal a hitközségi hivatalnokok, az asszonyok és a csődbe jutottak. A választási bizottságnak egy hatóságilag kiküldött biztos (landesfürstlicher Kommissär) az elnöke, tagjai pedig egy rabbi és két előjáró. A 30 „választó” megválasztásához relatív, az előjárók és az „Ausschuss” tagjainak megválasztásához abszolút többség szükséges.

Ezen ideiglenes ügyrend alapján Wolf József „k. k. Polizei Ober Commissär” és Brill Sámuel Löb rabbi elnöklésével 1858. november 25-én volt a választás, miután már előzőleg közzététetett a választásra jogosultak névsora, „beim Eingange des Cultus-Tempels und der Synagoge affigirt.”^{NE80} Baumgarten Fülöp földbirtokos, Kohner Henrik nagykereskedő, Neuschloss Károly épületfa-kereskedő, Reiss Károly nagykereskedő, Spitzer Gerzson nagykereskedő és Schossberger Sáje Wolf nagykereskedő lettek az előjárók.

^{NE78} „azon összejövetelekhez, amelyekben csak a hitközségi tisztviselők vagy előjárók gyűlnek össze vallási ügyek megbeszélésére, és amelyen laikusok nem vesznek részt, nem szükségeltetik hatósági engedély, illetve k. k. Kommissär [cs. és kir. kommisszárus] jelenléte.”

⁵⁹ Provisorische Bestimmungen über die Wahl und Ergänzung der Vorstands- und Ausschuss-Mitglieder der Pester israelitischen Gemeinde. (*Ideiglenes határozatok a pesti izraelita hitközség elnökségi és bizottsági tagjainak választásáról és pótlásáról.*)

^{NE79} Bizottság, de itt: választmány, az ellenőrző testület.

⁶⁰ A polgári jogot csak 1867-ben kapták meg a zsidók; itt a Pesten lakhatási jog értendő.

^{NE80} „a kultusztplom és a zsinagóga bejáratánál kifüggesztve.”

Alig lépett életbe az 1858. évi ideiglenes szabályzat, a provizóriumokkal dolgozó abszolút kormány már 1859. január 7-én jónak látta újabb rendelet kiadását. A hitközségnek kötelességévé teszi, hogy legkésőbb egy éven belül készítsen kimerítő alapszabályokat. Előmunkálatul egyelőre egy 19 szakaszból álló „Reglement” készült „einstweilen, um für die neugewählte Kultusgemeinde Vertretung die Richtung des Wirkungskreises und der Aktivisirung festzustellen.”^{NE81} A „Reglement” szerint „Der Pester Isr. Kultus-Gemeinde wird in all ihren Kultus und rituellen Angelegenheiten von der gewählten und hohen Orts bestätigten Vertretung, bestehend aus 12 Vorstands und 12 Ausschussmitgliedern repräsentirt.”^{NE82} Elnököt a hatóság nevez ki az előjárók közül, míg a tanúgy, szertartásügy, szegényügy, pénzügy és a kórház vezetése fele részben előjárókból, fele részben választmányi tagokból álló 6-6 tagú bizottságra hárul. A költségvetést a „Gesamtvertretung”^{NE83}, vagyis az előjáróság és választmány közösen állapítja meg, mely szervek hatáskörébe tartozik még a hitközségi adó kivetése, rabbi, kántor, titkár és főorvos választása. Minden héten előjárósági, minden hónapban választmányi ülés tartandó.

Még a „Reglement” életbelépte előtt a hitközség választmánya, helyhatósági rendeletre kétszer is választ vezetőket. 1859. február 2-án Fleischl Dávid lett a „Vorsitzer”, Schossberger S. W. és Spitzer Gerson helyettesei, majd 1859. október 21-én Schossberger S. W. az elnök, helyettesei pedig Weisz M. A. és Spitzer Gerson. Az általános tisztújítást 1859. december 18-án tartották meg Tandler József helyhatósági tanácsos elnöklete alatt, oly módon, hogy az 1858. évben megválasztott 20 „Wahlmänner”, valamint a meghívott Meisel főrabbi és Brill rabbi jelenlétében a helytartósági tanácsos átvette a beérkezett szavazólapokat. Figyelemre méltóak Tandler tanácsos szavai, melyekkel megnyitotta a választást: „Es übt auf mich einen erhebenden Eindruck, die Repräsentanten der Wünsche und Hoffnungen eines grossen Theils der Bevölkerung der jugend- kräftigen Stadt Pest vor mir zu sehen... Man rühmt es Ihrem Volkstamme nach, dass in ihm ein besonders reger Sinn für Ordnung und Sparsamkeit, für Familienglück und Nächstenliebe, für Anerkennung geistiger Begabung und für Achtung vor Bürgertugend und Loyalität herrsche. Möge denn die Wahl zu der Sie nun mit Ruhe und Würde schreiten wollen, eine neue Rechtfertigung des Vertrauens Ihrer Mitbürger und ein neuer Beleg für die Vorzüge Ihres Stammes sein.”^{NE84}

^{NE81} „ideiglenesen, hogy az újonnan megválasztott hitközségi képviselő részére a hatáskör és a tevékenység irányát kijelölje.”

^{NE82} „A pesti izraelita hitközséget az összes vallási és rituális ügyben a megválasztott és a magas helyen jóváhagyott, 12 elnökségi és 12 bizottsági tagból álló képviselő reprezentálja.”

^{NE83} „a közös képviselőt”

^{NE84} „Felemelő benyomást tesz rám, hogy magam előtt látom a fiatalos, erőteljes Pest városi lakosság nagy részének kívánságait és reményeit képviselőket. Elismert az Önök népével kapcsolatban, hogy különösen jó érzékük van a rendhez, takarékosághoz, a boldog családi élethez, a felebaráti szeretethez, a szellemi tehetség elismeréséhez, a polgári erény és lojalitás tiszteletéhez. Legyen az elkövetkezendő választás, amelyre most készülnek nyugodtan és méltóságteljesen, polgártársaik bizalmának újabb igazolása, és újabb bizonyíték az Önök népének érdemeire.”

A szavazatok összeszámlálása több napot vett igénybe s csak az 1860. január 2-i ülésen került felolvasásra a választás eredménye, mely szerint Schossberger S. W., Spitzer Gerson, Weisz M. A., Baumgarten F. A., Reusz Károly, Österreicher M., Eigner Simon, Herz Salamon, Deutsch Gábor, Munk Móric, Neuschloss Károly és Holitscher M. I. lettek az előljárók, akik mellé 18 „Beirath” választott. Mind a 30 megválasztott vezető férfi hivatali esküt tett a főrabbi kezébe.

A Schossberger elnöklete alatt álló előljáróságnak munkálkodását izgalmas események zavarták meg, amelyek az általános politikai helyzettel voltak összefüggésben.⁶¹ A kudarccal végződött osztrák-olasz háború beigazolta a bécsi politikai rendszer helytelenségét; Bach, a mindenható miniszter megbukott, és az 1860. évi októberi diploma a magyar nemzeti felbuzdulásra vezetett, mely erőt vett a hazai zsidóságon is. Az abszolutizmus alatt megszűnt Magyarító Egyletet a pesti zsidó ifjúság a „kis szabadság” idején új életre keltette, és az értelmiségi osztály rohamot intézett a kormány kegyeit élvező előljáróság ellen. Midőn Schossberger egy tisztázatlanul maradt félreértés következtében 1860 végén megjelent a politikai kibontakozásról és a választói jog folytonosságáról tanácskozó esztergomi prímási konferencián, helyzete már tarthatatlanná vált. Az általános vélemény az volt felőle „*Herr Schossberger wohl ein Ehrenmann, aber nicht dazu geeignet ist, in einer grossen politischen Frage mitzureden.*”⁶²

NE85

A helyzet nagyon is hasonlított a század elejei rossz emléké állapothoz, midőn még a vendéglőbérlők, a „Deputirte” voltak a közhatóság által oktrojált előljárók, akik éppen nem bírták a gyülekezet bizalmát. Az előljáróság tudatában is volt ennek s ezért Schossberger S. W. elnök, Weisz M. A. és Herz Salamon előljárók 1860. december 10-én kénytelen-kelletlen új választás elrendelését kérik a helytartótanáctól. „Miután – írják – az új események beálltával az ország csaknem minden községében új szervezési és választási vágyak nyilvánulnak, az alólírt hitközségi előljáróság is korszerűnek tartja, hogy megfelelő tagjai kívánalmának, a pesti izrael. község képviselősege is újjólag választassák meg. Ennél fogva bátorkodunk a Nméltóságú magy. kir. Helytartó Tanács előtt alázatosan esedezni, méltóztassék a község képviselőségének minél előbbi új választását elrendelni.”

A helytartótanács eleget tett az előljáróság kérelmének és a városi hatóságot, ez pedig Graefl Ferenc főbíró bízta meg a választás végrehajtásával. A leköszönt előljáróság és a dr. Hirschler Ignác neves szemorvos vezetése alatt álló „ellenzék” bizalmi emberei együttesen választottak egy 50 tagú „bizottmányt”, mely egy 46 pontból álló választási és községigazgatási szabályzatot készített. A szabályzatnak alap gondolata a hitközségi önkormányzat, „mely szerint a község minden vallásos, jótékony és oktatási intézeteit –

⁶¹ Marczali: Magyarország története (1911.), 692. l. s. köv. – Büchler: i. h. 497. s. köv. – Groszmann: i. h. 16. s. köv.

⁶² Bärmann Alig. Illustr. Judenzeitung, 1860. évf. 160. l. – Groszmann: i. h. 20. l.

NE85 „Schossberger úr persze becsületes ember, de nem alkalmas arra, hogy beleszóljon egy fontosabb politikai kérdésbe.”

mentve az idegen befolyástól és gyámságtól – saját önmaga által választott képviselével kezelteni jogosíttatik, miután ezen intézményeinek összes szükségleteit saját forrásaiból, idegen segély nélkül fedezi.” Nem kevésbé fontos elve a szabályzatnak az általános választói jog és választathatási képesség. „Minden, a községi kapcsolatba felvett tag, ki 24 éves, s ki a község szükségleteinek fedezéséhez közvetlen járul, választó. Oly községi tag, ki a község szükségleteihez bármily csekély összeggel járul, ha 30 éves, a községi kapcsolatba 3 év óta felvételre s ha polgári állásában független, minden községi képviseleti tisztségre megválasztható”. A választás közvetlen, szótöbbséggel történik s 3 évre szól. A hitközség képviselése 86 tagból áll, mégpedig egy 36 tagú előjáróságból és egy 50 tagú képviselő testületből. Az előjáróság tagjai: 1 elnök, 5 előjáró és 30 ülnök. Az előjárósági tagok „díszhivatalt” viselnek, s a hitközség tulajdonképpeni szervei, „kik az egész község, s annak minden intézményei felett a végrehajtó hatalmat gyakorolják.” A képviselőtestület „a község minden fontos ügyeiben dönt s egyszersmind az előjáróságnak minden eljárása s működése felett szigorúan ellenőröködik.” A hitközségi képviselést 5 osztályban végzi munkáját, mégpedig szertartási, iskolai, jótékonyági, pénzügyi és gazdasági osztályokban. Az osztályok hatásköre csak véleményadásra szorítkozik, a határozathozatali jog az előjáróságot és képviselőtestületet illeti meg. Minden osztály 10 tagból és egy előjáró elnökből áll, „s magától értetődik, hogy a mindenkor főrabbinnak tekintélyénél és állásánál fogva a szertartásos és iskolai osztályokban befolyása, mint tiszteletbeli elnök fennhagyatik.” E két osztálynak a hitszónokok és rabbisági ülnökök is hivatalból tagjai.

A „bizottmány” ezen tervezetének a választói jogra vonatkozó része korszerű és szabadelvű volt. Nem mondható azonban szerencsés elgondolásnak a hitközség igazgatására vonatkozó rész minden pontja. A nagy hitközség parlamentjét, a képviselőtestületet mindössze csak 50 tagra tervezi, a képviselőtestület és az előjáróság összekötő szervét, a választmányt nem ismeri, ehelyett 30 ülnököt küld az előjáróságba, kik számbeli nagyságuknál fogva szinte lehetetlenné teszik annak munkáját. Graefl városbíró a leköszönt előjáróság által kiküldött 80 tagú bizottsággal felülbíráltatta a tervezetet, melynek javaslatára ez oda módosult, hogy a hitközséget képviselik a 150 tagú közgyűlés, az 5 tagú előjáróság és 1 elnök. Az adófizetéstől függetlenül szavazati joggal bírnak az akadémiai képzettséggel bíró helybeli zsidók és az egyéb „honoratorok” – „alle ehrbare Individuen, welche sich in Kunst und Wissenschaft auszeichnen... auch die hierorts domicilirende Morenes.”⁶³ NE86

Az így elkészült szabályzat alapján rendelte el az új választást a választási bizottság, melynek Meisel főrabbi volt elnöke, s tagjai közé tartoztak többek között az egész szabadelvű mozgalomnak vezére, dr. Hirschler Ignác, utóbb az 1868-9. évi kongresszus elnöke, Wahrman Mór, később az első zsidó vallású országgyűlési

⁶³ A zsidó teológiai tudományban graduáltak.

NE86 „az összes tiszteletreméltó személy, akik a művészetben és tudományban kitűnnek, az itt lakó Morenesek is.” (A Morenes alatt minden bizonyos a morenu címmel kitüntetett tudós zsidók értendők.)

képviselő, Kern Jakab, a kézműves egylet nagytekintélyű elnöke⁶⁴ és Trebitsch Mayer, a kongresszus idején létesült Hitór-Egylet elnöke.⁶⁵

Az 1861. június 25-én leadott szavazatokkal – 1200 választó közül 800 élt szavazati jogával – megválasztott a 150 tagú képviselet. Polgár Károly tanácsnok, hatósági kiküldött, a választás megejtése után kijelentette „dass nun die gewählte Gemeinde Repraesentanz mit autonomer Ermächtigung die Gemeinde Organisation vorzunehmen berechtigt sei.”^{NE87} Ez volt a pesti hitközség önkormányzatának első hatósági megállapítása.

A leköszönt, de még hivatalban lévő előjáróság nevében Weisz M. A. és Munk Mór 1861. július 10-én köszönőiratot intéznek a választási bizottsághoz, melyben – szívből, vagy csak színből – elismerik „zur definitiven Reorganisation unserer Kultus Gemeinde haben Sie durch Ihre Mühewaltung den Weg gebahnt und sich hiedurch ein grosses Verdienst um dieselbe erworben.”^{NE88} Az autonóm közgyűlés 1861. szeptember 1-én dr. Hirschler Ignácot választotta a hitközség elnökévé s az előjáróság tagjai lettek Kern Jakab, Herz Salamon, dr. Hauser J., Lányi Jakab és Leopold Ignác. Pest város tanácsa helytartósági jogából kifolyólag jóváhagyta az alapszabályokat és az ezek alapján megejtett választásokat. Ezzel azonban még korántsem jutott nyugvópontra a pesti hitközség alkotmányának sorsa. A zsidó közvélemény teljes bizalommal volt ugyan a Hirschler-féle előjáróság iránt, olyannyira, hogy miután a hitközség anyagi helyzetének megszilárdítására a kóserhús felpénz nem mutatkozott elegendőnek, önkéntes adót fizettek a hívek, miáltal sikerült is a hitközség intézményeinek fennállását biztosítani. De annál ellenségesebb szemmel kísérte az előjáróság munkálkodását a Schossberger-csoport, mely kénytelen visszavonulása felett nem tudott oly könnyen napirendre térni. Hirschler egy még említendő, 1863. március 26-i beadványában habozás nélkül ki is mondja: „gibt es doch in einer Gemeinde von solcher Ausdehnung an Seelenzahl, wie die hiesige ist, genug widerstrebende, ja feindliche Elemente, die theils aus übel angebrachtem Ehrgeize, aus Eitelkeit, aus persönlicher Gehässigkeit, oder auch aus selbstsüchtigen Motiven anderer Art sich geltend machen, wo nur eine Gelegenheit geboten wird.”^{NE89}

A politikai életben gyorsan véget ért a „kis szabadság” és a hitközségi életben is új erőre kaptak a Schossberger köréhez tartozó politikai ósdi felfogásúak, kik az abszolutizmushoz visszatért közhatóságoknál szíves támogatásra letek.⁶⁶ A helytartótanács éppen az általános politikai viszonyok hatása alatt 1863. március 12-én

⁶⁴ Emlékbeszéd Kern Jakab felett. (Pest, 1866)

⁶⁵ Venetianer: i. h. 500. l.

^{NE87} „a most megválasztott hitközségi képviselet önálló felhatalmazással jogosult a hitközség átszervezését elvégezni.”

^{NE88} „hitközségünk érdemi átszervezéséhez Önök egyengették az utat igyekezetükkel és ezzel nagy érdemet szereztek ebben az ügyben.”

^{NE89} „Egy ilyen nagy lélekszámú közösségben, mint az itteni, elegendő vonakodó, sőt ellenséges elem van, akik részben rosszindulatú becsvágyból, hiúságból, személyes gyűlölködésből vagy más jellegű önös érdekből ott juttatják érvényre ezt, ahol csak alkalom adódik rá.”

⁶⁶ Tenczer: Album, 32. l.

kimondja, hogy a pesti hitközség szabályainak „keletkezési módja, valamint az azok alapján tettelesen behozott jelenlegi községi igazgatás törvényszerűnek nem mondhatatik”, mert azokat csak a városi hatóság vette tudomásul, nem pedig a kormány. Ezért elrendeli a helytartótanács, hogy „az 1860. évbeli hitközségi legutóbbi törvényes előjáróság és képviselőség összes tagjai, tehát a Schossberger-féle előjáróság Hirschlerrel és 9 előjáró társával együtt alakuljon közös bizottsággá oly célból, hogy ez az 1858-9. évi községi szervezet módosítására, esetleg az 1861. évi alapszabályok átalakítására tegyen javaslatot, avagy pedig dolgozzon ki teljesen új szabályzatokat. A helytartótanács nevében Krásznonyi József főpolgármester 1863. március 21-én felszólítja Schossbergert, mint a hitközségnek 1860-ban volt elnökét, hogy a bizottságot hívja haladéktalanul össze. Hirschler is kap aznap értesítést a főpolgármestertől, melyben közli vele, hogy a helytartótanács nem tartja törvényesnek a jelenlegi előjáróságot. Mindamelllett kötelességévé teszi, hogy addig maradjon hivatalában, míg „a pesti izraelita község ügyeinek a kellő törvényes és rendszeres állapotba visszahelyezése foganatosíthatatnék.”

Dr. Hirschler Ignác és előjáró társai 1863. március 26-án terjedelmes beadványban fordulnak a helytartósághoz, melyben kifejtik, hogy miután hivatalviselésük törvényességét kétségbe vonták, miután továbbá az új alapszabályok kidolgozására nem az ósválasztók bizalmából megválasztott előjárók, tehát az egyedül törvényes tényezők nyertek megbízást, hanem a leköszönt előjárók, vagyis nem hivatalos egyének: még csak átmenetileg sem vezethetik tovább a hitközséget. „Männer, die als Israeliten und Staatsbürger redlich ihre Pflicht gethan haben, in dem sie ohne irgend welche Resoldung, oder sonstige eigennützige Nebenrücksichten Ämter übernommen haben, die zwar eine grosse Ehre, aber noch weit grössere Last auf ihre Schultern wälzten; die in Verfolgung ihrer humanitären Aufgabe, Privatinteressen, ihre kostbare Zeit, ja ihre Gesundheit und Zukunft zum Opfer brachten – solche Menschen haben ein volles Recht diese Ämter niederzulegen, wenn sie selbe mit Ehren nicht weiterführen können, haben die Pflicht ihre Thätigkeit zu unterbrechen, wenn dieselbe unfruchtbar wird, oder gar zum Nachtheile der ihnen überantworteten Interessen ausschlagen muss.”^{NE90} A határozott, önértetes beadvány rámutat Schossbergerék aknamunkájára, midőn így folytatja „damit diese (t. i. a beadványban előadottak) uns zur Rechtfertigung dienen, wenn unser Vorgehen von jenen Menschen abermals in falschem Lichte dargestellt werden sollte, wie es sich

^{NE90} „Férfiak, akik izraelitaként és állampolgárként becsületesen végezték a kötelességüket, amikor minden javadalmazás és önérdekre való tekintet nélkül tisztséget vállaltak, ami bár nagy megtiszteltetés, mégis komoly terhet tett a vállukra; akik humanitárius feladataik végzése során az egyéni érdekeiket, értékes idejüket, de még az egészségüket is feláldozták – ezen embereknek megvan minden joguk arra, hogy ezen megbízásukat visszaadják, amennyiben nem tudják azt tisztességesen folytatni. Sőt kötelességük, hogy megszakítsák tevékenységüket, amennyiben az sikertelenné vagy akár a rájuk bízott érdekek szempontjából hátrányossá válik.”

während der Dauer unserer Amtsthätigkeit so häufig zur Aufgabe gemacht hatten, unser Thun und Lassen vor den Augen der Behörden zu entstellen.”^{NE91}

A helytartóság belátta, hogy Hirschlerék nem kényszeríthetők a további hivatalviselésre, 1863. április 10-én tudomásul veszi lemondásukat, Schossbergeréket helyezi vissza „a hitközségi folyó ügyek vezetésére” és elrendeli, hogy „amennyiben ezen eljáróság tagjai sorában időközben csonkulás támadt volna”, a megüresedett helyek az 1858–9. évi hitközségi szabályok alapján töltsenek be. A lelépett, valamint a visszahelyezett eljáróság Krászonyi József főpolgármester elnöklésével április 30-án közös ülést tartott, melyben a hitközség tulajdonainak átadására vonatkozó jegyzőkönyvek elkészítése után a főpolgármester az 1860. évi eljáróságot hivatalába visszahelyezettnek jelentette ki.

Az ismét életbe léptetett 1858–9. évi szabályzat szerint egészült ki a május 12-i választáson az 1860. évi 30 tagú választmány, míg május 17-én a hivatalba visszahelyezett, közben „tornyai” előnévvel nemesített Schossberger S. W., továbbá Weisz M. A., Spitzer Gerzson, Holitscher M. I. és Munk Mór mellé eljárókul választattak dr. Hauser József, Kohner Henrik, dr. Österreicher Ede, Neuschloss Bernát, dr. Grünhut Jakab Károly, Brachfeld Ármin és Posner Károly Lajos. A hitközségi választás a városi tanácsnak július 14-i ülésben „helyeslő tudomásul vétetik és a hitközségi szervezet módosítása s az újabb alapszabályok iránt megindított tárgyalás eredménye annak idején beváratik.”

A visszahelyezett és az elavult választási szabályok alapján kiegészített eljáróság új alapszabályokat készített, melyek elejtik a Hirschler-féle alapszabályok vívmányát, a hitközségi autonómiát.

A Schossberger-féle 1863. évi szabályok szerint a hitközséget 120 tagú testület igazgatja. Élén áll az elnök, mellette van 5 ügyosztályvezető eljáró (Sectionsvorsteher) és 30 választmányi tag, kik együtt összeljáróság (Gesamtvorstand) néven végzik a belső igazgatást, míg a testület többi 84 tagjának, a képviselőtestületnek (Gemeinderepraesentanz) ügyköre a külső tanács.⁶⁷ A 120 tagú testületet az ősválasztók választják, de csak szavazólapok leadásával, választóülés kizárásával. Választójoggal bír minden 24 éves férfi, aki a hitközségnek bekebelezett (incorporirt) tagja, és legalább évi 5 forint egyenes adót fizet. Választható az a 30 évesnél idősebb férfi, aki „eine vollkommen gesicherte Stellung im bürgerlichen Leben einnimmt”^{NE91} és legalább évi 20 forint egyenes adót fizet és 5 éve bekebelezett tagja a hitközségnek. A választás, melyet a mindenkori főrabbi vezet közhatósági ellenőrzés alatt áll.

^{NE91} „...hogy ezek (t. i. a beadványban előadottak) igazolásként szolgáljanak nekünk, amennyiben a cselekedeteinket ezen emberek még egyszer hamis megvilágításban tüntetnék fel, amint hivatali tevékenységünk egész ideje alatt fő feladatuknak tekintették, hogy tevékenységünket a hatóságok előtt eltorzítsák”.

⁶⁷ A helytartóságnak már említett 1787. évi rendelete is úgy intézkedik, hogy a hitközségnek legyen egy kisebb belső és egy nagyobb külső tanácsa. (Venetianer: i. h. 188. l.)

^{NE91} „aki a polgári életben teljesen biztos pozíciót tölt be”

Az 1861. évi szabályzat által elvetett, de most ismét életbe léptetett hatósági ellenőrzés folytán megszűnt a község autonómiája. A helyhatóság 1865. március 18-án jóváhagyta a Schossberger-féle ügyrendet, mire megindult a tisztújítás. Ennek munkálatait egy tíztagú bizottság vezette, melynek felét az előljáróság nevezte ki, másik felét az előljáróság által meghívott 80 személy jelölte ki.

A 120 tagú képviselőtestületnek május havi választása, melyen 644 szavazó, tehát jóval kevesebb, mint 1861-ben vett részt, Schossbergeréknek kellemetlen meglepetést hozott. Lányi Jakab nagykereskedő, Hirschler bizalmasa, 628 szavazattal az első helyre jutott, dr. Hirschler Ignác 605 szavazattal a negyedik helyre, Schossberger S. W. pedig 533 szavazattal csak a 28. helyre került. A felsőbb hatóság – nyilván a rosszul helyezett Schossbergerék sugallatára – most erősen érezte, hogy a hitközségnek nincsen autonómiája. Előbb a képviselők megválasztásának módját jelentette ki aggályosnak, és a polgármester útján 1865. június 13-én felszólítja a megbukott előljáróságot „die bisher mit aller Umsicht und Thätigkeit vollzogene Leitung der Gemeinde Angelegenheiten, bis zum Herablangen der höheren Entscheidung im Interesse der Gemeinde und der guten Ordnung fortführen und in seiner Stellung gefälligst verbleiben zu wollen”^{NE92}. Mikor pedig hetek múltán elismerte, hogy a felmerült aggályok alaptalanok, miért is szeptember 3-án megválasztható az előljáróság – az utolsó órában minden megokolás nélkül betiltja a választást. Csak a hitközségnek ezen megbosszantása után tűzte ki a kormány engedélyével Meisel főrabbi, választási elnök az előljárósági választást szeptember 17-re, mely alkalommal Hamsa Máttyás tanácsnok képviselte a hatóságot.

Most azután valóságos drámai jelenetek következtek. A választás megkezdése előtt felolvasták dr. Hirschler Ignác és dr. Pollák Henrik levelét, melyben előre is bejelentik, hogy nem hajlandók sem az elnöki, sem az előljárósági tisztséget elfogadni. Ennek ellenére a leadott 82 szavazat közül Hirschler 77, Schossberger pedig csak 2 szavazatot kapott. Az elnökül választott Hirschler mellett előljárók lettek Baumgarten Ignác, dr. Pollák Henrik, Herz Salamon, Wahrmann Mór és Leopold Ignác. A választást azonban, mely Schossbergerék teljes vereségét jelentette, még kétszer kellett megismételni. Hirschler, Baumgarten, Pollák és Wahrmann ugyanis Meisel főrabbihoz intézett levelükben bejelentik, hogy a választók kívánságának nem tehetnek eleget és az előljárói tisztséget nem fogadják el. Erre Baumgarten A. Fülöpöt választották elnöké, előljárók pedig Brüll Ignác, Holitscher Fülöp és Deutsch Bernát lettek, de megválasztásukat ők is visszautasították. Csak a szeptember 25-i, immár harmadik választás hozott megnyugvást. Dr. Hirschler bizalmasa, Lányi Jakab lett az elnök, ki már a képviselőtestület megválasztásánál a legtöbb szavazatot nyerte. Munkatársai lettek: Deutsch Sámuel szertartási, Kohen Ignác pénzügyi, Holitscher Fülöp tanügyi, Herz Salamon jótékonsági és Leopold Ignác gazdasági előljáró. Dr. Hirschler Ignác és dr. Pollák Henrik beválasztatták magukat a 30 tagú választmányba, de Schossberger S. W. még onnan is

^{NE92} „a hitközség ügyeinek eddig teljes körültekintéssel és szorgalommal eljáró vezetése a felsőbb szintű döntés megszületéséig a hitközség érdekében és a rend fenntartása végett szíveskedjen folytatni és a pozíciójában maradni.”

kibukott. A Lányi-féle eljáróság 1865. október 1-én vette át Schossbergeréktől a hitközség ügyiratait, és vette kezébe az ország első zsidó gyülekezetének vezetését.

IV. Pesti Izraelita Hitközség

Nagy jelentőségű események láncszemei kapcsolódtak egymásba a XIX. század hatvanas éveinek második felében. A kiegyezés és koronázás nemzeti mozzanatait nyomon követte a magyar zsidóságnak 1867. évi polgári egyenjogúsítása, majd az 1868–9. évi országos zsidó kongresszus.⁶⁸ A pesti izr. hitközség a maga alkotmányát teljesen hozzá idomította az újjáéledt magyar nemzeti felfogáshoz és ezzel az „Israelitische Religionsgemeinde” szellemében is, meg nyelvben is az „izraelita hitközség” jellegét öltötte magára. A gyülekezet alkotmányának ez időtől való továbbfejlődése beletorkollik már a jelenbe, és ezért az események rajzolásánál csak a főbb mozzanatok felsorakoztatására kell szorítkoznunk.⁶⁹

Az 1865. október 1-én hivatalba lépett Lányi Jakab elnök, kit a hitközség három cikluson át ajándékozott meg bizalmával, 1873-ig vezette a gyülekezetét. A Schossbergerék kibuktatásával megválasztott eljáróságának első teendője volt, hogy az abszolút kormány által elrendelt 1858–9. évi alapszabályokat eltörölje, és az autonómia elvének jobban megfelelő 1861. évi alapszabályokat léptesse újból életbe. Az eljáróság az ügykezelés terén két intézkedést honosított meg. Az addig dívott repartíció, vagyis az adónak arányos felosztása helyett életbe léptette a fassziót, az önkéntes adóvallást, amely rendszer az 1867. január 21-i közgyűlésen elhangzott beszámoló szerint általában jól be is vált. Majd 1867 végén, Meisel főrabbi halála után, a rabbiság tehermentesítése okából az anyakönyvek vezetését Barnay főtitkára bízta, hogy később kialakuljon a hitközség anyakönyvi hivatala, mely a rabbiság nevében önállóan vezeti az anyakönyveket.

Bár ez időben már közel 50 ezer lélek tartozott a gyülekezethez, az akkori mostoha gazdasági viszonyok erősen csökkentették a hitközség bevételeit. Hogy vallási, közművelődési és jótékonyági intézményeit továbbra is fenn tudja tartani, kénytelen volt – első ízben – támogatást kérni a várostól. Pest városa 1870-ben 2100 forintot folyósított is, a legnagyobb összeget, amelyet nem katolikus hitközség kapott.

A kongresszus, mely a magyar zsidóság számára egységes egyházközigazgatási szabályzatot akart alkotni, e kitűzött célját el nem érte, és a hazai zsidóságnak három pártra szakadását idézte elő. Bekövetkezett a helybeli orthodox hitközségnek is megalakulása. Az 1871. december 21-i tisztújítást követő első választmányi ülésen Lányi Jakab elnök

⁶⁸ Groszmann: i. h.; 25 l. s köv., 82. l. s köv.

⁶⁹ Jelen fejezet adatai az egykorú levéltári adatok mellett a nyomtatásban megjelent évi jelentésekből vannak merítve, továbbá az alapszabály módosításra vonatkozó eljárósági javaslatnak 1931. évi indoklásából.

ugyan örömeinek ad kifejezést azon, „hogyan a haladó pártnak sikerült a választást a korszak érdekeiben keresztül vihetni, mi által a pesti hitközség képviselőisége ezáltal képes lesz a szép és tartós eredményekkel megalapított haladást előmozdítani és terjeszteni, de egyszersmind figyelmezteti a választmányt, miszerint a hitközségi választmány haladási törekvése mellett hivatva van minden pártszínezetnek jogos igényeit kielégíteni, és a hitközségben eddig minden áldozattal őrzött békét és egységet tovább is minden lehető módon fentartani.” Majd az előjárásnak 1871. évről szóló jelentése abban bíz, hogy „a helybeli hitközségben nem sikerülend a hitszakadás zászlóvivőinek káros behatást gyakorolni, akármennyire dicsekszenek is egy autonóm óhitű község alkotásával és az ehhez való számos csatlakozással.” Az orthodox hitközség 1872-ben mégis megalakult, s habár kezdetben erősen ki volt élezve a két pesti hitközség közti ellentét, idővel mindkét oldalon lecsillapodtak a kedélyek és egy bizonyos parlamentáris érintkezés fejlődött ki közöttük, nem zavarva egymás békés fejlődését.

Csakhamar szükségessé vált, hogy az 1861-ből való hitközségi alapszabályok és a kongresszusnak a hitközségi igazgatásra vonatkozó szabályai közt mutatkozó ellentétek kiegyenlíttessenek. Ezért az 1871-ben kiküldött választási bizottság törölte a „választók” és „választhatók” kettős minősítését, és a kongresszusi szabályzat 16. §-a értelmében minden választót egyúttal választhatónak jelentett ki. Ugyancsak törölte a „honoratorok” kivételes szavazati jogát, mivel a kongresszusi szabályzat 15. §-a értelmében minden 2 forint évi hitközségi adót fizető nagykorú férfi úgyszólván szavazati joggal.

Még előzőleg, a dr. Kohn Sámuel hitszónok elnöklésével 1868-ban megtartott választáson hitközségi elnök lett Lányi Jakab; alelnök Deutsch Sámuel, ki mint erőskezű szertartási előjáró a változó előjárásokban hosszú évtizedeken át irányította az újabkori hitközség vallási életének kiépítését; Holitscher Fülöp tanügyi előjáró, ki az 1868. évi népiskolai törvény megalkotásakor a képviselőház tanügyi bizottsága előtt kifejtette a zsidó felekezet álláspontját, majd a kongresszus iskolabizottságában elnökölt⁷⁰, Leopold Ignác gazdasági előjáró, ki az 1862. évi londoni világkiállításon mint jeles terménykereskedő részesült kitüntetésben⁷¹; Hirsch Ignác jótékonyági előjáró, végül Fochs Antal, a közismert emberbarát pénzügyi előjáró. A közhangulat békés kiengesztelődöttségét mutatja, hogy a még nemrég annyira gyűlölt Schossberger S. W. is tagja lett a 150 tagú közgyűlésnek.

A Brill Sámuel Löb rabbi elnöklete alatt megtartott következő, 1871. évi tisztújításnál a 2281 szavazati joggal bíró hitközségi tag közül 1528, vagyis kétharmad szavazott le, és tett tanúságot a felekezeti ügyek iránt való élénk érdeklődéséről. Lányi Jakab elnök mellett régi munkatársai közül Holitscher Fülöp, Hirsch Ignác és Fochs Antal lettek ismét előjárók. Az előjárásnak új tagjai lettek Gruber Jakab, majd Stern Bernát szertartási előjárók, kiknek idejében egy rabbisági normatívum készült; gazdasági előjáró, Schweiger Márton, a kongresszus volt háznagya, utóbb az Izraeliták Országos

⁷⁰ Groszmann: i. h. 59 l.

⁷¹ Wertheimer: Jahrbuch X. évf. 176. l.

Irodájának első elnöke. Ezen előjáróság javaslatára, melynek Deutsch Sámuel átmenetileg nem volt tagja, a közgyűlés korszerű módosításokat végzett az 1861. évi alapszabályokon, amelyekről az 1872. évi jelentés elismeri, hogy „wir können dieses Statut, da es auf der liberalsten Basis ausgearbeitet ist, ohne Bedenken als Norm annehmen”.^{NE93}

A következő tisztújításokat már nem rabbik, hanem világi elnökök vezették. 1874-ben, 1877-ben és 1880-ban háromszor egymás után Neuwelt Ármin nagykereskedő lett hitközségi elnök, aki mellé Deutsch Sámuel visszatért az alelnöki és szertartásügyi előjáróság székébe. A nyugalomba vonult Barnay Ignác helyett 1876. elején dr. Goldziher Ignác, a már akkor világhírű tudós orientalista foglalta el a titkári hivatalt, és 1905-ben történt visszavonulásáig maradt annak díszje.⁷² Neuwelt előjáró-társai lettek Schweiger Márton, aki a tanügyi osztályt vette át, Oppenheim I. L. nagykereskedő, Tafler Adolf földbirtokos, Popper Ármin és Nágel Ármin.

A hitközségi alapszabályok 1879-ben a kongresszusi szabályokban lefektetett elveknek megfelelően módosultak. Eszerint a hitközség kormányzata 150 képviselőből, 45 választmányi tagból, 5 előjáróból és 1 elnökből áll. Választásoknál a szavazatok csak személyesen adhatók le a bizottság előtt. Nyilván ez utóbbi intézkedésnek tudható be az a csekély érdeklődés, mely az 1880. évi tisztújításnál mutatkozott. Mert míg egy évtizeddel azelőtt, 1871-ben a választók kétharmada szavazott le, most 2869 közül mindössze csak 412, tehát a szavazati joggal bírónak nem is egyhatod része élt alkotmányos jogával. Egyébként már az első közgyűlés sem tudott határozatképes számban összeülni. Elszomorító az a kevés érdeklődés, melyet úgy a választók, mint a megválasztott képviselők tanúsítottak ez időben a hitközség ügyei iránt. De a hitközség ügykezelésében az előjáróság semmi hízagot sem engedett támadni. Ez időre, 1881-re esik a régi levéltárnak újrendezése és mai beosztása.

Az 1883-ban elnökké választott Wahrmann Mór 1889-ben újabb módosításokat eszközöltetett az alapszabályokon. Még az ő elnökségének idején indult meg azon élénk politikai mozgalom, mely 1895-ben elhozta a zsidó felekezetnek egyenjogúsítását.⁷³

A recepciós törvénnyel egy időben léptek életbe az egyházpolitikai törvények is, melyek a felekezeti házasságkötést és anyakönyvezést magánüggé teszik. A pesti hitközség nyomban ura lett a helyzetnek, és a rabbiság javaslatára az előjáróság kimondotta, hogy a hitközség belső ügykezelésén semmit sem változtat, illetőleg, hogy a felekezeti anyakönyv, mint hitközségi intézmény továbbra is fennáll, miként a

^{NE93} „ezt az alapszabályt, mivel a legliberalisabb alapokon kidolgozott, ellenvetés nélkül el tudjuk fogadni normaként”.

⁷² Az 1875. nov. 21-i választmányi ülésen elnök jelenti, hogy „az előjáróság dr. Goldziher Ignác úr, keleti nyelvet tanára az egyetemenél, tudományosságáról, műveltségéről, nyelvészeti és héber irodalmi képességéről nagy hírrel bíró személyében feltalálta azon férfiút, ki a titkári hivatal elfoglalására tökéletesen alkalmas és ajánlható.”

⁷³ Groszmann: A recepciós mozgalom politikai története. (1915.) – Gábor Gyula: Az izraelita vallás recepciója. (1925)

házasságkötéseknél is tovább érvényben maradnak a zsidó vallás idetartozó szabályai. Ezen intézkedések elhárították a hitközségtől azon megrázkódtatásokat, melyek elé sok helyütt félve tekintettek, egyben helyes irányt adtak a többi hazai hitközségeknek is.⁷⁴

Az 1872-ben, majd 1879-ben és 1889-ben módosított, de alapjában véve a Hirschler-féle 1861. évi szabályzatokon nyugvó hitközségi alkotmányt az 1893. november 23-án hirtelen elhalálozott Wahrmann Mór helyébe választott Kohner Zsigmond elnöksége és Kornfeld Zsigmond alelnöksége idején 1904-ben öntötte korszerű formába egy 15 tagú vegyes bizottság. Az alapszabályok kérdése azonban dr. Weinmann Fülöp (1906–1911), Adler Lajos (1912–1919), Székely Ferenc (1919–1921), dr. Lederer Sándor (1921–1927), és Kaszab Aladár (1928–1929), az egymást követő hitközségi elnökök kormányzása alatt sem tudott nyugvópontra jutni. A haladó kor és a változó események, a világháború, a gazdasági eltolódások, a hitéletnek fellendülése, új intézmények keletkezése, a templomkörzetek kibontakozása újabb meg újabb változtatásokat tettek szükségessé. Dr. Weiszburg Gyula, majd dr. Gábor Gyula főtitkárok készítették elő a részleges alapszabály-módosításokat, melyeket 1913-ban, 1916-ban, 1919-ben, 1925-ben és 1929-ben kellett eszközölni az ösválasztás, az adójárulékok és a kormányzó szervek tagjainak száma tekintetében. De még e gyakori változtatások sem hoztak végleges megoldást, miért is Stern Samu (1929 óta) elnök, dr. Glücksthal Samu és dr. Hajdú Marcel elnökhelyettesek munkatársaikkal, Eppler Sándor főtitkárral, dr. Munkácsi Ernő főügyésszel, az illetékes körök véleményének meghallgatása után elkészítették az 1932. évi hitközségi alkotmányt. Ez időben kerekaszámban 57 ezer adófizető tagja volt a gyülekezetnek, kik közül 23 ezren követték a régi szokást, és a hitközségbe bekebelezették magukat.

Az 1932. évi alkotmány következőleg épül fel. A hitközség területén lakó minden adófizető egyén, nemre való tekintet nélkül, tagja a hitközségnek. Választói joggal csak azon férfi tagok bírnak, kik legalább egy éve be vannak kebelezve, vagy ha nem bekebelezettek, úgy az esetben, ha már 6 éve legalább 30 pengő évi adót fizetnek, végül az intellektuelek az adó összegére való tekintet nélkül.⁷⁵ A választás titkos és minden 30. életévét betöltött választó egyúttal választható is. Az összes választók 5 évre megválasztják a 300 tagú képviselőtestületet, mely a közélet kitűnőségeiből még 50 taggal kiegészítheti magát. A képviselőtestület választja a 100 tagú választmányt, továbbá az elnökből, 2 elnökhelyettesből és 15 elöljáróból álló elöljáróságot. Ezen szervek kormányozzák a hitközséget. Mellettük működnek a szakszabályzatok és a templomkörzetek. A szakszabályzatok, mint véleményező szervek már az 1861. évi szabályzatban is megvannak. A templomkörzeteket az 1920. február 15-i közgyűlésen elfogadott szabályzat létesítette, és az 1932. évi alapszabály kihangsúlyozza, hogy azok a hitközségnek külszervei, melyek teljesen érintetlenül hagyják a hitközség egységét.

⁷⁴ Groszmann: Kohn Sámuel, M. Zs. Szemle, 46. évf., 45. l.

⁷⁵ A szabályzat ezen gondolatával találkoztunk már az 1861. évi alkotmányban is, mely a „honoratorok”-nak adta meg a szavazati jogot.

Ezen egységes alapon fog tovább épülni és fejlődni az országnak és a kontinensnek első zsidó gyülekezete, mely sok változáson át fénylő magaslatra tudott emelkedni híveinek áldozatkészségéből, vezetőinek bölcsességéből és Istennek áldásával.

Megjelenés:

Önálló kötetként, Felelős kiadó: Groszmann Zsigmond. Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, Budapest, Üllői út 48

Melléklet:

**Groszmann Zsigmond bölcsészdoktori
értekezése**

Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei (1904)

BÖLCSÉSZDOKTORI ÉRTEKEZÉS, 1904

Előszó

Georgievics Bertalant, a XVI. századbeli magyar íróat többen említik már¹, de főleg csak bibliographiai szempontból, arra szorítkozva, hogy műveit felsorolják s legfeljebb életének némely mozzanatát megemlítik. Jelen dolgozatomban Georgievics életrajzát állapítom meg, amennyiben az saját műveiből kifejthető és De Turcarum moribus című főművét bővebben ismertetem. E munka első részét, mely a törökök vallási dolgaival foglalkozik, magyarra fordítva közlöm s a benne foglaltakat D'Ohsson kimerítő munkája alapján megvizsgálom². A De Turcarum mor. másik két részét, valamint Georgievics többi munkáját csak röviden ismertetem, kivéve a Disputatio-t, melyet szintén megvizsgálva teljesen hozok magyar fordításban. Végül szólok Georgievics műveinek elterjedtségéről. Midőn e dolgozatom közrebo csátom, legyen szabad nagys. Dr. Goldziher Ignác tanár úrnak köszönetemet ez úton is kifejezni számos útbaigazításáért, mellyel munkám megírásában segítségemre volt.

Budapest, 1904. május hó.

A szerző

I. Georgievics Bertalan élete és jellemzése

A XVI. század második felének és részben még a XVII., sőt XVIII. századnak is Európászerte legolvasottabb írói közé tartozott Georgievics Bertalan. Életéről pontos adatokkal nem bírunk s csak saját vallomásaira vagyunk utalva, melyek azonban némely

¹ Possevinus A.: Adparatus Sacer, 1608.; Freytag Fr. G.: Adparatus Litterarius, Lipcse. 1755.; Horányi E.: Memoria Hungarorum, Bécs, 1776.; Catalogus Fr. Com. Széchényi, Sopron, 1799.; Gróf Kemény József: Georgievics B. XVI. sz.-beli orientalistánk emlékezete, Új magy. múz. 1858. és Történelmi és irodalmi kalászatok. Pest 1861.; Graesse, Trésor, Dresde 1862.; Safarik, Geschichte der südslav. Litter, Prága 1865.; Mijatovic. C.: Bartolomije Georgievic. Rád. XLII. 1878.; Kertbeny, Német nyomtatványok, Budapest 1880.; Szinnyei J.: Magyar írók, Budapest, 1894.; Szabó-Hellebrant: Régi magyar könyvtár, Budapest, 1896.; Margalits E: Horvát tört. repert. Budapest. 1900.

² M. D'Ohsson: Tableau general de l'empire othoman, Paris 1788–1824.

helyütt kronológiai tekintetben ellenmondásban állanak egymással. Életében döntő szerepet játszik törökországi fogsága, mely megadta neki az impulzust a később annyira kedvelt és elterjedt munkáinak megírására. De élete e fontos eseményének időpontja nem állapítható meg pontosan. Ugyanis 1555-ben Georgievics egy Konarsky Ádám pózeni préposthoz írt ajánlásban azt mondja, hogy ezelőtt 15 esztendővel, tehát 1540-ben, Törökországgal szomszédos hazája védelmezése közben jutott török fogságba, amelyben 13 évig sínylődött. Eszerint 1553-ban szabadult volna meg. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy már 1552-ben Rómában él, mint szabad ember és ott írja munkáit³, sőt még sokkal előbb, 1547-ben Nagyváradon nyilvánosan vitatkozik egy dervissel. Valószínűbb azon állítása⁴, hogy a mohácsi vész alkalmával került török fogságba. A mohácsi vész 1526-ban volt, s így 1539-ben szabadult volna meg. Mindenesetre a XVI. század első felére esik Georgievics törökországi rabsága, melyet 13 évig viselt és szabadulása után a XVI. század második felére esik irodalmi működése.

Hogy mivel foglalatostkodott rabsága előtt, hol élt, milyen rangú ember volt, arra munkáiban sehol sem találunk utalást. Jobban megismerkedve írásmódjával és annak irányával, hajlandók lennénk állítani, hogy egyházi ember volt, ha ezt meg nem cáfolná maga Georgievics egyik állítása, mely szerint neki nincs egyházi hivatala.⁵ Úgy látszik, hogy vagyonos, nemes ember volt⁶, s iskoláztatásban részesült⁷. Szülőhelye sem állapítható meg, ellenben műveinek címlapján feltüntetett nevéből kitűnik, hogy magyarországi, mégpedig horvát nemzetiségű volt⁸. Ezt különben nevének horvát hangzása is mutatja, továbbá az a körülmény is, hogy egyik munkájához néhány horvát szólásmódot csatol.⁹ Horvát nemzetisége mellett is magyarnak érezte magát, midőn azon kesereg, hogy: „most vesztettük el a váradi bíborost, Györgyöt s mily gyorsan vesztettük el Temesvárt.”¹⁰

Fogságba jutása előtti életéről több nem állapítható meg művei alapján, melyek életrajzában egyedüli forrásai. Homályban marad tehát születésének éve, helye, foglalkozása, családi viszonya, ha csak az a körülmény, hogy családját sehol sem említi, nem bizonyít amellett, hogy nőtlen ember maradt.

³ Te Turc. mor előszavának kelte: Róma, 1552. szept. 13.

⁴ De ritibus et differentiis-ben

⁵ A disputatio leírásában mondja, hogy megmérkőzött a dervissel, „licet ad munus ecclesiasticum non sim vocatus”. Máskülönben is pap létére alig nyilatkozott volna a korabeli papokról következőleg: „Ecclesias tici praeter pompam ecclesiasticam vix quiquam ecclesiae habent, non sanctitatem, non pietatem, non eruditionem debitam”. (Exhortatio.)

⁶ „Omnibus bonis spoliatus” (De Turc. mor. előszavában). Margalits említi, hogy a legkiválóbb raguzai családok közé tartozott a Gyorgyevics család is. (Horvát tör. rep. II. 167.)

⁷ A kis-ázsiai satrapának mondja: „ab ineunte aetate literis operam dedisse.” (De ritibus et differentiis.)

⁸ Könyveinek címlapján Bartholomaeus Georgievics Hungarus-nak, vagy de Croatianak van nevezve. Safarik úgy vélekedik, hogy „Bartolomej Georgievic von Geburt entweder ein Serbe, oder ein Slavonier.”

⁹ De afflictione végén.

¹⁰ Fráter György 1551 dec. 17-én Alvincen meggyilkoltatott. Különben is e korban a horvátok még magyaroknak érezték magukat, amire legjobb példa Zrínyi Miklós, a nemzeti hős.

Hazájának, Horvátországnak, védelmezése közben török fogságba került, hol a legkeservesebb sorsnak volt alávetve. Erről bőven nyilatkozik.¹¹ „Minden javamból kifosztva, bilincsekbe verve, Törökországnak és Kis-Ázsiának vad és veszélyes helyein, városokon, falvakon és utcákon eladásra hurcolva, hétszer adtak el a legterhesebb mezei munkák végzésére. Fenyítővessző és vad fegyelem mellett, éhesen és szomjasan, fagyban meztelenül a szabad ég alatt feküdve, kényszerítettek juhnyájukat legeltetni, földet művelni, lovakat ápolni és a katonáskodást megtanulni. Majd innen megmenekülve, makkal, mezei növényekkel és azoknak keserű gyökereivel, ráhíntve egy kevés sót, éldegéltem a magányban, a csillagos ég vezérlete alatt bolyongva, ragadozó állatok közt. A Hellespontuson át akartam kelni kötéllel összerótt gerendákon, de elfogtak, gazdáimhoz visszavezettek, kezem és lábam megkötve a földre fektettek, botokkal kegyetlenül elverték és azután a rabszolgakereskedőknek és vívómestereknek adtak el, úgyhogy 13 év alatt a balsors hullámai által vetetve, a törökök uralma alatt sok bajt, szenvedést és kínzást kellett túrnóm a keresztény hitért.” Egy-másik művében¹² részletesen írja le a török rabságát. Itt elmondja, hogy néhány évvel Nándorfehérvár elfoglalása után¹³ Szolimán szultán Lajos magyar királyt a mohácsmezei ütközetben legyőzte¹⁴ és több foglyot vitt magával. Georgievics, ki mecénását, az esztergomi érseket követte a háborúba, szintén fogságba esett. Hét napig vezették megkötözve, később a rabszolgakereskedők Macedóniába vitték. Itt egy mohamedán hitre tért keresztény megvette őt 40 tallérért s vízeladásra használta. Midőn gazdája látta, hogy a keresztény szokásokat és ünnepeket megtartja, attól tartott, hogy meg fog szökni, s ezért visszaadta őt a rabszolgakereskedőknek. Ezek a Hellespontuson át elvitték őt Brussiába¹⁵, ahol valaki pásztorul fogadta fel. De nem vált be, s ezért gazdája, ki szintén attól tartott, hogy rabszolgája meg akar szökni, visszaadta a kereskedőknek. Ezek újból eladták őt. Új gazdájánál két hónapig szolgált, s eltitkolta előtte keresztény voltát. A nyájából elhullt állatok testeit eladogatta egy szaracén pásztornak, s az így szerzett pénzen meg akart szökni. Közben meghalt gazdája s egy gazdagabb, de kapzsibb töröknél lett ismét pásztor. Ekkor egy Alemannus nevű bécsi rabszolgatársával megbarátkozott s egy éjjel együtt megszöktek. Kilenc napig bolyongtak, elhagyott helyeken bujdosva s a Hellespontuson tengerre keltek. Kedvezőtlen szél azonban visszaverte őket, a törökök elfogták, három hónapig börtönben tartották, míg gazdájuk felismerte őket. Ez Georgievicst eladta egy földművesnek 57 tallérért. Itt oly kegyetlen volt a sorsa, hogy inkább előbbi gazdájához tért vissza. Ez egy más földművesnek adta őt el, ki enyhébb volt iránta, úgy, hogy 5 évet töltött nála, s a földművelést jól megtanulta. A hon- és szabadságvágy ismét szökésre készítette, de hiába. Gazdája elfogta, s eladta Natolia (Kis-Ázsia) satrapájának. Ez őt a mohamedán hitre akarta téríteni s ezért elmondja neki, hogy ők 3 könyvet tartanak

¹¹ De Turc. mor. előszavában.

¹² De ritibus et differentiis.

¹³ „Alba-regalis, quam Sclavonice Belgrad, Hungarice Februar (= Fehérvár) appellant”. Nándorfehérvár 1521-ben jutott török kézbe.

¹⁴ „in campis Mohatsmezucis. A mohácsi vész 1526-ban volt.

¹⁵ Brussia Kis-Ázsiában.

szentnek, a Tevrit, Ivgil és Alcoran könyveit¹⁶. Közben a törökök új hadjáratot indítottak Magyarország ellen, s abban a satrapa is részt vett. Hazatérve e hadjáratból, európai és ázsiai adóbehajtó körútján magával vitte Georgievicst is. A perzsák ellen indított hadjáratra is elvitte őt gazdája, hol a háborúnak sok, szinte elviselhetetlen fáradalmát kellett eltűrnie. Ekkor fogadalmat tett, hogy meg fogja látogatni a szent sírt, ha megszabadul. A háború zavarában meg is szökik Armenia hegyei közé, hol 37 napig rejtőzködött, fűvel táplálkozva, s éjjel a fákon hálva. Később a hegyek közül kimerészkedett, s ekkor el akarták fogni a törökök, de elhitette velük, hogy ő szabad görög ember, amit el is hittek neki, miután meggyőződtek arról, hogy nem végeztek rajta circumcisiót, amit a legtöbb török foglyon végrehajtanak. Még inkább elhitték görög voltát, midőn az előhívott görög papokkal minden nehézség nélkül tudott beszélni. Görögül ugyanis még Thráciában és Macedóniában tanult meg. Ezután a görög-keresztények között élt, színelve, mintha ő is görög hitű lenne, miközben vallásukat megfigyelte.

Más helyeken is említi, hogy mint szolga gyakran elkísérte gazdáját a templomba, hogy a török császár udvarán élt, Konstantinápolyban egy satrapánál szolgált s részt vett a perzsák elleni expedícióban¹⁷. Így tehát a törökök közt élve hosszú ideig, bő alkalma nyílt szokásaikat és életmódjukat megismerni, s ebbeli tapasztalatait használta föl később munkáinak megírásánál. Törökül is fogsága alatt tanult meg, ámbár nincs kizárva, hogy még fogsága előtt, mint a törökkel szomszédos Horvátország lakója, megismerkedett a török nyelvvel.

Később visszaemlékezve fogságára, így szól¹⁸: „Mint a hajósok a hajótörés után szívesen beszélnek el a kiállott veszélyeket, úgy kellemes számomra is emlékezetembe idézni a magyar háborúban kiállott veszélyeket, a legkeményebb bilincseket, még a babyloninál is súlyosabb fogságot, a mindenféle kínzásokkal telt szolgaságot és menekvésemnek változó sorát.”

Megszabadulása után Karamánia¹⁹ és Syria pusztáin át Jeruzsálembé, a sionhegyi franciskánusokhoz menekült, ahol egy évig tartózkodott. A kolostort őrizte éjjel az arabok rablásai elől, amiért bért kapott. Nem lehetetlen, hogy itteni tartózkodása alatt tanult arabul az arab nyelvű görög-keresztényektől.²⁰ Hogy mennyire bírta a török és arab nyelvet, az munkáiból nem tűnik ki. Elszórva említ török és arab szókat, azokat latin átírással közli és egyúttal értelmüket is magyarázza. Mindenesetre csak hallomásból tanulta meg e két nyelvet és nem foglalkozott velük, mint philologus, különben nem kockáztatott volna

¹⁶ תורה (tanról) a pentateuchus. אנגיל (indzsil) = evangélium és אלקראן ál-korán.

¹⁷ Turc. mor. különböző helyein.

¹⁸ Wallburg Ottó püspökhöz írt ajánlásában.

¹⁹ Kis-Ázsiában.

²⁰ Az Exhortatio végén így szól: „Nota, quod per totam Syriam et circa Hierosolymam Graeci non utuntur Graeca, lingua, sed transtulerunt totam sacram scripturam in Arabicum idioma. Neque literis, quibus Graeci olim, sed Arabicis characteribus utuntur, ctiam missam Arabico sermone celebrant et ontnia divina officia decantant.”

olyanfélé állítást, hogy a törökök romlott perzsa nyelven beszélnek²¹, vagy nem tévesztenié össze a רחום (irgalmas) szót a רוע (lélek) szóval.²² A héber és kaldeus nyelvekben is van némi jártassága, de hogy még odahaza tanulta-e ezt, vagy fogsága alatt, avagy keleti tartózkodása alkalmával, az nem állapítható meg. Jeruzsálemi tartózkodása óta „Peregrinus Hierosolymitanus”-nak, jeruzsálemi zarándoknak nevezi magát.²³

Ezután bejárta egész Ázsiát, Afrikában (Egyiptomban) is volt²⁴, mindenütt hosszabb ideig tartózkodott és megfigyelte a népek szokásait.²⁵ Európába visszatérve, nem telepedett le állandóan sehol sem, hanem különböző helyen látjuk őt feltűnni. 1545. ápr. 16-án Löwenben^{DG1} van, 1547. május 29-én Nagyváradon, hol egy dervissel nyilvánosan vitatkozik a vallásról, majd 1548. január 1-én Krakkóban van, 1552-ben Rómában. Maga is említi, hogy a jeruzsálemi zarándoklás után a nyugati vidékeket bejárta.²⁶ A nyugati országokat beutazva, azok nyelvével is volt alkalmá megismerkedni, mert midőn a szláv nyelv ágairól beszél, azt mondja, hogy azok között olyanféle az eltérés, mint pl. az olasz és spanyol vagy német és flandriai nyelv között.²⁷

Irodalmi munkásságának két célja van, ú. m. Európával megismertetni a törökök életét és szokásait, másrészt pedig a keresztény népeket feltűzteni egy együttes keresztes hadjáratra a török hatalom megtörésére.²⁸ A törökökre érthető oknál fogva igen haragszik, s ezért több helyütt elfogultan szól róluk. Mohamedet hazugnak, álmodozónak és undok életűnek mondja.²⁹ Azt állítja, hogy a Koránban oly együgyűségek foglaltatnak, hogy restelli azokat elmondani. Megbotránkozik, hogy Európában kezdik a Koránt

²¹ „Nec te quoque latebit, lingua Persica Turcas uti, quamvis cor-rupta”. (De Turc. mor. utószavában.)

²² A Disputatióban. A Prognominában hoz egy török nyelvű jóslatot s megjegyzi, hogy azt nem a Koránban olvasta. Ebből az tűnnék ki, hogy annyira bírta az arab nyelvet, hogy a Koránt tudta olvasni.

²³ Rendszeresen Bertholomaeus Georgievics Peregrinus Hungarus-nak van nevezve. Egyik kiadáson B. G. P. H. monogram van. De előfordul neve így is: B. G. Hungarus, B. G. di Croatia, Georgievitz, Georgevicz, Georgievich, Georgieviz, Giurgivits, Georgiust, B. G. Pannonius.

²⁴ De Turc. mor.

²⁵ „Post de manu iniquissima Turcarum liberationem totius fernie terrae, omnesque omnium nationum partes adirem, percurrerem, omnes illarum ritus, omnes mores perspexerim”. (Prognomina előszavában.)

^{DG1} A szerző nem pontosítja, melyik Löwenre utal, a távoli belgiumi Leuven-re, vagy a dél-lengyelországi Lewin Brzeski-re, ami épp ebben az időben élte fénykorát. Mindkét város német neve Löwen.

²⁶ De Turc. mor. előszavában.

²⁷ Az európai nyelvekkel sem foglalkozott, mint nyelvész, amint a következő etymológiája mutatja: Szüleimán fejedelmi neve, Hunher, talán annyit jelent, mint a hunok ura, mert a német Hunch-heer ezt fejezi ki. (Prognominá-ban.)

²⁸ Hogyan kell a törököt Európából kiszorítani, arról több mű jelent meg, többek között Georgievics munkái is. (Margalits, Horvát történelm. rep. I. 510.)

²⁹ „Turcae Machometum habent et in vita flagitiosum, post vitam sepulcro sine resurrectione perpetuo inhaerentem.” (Exhortatióban.)

tanulmányozni.³⁰ A mohamedánok eredetileg keresztények voltak, s ez eretnekekből lett külön felekezet. Mutatványul felhoz néhány török szólásmódot, hogy az olvasó lássa, mily otromba nyelv az. De másrészt kiemeli a törökök közt uralkodó kitűnő fegyelmet és vallásosságot, amit Európában nem lehet tapasztalni.

Munkáit, melyeket latin nyelven írt³¹, több főúrnak és főpapnak ajánlja³², kiknek anyagi támogatásával jelentek azok meg, sőt valószínűleg ez volt keresetforrása is, mellyel életét fenntartotta, miután vagyonát elvesztette. A törökökről szóló leírásait egész Európa nagy mohósággal olvasta, úgyhogy műveit több helyütt nyomták ki s fordították le többször, német, francia, olasz, cseh és lengyel nyelvre.³³

Amily mértékben terjedtek Georgievics művei Európa népei között, oly mértékben terjesztettek azok téves és helytelen állításokat a törökökről. Így Georgievics is, mint sok más régi író, azt állítja, hogy a mohamedán papokat talismannak hívják.³⁴ Úgy szól a török monoteistákról, mintha istenekben vagy istennőkben hinnének és említi Ásik-ot, a szerelem istennőjét és Nászib-ot, a sors istennőjét. A mekkai templomban Mohammed képmását és a mennyezetről lefüggő aransaruját csókolgatják a zarándokok. E tévedését azon elbeszélések okozták, amiket a Kába-kő iránti tiszteletéről hallott. Sokkal feltűnőbb, hogy oly dolgokat, melyeket hosszú törökországi tartózkodása alatt gyakran láthatott, tévesen ír le. Így azon mohamedán szokást, hogy az imádkozók ima előtt kezüket válluk fölé emelik, halántékuk irányában, úgy említi, hogy kalapjukat ima közben megérintik, mintha fel akarnák azt emelni; a földre borulás helyett meg azt mondja, hogy a földet gyakran megcsókolják. A csütörtököt ünnepnapnak állítja, teljesen alaptalanul; az istentisztelet az éjnek 9. órájától a 12-ig tart szerinte, holott az a napnak 5 meghatározott órájában folyik, amint egy helyen Georgievics is említi helyesen. A ramazan^{DG2} böjtöt,

³⁰ „Alchoran re non minus stulta, quam vana: qui liber nunc inter Christianos versatur et circumfertur, ut mature alienas leges discamus, qui brevi nostras amissuri videmur, ut antea animo quam dictione Turcae simus.” (Exhortatio.)

³¹ Az Exhortatio utószavában engedelmet kér, ha nyelvezete nem kifogástalan, de a hosszú fogság alatt bizony nem volt alkalma azt gyakorolni.

³² Többek között V. Károly császárnak, Zsigmond Ágost lengyel királynak, de Praet Lajos csász. kamarásnak, Wallburgi Ottó augsburgi püspöknek, de Monte Ince bíborosnak, Konarsky Ádám pózeni prépostnak, és még több más bel-, de főleg külföldi úrnak.

³³ E fordítások egy része még Georgievics életében készült, mint a De Turc. mor. előszavában mondja: „a me divulgata, per doctos probosque viros in varia idioma traducta et publicata”. A Praesagiumban így szól: „Qui legerunt nostrum libellum „de afflictionibus” Latina, Gallica, Teuthonica et Bohemica linguis divulgatum”. Magyar nyelvre nincsenek lefordítva e művek, mert a XVI. században oly általános volt Magyarországon a latin nyelv, hogy az e nyelvű műveket nem tartották szükségesnek még magyarra lefordítani. Sokkal feltűnőbb, hogy a számos kiadás közül egy sem nyomtatott nálunk, holott ekkor már a magyar könyvnyomdászat eléggé ki volt fejlődve. (Brassó, Szeben, Kolozsvár, Zágráb stb.) Ez úgy érthető, hogy Georgievics leginkább külföldön tartózkodott, s így műveit is ott nyomatta, vagy pedig macenásai, kiknek műveit ajánlotta, nyomatták azokat külföldön, miután ők maguk is külföldiek voltak.

³⁴ Goldziher: „Die symbolische Rose” című cikkében (Oester. Monatschr. für den Orient. 1890. 8 oldal) rámutat e hibára, melyet Georgievicsen kívül többek között Crusius, Ricaut, Wratisslaw, Wallich, Burchard, Villamont a törökökről szóló leírásokban állítanak.

^{DG2} A ramazan a ramadan perzsa szóváltozata.

mely egy hónapig tart, megtoldja még egy héttel. A körülmetélés alkalmával a körülmetélendő hitvallomást tesz, miközben mutatóujját felemeli. Ez ujjat éppen azért שָׁחַד (sáhíd)-nak, törökül פֶּרְמַגִּי שָׁחַד (sáhíd-parmag)-nak nevezik, mivel a hitvallomási formulánál (sáháda) használják.³⁵ Georgievics szerint hüvelykujját nyújtja ki a hitvalló.³⁶ Ily helytelen leírások hozzájárultak ahhoz, hogy a törökökről téves felfogásokat bírt sokáig Európa.

Leírásainak forrásul szolgáltak elsősorban személyes tapasztalatai és megfigyelései, valamint régibb hasonló tartalmú művek. Georgievics maga utal mindkét forrásra, midőn egyrészt esküvel erősíti, hogy a pusztá valóságot közli³⁷, másrészt megemlíti, hogy tudós emberek műveit használja fel.³⁸

Érdekesen jellemzi stílusát, hogy gyakran használ bibliai képeket és idézeteket.³⁹

E XVI. századbeli magyar író életéből ennyi állapítható meg. Mint születési helye és éve nem volt kideríthető, úgy homályban marad az is, hogy hol és mikor halt meg.

³⁵ Goldziher: Abhandl. zur arab. Philolog. I. 55. lap, és ZDMG. L. 495-497 lap.

³⁶ Errecto pollice manus.

³⁷ De Turc. mor. utószavában: „Nam sancte dejerare possum, nudam veritatem me secutum esse.”

³⁸ De Turc. mor. előszavában: „necnon alia quaedam, quae aut quotidiana conversatione et experientia longoque usu in aula et militia Turcarum imperatoris existens didiceram, vel quae doctores et sapientiores ejusdem legere seu recitare audiveram, vel a senioribus (olim dicta aut lecta) ratiocinari intellexeram, memoriae daveram.” Ilyen forrásmunkája lehetett Georgievicsnek egy ismeretlen szerző 1460-ban megjelent műve, melyet Luther Márton 1530-ban adott ki újból. Érdekes, hogy ez ösmeretlen szerzőnek hasonló sorsa volt, mint Georgievicsnek. 1426-ban, 15-16 éves korában a magyarországi Sebes (civitatum nomine Schebesch secundum Hungaros, in Theuthonico vero Mullenbach) városban volt tanuló, de ennek ostroma alkalmával török fogságba került, hol 1458-ig, tehát 32 évig volt fogva. Innen megmenekülve, írta könyvét, „Libellus de ritu et moribus Turcorum” címen, mely terjedelmesebb és bővebb Georgievicsnek De Turc. mor. című művénel. A két könyv tartalma sok helyütt teljesen azonos, de a tárgy rendezésében, vagy a kifejezésekben nem mutatkozik azonosság. A nefes oglu-t (lásd később) e szerző is említi.

³⁹ Bibliai citátumainak és képeinek egy kis összeállítása.

„Omnes declinaverunt, simul inutiles facti sunt: non est, qui faciat bonum, non est usque ad unum”. (Zsolt. LIII. 4.)

Ha az összes ker. népek egyesülnének a török ellen, úgy „non diutius obsistet Turca Christiano, quam Antiochus Machabaeo”.

Zsigmond Ágost lengyel királynak kívánja „benedictionem illam ab Isaac in Jacob difusam, Solomonis sapientiam”.

A templomról mondja: „esse eum terribilis locus et porta coeli” (Gen. 28. 17.)

A Prognomina előszavában mondja, hogy a törökök közt lehet igaz jó is, mert „etiam extra Israel Balam verus propheta fuit”. (Num. 22-24.)

A Prognominában mondja, hogy ha a keresztények megbánják bűneiket, Isten megmenti őket a törököktől „ut Israelitis ob peccata in servatorem redactis tandem de sceleribus suis poenitentiam agentibus servatorem miserit et in libertatem restitit”. (A bírák korában.)

De afflict. utószavában így szólítja meg V. Károlyt: a török rabságban sýnlődők „te suum Esdram, Caesar invictissime, te suum Josue existimant futurum.”

A rabságban szenvedők így imádkoznak: „Usque quo dormis Domine, exurge et ne repellas in finem”. (Zsolt. XLIV. 24.)

Összehasonlítja a török rabságot az egyiptomi rabszolgasággal, a babyloni fogsággal, említi Jeremiás siralmaival.

II. De Turcarum moribus⁴⁰

1. De Turcarum ritu et caeremoniis

A törökök eredetéről

(De origine eorum)

Az örmények története azt tanítja, hogy a török egy szittya törzs, melyet Zmaildának⁴¹, azaz izmaelitának neveznek. Egy vezér a Kaukázuson átvezette őket egész Konstantinápolyig, mivel az örmény király árulást és jogtalanságot követett el katonáin. Nem foglalkozom bővebben eredetükkel, hanem szokásaikat akarom leírni. Nem fogok más írókat utánozni, hanem gyenge tehetségem szerint hűségesen leírom azt, amit magam láttam és hosszú gyakorlatban tanultam.

Mohamed eredetéről

(De origine Mehemmeti)

Nagy és eldöntetlen vita van Mohammednek eredetéről, hogy vajon perzsa, vagy arab volt-e? Azoknak van alkalmasint igazuk, kik azt tartják, hogy izmaelita volt, és királyoktól származott, akiket Othoman-Sai-nak⁴² és Sultanlar-nak⁴³ neveznek. Azt mondják, hogy születése alkalmával 5 ezer templom dőlt be, mely esemény a mi csapásunkat jósolta volna előre.

A templom vagy mecset

(De templis seu meschitis)

Templomaik, az ő nyelvükön mecset⁴⁴ eléggé nagyok és fényesek. Ezekben semmiféle képet sem láttam, csupán ezen arab nyelven felírt szavakat: La Illáh Illallah, Mehemmet Iresul Allah.

Tanre bir Pegamber Hach⁴⁵, vagyis: „Nincs Isten, csakis egy, Mohammed pedig az ő prófétája. A teremtő egy, a próféták egyenlőek.” Vagy ez van felírva: „Fila Galib

⁴⁰ Georgievicsnek ezen a törökök szokásairól szóló főműve 3 részre oszlik. 1. De Turcarum ritu et caeremoniis (a törökök vallásos szokásai); 2. De Turcarum re militari (a törökök hadügye); 3. De Turcarum agricultura (a törökök földművelése.) Mindenik rész kisebb fejezetekből áll.

⁴¹ אסמעיל Ismael.

⁴² עתמאני = oszmány = othoman. A Sai talán hiba a plur. ragja lar helyett

⁴³ סלטאן. A -lar és -ler a törökben a plur. ragja.

⁴⁴ מסגד arab, héber szó.

⁴⁵ לא אלה אלה מהמר רסול אלה a mohamedán hitvallomás. תכריי tangre – teremtő, isten és בר bir – egy, török, פיגמבר = peigham-ber = próféta, perzsa, הך hák = igaz, arab szó. A mondat helyes fordítása: A teremtő egy, a próféta igaz.

Illelach⁴⁶, azaz: „Nincs oly hatalmas, mint Isten.” A templomban nagy mennyiségű olajlámpa van. Az egész templom fehérre van meszelve, a padozat gyékénnyel befödve és szőnyegekkel díszítve. A templom mellett magas torony emelkedik, amelyre papjuk ima idején felmegy és fennhangon 3-szor ismétli e szavakat: Allah Hechber⁴⁷, vagyis: „Az Isten egyedül igaz.” Meghallván a kiáltást, összegyűlnek a templomba az előkelők és akik ráérnek istentisztelettel foglalkozni. Azután az említett pap lejön, és imádkozik velök.⁴⁸ Ez egy éj és nap alatt 5-ször kötelező.⁴⁹ Akik az imához jönnek, azoknak meg kell mosniuk kezüket, lábukat és a pudendát.⁵⁰ Azután 3-szor vizet hintenek fejük fölé, miközben e szavakat mondják: Elhemdu Lilláhi⁵¹, vagyis: „Istenem dicsőségére.” Azután leveszik saruikat, melyeket Patsmagh-nak⁵² neveznek, a templom kapuja elé teszik és a templomba mezítláb lépnek, némelyek meg Mesth-nek⁵³ nevezett tiszta saruban.

Az asszonyok nincsenek együtt a férfiakkal, hanem egy meghatározott helyen külön vannak, elrejtve a férfiak fülei és szemei elől.⁵⁴ Különbösen is ritkán mennek az asszonyok templomba, rendszerint Baira⁵⁵ idejében, néha pénteken is, amely napot ők Gsu-maagum-nak⁵⁶ nevezik. Az éjnek 9. órájától kezdve a 12-ig, mintegy éjfél közepéig imádkoznak. Imádkozás közben a test folytonos mozgásával és kiabálásokkal csodás módon kínlódnak, úgyhogy gyakran kifogyva erejükből, alétan rognak a földre. Ha valamelyik nő ez időtől fogva viselősnek érzi magát, úgy azt állítja, hogy a szent lélek kegye folytán lett terhes. És ha gyermeket szül, úgy azt Nefes Oglu-nak⁵⁷, vagyis a szent lélek gyermekének nevezik. Így beszélték nekem a szolgálóik, mert magam nem láttam s egyáltalán férfi e látványánál nem is lehet jelen.⁵⁸ Ellenben a férfiak imádkozásánál

⁴⁶ פלא גאלב אלה אללה

⁴⁷ Allah nagy. helyes fordítása: Allah nagy.

⁴⁸ A müezzin imára hívása az ezzen, prophétai rendelet. Az imára hívást azzal kezdi, hogy elkiáltja „Allahu ekber”. (D’Ohsson, II. De la prière.) A müezzin kötelessége az istentiszteleten a templomi éneket végezni (D’Ohsson, IV. Des ministres de la relig.)

⁴⁹ Hajnalban a szálát-al-szbuch, délelőtt a szálát-al-zuhr, délután a szálát-al-ásr, este a szálát-al-magrib és éjjel a szálát-al-isá.

⁵⁰ A mosakodás ima előtt isteni parancs, s következő részekből áll: arcmosás, 3 ujjat a vízbe mártani s a fejet megnedvesíteni, a szakáll-, láb- és kézmosás. De a mosdásnak még számos más módoszata is van. A mosakodásnak minden mozzanatánál más-más imát mondanak, többek között, amit Georgievics is említ: „el' hamd' ul-illah”. (D’Ohsson, II. De l’ablution.)

⁵¹ אלתמד ללה

⁵² basmag török szó.

⁵³ מסת talpnélküli finom bőrcipő.

⁵⁴ D’Ohsson, II. De la pière.

⁵⁵ Bairam a mohamedánok ünnepének török neve.

⁵⁶ גמעה כון: gyülekezési nap. A pénteki nyilvános istentiszteletnek 6 feltétele van: 1 a városban legyen; 2. a szultán nagy képviselőjének jelenléte; 3. a pontos déli ima ideje; 4. predikatio; 5) nyilvánosság (legalább 3 hívő jelenléte); 6. szabad bemenet a templomba. Hasonlóak a bairam ünnepi istentisztelet feltételei. (D’Ohsson, II. de la prière.)

⁵⁷ נפס אוגלאן, néfesz oglan, török kifejezés. Marraccius (Prodromus. 1698) említi, hogy e mondat leírja Georgievics és a Libellus de ritu et moribus Turcorum ismeretlen szerzője, akit ő Septemcastrensisnek (Erdélyi) nevez, mert Erdélyben esett török fogságba. A két író állítását valótlanságnak mondja.

⁵⁸ T. i. a nők imájánál.

gyakran jelen voltam gazdámval. Ott ez a szokás. Imaközben kalapjukat, mit az nyelvükön Tsalma-nak⁵⁹ neveznek, nem veszik le, hanem ujjukkal megérintik, mintha fel akarnák emelni, térdre esnek és a földet gyakran megcsókolják.⁶⁰ Keresztények jelenlétét az ő szentségeiknél istentelen dolognak tartják. Azt hiszik ugyanis, hogy a mosdatlan emberek, mint ők mondják, templomaikat beszennyezik, mivel a keresztények nem alkalmazzák az ő szokásaik módjára túl sokszor a mosakodást. Papjuk felmegy a szószékre s körülbelül két óra hosszat ad elő.⁶¹ A beszéd befejezése után két fiú megy fel, kik énekelve adják elő az imákat. Ezek éneke után a pap az egész néppel halkán énekelni kezd, testüket oldalt rázva s csupán e szavakat mondják: La Illah llellah, csak egy az Isten. Ez majdnem egy félóra hosszat hangzik, miközben mozgatják magukat. Az ilyen szertartás, mint az ima és prédikáció, nincs minden nap, csak böjt idején és ünnepnapon, pl. csütörtökön⁶², az éjnek 9. órájától a 12-ig. Némelyek a pénteket is igen vallásosan tartják ünnepként.

A böjtjükről

(De quadragesima eorum)

Böjtjük is van, az ő nyelvükön Orutz-nak⁶³ nevezve. Minden évben egy hónapot és hetet böjtölnek, de nem mindig ugyanazon időben, hanem ha pl. ez évben januárban böjtöltek, jövőre februárban. Így sorba mennek úgy, hogy 12 év leforgása alatt egy évet és 12 hetet áldoznak Istennek a tized helyett.⁶⁴ Böjtben egész nap semmit sem fogyasztanak, se kenyeret, se vizet.⁶⁵ De ha feltűnik a csillag, mindent szabad enniük, kivéve a megfojtott állatnak és disznónak húsát.⁶⁶ A megfojtott állatot Murdár-nak⁶⁷ nevezik, azaz hulla, vagy tisztátalan, a disznót pedig Domuz-nak⁶⁸. A böjt befejezte után a paschát ünneplik (amit

⁵⁹ Csalma török szó.

⁶⁰ Az imánál történő testtartásnak 10 mozzanata közül az első, hogy az imádkozó egyenesen áll. Azután ujjait válla fölé, halántéka irányában tartja, 3-szor egyenesen áll, egyszer meghajol, 3-szor letérdel és kétszer arccal a földre borúl (de azt nem csókolja meg.) (D'Ohsson, II. De la prière.)

⁶¹ A hitszónok khatib kötelessége minden pénteken a nagy déli istentisztelet után prédikálni (D'Ohsson, II. De la prière.) Az imám 2 beszédet, chutba, tart pénteken, (Goldziher, Muh. Stud. Halle 1889. 11. 40.)

⁶² Csütörtökön nincs ünnepélyes istentisztelet. Nem tehető fel, hogy Georgievics a péntekivel téveszti össze, mert azt is említi.

⁶³ אורוּט uruds török szó.

⁶⁴ A böjt egész ramazan hónapban kötelező. Miután a mohamedának holdévet számítanak és a napév kiegyenlítésére nem alkalmazzák interkalált hónapokat, mint pl. a zsidók a második ádárt, eszerint a ramazan hónap 33 év alatt körüljár az év minden szakán. Tehát helyes Georgievics állítása, hogy a böjthónap nem esik minden évben ugyanazon időbe, de az nem áll, hogy minden évben egy hónappal később van a böjt.

⁶⁵ A böjt a táplálkozástól való teljes tartózkodás és tart a reggel első órájától napnyugtáig. (D'Ohsson, III. De jeüne.)

⁶⁶ D'Ohsson felsorolja a tiltott állatokat, köztük a sertést is. Említi továbbá, hogy a megengedett állatokat előírt szabályok szerint kell levágni, különben tisztátalanok. (IV. De la nourriture.)

⁶⁷ מרדאר – tisztátalan, török szó (murdár)

⁶⁸ טומוז tomuz vagy domuz, török szó.

ők Baira-nak neveznek) nagy ünnepséggel 3 napon át.⁶⁹ Kezüik és lábuk körmeit bekenik egy kenőccsel, melyet ők Chna-nak⁷⁰ neveznek s mely a körmöket megpirosítja.⁷¹ Ugyanazon kenőccsel kenik be a lovak farkát és körmeit is. E festék tartósan megmarad, lemosni vagy letörölni nem lehet s ezért a köröm mindig piros marad tőle, ha csak a gyökérből újra ki nem nő. A kézről azonban gyakori mosás által eltávolítható. Az asszonyok nemcsak körmüket, hanem kezüket és lábukat is bekenik e festékkel.

A körülmetélésről

(De circumcisione)

A körülmetélést, amit az ő nyelvükön Tsuneth-nek⁷² neveznek, nem a 8. napon végzik, mint a zsidók, hanem csak midőn a gyermek 7. vagy 8. életévét betöltötte s jól tud beszélni.⁷³ S e szokás azért van náluk⁷⁴, mivel a körülmetélés előtt a gyermeknek hitvallomást kell tennie azon szavakkal, melyekről előbb mondtuk, hogy a templomban fel vannak írva.⁷⁵ A hitvallomáskor kezének hüvelykujját, melyet Parmach-nak⁷⁶ neveznek, kinyújtja. A fiút nem viszik a templomba, hanem szüleinek házában metélik körül. Ilyen ünnepségnél gyakran jelen voltam. A barátokat meghívják lakomára, melyre finom ételeket készítenek mindenféle húsból, amelynek élvezése meg van engedve. Néha (mármint a gazdagok) levágnak egy ökröt, megnyúzzák, beleit kiveszik s egy juhot tesznek helyébe, ebbe egy tyúkot, ebbe egy tojást s azt egészen megsütik a nap dízére. Azután lakoma közben kihozzák a körülmetélendő fiút, akinek az orvos, ki ehhez ért⁷⁷, makkját feltakarja s a visszahajtott bőrt egy szerszámmal megragadja. Azután, hogy a fiúnak félelmét eloszlassa, azt mondja, hogy másnap fogja végrehajtani a körülmetélést s ezzel eltávozik. De nemsokára visszatér, azt színelve, mintha valamit elfelejtett volna, ami az előkészülethez tartozik s hirtelen levágja az előbőrt⁷⁸, s a sebre egy kevés sót tesz. Most már Musulman-nak, vagyis körülmetéltnek nevezik a gyermeket.⁷⁹ (Nem a

⁶⁹ A ramazan hónap befejezése után következik a bairam ünnep (Bairam török szó, egyértelmű az arab id szóval.) Ez ünnep, melyet nyomban a böjt után ünnepelnek id-fitr, böjttörőnek neveztetik s 3 napig tart. 70 nappal később ünneplik az id-al-kurbán, áldozó ünnepet 4 napig. Ezt nem említi Georgievics.

⁷⁰ רוביא arab szó = rubia tinctoria.

⁷¹ Bairam ünnepén piros ruhát szoktak viselni. (D'Ohsson IV. Du vêtement.)

⁷² סנהה arab szó jelent minden hagyományos szokást.

⁷³ A körülmetélendő gyermek kora nincs törvény által előírva, de már a régiek véleménye szerint legalkalmasabb a 7. esztendő. (D' Ohsson. II. De la circumc.)

⁷⁴ Hogy mikor már 7-8 éves. a fiú, akkor metélik körül.

⁷⁵ D'Ohsson nem említi a hitvallomást, hanem arról értesít, hogy a körülmetélés alkalmával az imám különféle imát mond. Különbösen az ez alkalmi szokásokat nagyjában úgy írja le, mint Georgievics. Említi, hogy a circumcisio a szülői házban történik, mely alkalommal nagy vendégség van együtt. (II. De la circumc.)

⁷⁶ Nem hüvelyk, hanem mutatóujj, melynek török neve פֶּרְמַחְ פָּרְמַחְ sáhid-parmag.

⁷⁷ A körülmetélő, sunneth-dsi legtöbbször egy borbély. (D'Ohsson, II. De la circumc.)

⁷⁸ Természetes, hogy ez eljárás nem általános szokás, hanem talán egyik-másik körülmetélő fogása.

⁷⁹ Musulman מוסלם: nem jelent körülmetéltet, hanem az iszlám vallást hívót.

körülmetélés napján adnak a gyermeknek nevet, hanem mindjárt a születés napján.)⁸⁰ Azután 3 napig folytatják a lakomát. A körülmetéltet nagy pompával a fürdőbe viszik. Hazatérve, körülviszik a vendégek között, kik ajándékokat adnak neki. Némelyek selyemruhákat, mások ezüstserlegeket, mások ismét pénzt, vagy lovakat, az asszonyok pedig ingeket, zsebkendőket s más ilyesmit adnak, amint a vendégeknek kedve tartja, vagy vagyoni állapota megengedi. A nőket nem metélik körül, csupán az említett szavak vallása által válnak muzulmánokká. Ha valaki keresztények közül önként térve a mohamedán hitre, eltűri a körülmetélést⁸¹, ami a nehéz teher és súlyos adó miatt gyakran meg is történik, akkor azt a város összes utcáin és terein körülviszik nagy tiszteletben, a nép örömrivalgása és kűrtharsogás mellett. Neki is adnak ajándékot és fel van mentve az adó fizetése alól, amit az ő nyelvükön Haracs-nak⁸² neveznek. Nyereszkedési vágyból sok görög, kiket Vrumler-nek⁸³ és albán, kiket Aranau-nak⁸⁴ neveznek, metélteti magát körül. De ha valakit erőszakkal metélnék körül, pl. azt, ki egy muzulmánt üt, vagy szidalmaz, vagy Mohamedet káromolja (amint láttam, hogy egy görög püspökkel megesett), úgy annak nem adnak semmiféle ajándékot, az adó fizetése alól azonban fel van mentve, mint a többi muzulmán.

Papjaikról

(De sacerdotibus eorum)

A papok, az ő nyelvükön Talismanler-nek⁸⁵ nevezve, keveset, vagy éppen semmit sem különböznek a laikusoktól, sem pedig a főpapoktól (amilyenek nálunk a püspökök). Nem is követelnek tőlük nagy tudományt, elég, ha az Álkoran-t⁸⁶ és a Mussaph-ot⁸⁷ tudják olvasni. Azokat, kik a szöveget magyarázni is tudják, már tudósoknak tartják⁸⁸. Ugyanis nem közönséges török nyelven adatott Mohammed által a Korán, hanem arabul s tilosnak

⁸⁰ Itt Georgievics felsorol néhány szokásos török nevet. D'Ohsson úgy említi, hogy a születéstől számított 40 nap alatt szoktak a gyermeknek, akár fiú, akár leány, nevet adni. (II. De la circonc.)

⁸¹ Aki meglett korában tér az iszlám hitre, az fel van mentve a circumcisio alól. (D'Ohsson II. De la circonc.)

⁸² חראס, amiből a magyar harács származik.

⁸³ Vrum-lar vagy Rum-tar szót Leunclavius János, Georgievics fiatalabb kortársa így magyarázza: Rum-ili, görögül, ρωμανία, jelenti a római területet, vagyis a görögöket, kik a byzanti uralomban a rómaiak utódai. Közönségesen Vrumili-nak nevezik őket a törökök. (Híсторia musulm. Frankfurt, 1591.)

⁸⁴ Arbanos a törököknél azon vidéket jelenti, melyet a görögök άρμανία-nak neveznek, azelőtt pedig αλβανος-nak, amiből az albán név ma is használatos. E vidék lakóit ma közönségesen arnautleri-nek nevezik a törökök. (Leunclavius, ugyanott.)

⁸⁵ טלסם tilsim (többese תלסמת talisman), a görög άλεσμα, pap jelentésben nem használatos. E hibáról szóltunk már. – A templomi szolgálatra rendelve van a hitszónok, khatib, ki a pénteki istentiszteletet rendezi, az imám, ki a mindennapi kultuszt végzi, a muezzin és a szolgák. (D'Ohsson IV, Des ministres de la religion.)

⁸⁶ אלקראן al-korán.

⁸⁷ מצהף mászháf a Korán egyik neve.

⁸⁸ A vallástörvény tudósait, kiknek kötelességük a Koránt magyarázni, muftinak nevezik. (D'Ohsson, IV. De la hiérarchie.)

tartják köznyelvre fordítva leírni. A papokat a nép választja, de hivatalukért járó fizetést a királytól kapnak. Van feleségük és úgy ruházkodnak, mint mások. Ha sok gyermek miatt nem elegendő a fizetésük, nemesemberhez méltó foglalkozást űznek: iskolákat vezetnek, vagy könyveket írnak. Ugyan nem láttam náluk nyomdászokat, de kitűnő papírt készítenek. Vannak, kik mással foglalkoznak, így vannak szabók, cipészek és ehhez hasonlók.

A szerzetesekről

(De monachis)

Nem hiányzanak náluk a szerzetesek sem, akiket Dervislernek⁸⁹ neveznek. Ezeknek három rendje van. Az első teljesen vagyontalan. Szinte meztelenül járnak, éppen csak a pudendát takarják el juhbőrrel s fagy idején hátukat is betakarják bőrrel. Oldalukat, kezüket, lábukat s fejüket semmiféle ruhával nem fődik be. Alamizsnát kéregetnek keresztényektől, törököktől egyaránt Alahici⁹⁰ az istenért. Ezek egy Maslach⁹¹ nevű füvet nyelnek el, amitől annyira elkábulnak, hogy mellüket és karjaikat megsebzik látszólag minden fájdalom nélkül. Fataplót gyűjtanak meg, s fejükre, mellükre és kezükre teszik, s rajta hagyják, míg az hamuvá nem ég.⁹² A szerzetesek egy másik rendjét láttam, kiknek át van szúrva szemérmük, s egy 3 fontnyi ércgyűrűvel lezárva a szüziesség megőrzése végett, mert így ki vannak zárva a nemi közösülségből.⁹³ A 3. rend tagjai ritkán mennek ki az utcára. Éjjel-nappal a templomban maradnak, melynek szögleteiben sátraik vannak. Mezítláb, s fedetlen fővel, csupán egy szál ingben járnak. Gyakran böjtölnek, s kérik istent, hogy tárja fel előttük a jövőt. A török fejedelem ezektől szokott tanácsot kérni a hadviselés előtt.⁹⁴

⁸⁹ דרײש

⁹⁰ Allah-icün török kifejezés.

⁹¹ Maslak. Kunos J. szerint arab szó, mely valószínűleg a spanyol nyelv közvetítésével terjedt el, a többi európai nyelvekben is. Az olaszban maslocco-nak hangzik, az európai gyógyszerészetben pedig massac, masloc, masasc nevek alatt ismeretes. Még a mi nyelvünkbeli maszlag alak áll legközelebb az arab eredetihez. (Nyelvtud. Közlem. 31: 127. 1.) A maszlag szót a Nyt. Sz. Tinódi, Pázmány korából ismeri.

⁹² D'Ohsson említi, hogy vannak elcsapott szerzetesek, kik városról városra járnak, s koldulással tengetik életüket (IV. Des derwischs.) Nincs kizárva, hogy némelyikük a Georgievics által felsorolt bűvészi mutatóványokkal akart hatni a közönségre. Ezeket rifai derviseknek nevezik.

⁹³ E rend létezése alkalmasint túlzás.

⁹⁴ E 3. helyen említett dervisek leírása nagyjában megegyezik D'Ohsson leírásával. Ő is említi, hogy a nap különböző órájában bizonyos imákat kell mondaniok, a Korán különféle helyeit énekelniük. Némelyik rend igen nagy tiszteletben áll. Ruházatuk leginkább barnás színű. Viselnek turbánt, melynek fodrai különböző rendnél más-más színűek. (IV. Des derwischs.)

Mohammed hagyományai iránti tiszteletről

(De reverenda, quam exhibent Mohammedi traditionibus)

Mohammed hagyományaival és rendeleteivel szemben oly nagy tiszteletet tanúsítanak, hogy nemcsak, hogy az istent nem káromolják, (ami nálunk gyakran megszokott esni), hanem még a papírszeletet is, melyen írás van, ha látják, hogy a földön hever, úgy azt felemelik, csókolgatják, s valamely falhasadékba helyezve elrejtik, mert bűnnek tartják az oly lapot, melyre Isten neve, vagy Mohammed törvényei vannak írva, hogy azt lábbal tiporják. Nem is mer senki sem kereszténynek, vagy más hitű embernek Koránt, vagy más valamit irataik közül eladni, nehogy elejtve, azt lábbal tapossák, mert különben halálbüntetéssel sújtatnak. E tekintetben ők bizony jobbakká mondhatók nálunknál.

Iskoláikról

(De scholis ipsorum)

Vannak iskoláik is, az ő nyelvükön Ochumachgirleri-nek⁹⁵ nevezve s tanítóik, kiket Hogsialer-nek⁹⁶ neveznek, férfiak és nők. De külön tanítják a férfiak a fiúkat, a nők a leányokat asztronómia, filozófiai és költészettanra. Tanulás közben tiszta hangon kiabálnak s testüket oldalvást hajlongatják. A művészi zenét nem ismerik, de verseket költenek megállapított szabályok szerint, még pedig minden verssornak 11 szótagból kell állnia, így pl. az Assich⁹⁷ istennőnek szentelt szerelmi költemény⁹⁸, melynek fordítása így hangzik:

*Egyből tíz lett szomorkodásom.
A teremtőtől kértem segítséget,
Elhanyagoltam hazámnak meglátogatását,
Mit tegyek? Nem tudom legyőzni gondolatomat.*

⁹⁵ Ohnmah-girler nem főnév, hanem két török ige: olvasni menni. A nyilvános iskola, mekteb, nyitva áll minden szegény gyermek számára, kiket írni, olvasni, hittanra és nyelvtanra tanítanak. Az egyház költségén lakást és táplálékot is kapnak az iskolában. A magasabb fokú kollégiumok, medresze, jogászokat és teológusokat képeznek s többek között földrajz, történet, orvostan, physika, metaphysika, astronomia, matematika az előadott tárgyak. (D'Ohsson, II. Des temples.) Georgievics itt összezavarja az elemi és felsőbb iskola leírását.

⁹⁶ Hodsalar török szó.

⁹⁷ קשאע arab szó, jelenti a szerelmet. A mohamedánok, kik monoteisták, nem hisznek külön istenekben vagy istennőkben.

⁹⁸ Georgievics hozza a török eredeti verset, mely 4 rímes sorból és minden sor 11 szótagból áll. A rím mind a 4 sorban egyenlő.

A házasságkötésről

(De matrimoniis contractione)

Az ő nyelvükön Evlenmech-nek⁹⁹ nevezett házasság ilyen. Eskü nélkül lépnek házasságra és hozomány nélküli feleséget vesznek. Sőt kénytelenek megvenni a nőt, nem mint pl. a rómaiak, kiknél szokásban volt a vőt venni és nem a menyet. Nincs a menyasszonyon semmi ruha, vagy dísz, amit a vő ne lenne kénytelen megvásárolni az apóstól. Válási ok náluk az erkölcstelen élet vagy a magtalanság, s ez ügyekben a bíró dönt. A megvett szolgálkat is összeházasítják, de a tőlük származottak örök szolgálk maradnak.

Zarándoklásukról

(De peregrinatione illorum)

A zarándokok, kiket Hogsilar-nak¹⁰⁰ neveznek, meglátogatják az általuk szentnek tartott helyeket, Mekkát és Medinát, miként a mieink Jeruzsálemet.¹⁰¹ Azt mondják ugyanis, hogy ott halt meg Mohammed.¹⁰² De a zarándoklásnak nemcsak a vallásosság és fogadalom az oka, hanem a nyereszkesedés is. Ugyanis, miután meglátogatták a Tsaroch-nak¹⁰³ nevezett sarut, mely be van aranyozva, s a templom mennyezetéről lefügg¹⁰⁴, összevásárolnak Chum¹⁰⁵ nevű finom fegyvereket s ezt eladva, nagy nyereséggel térnek haza. Hazatértükben némelyek fogadalmuk folytán tömlőkben vizet visznek az utakon, s a szembejövő szomjasaknak adnak belőle ingyen; mások saját ügyeiket végzik. Ha valaki útközben bármely módon meghal, ha nem is érkezett még Mekkába, azért azt a zarándokok közé számítják.

⁹⁹ Evlenmek török ige, jelenti házasodni. – Hogy a házasságkötés törvényes legyen, hat feltételhez van kötve: 1. a kölcsönös nyilatkozattétel; 2. az előírt szertartások betartása; 3. a fajfenntartás szándéka; 4. nagykorúság és épelméjűség; 5. a felek szabad elhatározása; a kötelesség teljesítésének megfogadása. Azonkívül tartozik minden férfinak, ha megnősül, a nőnek nászajándékot (mihr) adni, pénzben, ékszerben, vagy bármi más tárgyban. A válás (talak) törvényesen meg van engedve. A szolgálk is házasodhatnak. A szabad ember legfeljebb 4, a szolga 2 feleséget tarthat. (D’Ohsson, V. Du mariage.) Feltűnő, hogy Georgievics nem említi a többnejűséget.

¹⁰⁰ **𐤆𐤍𐤏** = hádsi.

¹⁰¹ Minden muzulmán kötelessége egyszer életében Mekkába, a Kába szentélyhez zarándokolni. (D’Ohsson, III. Du pélerinage.)

¹⁰² Mohammed Medinában halt meg 632. június 8-án. De a zarándoklás nem Medinába, hanem Mekkába történik a Kábához.

¹⁰³ Csarik, török szó. – Mohammed cipőit, mint reliquiákat, egy értesítés szerint a hebroni mecset imámja őrzi. (Goldziher, Muh. Stud. II. 302.)

¹⁰⁴ Georgievics sohasem volt Mekkában s így ily valótlanágokat, mint a bearanyozott saru, vagy a következő fejezetben említett Mohammed képmása a templomban, csak elhitettek vele, vagy a saját fantáziája festette így le.

¹⁰⁵ Csomak török szó, jelenti a buzogányt.

Mohammednek Mekkában végzett csodáiról: hogyan és mily időben teszi azt

(De miraculis Mohainmeti Mechae factis et quac modernis, quocumque temporibus ajunt eum facere)

Nem tudom, hogy vajon csodáknak, vagy csodás fecsegéseknek nevezzem-e azt, ami Mehemmedine¹⁰⁶ nevű könyvükben el van mondva. Azt mondják ugyanis s meg is vannak róla győződve, hogy midőn Mekkát felépítették, isten Mohamed által megparancsolta a hegyeknek, hogy mindegyik hozzon köveket Mekka felépítésére. Miután már mindegyik meghozta a kőadót, s ezekből felépült és elkészült Mekka, egy Araphat Dag nevű hegy elkésve érkezett meg, mivel távolabbi vidékről jött. Mikor a hegy Mekkát felépítve látta, s belátta, hogy az ő kövei már feleslegesek, keserves sírásra fakadt. Midőn Mohamed látta, hogy a hegy sír, és bajának okát megtudta, így szólt hozzá: légy nyugodt és ne szomorkodj, tedd csak le ott egy helyre adódat. Amely zarándok e kő fölött nem imádkozik, annak zarándoklása hasztalan és nem tetsző lesz. Avval Mohamed a követ lábával megütötte s ihatatlan vizet hozott ki belőle, melyet Abzemzemsui¹⁰⁷, vagyis tisztító víznek nevezett. E vízből minden zarándok egy kis edényben haza szokott vinni, s ha valaki közülük meghal, a ruhákat, melyekbe a halottat öltöztetni szokták, befecskenedik e vízzel összes bűne kiengeszteléséül.

Azt is mondják, hogy senki se jöhet Mekkába anélkül, hogy Mohamednek ne lenne tudomása megérkeztéről. A zarándokok kilétét azután Mohamed felfedi az öröknek (kik mind eunuchok). Ha az ilyen Hagij, vagyis zarándok, rabló volt, vagy gonosztevő, vagy keresztény, vagy más vallású ember, úgy az említett örök meggátolja őt a Mekkába való belépéstől. Különben Mohamed holtteste nincs ott, mint némelyek állítják, hanem csak képmása van a templom falába vésve, azt csókolják s azután hazatérnek. Ilyen hazugságokat csodáknak hisznek e hitetlenek Mohamed folytán. De még sokkal nevetségesebbeket is hisznek, amiket restellek itt elmondani. Szeretném, ha a tisztelt olvasó valamely töröknél kérdezősködnék, hogy így áll-e a dolog s akkor meggyőződnek, hogy a zarándok¹⁰⁸ tiszta igazat mond.

¹⁰⁶ A Muhammedijje mystikus ízü terjedelmes költemény, melyben a mohamedán dogmatika több pontjai, különösen a prófétákra vonatkozó tanok vannak verses alakban előadva. Szerzője Muhammed (innen a könyv címe) Cselebi Jazidzsizáde (megh 854 = 1450 Gallipoliban.) Szerző arabul írta e könyvet, testvére Bidzsán „Attvár ai-áshikinar cím alatt (A szerelmesek világosságai) török nyelvre fordította le. Erdélyországban a török birodalomhoz való politikai viszony folytán a török nyelv számos ismerője akadt. Közéjük tartozik Házi János is, ki e munkát magyarra fordította. Ezen fordítás megjelent Kassán 1620-ban. (Goldziher, Philolog. Közöny 1880., 119. lap és Magyar Könyvszemle 1880. nr. XXXI.)

¹⁰⁷ Víz a perzsa nyelvben. Did a mekkai szent forrás neve. Magát a Zemzem szót összefüggésbe hozták egy perzsa szóval, mely mormolást jelent s így Zemzem a forrás, mely mellett imákat mormolnak. (Goldziher. Muh. Stud. I. 148 és 170.) A prófétáról több csoda kering. Így többek között, hogy képes vizet előhozni akár a szomjúság oltására, akár a rituális mosakodás számára. (Ugyanott II. 382.)

¹⁰⁸ Peregrinus t. i. Georgievics.

Alamizsnáikról

(De eleemosyna eorum)

Van nekik Imareth¹⁰⁹ nevű menhelyük, királyok hagyatékából alapítva, ahol eledelt adnak a szegényeknek és zarándokoknak. Mindenütt más a táplálék. Van hol rizst (Pirimets Tsorba-nak¹¹⁰ nevezve) adnak hússal, másutt Bogdaias-t¹¹¹, vagyis búzából való főzeléket. Elég nagy darab kenyeret kapnak melléje és italul vizet. Különbözik senkinek sem adnak ott helyet a meghálásra, vagy alvásra, hanem van egy más nyilvános hálólhelyük, a Charmats aurie¹¹², ahol ingyen fogadnak be mindenkit. Ágyak nincsenek benne, hanem szénán, vagy szalmán hálnak.

Áldozataikról

(De victimis eorum)

Áldozatokat is mutatnak be, leggyakrabban fogadalmi áldozatokat, amit törökül is, arabul is Chorban-nak¹¹³ neveznek. Betegségben ugyanis, vagy veszélyben megfogadják, hogy egy juhot vagy ökröt – ki-ki tehetsége szerint – fognak áldozni egy bizonyos helyen. A fogadalmi áldozatot azonban nem égetik el, mint a zsidók szokták¹¹⁴, hanem a levágott áldozat bőrét, fejét, lábait s a hús egy negyed részét a papoknak adják, egy negyedét a szegényeknek, egy negyedét a szomszédoknak. A többi részt az áldozók elkészítik maguknak eledelül.¹¹⁵ De nem kell a fogadalmat teljesíteniük, ha a betegségből vagy veszélyből nem menekülnek meg. Náluk ugyanis minden feltételhez van kötve: adok, ha te is adsz. Hasonló szokás látható a görögöknél, örményeknél és Ázsia más keresztény népeinél is.

A hagyatékokról és végrendeletekről

(De legatis et testamentis)

Ha valamely muzulmán halála előtt végrendekezni akar, úgy összehívja barátait és rokonait, s ilyféle hagyatékot tesz: Vezessenek vizet messze vidékről valamely kórházhoz, templomhoz vagy egy száraz helyre, ahol emberek szoktak járni. Teszik azt

¹⁰⁹ עמארת Az imaret-ben tanulóknak és szegény embereknek nyújtanak ételmet, mely áll kenyérből, húsból és főzelékből. A mohamedán fejedelmek nagy összegeket hagyományoztak ez intézmény fenntartására. (D'Ohsson, II. Des temples)

¹¹⁰ Pirinds-csorba török kifejezés, jelenti a rizslevest.

¹¹¹ Bugdaj asi, búzafőzelék, török kifejezés.

¹¹² Ismeretlen szó

¹¹³ קרבאן, a héber קרבן

¹¹⁴ Leviticus I.2.

¹¹⁵ Minden hívő kötelessége vagyonának egy részét a szegények számára feláldozni. (Zabat.)

Azonkívül kötelező a bairam ünnepi áldozat, melyet az ünnep második részében mutatnak be. Az áldozati állat egy részét az áldozónak kell megennie, a többit a szegények közt osztják fel.

(D'Ohsson II. De la dime.) Á nagy ünnepen (id-al-kurban) minden család annyi bárányt áldoz, ahány felnőtt családtag az elmúlt évben meghalt. (Goldziher, Muh. Stud. I. 240.)

Hairitsi¹¹⁶ azaz kegyeletből és Gsianitsi¹¹⁷, a lélekért. Mások meg hagyományozzák, hogy foglyul ejtett vagy megvásárolt szolgákat bocsássanak szabadon. Az asszonyok pedig, e nem t. i. nagyon babonás, a katonáknak pénzt hagynak örökbe bizonyos számú keresztény megöléséért. Azt hiszik, hogy ez lelküknek nagyon üdvére fog válni. A királyok és más tehetős emberek templomokat és kórházakat építtetnek.¹¹⁸

A halottak szertartásairól

(De caeremonia defunctorum)

Ha a muzulmánok közül férfiú hal meg, úgy a férfiak gondoskodnak temetéséről, ha nő hal meg, úgy a nők. A holttestet megmossák, fehér vászonba öltöztetik s azután kiviszik a városon kívül valamely helyre.¹¹⁹ A templomban ugyanis tilos az eltemetés. Elöl mennek gyertyahordozók, utánuk a papok és énekelnek, míg a sír helyére el nem érnek. Ha az elhunyt szegény volt, úgy a temetési költségeket az utcán gyűjtött pénzből fedezik.

A Turbe-nak¹²⁰ nevezett sírbolt építéséről

(De aedificio sepulchri Turbe dicto)

Az eltemetett királyok fölé templomot építenek (a királyokat ugyanis a városban temetik el), míg a gazdagok és szegények fölé is oltárfélét emelnek, de magasan, hogy a vadak ne bántalmazhassák s a helyet be ne mocskolhassák.¹²¹ A sírhoz gyakran kimennek szomorkodni s pogányok módjára áldozatot tesznek a síremlékre a meghalt lelkéért¹²². Az áldozatul hozott kenyeret, húst, sajtot, tojást vagy tejet megeszik a szegények, vagy az ég madarai, vagy a hangyák. Azt mondják, hogy egyaránt kedves Isten előtt, ha alamizsnát adnak akár a szűkölködő állatoknak, akár az embereknek, csak isteni szeretetből adják. Sokaktól láttam, hogy elzárt madarakat, kifizetvén árukat, szabadon bocsátottak, míg mások a folyókban levő halaknak kenyeret dobáltak isteni szeretetből. Azt mondják ugyanis, hogy ők a szűkölködők iránti e jóságukért bő jutalmat fognak nyerni istentől.

¹¹⁶ Chajr-icsün a jó végett, török kifejezés.

¹¹⁷ Zán-icsün a lélek végett, török kifejezés.

¹¹⁸ A kórházakat többnyire a fejedelmek alapították. (D'Ohsson, II. Des temples.)

¹¹⁹ A halottnak, akár férfi, akár nő, vagy gyermek, egész testét meg kell mosni. A férfi halott megmosásánál nem lehet nő jelen és viszont a nőnél tilos a férfi jelenléte. A halottat megmosása után nyomban felöltöztetik. A férfinak 3, a nőnek 5 darab halottas ruhája van, melyek fehér színűek. Azután a halottat a temetőbe viszik, miközben halkán énekelnek és imádkoznak. (D'Ohsson, II. De la prière.)

¹²⁰ תרבה arab szó. Az összes Georgievics kiadásokban helytelenül tulbe átírás van.

¹²¹ A sír fölé hantot készítenek és elől és hátul rendszeren egy függőleges kődarabot állítanak fel. Az előkelőbbek sírjai szebbek és gyakoriak a mauzóleumok is. (D'Ohsson, II. De la prière.)

¹²² Nem csak pietásból látogatják meg a mohamedán népek a sírokat, hanem az a hit van náluk elterjedve, hogy a sír meglátogatása és az ott mondott imák és adományozott áldozatok által az elhunyt megsegíti őket a bajból. (Goldziher Muh. Stud. II. 308.)

2. De Turcarum re militari¹²³

A török birodalom élén áll a szultán. Tisztviselői az európai és ázsiai satrapák, a hadvezérek, kik feltétlenül engedelmeskedni tartoznak a szultán parancsainak. A szultán körül vannak tanácsadói, testőrei, kamarásai és a hírnökök. Tisztviselői közé tartoznak még az írások és adóbehajtók. Az előkelők és satrapák birtokai öröklés által nem szállnak az utódokra. A szultán annak adja, akinek jónak látja, amiért a birtok átvevője köteles bizonyos számú katonákat szolgáltatni. De az előkelőknek személyesen is részt kell venniük a háborúban. A satrapák után a basák a legbefolyásosabb tisztviselők. Ezek rendszeresen eunuchok és mint rablott keresztény gyermekek jutottak e méltóságba. A szultán iránt az egész birodalom feltétlen hódolattal viseltetik. Parancsait a legpontosabban teljesítik. Iránta való tiszteletből még az előkelők sem viselnek a városban fegyvert, hanem csak botot. Minél több meghódított tartománya van a szultánnak, annál nagyobb katonáinak száma. Nem csökken a katona halálával a hadi erő, hanem csak valamely tartomány elvesztése által, mert a kidőlt katona helyébe a meghódított tartományok újat kötelesek szállítani, míg ha a tartomány vesz el, úgy kisebbedik a hadsereg létszáma is. A lándzsás katonák igen ügyesen harcolnak, háborúban és békében egyaránt húznak zsoldot, győzelem esetén duplán is. Hőstetteik versekben vannak megírva. Van egy közmondásuk: Jazilan Gehur Bassima, az írás jön a fejemre, vagyis amit a sors istennője Nassup vagy Csutara¹²⁴ bárkinek homlokára írt születése napján, azt kikerülni nem lehet. A gyalogosoknak halálbüntetés terhe alatt tilos lóra ülni. Igen vadak a janicsárok, kiket rablott keresztény gyermekekből nevelnek. Zsoldjuk nagyon csekély. Ha háború esetén táboroznak, úgy a szultán számára két sátor van felállítva, s minden nap felváltva használja azokat. A királyi sátor körül vannak az előkelők sátrai, tovább a lovas és gyalogos katonáké. A sátrak egész várost képeznek. Szabad ég alatt feküdni tilos. Nők nincsenek a táborban, de a szultán és előkelők számára szerelemfiúkat visznek magukkal. A táborhoz tartozik a tevék, öszvérek és lovak nagy tömege. Néha elefánt (Phil)¹²⁵ is van a seregben. Az állatokra gondosan ügyelnek, még jobban, mint az emberekre, kik különben nagyon edzettek. A sátorban éjszakai nyugalom előtt és után hangosan kiáltják Allah, Allah, Allah. Szigorúan felügyelnek, hogy a katonák semmit se lopjanak. Georgievics látta, hogy egy lovast lovával s szolgáljával együtt lenyakaztak, mivel szabadon levő lova valakinek mezejére ment. Győzelmi híre a városokat kivilágítja és szőnyegekkel, függönyökkel, selyemruhákkal díszít fel a házakat. Az igazi győzelmi felvonulás Konstantinápolyban történik. A törökök igen hódolnak a vadászatnak is. A megölt vadat nem eszik meg, mert az muzulmánok tilos. Az elejtett vadakat a keresztényeknek szokták adni.

¹²³ A törökök hadügyéről szóló 11 kisebb fejezetnek rövid tartalmát hozom.

¹²⁴ נַצִּירָה a sors. A csutara szó ismeretlen.

¹²⁵ פִּיל

3. De Turcarum agricultura

A törökök foglalkoznak földműveléssel, iparral és kereskedelemmel. Mindenkinek kell dolgoznia. Aki henyél, az éhen pusztul. A kereskedők eljárnak Kis-Ázsiába, Egyiptomba, Velencébe. Minden városban van fürdőjük, hol naponta 2-3-szor megfürödnek. Ha vizeltek, megmossák a pudendát, ha székélést végeztek, úgy alfelüket mossák meg, férfiak és nők egyaránt. Fürdő után férfiak is, nők is egész testükről eltávolítják a hajrészeket.¹²⁶ Különösen, ha templomba készülnek teszik ezt, különben tűzhalált fognak szenvedni, mert megsértik a szent helyet. Az igazságszolgáltatásban igen szigorúak a törökök. Nemcsak az ölést, hanem a lopást is halállal büntetik. Georgievics látta Damaszkuszban, amint egy janicsárt, ki tejet lopott s azt kiitta, kegyetlenül kivégezték. A házasságtörő férfit bebörtönzik, de pénzért megválthatja fogságát. A házasságtörő asszonyt azonban meztelenül utcáról-utára viszik egy nőtény számaron. Az asszony nyakába egy ökör beleit teszik s őt megostorozzák s agyonkövezik.¹²⁷ Muzulmánok és keresztények egyaránt űznek földművelést, de főleg gyümölcstermelést. Igen bőven terem mindenféle gyümölcs. A törökök ügyesek a szárított gyümölcs és méz készítésében, míg a keresztények bort préselnek. Az állattenyésztők nomád módra sátrakban élnek, s legelőről legelőre járnak. Túrót, vaját és gyapjat árulgatnak. Adót kell fizetniük. A keresztények is fizetnek adót, minden férfi után egy koronát. Egyszerű, téglából épült házakban laknak a törökök, melyeknek teteje rézsútos, mint egész Európában. Natoliában¹²⁸ sima tetejű házak vannak. Bokáig érő bő ruhát viselnek a férfiak is, és nem nadrágot, mert az nagyon is sejteti a pudendát. Ingük és zsebkendőjük violaszínű, fejrüházatuk toronyalakú. A cipő alul szöggel van kiverve, hogy tovább tartson. A gazdagok feleségei lefátyolozva járnak, s idegen férfiú előtt sohasem mutatják arcukat. Barna és fehér kenyerük olyan, mint a miénk. Főzeléket és disznón kívül minden húst esznek. A haltól csodálatos módon tartózkodnak. Vendéglő nincs náluk az idegenek számára, hanem az utcán árulgatnak mindenféle élelmiszert. Háromféle italuk van. A Tserbet¹²⁹, vagyis vízben feloldott méz; rózsavíz szárított szőlővel; egy borból készített ital. Étkezésnél gyékényt tesznek a földre, föléje szőnyeget vagy párnát raknak, s arra ülnek lábaikat összerakva, mint a cipészek. Evés előtt imádkoznak, s étkezés közben, amit gyorsan végeznek, csendben vannak. A nők nincsenek jelen az étkezésnél, hanem külön vannak s 12 évnél fiatalabb fiúk szolgálják ki őket.

Függelékül megemlíti Georgievics a törökök üdvözlését, *Sellam aleich* és *Alechum Sellam*¹³⁰, hoz néhány példát közömbös beszélgetésre török nyelven s megjegyzi, hogy a

¹²⁶ Ez középkori szokás lehetett, mert Rási is, a XI. századbeli nagy biblia- és talmud-commentator említi az asszonyok e szokását, habár az ókori asszonyokra vonatkoztatva, melyet egészségügyi szempontból követnek. (Bab. Gittin. 6b.)

¹²⁷ A házasságtörés büntetései férfira és nőre egyaránt a megkorbácsolás- és a megkövezés, mely büntetéseket nyilvánosan kell végrehajtani. (D'Ohsson, VI. Code pénal.)

¹²⁸ Kis-Ázsiában

¹²⁹ شرבת arab szó = ital.

¹³⁰ ועלינם אלסלאם és אלסלאם עליך

török nyelv e néhány szavát nem használat miatt csatolta ide, hanem csak szórakoztatásból, hogy az olvasó lássa, mily műveletlen s otromba a török nyelv.

III. Georgievics többi művei

1. *De afflictione tam captivorum, quam sub tributo viventium Christianorum*

(A fogoly és adófizető keresztények nyomorúságáról)

Háború esetén keresztényfogdosók is mennek a hadsereggel, kik az elfogottakkal szabadon kereskednek, s a foglyok száma szerint adót fizetnek. A foglyokat tehetségük szerint katonákká, írnokokká vagy földművesekké nevelik. A szép ifjakat kiherélik, s fajtalanságokra használják őket. Ezek idősebb korokban, mint eunuchok szolgálják az asszonyokat. A szép nőket ágyasakká teszik, a kevésbé szépek az asszonyok szolgálói lesznek, a többit pedig házi teendőkre fogják. A férfifoglyokat körülmetélik, s akkor enyhébb sorsuk van. Aki azonban nem tér a muzulmán hitre, azzal kegyetlenül bánnak. Házasodniok szabad, de a gyermekek a rabszolga gazdájának tulajdonai, s ezért sokan tartózkodnak a házasságtól. Akik semmiféle kézműhöz sem értenek, mint a tudósok, papok és nemesek, azokkal nem törődnek, elzúlni hagyják őket, míg meg nem halnak. Tíz vezető gyakran 500 foglyot is szállít, jól megbilincselvén kezüket. Éjjeli pihenéskor lábukat is bilincsekre verik. A gyenge nőket kocsin szállítják, de éjjel fajtalankodnak velük, még ha csak 6-7 évesek is. A foglyokat kiviszik a vásárra, mint a barmokat, hol a vevő őket levetkőzteti, s alaposan megvizsgálja. Ha megvette, mindenféle kézi és mezei munkára használja. Ha a fogoly megmarad keresztény hite mellett, hosszú idő múltán ugyan szabadon bocsátja gazdája, s szabadságlevelet ad neki, de azt ritkán éli meg a fogoly. Ha mohamedán hitre tér, ura bármikor szabadon bocsáthatja, s adófizető törökké válik. A földműveseknél súlyosabb a pásztorok sorsa, kik éjjel-nappal a mezőn vannak, s uruk számára még gyapjat is szőnek. Némely gazda ad nekik egy csekély bért, mit ezek vagy elköltenek, vagy elteszik arra az időre, amikor majd szabadok lesznek. Európából könnyebben tudnak megszökni a foglyok, mert nincs elválasztó tenger. Az aratás idején szoktak megszökni, mert akkor a vetés közt elrejtőzhetnek, s élelmük is akad. Nappal erdőkben rejtőzködnek, s inkább a vadak által tépetik magukat szét, csak urukhoz ne kerüljenek vissza. Kis-Ázsiából már nehezebb a szökés a tenger miatt. Mégis sokan neki mennek a tengernek, amerre az szűkebb. Néhányan bele is fúlnak, míg másokat a túlsáron ismét elfogják, s visszaviszik régi gazdájukhoz. Ez elfogott szökevényeket a legkegyetlenebb módon kínozzák. Ha valaki a menekülőket befogadja, azt halállal büntetik, s vagyonát elkobozzák. Az örmények és görögök mégis elősegítik a menekülést. A menekülőket bűvészzel hozzák vissza. Felírják a szökevény nevét egy papírlapra, azt lakására viszik, s ott babonás mondásokat végeznek, mitől az ördög a menekülőt visszariasztja az úttól, úgyhogy az visszatér gazdájához. A keresztény tartományok a Balkánon lassanként eltörökösödnek. Az elfoglalt tartományok nemeseit, s a király

családját kiirtják. János király fiának¹³¹ csak azért kegyelmeztek meg, hogy ha esetleg Magyarország fellázad, ő majd csillapítsa le. Ha békés idők lesznek, őt is meg fogják ölni. A papokat minden vagyonuktól megfosztják, a templomokat kirabolják, s helyükön mohamedán templomokat rendeznek be. A keresztények csak nagy csendben végezhetik istentiszteletüket, s minden vígságtól tartózkodniuk kell. Legrosszabb a papok sorsa, mert a törökök őket gonoszoknak tartják. Fát kell szedegetniük, s annak eladásával tartják fenn életüket. Mindenki köteles jövedelme 1/4 részét adóként fizetni, s azonkívül minden személy után egy arany a fejadó. Aki ezt nem tudja megfizetni, azt eladják. A keresztény gyermekeket elrabolják és a mohamedán hitre térítik. Ezek azonban titokban keresztények maradnak, görögül vagy arabul írt János evangéliumot hordoznak magukkal, s remélik a keresztények győzelmét, amely azonban késik.

Függelékül mellékel szláv üdvözléseket s egy rövidebb excursiót^{DG3} a szláv nyelvekről.

2. De Christianorum cladibus et calamitatibus, deinde suae sectae interitu et de Turcarum ad fidem Christi conversione. Vaticinium infidelium lingua Turcica

(A keresztények csapásairól és bajairól, a török vallás elpusztulásáról és a ker. hitre való térésükről szóló török jóslat¹³²)

A törököknek sokféle jóslatuk van, melyeket fanatikus próféták körüljárva hirdetnek. Egyik jóslat saját fajuk kipusztulásáról szól s azért a végénél sírva fakadnak a törökök. A jóslat megvalósulásának elhárítására amuletként az *εν αρχη ην ο λογος* kezdetű s mindvégig görögül írt János evangéliumát hordják maguknál. E jóslat fordítása így hangzik: „Jöjjön el a mi uralkodónk, s foglalja el a keresztény királyok uralmát, a piros almát is foglalja el, s hajtsa hatalma alá. Ha a 7. évig nem támad fel a keresztények fegyvere, úgy még 12 évig uralkodni fog a török, városokat fog építeni, szőlőket plántálni, kerteket sövénnyel bekeríteni s gyermekeket szaporítani. A 12. év után (miután már a piros almát hatalma alá hajtotta), nyilvánulni fog a keresztény kard, mely a törököt megfutamtítja”. E jóslathoz Georgievics nyelvi és tárgyi magyarázatokat fűz, s többek között megmagyarázza, hogy a piros alma (rubrum pomum) vagy Konstantinápolyt vagy Rómát jelenti, s 12 évvel ennek elfoglalása után a keresztények fegyvere győzni fog. A 12 év különféle számítások szerint hosszú időszakot jelent, amikor a jóslat be fog teljesülni. Végül megjegyzi, hogy e jóslatot nem a Koránban olvasta, hanem más könyvekben, melyek nagy tekintélyben állanak.

¹³¹ Szapolyai János fia, János Zsigmond.

^{DG3} Kitérő, tehát a szövegbe beiktatott, hosszabb, önálló szakasz.

¹³² E könyv más címe: Prognomina, sive praesagium Musulmanorum.

3. Disputationis cum Turca habitae narratio

(A törökkel folytatott vitatkozás elbeszélése¹³³)

Nagy fáradsággal, életemnek súlyos veszedelmével bejártam a keleti, nyugati, déli és északi vidékeknek szép helyeit és gazdag városait. Úgy látogattam meg azokat, mint Sokrates, Plátó és más filozófusok, a vidékekbe behatolva és azokat szorgalmasan kikutatva. Végre Magyarországnak Várad nevű igen híres városába jöttem. Abban az időben véletlenül ott volt egy Gsielebi-nek¹³⁴ nevezett dervis, ki a mohamedán vallástudományban jártas volt. Ez elvégezvén György baráttal¹³⁵ dolgait, vágyakozott a hitről és vallásról vitatkozni a keresztényekkel. Kérte az említett Gábor¹³⁶ prelatust, hogy állítson fel ellene egy vitakozót, ki a keresztény vallást védelmezze ő ellene. De a vallásos emberek, kik e városban voltak, mind elnémultak. Úgy tűntek fel előttem, mint az izraeliták, kik Saul király idejében nem mertek kiállani, hogy a pogány Góliáttal megmérkőzzenek. Ezt látván, szégyenkezve fájlaltam, hogy annyi pap között egy sincsen, ki az igazsággal felfegyverkezve legalább tolmács segítségével merné megtörni a pogánynak a dölyfét. Attól tartottam, hogy ez istentelen embernek kell majd átengednünk a győzelem pálmáját a kereszténység gyalázatára. Ezért, habár nincs egyházi hivatalom, mégis magamra vállaltam a vitatkozást. Egy előre megállapított napon, 1547. május 29-én, pünkösöd napján, sok ember gyűlt össze a ferencrendi barátok kolostorában, hogy lássa a dolog lefolyását.

A dervis először ezt a kérdést vetette fel: Hol volt az Isten az ég, a föld és más teremtmények létezése előtt? Habár ezen kérdése nem tartozik a tárgyhoz, mégis, nehogy azt gondolja, hogy mi nem ismerjük istennek hollétét, válaszoltam: Önmagában volt. De mivel látszott, hogy ez a válasz neki homályos és nem érti eléggé, így szóltam: Ott volt, ahol most is van. Miután ezt megértette, tagadta, hogy a világegyetemben volt az isten, hanem azt állította, hogy egy fehér felhőben.¹³⁷ Midőn ezt erősítette, idéztem neki a Genesiset (mert ők is olvassák Mózesnek és a prófétáknak könyveit¹³⁸ és szóltam: Ha Isten az ég és föld teremtése előtt felhőben volt, akkor a felhő előbb teremtetett, mint az ég és a föld. Így megcáfolva, erről a tárgyról nem akart tovább vitatkozni s átengedte nekem, hogy adjak fel kérdést. Nyomban felírtam e szavakat arab betűkkel és nyelven, amint a

¹³³ Ez elbeszélés más címe: Pro fide Christiana és Haec nova fert Africa

¹³⁴ Nem tulajdonnév, hanem a תלמי תורök szó, jelenti a tanult előkelő embert. Ilyen jelentésben a spanyol rítusú zsidóknál is előfordul e név, ג'ליבי, ג'ליבי, és צ'לבי alakokban. [Jellinek: Kunteresz – háházkir, Bécs 1893. 14. l.]

¹³⁵ Martinuzzi Fráter György.

¹³⁶ Tévedés György helyett

¹³⁷ Nincsen okunk kételkedni abban, hogy Georgievics hitelesen írja le e vita lefolyását, de mégis alig tétélezhető fel, hogy egy mohamedán theologus olyasmiket állított volna, amik itt az ő szájába vannak adva. Különben sem szoríthatók oly könnyű szerrel sarokba a mohamedán hitvitázók, kik között a vallási polémia már nagyon régen erősen ki volt fejlődve.

¹³⁸ Valótlan állítás. A korábban vannak bibliai vonatkozások, sőt az ó-testam. és az evangéliumok egyes tételeit Mohammednek tulajdonították. (Goldziher, Muh. Stud. II. 158.)

korában írva van: Bisem Allahe el Rahmane el Ruahim¹³⁹ s oda adtam neki, hogy azt olvassa el. E szavak értelme a következő: Bi = ben, Sem – név, tehát: nevében. Allahe = Isten, El-Rahmane – az irgalmas, El-Ruoahim = lélek.¹⁴⁰ Tudni való, hogy az arab nyelv rokon a héber és kald nyelvekkel, amit megerősíthet akárki, aki e két nyelvet ismeri, mert sem¹⁴¹ héber szó is és annyit jelent, hogy név, Allah arab szó a héberben és kaldeusban Elohim¹⁴² Rahman¹⁴³ mindkét nyelvek szava s jelenti az irgalmat. Éppúgy Ruoah a lelket jelenti s hozzátéve az im, adja a plurálist, mert a héberben a plur. leginkább im által jeleztetik.¹⁴⁴

Midőn ezt látta, nagyon csodálkozott afölött, hogy azt keresztény ismeri. Minden munka elején használjuk – mondá – mi muzulmánok e három szót és a Korán minden fejezetének élén ez áll. Ha asztalhoz ülünk, hogy együnk, előbb e szavakat mondjuk éppúgy, ha imádkozás előtt kezeinket és többi testrészeinket megmossuk. Azonkívül a mosakodás után e három szót ismételve, fejünkre vizet hintünk. Miután ezeket bevallotta, kérdeztem, hogy mit értenek az irgalmason. Azt válaszolta, hogy szószerinti jelentésben értik s más értelme nincs a szónak. Erre megmagyaráztam neki a trinitas mysteriumát. Hogy azonban jobban megértse, arab nyelvre fordítottam ily módon: Bi = ben, Sem = név, El–Abl) = atya, V = és, Ben 2) = fiú, V = és, Ruoah = lélek, Elchutz^{DG4} = szent. Midőn hallotta, hogy isten fiát emlitem, kérdezte: Honnan van istennek fia? Hiszen törvényeink és Mohamed tanítása szerint istennek nincs felesége, sem magzata.¹⁴⁵ Ezután megmagyaráztam neki, amint tudtam: Mi az istent atyának nevezük teremtményei folytán, mint az első teremtő okot és a mindenség fenntartóját¹⁴⁶, aki mindig abban a léteben¹⁴⁷ volt, amelyben most is van és örökké lesz és aki a trinitásban az első isteni személy. A fiút, aki Mohamed által Rahmanra van változtatva, ami irgalmat jelent, szintén istennek tartjuk, nem húsból, asszonytól szülve, mert hiszen az Isten lélek, hanem a mindenható Isten lényéből és valójából¹⁴⁸ keletkezve, aki csak azért, hogy bűneinket magára vegye, öltött emberi húst egy szeplőtlen szűz által. Istennek fiát nevezte Mohamed „irgalmas”-nak. Valamint a nap egy és mégis hármasság jelensége van: alak, melegség és fény, úgy az Isten is egy, az atya, kinek fia és lelke van, amit ti Ruoahim-nak neveztek. Erre a dervis csodálkozva kiáltotta Allah, Allah, oh istenem s kész volt megtérni. Csak azt

¹³⁹ בסם אללה אלרחמן אלרחים.

¹⁴⁰ Ezen téves állítás, melyet Georgievics bizonyítása erős pontjával használ, az ő arab tudását gyenge színben tünteti fel.

¹⁴¹ שם

¹⁴² אלוהים

¹⁴³ رحמן irgalmas.

¹⁴⁴ De a héber רוה-nak nincs רוים plurálisa s így annál kevésbé téveszthető össze az arab רוים szóval.

^{DG4} Groszmann művében az „Elchutz” szó szerepel, a héber átírása pontosan hozza a kiejtést is: Al-Kudsz (al-Quds). Az arab qadusa szó tiszta, szeplőtlen, szentnek jelentésű, de névelővel írva a muzulmánok számára a várost, Jeruzsálemet jelenti.

¹⁴⁵ A Korán 112. szűrája mondja: „nem szül és nem született”.

¹⁴⁶ Primam causam creantem et omnia conservantem.

¹⁴⁷ Essentia

¹⁴⁸ Essentia et substantia.

nem tartja helyesnek, hogy a keresztények Mohamedet, Isten nagy prófétáját kicsinylik. Hagyj fel, kérlek – mondá Georgievics – ennek hazugságaival és álmaival! Hiszen a trinitas mysteriumán kívül, amit a keresztényektől vett át, az egész korában semmi igaz nincsen. Említettem neki Mohammed fecsegéseit Aroth és Maróth¹⁴⁹ angyalokról, amelyeket isten a földre küldött, hogy az embereknek igazságot szolgáltatassanak, de megparancsolta nekik, hogy ne igyanak bort, se asszonyyal ne érintkezzenek és senkinek se mutassák meg az utat, mely az égbe visz. Ők azonban áthágták isten parancsát, lerészegedtek és egy asszony által rábírva, megmutatták neki az égbe vezető utat. Midőn az isten látta az asszonyt az égbe jönni, megkérdezte a két angyaltól, hogy ki az? Az angyalok elmondták bűnüket, mire az Isten az asszonyt csillaggá változtatta, az angyalokat pedig közös bilincsbe verve örök kínzással büntette. Még sok más hasonló nevetséges dolog van a Koránban. Így pl. az El-Beraihl állat, mely beszélni tud és Mohammedet az égbe vitte, mely alkalommal Mohammed nagy angyalokat látott, melyeknek sok fejük és sokféle nyelvük van. Az ily dolgok eléggé nevetségesek és prófétához nem méltóak. Nem tudom, hogy vajon nem bortól megittasodva álmodta-e ezeket. Ha ily bohóságokat mert a Koránba fűzni, úgy ő nem volt próféta, hanem álpróféta.

Erre a dervis szégyenkezve nem akart tovább vitatkozni, s a keresztény hitre tért. Függelékül hozza Georgievics a Miatyánk-imát törökül.

4. Deploratio cladis Christianorum

(A keresztények csapása fölött való siránkozás)

Georgievics rosszallását fejezi ki a szerb fejedelem helytelen eljárásán, mivel ez a boszniai sangiacussal¹⁵⁰ szövetkezett s ez által az ellenség kezébe adta magát. Mert a sangiacus alkalmas időben a szerb fejedelmet megölte, és birtokát a török uralom alá hajtotta. Így bánik a török mindenkivel. A magyar Mailáth és Török Bálint¹⁵¹ is fogságban szenvednek, ha csak azóta meg nem ölték őket. Félő, hogy a török az egész kereszténységet veszélybe hozza, s a foglyokra minő sors vár! A legterhebb szolgálai munkákra kényszerítik, eladják s kínozzák őket. Az erősebbeket gályarabságba viszik, amely kint emberi szóval kifejezni sem lehet. Ha valahol az élet a halállal vegyest előfordul, úgy az a török rabságban létezik. Az egyiptomi rabszolgaság, a babyloni száműzetés, az assyr fogság és a rómaiak elpusztulása, mind semmi ezen nyomorúsághoz képest, ahol naponta hallható Jeremiás siralma. Sokan ki nem állják a kínzást, s megszöknek előle. Ha elfogják, úgy a bíróhoz viszik őket s súlyos büntetést kapnak. Felszólítja az egész papságot, kezdve a pápától s az

¹⁴⁹ Hárut és Márut angyalokról és a Venus csillagról, valamint a később említett Al-Borák-ról nincs szó a Koránban, csak a hagyományos mondákban.

¹⁵⁰ Sangiac vagy sanzak سازاق török szó, hadijelvényt jelent s ebből származik a sangiacbeg szó, mely jelenti a török provinciák praetorjait (Leunciavius, Annales Sultanorum, Frankfurt, 1588.)

¹⁵¹ Mailat és Terech

összes európai fejedelmeket, hogy együttesen indítsanak háborút a törökök ellen s a keresztények mind imádkozzanak a foglyokért.

5. Exhortatio contra Turcas¹⁵²

(Buzdítás a törökök ellen)

Georgievics csodálkozik afölött, hogy az európaiak nem bírnak a törökökkel, holott ők sokkal kiválóbbak emezeknél hitben, szellemi tehetségben, fegyverben és törvényekben. Nem győznek a keresztények, mert mindnyájan önzők, a falusiak, városiak, hivatalnokok, nemesek és katonák egyaránt, sőt még a papok is csak az egyház pompájával törődnek. Nincs összetartás Európa népei között s a katonák csak a zsoldért harcolnak. A török hadseregben ellenben kitűnő fegyelem uralkodik. Felszólítja az összes európai nemzeteket egy közös hadjáratra a törökök ellen s akkor biztos lesz a győzelem. – Függelékül hozza a Miatyánk-imát arab nyelven.

6. Brevis ac modesta increpatio

(Rövid és mérsékelt intés)

Korholja a papokat, mivel nem méltóak hivatalukra tudatlanságuk és kapzsiságuk miatt. A keresztények az evangélium helyett meséket, eretnekek és költők hiábavaló iratait olvassák. Az alsó papság nem is áll tiszteletben a nép előtt, mert látja annak hibáit. Még a templomnak sem adják meg a kellő tiszteletet.

7. De ritibus et differentiis Graecorum et Armeniorum

(A görögök és örmények vallásáról)

Georgievics e munkája bevezetésében részletesen elmondja rabságának történetét, amíg a görög-keresztények közé jut. Közöttük élve megfigyelte vallásukat, s itt leírja azt. Tisztán a római és görög-keresztény vallási szokások közti ritusbeli eltérésekről értesít, amelyek

¹⁵² Más címe: Epistola exhortatoria.

a keresztelésnél, misénél, böjtnél¹⁵³, halotti szertartásnál s az áldozásnál¹⁵⁴ mutatkoznak. Elmond néhány vallási szokást az örményekről és a jeruzsálemi franciskánusokról is.

Függelékül közli a következő magyar nyelvű köszöntéseket, azok latin fordításával: Isten agsion napot io uram. (Isten adjon jó napot, jó uram!) Fogags Isten atcian fia. (Fogadj Isten, atyámfia!) Isten maragion hazad. (Isten maradjon hozzád!) Jar bekiuel serete Uram (Jer békével szeretett Uram!)¹⁵⁵

IV. Georgievics műveinek elterjedtsége

Hogy Georgievics művei mennyire el voltak terjedve, mutatja azoknak szokatlanul számos kiadása, részint önállóan, részint gyűjteményekben, mutatják továbbá a különféle nyelven megjelent fordítások. A következő kiadásoknak akadtam nyomára, (de nincs kizárva, hogy még mások is léteznek.) *De Turcarum moribus* (hozzáfűzve *De afflict*, *De cladibus*, *Disputatio*, *Deploratio* és *Exhortatio*): 1544 Antwerpen,¹⁵⁶ 1545 Páris, 1545 Worms, 1550 (Freytag említi a nyomás helye nélkül), 1552 Róma, 1553 Lyon, 1555 Lyon, 1556 Páris, 1558 Lyon, 1567 Lyon, 1507 Páris, 1568 Páris, 1578 Lyon, 1598 Lyon, 1629 Genf, 1671 Helmstadt, 1686 Hanneau.¹⁵⁷

Georgievics művei tehát 1544-től 1686-ig terjedő időben, vagyis 142 év alatt 17 önálló kiadásban jelentek meg. E kiadások Európa különféle könyvtáraiban ma is megvannak. Azonkívül megjelent *De afflict*. 1545 Worms, 1545 Páris és 1549 Antwerpen. *Prognomina* 1545 Antwerpen, 1547 Bécs, 1551 Basel. *Haec nova fert Africa* 1548 Bécs. *Epistola exhortat.* a XVI. száz. Antwerpen.

Gyűjteményes munkákban is megjelentek e művek, még pedig: *De origine imperii Turcarum*, Wittenberg 1560., a szerző említése nélkül. Előszót írt hozzá Melanchton Fülöp. (Talán ő a szerző is?) E könyv főrésze Georgievicsnek *De Turc. mor.* című műve. Ugyanez 1562-ben is megjelent Wittenbergben.

Honiger Miklós: *Aulae Turcicae*, Basel 1577, közli *Prognomina* és *Disputatio* című műveket. (Freytag említi.)

¹⁵³ Érdemes megjegyezni, hogy itt megemlíti a kaviárt; a görögök a böjtbten „ab ovis piscium non abstinent, quae certo genere liquaminis condiuntur, ipsi vocant Hauiári”. Különben e szó az európai nyelveken kívül a törökben is megvan kaviár alakban. (Körting: Latein – roman. Wörterbuch, Padeborn 1891.)

¹⁵⁴ Érdekesen fejezi ki magát e fejezetben, midőn a görögökről állítja, hogy nagyon tudatlanok, „qui autem vel textus evangeliorum verbotenus exponere potest, magnus ibi *rabbinus* habetur”.

¹⁵⁵ Nem lehetetlen, hogy e magyar köszöntéseket nem Georgievics, hanem a nyomdász fűzte mellé; annál is inkább tehető ez fel, mert e köszöntések nagyon is emlékeztetnek Heyden Sebald köszöntéseire. (Dr. Dézsi Lajos: Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből.)

¹⁵⁶ A drezdai kir. könyvtár példányához van csatolva, *De afflict*. egykorú kézirata (Szabó-Hellebrant.)

¹⁵⁷ Szerzőnek Picker János van feltüntetve. Mint a címlap után következő ajánlatból kitéjük, e munka Georgievicsé, Pickernek neve tehát jogtalanul szerepel, mint szerző. (Szabó-Hellebrant.)

Lonicer Fülöp: De rebus Turcicis. Frankfurt 1578, közli De Turc. mor., Prognom., De afflict. és Deploratio című műveket.

Rensner Miklós: Oratorium, Lipcse 1596, közli az Exhortatio, Deploratio és Prognomina munkákat.

Az 1739. és 1740. évre szóló *nagyszombati naptár* közli, De Turc. mor., De afflict., De cladibus és Disputatio című munkákat.¹⁵⁸

Georgievics műveinek fordításai *német* nyelven

Von der benautheyt der ghevangenen Christen. Antw erpen 1544.

Türkey, Verteutsch durch Joannem Herold, Basel 1545.

Türcken-Büchlein. Fordította Zschorn János, Strassburg 1558.

Erzehlung der türkischen Kaiser, zu gut verdeutsch mit einer Vorrede Philippi Melanthonis, Wittenberg 1560.

Türcken-Büchlein. Fordította Melanchton Fülöp. Zerbst 1584.

Türcken-Büchlein, aus dem Lateinischen ins Hochdeutsche gezogen von einem Thüringer. Nürnberg 1664.

Francia fordítások:

Les miseres, que les Chrétiens esclaves tenus par les Turcs seuffrent. Anvers, 1544.

La maiere et cérémonies de Turcs, Anvers 1544 és Liège (Lüttich) 1600.

Voyage de la saint cité de Hierusalem. Liège 1600.

Discours parentique sur les choses Turques. Liège 1606.

Olasz fordítások:

Prophetia de Maometani, tradotte per M Lodovico Domenichi. Firenze 1548.

Prophetia de Maometani. Róma 1553.

Opera nova. Róma 1553.

Spechio della peregrinatione de la Terra Santa. Róma 1554.

Opera nova. Róma 1555.

Spechio della peregrinatione de la Terra Santa. Róma 1566.

Lengyel fordítások:

Rozmona Turczymen. Cracoviae 1548.

Wieszeba Tureckie. Cracoviae 1548.

Cseh fordítások:

O Zacasku Tureckeho Cysartwij. Prága 1568.

¹⁵⁸ Ez az egyedüli magyar kiadás, de amely már jóval Georgievicsnek halála után jelent meg.

Végül megemlítendő, hogy 1555-ben Lyonban (Lugdunum) Boem Jánostól megjelent egy „Mores, leges et ritus omnium gentium” című munka. A szerző 26 fejezetben ismerteti Africa, Ázsia és Európa népeit. A XI. fejezetben De Turcia alatt szól a törökökről. Forrásul alkalmasint Georgievicst használta, habár őt nem említi is, de az valószínűvé válik már sok azonos kifejezés folytán is.

Megjelenés:

Önálló kötetként. Groszmann Zsigmond: Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei, 1904. Wodianer F. és fiai könyvnyomdája Budapest, IV., Sarkantyús utca 3.

Név-, sajtó- és tárgymutató

Névmutató

Abeles Sámuel	144	Bär Izakar	77, 93
Abelles József.....	171	Barack Benedek	108
Abelsberg Baruch.....	203	Barkóczy László	53
Acsády Ignác.....	181	Barmann József.....	124
Adler Áron.....	46	Barnay Ignác	58, 84, 94, 113, 127, 146, 147, 151, 155, 158, 184, 220, 241, 243
Adler Dávid	41	Baroch Gábor.....	41
Adler Herz.....	46	Baross Gábor.....	194
Adler Illés	16	Bartal György	98
Adler Lajos	244	Basch Lőrinc.....	158
Adler Leó.....	147	Batthyány Fülöp.....	111
Ágai Adolf.....	99, 108, 116, 181	Batthyány Lajos.....	69
Ahronsohn Löbl.....	151, 158	Bauer Márkfi Hermann	59, 60
Albach József Szaniszló	57	Bauer Márkfi Lőrincz / Bauer M. L.	123, 125
Albachari Eliás.....	43, 49	Bauer Móric	41, 217, 218, 219
Albrecht főherceg	87, 92, 110	Baumfeld Tóbiás	45
Alexandersohn Jonathán	76	Baumgarten Fülöp	146, 233, 235, 240
Alkér Antal	85, 231	Baumgarten Ignác.....	240
Altstädter Mór	107	Bayern Izajás	153
Andrássy Gyula	95, 100, 101, 199	Beck Károly	79
Angyal Anna.....	118	Beckmann Lipót József.....	47
Apponyi Albert.....	193	Benedek Lajos.....	109
Apponyi György	97	Beöthy Ödön.....	65
Arany János.....	118, 181	Berger Ferenc.....	158
Arányi (Lostájner) Lajos.....	56	Bernáth Zsigmond.....	102
Asch Meir.....	131	Bernstein Béla.....	10, 14
Aszód Juda	73, 132, 134	Berzeviczy Albert.....	195
Attems Henrik.....	111	Besze János.....	112
Augenstein Jakab.....	45	Bettelheim Albert (Aaron) Siegfried (Sámuel).....	124
Austerlitz Mayer	131	Bettelheim Fülöp	158
Bach (**).....	64	Beutum Salamon	152, 157, 158, 159, 165, 172
Bach József.....	33, 60, 113, 228	Bezerédy / Bezerédi Bezerédj László.....	98
Bach, Alexander von	235	Bischitzné Fischer Johanna	186
Bacher Simon.....	125, 182, 183	Blau Lajos.....	9, 10
Bacher Vilmos.....	15, 16, 23, 183	Bloch (Ballagi) Móric	56, 59
Bak Izrael.....	123	Bloch Mózes.....	73, 186, 187
Bánffy Dezső.....	199		
Bánóczi (Weisz) József	124, 184		

Bodanszky (**)	108	Deutsch Bernát	240
Bodor Károly	118	Deutsch Dávid	134, 177
Boráros János	208, 211, 219, 221, 222	Deutsch Dávid Áron	132
Boskovitz József Löw	52, 61, 67, 78, 90, 112, 224, 229, 231, 232	Deutsch Emánuel	36
Böhm János	212	Deutsch Endre	20
Böke Lajos	124	Deutsch Gábor	235
Brachfeld Ármin	239	Deutsch Henrik	116, 123, 124, 125, 149, 151, 158, 169, 172, 189
Braun Fülöp	45	Deutsch Ignác	36, 110, 127, 135, 137, 172
Braun Salamon	117	Deutsch Sámuel	35, 158, 240, 242, 243
Breisach Izsák	41, 204, 205, 211, 217, 219, 222, 223	Diamant Mór	153, 165, 168
Brill Azriél	45, 185	Diamant Sabbataj	132
Brill Sámuel Löw	36, 131, 136, 152, 153, 172, 183, 185, 233, 234, 242	Diener Mór	146, 158, 162, 172
Brode Lipót	108	Diósy Márton	58, 228
Bródy Alice	188	Dombi Gábor	11, 14, 27
Bródy Zsigmond	99, 108, 181, 187	Drach Ignác	45
Brüll Ignác	240	Dubraviczky Simon	52, 53, 56
Brüll Móric	61	Dukes(z) Lipót	79, 190
Büchler Sándor	10, 12, 14, 15, 26	Dux Ádám	49
Caspar Gerzson	49	Dux Adolf	124
Cesar Henrik	46, 49	Egger Adolf	86
Chatám Szófér	131	Ehrenfeld Sámuel	153
Chorin Áron	60, 71, 75, 77, 80, 130	Ehrentheil Mór	123, 125
Chorin Ferenc	177	Ehrlich Ede	60, 118, 131
Clemens W. N. L. von Metternich- Winneburg	51	Eichholz János	71, 219, 221
Cohn Albert	188	Eigner Simon	235
Cohné József Ignác	118, 152, 163, 168	Einhorn Dávid	33, 78
Cziráky János	111	Einhorn Ignác	33, 78, 228
Cziráky Károly	103	Eisenstadt (Asch) Méir	73, 127
Csáky Albin	194, 195, 196, 198	Eisenstadt Menáchem	131, 134, 137, 140, 144, 151, 153
Csáky-Pallavicini Zsigmond	199	Eisenstädter Ignác	158
Csemegi Károly	99	Eisler Manó	152, 158, 161, 165, 168, 171, 175
Csengery Antal	55	Eisler Mátyás	14
Damjanovits György	223, 225	Elfer Adolf	158
Deák Ferenc	53, 65, 69, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 179	Éliás Izsák	43
Denhof Károly Ede	33	Elsass Manó	158, 165
Dessauer Gyula	125	Elsner, Johann Gottfried	57
Dessewffy Emil	56	Engel József	80
Deutelbaum Erzsébet	19, 20	Engl Adolf	106
Deutsch Ábrahám	43	Engl József	124
Deutsch Adolf	158, 163	Eötvös Ignác	53, 71

Eötvös József.....	53, 55, 56, 66, 69, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 115, 124, 140, 143, 146, 148, 150, 151, 154, 172, 173, 174, 176, 177, 179, 192, 196	Fleischmann Mór.....	146, 148, 158
Eötvös Károly.....	193, 196, 197	Fleischmann Sándor.....	192
Eötvös Loránd.....	198	Fochs Antal.....	36, 242
Eppler Sándor.....	244	Fonféder Simon.....	153
Erdődy Sándor.....	53	Forgách Antal.....	98, 142
Erzsébet királyné.....	186	Frankel Zachariás.....	177
Esterházy Pál.....	69	Frankl Izrael.....	153, 157, 158, 169
Eszterházy Károly.....	64	Frankl Löbl.....	158, 164
Falk Miksa.....	96	Freyer Salamon Jakab.....	75, 127, 130
Farkas Albert.....	118, 124, 144	Frieden Pinkász.....	132, 134
Fassel Hirsch Bauer.....	113, 123, 124, 130, 136, 152	Friedlieber Albert.....	146, 147, 148, 152, 157, 158, 163, 168, 171
Feigelstock [Füredi Sándor (*)].....	107	Friedmann Ábrahám.....	60, 75, 128, 143, 159
Feitel Móric.....	79	Friedmann Gyula.....	108
Feiwei Lipót.....	106	Friedmann Mór.....	117, 187
Fejér György.....	71	Friesenhausen Kohen Dávid.....	134
Feldmann Mózes.....	19	Frisch Ármin.....	14
Feleki Béla.....	194	Fuchs Fülöp.....	34
Fellner Benedek.....	211	Fuchs M. R.....	123
Fényes Elek.....	57, 70	Fürst Lázár.....	132, 153
Fenyvessy Adolf..	100, 113, 116, 124, 149, 151, 155, 157, 158, 166, 168, 172	Gábor Gyula.....	244
Festetich György.....	101, 155	Galanthay Gábor.....	228
Feszli Ágoston.....	229	Gans Dávid.....	231
Feuchtmann Simon.....	46	Gasparich Kilit.....	56
Feuchtwang, Mayer.....	118	Georgievics Bertalan.....	249
Finály Zsigmond.....	58, 228	Geringer Károly.....	86, 87, 111, 126, 135
Fischer (Halász) Nátán.....	123, 125	Gersli Mór.....	158
Fischer Antal Enoch.....	131	Ghiczy Kálmán.....	99
Fischer Gottlieb.....	128	Glück Simon.....	46
Fischer Gyula.....	16, 24	Glücksthal Samu.....	244
Fischer János.....	158	Goldberger Adolf.....	228
Fischer József.....	46	Goldberger Erzsébet.....	111, 113
Fischer Lajos.....	108, 146, 147, 158	Goldberger Izidor.....	10, 11, 14
Fischer Leó.....	146, 147, 148	Goldberger Károly.....	112, 146
Fischer Mór.....	61, 113, 152, 158, 162, 186	Goldmark Károly.....	124
Fischer S. A.....	125	Goldstein Adolf.....	108
Fischmann Ferdinánd.....	131, 153, 158	Goldstein Bernát.....	45
Fischmann Mózes.....	129, 131	Goldstein Simon.....	108
Fischmann Simon Henrik.....	131	Goldziher Ignác.....	15, 16, 124, 183, 243
Flaut Feivel.....	129, 132	Goniczy Ferenc.....	223
Fleischl Dávid.....	231, 234	Gorove István.....	56, 99, 101
		Görgei Artúr.....	80
		Graber Miksa.....	158
		Graefl Ferenc.....	235, 236
		Granichstädter József.....	42

Granichstätter József	205	Hevesi Ferenc.....	17
Grätz Henrik.....	133	Hevesi Simon	16, 17, 18, 24
Grosz Albert.....	107	Hieronymi Károly	198, 199
Grosz Frigyes.....	79	Hildesheimer Izrael	132, 134, 135, 149, 153, 158, 163, 168, 170, 171, 172
Grosz Fülöp.....	228	Hilf Dávid.....	43
Grosz Mózes	153	Hirsch Ignác.....	242
Groszmann Edit	20	Hirsch Márk.....	131, 136, 140, 152, 153, 158, 165, 166, 168, 171, 172
Groszmann Géza.....	17	Hirsch, Samson Raphael.....	132
Groszmann Ignác.....	117, 123	Hirschel Mózes.....	71
Groszmann Miklós.....	20	Hirschfeld Fülöp.....	59
Groszmann Sámuel.....	15	Hirschl Lipót	146
Groszmann Zsigmond.....	10, 11, 13, 14	Hirschler Ignác	98, 107, 116, 117, 136, 139, 142, 145, 146, 147, 151, 152, 155, 157, 158, 161, 164, 165, 171, 172, 173, 176, 235, 236, 237, 238, 240
Gruber Jakab.....	242	Hochmuth Ábrahám	117, 130, 152, 158, 165, 168, 172, 176
Gruby Dávid.....	79	Hoffmann Albert.....	44
Grün Izrael ..	146, 148, 153, 155, 157, 158, 161, 170	Hofmeister Benjámin.....	163
Grün Salamon.....	162	Hofmeister Illés.....	159
Grünfeld Ábrahám.....	46	Holitscher Farkas.....	111, 112
Grünhut Jakab.....	228, 231	Holitscher Fülöp.....	123, 240, 242
Grünhut Jakab Károly.....	239	Holitscher M. I.....	235, 239
Guggenheim József.....	128, 132	Holländer Henrik.....	108
Guttman Jakab.....	80	Holländer Leó.....	67, 77, 79, 97, 146, 147, 148, 151, 155, 158, 163, 164, 165, 172
Guttman Mihály	16	Hollitscher Fülöp..	146, 147, 151, 158, 169
Günzler Sámuel.....	153	Horn Ede	33, 78, 95, 98
Gyöngyössi (Gamperl) Alajos.....	123	Horovitz Lázár	134, 188
Haas Mihály	121	Horovitz Pinkász.....	73, 77, 78
Haim Áron.....	46, 49	Horovitz Sámuel.....	158, 159, 163
Hajdú Marcel	244	Horschetzky Mór.....	107
Halász Frigyes.....	194	Horváth Boldizsár.....	88, 101, 114
Haller József.....	51	Hueber (**).....	137
Hamsa Mátyás	240	I. Ferenc	51, 73, 74, 213
Handler Márk.....	118, 131	I. Ferenc József..	83, 93, 102, 108, 121, 148, 155, 177, 186, 188
Hasenfeld Herman.....	228	Ibn Ezra	15
Hasenfeld Manó	116, 124	II. József	31, 39, 50, 51, 60, 67, 70, 71, 120, 191, 202
Hauser József	228, 237, 239	II. Lipót	51, 191
Hauser Mihály.....	80	II. Rudolf.....	67
Havas József.....	84, 221	Irányi Dániel.....	195
Haynau, Julius Jacob von	70, 78, 84, 85, 87		
Heilprin Mihály	79		
Heller Bernát.....	44		
Heller Mihály.....	46		
Heller Mór.....	124		
Herrmann Károly	166		
Hertelendy Károly.....	53		
Herz Salamon.....	231, 235, 237, 240		

Isac Dávid.....	46	Klein Mór	117, 129, 131
István nádor.....	63	Kleinwald József.....	45
Ivánka Imre.....	115	Klück Fábián.....	46
IX. Pius.....	80	Knöpfler (***).....	108
Jakobovics Fülöp.....	44, 58, 79, 228	Kohányi Sámuel.....	122
Jakobovits Antal.....	228	Kohen Ignác.....	240
Jámbor Pál.....	100	Kohen J. J.....	146, 147, 172
Jellinek Mór.....	125	Kohn Herman.....	42, 211
Joachim Mihály.....	80	Kohn Ignác.....	125
Jókai Mór.....	95, 98, 99, 112	Kohn Jónás.....	46
Josseffy Vilmos (*).....	124	Kohn Náthán.....	158
József nádor.....	51, 52, 57, 62, 134	Kohn Sámuel.....	9, 14, 15, 16, 23, 24, 36, 74, 104, 113, 116, 117, 118, 123, 131, 151, 152, 153, 158, 165, 166, 169, 172, 200, 242
Justh Gyula.....	197	Kohn Schwerin Götz.....	74, 77, 130
Kabai József.....	43, 49	Kohner Henrik.....	233, 239
Kácsér Simon (*).....	64	Kohner Zsigmond.....	244
Kadelburg Illés.....	34	Kohut Sándor.....	118, 131, 152, 155
Kadelburg Manó.....	158	Koller Ferenc.....	84, 86, 231
Kadisch Joachim.....	42, 49, 67, 204, 222, 223, 231	Kollinsky Mór.....	84
Kain Dávid (*).....	146, 147	Kollinszky Adolf.....	228
Kállay Ödön.....	69	Komáromi Sándor (Haber Samu).....	192
Kanders Sámuel.....	185	Komlóssy László.....	65
Kanitzer Joáchim.....	42	Kompert Lipót.....	133
Kármán (Kleinmann) Mór.....	124	Konarsky Ádám.....	250
Károlyi Ede.....	97	Konrád Miklós.....	17
Kassowitz Jakab Hirsch.....	86, 112, 127, 223, 225, 231, 232	Kónyi Manó.....	100
Kaszab Aladár.....	244	Kopácsy József.....	59, 64
Katzburg, Nathaniel.....	9	Koppel Ábrahám.....	42
Kaufmann Dávid.....	9	Koppel Gerzson.....	217
Kayserling Mayer.....	36, 193	Koppel Móric.....	42, 211
Kazinczy Ferenc.....	118	Kornfeld Zsigmond.....	194, 244
Kecskeméti Ármin.....	10, 11, 14	Kossuth Lajos ..	55, 60, 61, 66, 68, 69, 115, 196, 197
Kelethy Zsigmond.....	228	König Károly.....	158, 172
Keleti Gyula.....	124	Königsberg Lajos.....	75
Kemény Zsigmond.....	99	Krása Dávid.....	110
Kern Enoch Salamon.....	224	Krászonyi József.....	232, 238, 239
Kern Jakab.....	105, 116, 127, 142, 237	Krausz Zsigmond.....	124, 144, 146, 148, 149, 153, 158, 160, 165, 178
Kesztenbaum Márton.....	71	Kunewalder Jónás.....	65, 68, 79, 225, 226, 230
Királyi Pál.....	98	Kunitzer Mózes.....	74, 113, 130
Kirtz Jónás.....	158, 164	Kunstädter Márkus.....	45
Klapka György.....	78, 95, 113	Kutna Salamon.....	133, 134, 153
Klauzál Gábor.....	65, 69		
Klein Hermann.....	56, 79		
Klein József.....	16		

Lamberg Ferenc.....	78	Löwy Hermann.....	64, 67, 224, 225
Landau L. Rafael.....	125	Löwy Ignác.....	228
Landau, Ezekiél.....	11	Löwy Izsák.....	64
Landesberg Izsák Áron	129, 132, 137, 139,	Löwy József.....	146, 158
153, 158, 169		Ludassy (Gans) Móric.....	99, 108, 113, 152
Láng Mihály.....	64, 71	Lukács Móric.....	96
Lányi Jakab..	109, 143, 146, 147, 152, 172,	Majláth György.....	99
237, 240, 241, 242		Majláth Kálmán.....	95
Laszky Jakab.....	45	Makai Emil.....	131
Lázár József.....	49	Mandel Pál.....	113
Lederer Ábrahám.....	123	Mandl Ede.....	158, 168
Lederer Jakab.....	112	Mandl Emánuel.....	46, 218
Lederer Sándor.....	17, 244	Mandl Lajos.....	79
Leitner Dávid.....	45	Mandl Zélig.....	42, 217, 219
Leitner Jakab.....	42, 211	Manheim József.....	123
Leitner Józsuá.....	45	Manheimer Hermann.....	153
Leitner Nátán.....	46	Mannheimer Ignác.....	108
Lemberger Henrik.....	152, 158	Mannheimer Isaak Noah.....	73, 133, 134
Lemberger József.....	47	Mannheimer W. F.....	123
Leopold Ignác.....	237, 240, 242	Manojlovits Emil.....	100
Leopold Sándor.....	152, 162	Mária Dorottya.....	71
Lichtenberg Mór.....	158	Mária Terézia.....	67
Lichtenstein Hillel.....	128, 129, 132	Márkus Dezső.....	192, 194
Liebermann Kálmán.....	153, 158	Mauksch Mór.....	63
Liebner Mózes.....	204	Mauthner Ádám.....	42, 205, 211, 217
Lónyay Menyhért.....	98, 101, 102	Mauthner Nátán.....	34
Löblin Ignác.....	112, 113, 127	Mayer (**).	64
Löffler Gottlieb.....	44	Meisel Farkas Alajos.....	33, 35, 36, 92, 93,
Löffler János.....	44	96, 97, 112, 115, 117, 118, 123, 124,	
Löffler Móric.....	46	125, 130, 136, 141, 142, 186, 189, 234,	
Löffler Sámuel.....	44	236, 240, 241	
Lőw Benjámín Wolf.....	73	Mendelssohn, Mózes.....	50, 59, 73
Lőw Eleázár.....	186	Mészáros Lázár.....	69
Lőw Jeremiás.....	131, 134, 137, 138, 140,	Mezei Ernő.....	192
144, 153		Mezei Mór.....	99, 108, 112, 113, 116, 117,
Lőw Lázár.....	73	118, 124, 146, 147, 152, 155, 158, 161,	
Lőw Lipót	9, 55, 57, 59, 60, 75, 88, 92, 96,	168, 172, 194, 198	
97, 108, 115, 117, 122, 123, 124, 127,		Mezey Ferenc.....	194
130, 132, 135, 136, 138, 139, 142, 152,		Mezőfi (Grünfeld) Manó.....	124
176, 183		Mikó Imre.....	101
Lőw Tivadar.....	194	Mittelman Lipót.....	159
Lőw Tóbiás.....	123, 124	Monaszterly Sándor.....	229
Lőw Wolf.....	186	Morgenstern Mihály.....	117, 152, 164
Lőwenstein Bernát.....	77	Morgenstern Mózes.....	45
Löwy Áron.....	46	Moskowitz Mór.....	113

Munk Mór.....	235, 237, 239	Petőfi Sándor	69, 80
Munk Salamon.....	188	Pick József	108
Munkácsi Ernő.....	244	Pillitz Dániel.....	60, 75
Mülhoffer Sándor	44	Pinkas Adolf	224, 225
Nagy Ignác	57	Pinsk Dávid.....	45
Neugert Simon.....	45	Podmaniczky Frigyes.....	97
Neuhauser Mayer.....	46	Polatschek (**).....	146
Neumann Fülöp.....	146	Polgár Károly.....	237
Neumann Salamon	59, 62	Politzer Salamon	112
Neuschloss Bernát	239	Pollák (**)	65
Neuschloss Károly.....	233, 235	Pollák Efraim	45
Neustadt Adolf.....	56, 79	Pollák Henrik.....	116, 146, 150, 152, 158, 228, 240
Neuwelt Ármin	243	Pollák Lajos	36, 37
Norwitz, Cyndi	20	Pollák Márkus	61
Oblat Jakab	152, 155, 158	Pollák Miksa.....	10, 14
Oesterreicher Dávid.....	67, 223	Pompéry János.....	115
Oesterreicher Ede.....	79, 228, 239	Ponczen Ábrahám.....	42, 219
Oesterreicher József	79	Popper (**)	113
Ónody Géza	200	Popper Ármin.....	243
Oppenheim Dávid.....	130, 152	Popper Fülöp	165, 171
Oppenheim I. L.....	243	Popper József.....	146, 147, 148, 152, 158, 159, 160, 165, 172
Oppenheimer (**)	64	Popper Lipót	146, 151, 155
Oppenheimer Hirs	74, 130	Posner Károly Lajos.....	106, 113, 152, 239
Oppenheimer Simon	45	Preiter Jakab	110
Ormódy Bertalan	118	Prónay Gábor.....	103
Orosz Frigyes.....	113	Protmann, Josef	116
Österreicher Dávid.....	224, 225	Pserhofer Mór.....	88
Österreicher Mózes	158, 235	Pserhofer Samu	107, 116
Palágyi Lajos.....	192	Pulszky Ferenc.....	53, 95
Palágyi Menyhért.....	194	Ráday László.....	99
Pálffy Móric.....	98, 130	Ranschburg Salamon	131
Palóczy László	65, 118	Ráth Károly.....	99
Papp Géza.....	196, 198	Reb Hillel / Hillel Lichtenstein	137, 138, 139, 140, 162, 163, 175
Pappenheim Kálmán.....	146, 153, 158	Reich Ignác.....	123, 125, 158, 177
Pappenheim Károly.....	147, 148	Reich Koppel	153, 158
Pariser Mihály.....	46	Reichenberger Mátyás.....	155, 159
Parnitsovsky Mayer	45	Reinhardt (**)	46
Patacsich József	223, 225	Reiss Károly	233
Pauler Tivadar.....	179	Reisz Herman	163
Pereira Izsák.....	106	Reményi (Hoffmann) Ede.....	80
Pergamentarbeit Márkus.....	46	Reusz Károly.....	235
Perger Johanna.....	45	Richtmann Mór / Mózes.....	10, 11, 16
Perls / Pereles / Perlesz Mózes	73, 185		
Perls Mayer.....	132, 137, 153, 158		
Peszl Kopel.....	46		

Rizics Simon	46	Schlesinger Izsák	204, 205, 208
Rokonstein Lipót... 60, 108, 118, 124, 152, 157, 165		Schnitzer Ármin.....	131
Rósa Izsó	152	Schossberger Henrik.....	113
Rosenbaum Jakab.....	45	Schossberger Herman.....	46
Rosenberg Izidor.. 152, 155, 158, 168, 172		Schossberger Sájé Wolf.. 94, 99, 110, 113, 146, 152, 158, 172, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 242	
Rosenberg Lipót.....	113, 125	Schönberg Ármin	151, 155
Rosenberg Mózes	46	Schönberg Hermann.....	165
Rosenfeld Leopold	42, 211	Schönberger Ármin.....	108
Rosenfeld Móric.....	42, 222, 223	Schönfeld Izsák	46
Rosenmayer Izsák	123	Schönwald Károly.....	16
Rosenthal Eliás.....	44	Schreiber Jakab	46
Rosenthal Izsák	222	Schreiber Joáchim.. 129, 132, 137, 139, 153	
Rosenthal Móric.....	59	Schreyer Menyhért.....	110, 113
Rosenthal Salamon 42, 78, 214, 217, 222		Schuler A. G. (*)	84
Rosenthal Sámuel	44, 79	Schulhof József.....	106
Rosenzweig Salamon	125	Schulhof Leopold	231
Rotfeld József.....	45	Schuller Jakab	48
Roth Ferenc	124	Schuster Löbl.....	47
Rotschild Vilmos	45	Schütz Manó.....	122
Rottenbiller Lipót.....	107	Schwab Löw 32, 52, 56, 58, 68, 71, 74, 77, 84, 127, 130, 223, 228	
Rózsavölgyi (Rosenthal) Márkus.....	80	Schwarcz István.....	158, 172
Rózsay (Rosenfeld) József 58, 79, 107, 116, 146, 228		Schwartzenberg Juda.....	42
Ruh Hers	48	Schweiger Márton 113, 152, 158, 172, 242, 243	
Rumy Károly György	56	Schweitzer Gábor.....	9
Sacher (**).....	127	Schwimmer Dávid.....	79, 127, 228
Sachs(el) Márkus.....	31, 204, 205	Scitovszky János.....	94, 99, 105
Ságody Sándor	84	Seeber Károly.....	213
Saphir Gottlieb Móric.....	45, 79	Seligmann (Szántó) Eleázár	123
Saphir Zsigmond	228	Semen Rokeách	131, 186
Sauber Ábrahám.....	156	Sennyey Pál.....	109
Schack Dávid	45	Sidon Adolf.....	152
Schag-Zwebner Ábrahám	145	Sidon Simon	131
Schaltiel Rubin	49	Sik Mózes.....	153
Schapringer Joachim.....	146, 158	Simon József	152, 155, 172
Scharmann Sámuel.....	146	Simonyi Lajos	98
Schenk Jakab.....	44	Singer Jakab	14, 46, 129
Schevrlay Mátyás.....	57	Singer M. G.	67
Schey Fülöp.....	67, 94, 110, 113	Singer Peszách	76
Schiller S. M.	75	Singer Péter	118
Schindler József.....	42	Singer Vilmos	146
Schlesinger Fülöp.....	153, 163	Skreinka Károly	113
Schlesinger Ignác	79, 228		
Schlesinger Illés.....	146, 148, 158, 171		

Snyders Jakab	153	Szentkirályi Móric	113
Sommer Sámuel	132	Szepessy Ferenc.....	221, 223
Spiri Lőb	47	Szigligeti Ede	57
Spitz Illés	113	Szilágyi Dezső.....	198, 199, 200
Spitzer Ger(z)son.....	106, 233, 234, 239	Szófér Benjámin Wolf	73, 131, 138, 140, 144, 153
Spitzer Jakab	45	Szófér Mózes.....	71, 72, 73, 136, 185, 190
Steinberger Ábrahám	157, 164	Szögyény László.....	99, 103
Steiner Hermann	113	Szuknovits Jakab	111
Steiner Izidor.....	158	Tachauer Mayer Lőb.....	45
Steiner Lipót.....	146	Tafler Adolf	243
Steinfeld Antal	158, 172	Tandler József	234
Steinhardt Jakab	60, 75, 112, 117, 130, 136, 152, 157, 158, 162, 171, 172	Tatay Adolf.....	117, 118, 124, 187
Steinitzer Jakab.....	67	Taub Gusztáv	34, 158
Stern (Szterényi) Albert.....	118, 125, 130, 152, 159, 165, 168	Tauber Róza	15
Stern Bernát.....	242	Tauszig Lipót	164
Stern Emánuel	42	Teitelbaum Mózes	71, 74
Stern József.....	225, 231	Teleky László	96, 118
Stern Márkus	219	Temesvár Liebman.....	49
Stern Miksa Emánuel.....	79	Temesváry Anna	49
Stern Samu	244	Tenczer Pál....	99, 108, 116, 118, 124, 152, 163, 194
Sternthal Adolf.....	165	Terczy Szilárd	84
Stiller Bertalan	116	Tettinger Lipót	42
Strasser Dávid Júda.....	118, 131	Thun Leó	135
Streliczky Lipót.....	106	Tirnberger András.....	213
Streliczky-Bródy Dávid	32	Tisza Kálmán	95, 97, 98, 99, 100, 101, 103
Sugár Dávid	165	Tisza Lajos	103
Surányi Ármin	86	Tóth Kálmán.....	112
Szabolcsi Miksa	24, 192, 193, 194	Tóth Lőrinc.....	99
Szalay László.....	55, 97	Török Pál.....	57, 112
Szántó Simon	125	Trebitsch Márk.....	144, 153
Szapáry Gyula	193, 195, 197	Trebitsch Mayer.....	237
Szappanos Pál.....	20	Trefort Ágoston.....	97, 101, 115, 138
Szász Károly.....	99, 100, 181, 196	Tyroler József.....	80
Széchen Antal	103	Ullmann Dávid	158
Széchenyi Béla	97, 99, 100	Ullmann Gábor..	51, 68, 219, 220, 222, 223
Széchenyi István.....	53, 66, 69, 97, 118	Ullmann Károly	146, 158, 231
Szegedy Sándor.....	53	Ullmann Mózes	43, 204, 205, 208, 211, 214, 217, 219
Szegfy Mór.....	58, 228	Ullmann Salamon.....	129, 132
Székács József.....	57, 59, 100	Ullmann Sámuel.....	43, 217, 224, 225
Székely Ferenc	19, 244	Ullmann Dávid	153
Szemere Bertalan.....	69, 184	Ungár Jólé.....	73, 132, 138, 153
Szentiványi Károly.....	98		
Szentiványi Vince.....	84		

Ungár Samu	158
Unger Sámuel	170
Urban, Karl von	86
V. Ferdinánd	51, 58, 60, 68, 69, 71, 79
Vadnay Lajos	98
Vajda Béla	14
Varicourt Frigyes	95
Vaszary Kolos	196
Vay Béla	200
Vay Miklós	93, 94
Vázsonyi Vilmos	192, 193, 194
Venetianer Lajos	10, 14
Venetiener Lajos	11
Vörösmarty Mihály	69
Wagner, Ottó	35, 36
Wahrmann Izrael	31, 45, 204, 212
Wahrmann Juda	123
Wahrmann Mór.. ..	113, 146, 151, 155, 158, 178, 193, 194, 236, 240, 243, 244
Waitzen Jakob	49
Waitzenkorn Károly	229
Wallfisch Pál	106, 146, 152, 158
Weidinger János	208
Weinberger Adolf	155
Weinberger Albert	153, 162
Weinberger Izsák	153
Weinmann Fülöp	244
Weiser Károly	108
Weiss Móric Áron / Weisz M. A.	34, 85, 112, 161, 231, 234, 235, 237, 239
Weiss, Isaac Hirsch	134
Weisse József	132, 153, 158, 164
Weisz Kálmán	153, 157
Weisz Lőrinc	43
Weisz Márkus	108
Weiszburg Gyula	244
Wekerle Sándor	195, 197, 199
Wenkheim Béla	100
Widder Izsák	158
Wiener József	47
Winden Mózes	45
Winter Lázár	36
Winter Sámuel	125
Wlassics Gyula	199
Wodianer Rudolf	43
Wodianer Sámuel	219, 221, 223
Woititz József	62
Wolf Gerson	109
Wolf Izrael	47
Wolf József	46, 233
Wolf Márk	158, 162
Wotzasek Jakab	204
Yerushalmi, Yosef Hayim	9
Zappert Joáchim	43
Zay Károly	53, 55, 66
Zempléni Árpád	192
Zichy Ferenc	58
Zichy István	64
Zichy Miklós	64
Zilz Mór	118, 123
Zípsér Mayer	9, 60, 75, 117, 127, 128, 130, 136, 152, 158, 164, 170, 172
Zwebner Ábrahám	134, 153

Sajtó

Allgemeine Zeitung des Judenthums	82
Augsburger Allgemeine Zeitung	91
Ben Chananja.. ..	50, 82, 108, 115, 124, 130, 131, 142
Béth-Él	125
Bíbelschatz	125
Borsszem Jankó	181, 182
Budapesti Híradó	56
Budapesti Közlöny	17
Budapesti Szemle	56
Carmel	124
Csarnok	56
Das traditionelle Judenthum	125
Debatte	99
Der Jude	124
Egyenlőség	17, 18, 24, 192, 195
Életképek	56
Híradó	56
Hírnök	75
Hon	102
Hölgyfutár	57, 181
Illustrierte Zeitung	124
Illustriertes Israelitisches Jahrbuch	125
Izraelita Közlöny	82, 124, 149
Izraelita Magyar Néptanító	125

Izraelita Néplap.....	125	Céhek.....	63, 86
Jahrbuch	82, 125	Chasid csoport.....	132
Jelenkor	55	Chéder	70
Jüdischer Schulbote.....	125	Császári pátens	92
Kis Lap.....	181	Császári rendelet.....	92, 93
Közlöny	232	Dohány utcai zsinagóga	33, 35
Libanon.....	17	Eggenberger-ház.....	45
Magyar Izrael	24	Egyházpolitika	197
Magyar Izraelita	82, 108, 118, 124, 189	Eheconsens.....	92
Magyar Sajtó.....	99	Ellen-emlékirat a kongresszusra	144
Magyar Zsidó	124, 144	Ellen-kongresszus, 1870.....	178
Magyar Zsidó Szemle.....	11, 14, 50, 82, 184	Előítélet.....	114
Magyarország	95	Első községigazgatási szabályzat.....	204
Magyarország és a Nagyvilág.....	181	Emancipáció.....	51, 68, 70, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 191
Nemzeti Újság.....	56	Eötvös-féle bizalmas értekezlet, 1868 ..	145
Népszava.....	15	Erdélyi zsidóság.....	142
Neues Pester Journal	188	Farkas-ház.....	48
Neuzeit.....	82, 125	Fehér Lúd-ház	32
Ország.....	115	Felekezeti anyakönyv.....	88, 172, 243
Országos Rabbiegyesület Havi Közlönye..	17	Felekezeti irodalom	124
Palmen und Cedern	125	Felsőfolyamodvány	105
Pester Handelszeitung	79	Festetich-ház.....	48
Pester Lloyd	95	Fesztli-ház	48
Pesther Zeitung.....	56	Földművelés.....	106
Pesti Hírlap.....	55, 135	Gömöri-ház	44
Pesti Napló.....	96, 99, 102	Gyertyánffy-ház	44, 48
Pressburger Zeitung.....	56, 79	Hadisarc	70, 86
Reform.....	124	Haladó párt, 1868	151
Spiegel	79	Haladó rabbik.....	74, 75, 76, 77
Századok	56	Haladó zsidóság	126, 133
Új Élet	14	Hauszli-féle ház.....	31
Ungar	79	Hildesheimer-nyilatkozat	134
Ungarische Nachrichten	99	Hink-ház.....	48
Wiener Zeitung	92	Hitközség vs község.....	229
Zsidó Magyar Közlöny.....	124	Hitközségi önkormányzat.....	235
		Hitközségi szabályzat	233
		Hitór Egylet ..	144, 149, 153, 163, 177, 178
		Hódoló küldöttség	155
		Honosság	68, 101, 102
		Horváth-ház	48
		Imaegyesület.....	76
		IMIT.....	17, 117, 181, 182, 184
		Institut zur Förderung der israelitischen Literatur	124

Tárgymutató

1783. évi rendelet.....	202
1790/91. évi XXXVIII. trv.	191
1840. évi XXIX. trv.	54, 55, 191
1868. évi XVII. trv.	191
1895. évi XLII. trv.	200
Alapszabály	221
Almemor.....	37, 72, 77, 129, 138, 139
Bibliafordítás.....	117

Iparágak	105	Magyarosodás	93, 115, 122
Iparosok	106	Megyei zsidó bíró (Comitats-Judenrichter)	
Ipartörvény	92	67
Irányzatok harca	128, 129	Meisel-Egylet	37
Irodalom	79	Memorandum-ügy	130
Írók.....	108	Mezőgazdasági ipar	106
Iskola.....	120	Mintaiskola	121
Iskolaalap-rendelet	135	Miskolci kiátkozás	129
Izraelita egyetemes gyűlés.....	104	Mohel-könyvek.....	89
Izraelita Magyar Egylet 116, 122, 123, 124, 182, 189		Müller-ház.....	48
Izraelita Újító Egyletek	78	Művészet	80
Izraeliták Országos Irodája	243	Nagyimihályi határozat 139, 140, 145, 163	
Jogegyenlőség.....	69	Nagyimihályi rabbigyűlés, 1865	139
Jótekonyság	61, 110, 111	Német név	60
Juden-Gemeinde	213	Nemzeti Múzeum	62
Judenhof.....	31	Népiskola	70, 120
Kamarai adó.....	67, 68	Népszámlálás.....	39, 83
Kamarai adó hátraléka.....	68	Névmagyarosítás	119
Károlyi-féle konferencia.....	96	Normalschule.....	71
Kaszinó.....	64	Nyíregyházi rabbitanácskozás, 1864.....	137
Ketuba	92	Oktatási statisztika.....	123
Kézműves egylet.....	60	Októberi diploma.....	112, 122
Királynő pénze (Malke-Geld)	67	Orczy-ház 31, 32, 33, 36, 37, 45, 46, 48, 223	
Kolmann-ház.....	45	Orgona	76
Kongresszusi választási szabályok.....	150	Országos Izraelita Tanítóegyesület	130
Kongresszusi választások, 1868	151	Országos Izraelita Tanítóképző Intézet ...	18
Konzervatív álláspont.....	138	Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület.....	16
Konzervatív párt, 1868.....	152	Országos Rabbí Egyesület	18
Konzervatív rabbik..... 72, 73, 75, 131		Országos Rabbiegyesület	24
Konzervatív zsidóság..... 126, 127, 133		Országos védegyelet	61
Korális istentisztelet.....	76	Orthodox hitközség.....	242
Kóserhús járulék (accis).....	225	Orthodox zsidóság	134, 144
Középiskola	123	Ótalmódj (Schutzgeld).....	62, 64
Kultusz-templom	32	Óvoda	59
Kunewealder-kiáltvány, 1848	226	Önkéntes adóvallás.....	241
Legjelesebb rabbik.....	130	P.I.H. emlékirat a kongresszushoz.....	143
Magyar ima.....	60	Paksi rabbigyűlés.....	73, 77
Magyar név.....	60	Pesti árvíz.....	64
Magyar nyelv	58, 59	Pesti Hazai Takarékpénztár.....	64
Magyar nyelvű templomavatás	60	Pesti izr. nőegylet.....	186
Magyar prédikáció.....	117	Pesti tanácskozás 1861	96
Magyar Zsidó Lexikon	25	Petíció	51, 52, 65, 90, 96
Magyarító egylet.....	116	Pozsonyi pogrom	69
Magyarító Egylet.....	58, 115		

Pozsonyi zsidók petíciója	66	Unger-ház	45, 48
Primási konferencia	93	Urbán-ház	48
Provizórium.....	98	Ügyvédek	108
Rabbisági normatívum.....	242	Vallási újítások	72, 74, 75, 76, 78
Rabbiszeminárium.....	9, 66, 73, 121, 131, 134, 135, 136, 158, 187	Vasút.....	107
Rabbiszeminárium alapítási bizottság, 1864	136, 137	Vegyes házasság	70
Recepció	104, 192, 195, 198, 200	Vérvád.....	114
Recepció törvény.....	243	Vestermayer-ház.....	46
Reformált zsidóság	78, 126, 232	Zugrabi.....	87, 89
Reformegylet	78	Zsidó bíró	64
Reformtársulat.....	232	Zsidó egyházi ének.....	117
Reformtemplom	33, 78	Zsidó eskü	56, 88
Remold-ház.....	48	Zsidó házassági jog.....	92
Rendelet	92	Zsidó iskolai és tanügyi alap.....	86, 121
Rendezett istentisztelet	76	Zsidó iskolák.....	71, 122, 123
Rottenbiller-ház	48	Zsidó iskolák magyarosítása.....	117
Schossberger-féle 1863. évi szabály	239	Zsidó kórház.....	44, 58, 64, 111, 188
Skót-misszió társulat.....	59	Zsidó közösségi adózási rendszer	225, 229, 230
Staffenberger-ház	48	Zsidó község.....	222
Statisztika.....	70, 117	Zsidó megyefőnök (ros medina)	67
Sulchan Áruch.....	144, 145, 149, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 170, 175, 176	Zsidó napszám.....	107
Szavazati jog a kongresszusra	147	Zsidó nőegylet.....	61
Szombatosok	104	Zsidó olvasókörök	57
Tanítóképzés.....	116	Zsidó orvosok.....	64, 79, 107
Trefort antiszemitizmusa.....	115	Zsidó paraszti robot	90
Tudós Társaság	62	Zsidó szervezeti szabályzat.....	126
Türelmi adó.....	51, 67	Zsidó tanácskozás, 1851.....	127
Türelmi rendelet.....	39	Zsidók a hadseregben	108, 109
Újabb zsidóadó	110	Zsidók birtokképesége.....	89, 91, 93
Újonc sorozás.....	61	Zsidók házassági szabályozás	88
		Zsidók kiutasítása.....	114
		Zsidók magyarosodása.....	58

A kötetben előforduló kevésbé ismert kifejezések

Almemor:

Tóraolvasó emelvény (más néven: bima, bimó)

Bachúr:

(Héber: Báchur), bócher, zsidó fiatalember, általában egy jesiva növendéke.

Bar micvó:

(Bár micva: a zsidó kötelmek, parancsok fia) 13 éves és egy napos fiú, akit a zsinagógai felavatása után felnőttként köteles az előírt vallási parancsok betartására; a közösség teljes jogú tagja lesz, és beszámít a minjanba, olyan szertartásokkor, ahol 10 férfi szükséges.

Bűnbánó szombat:

Sábát Tsuvá, a Jom Kippurt megelőző szombat. A Ros Hásáná és Jom Kippur közötti tíz nap a zsidó hagyományban a Tíz Bűnbánó Nap. Ez az utolsó lehetőség arra, hogy a zsidó ember megbánja bűneit, és jóvátegye azokat. A Ros Hásáná, a zsidó újév az Ítélet Napja, de Jom Kippur-kor pecsételi meg az Égi Bíróság az ítéletet. A 10 nap közül a legfontosabb nap a szombat, amit a Bűnbánat, Bűnbánó vagy a Megtérés szombatjaként – Sábát Tsuvá – hívnak. Ekkor olvassák azt a Háftárát, mely a „Térj meg, Izrael” (Suvá Jiszráél) szavakkal kezdődik (Hóseá 14). „Térj meg ó Izrael az Örökkévalóhoz, a te Istenedhez, mert elbotlottál a te bűnödben...”

Chalica szertartás:

Sarulehúzás: az a szertartás, melynek során a gyermektelen özvegyasszonyt feloldják a sógorsági házasság kötelessége alól. Tárgyalja: a Talmud harmadik rendje: Násím (asszonyok), Jevámót fejezet.

Chanuka:

Mai írásmóddal hanuka (felszentelés), más néven a fények ünnepe. A hellenizáló görög megszállás ellen lázadó Makkabeus családbeli Juda Makábi vezette zsidók győzelmére, a jeruzsálemi szentély visszafoglalására és újraavatására, valamint a legenda szerint nyolc napon át égő méceses csodájára emlékezik.

Charifusz:

Chárif, arámi szó, amely a héberben is éleselméjűséget jelent. Ebből származott a talmudi előadás kifejezésére a charifusz szó, ellentétben az exegézissel, a Biblia magyarázatával, amelyet magidusz-nak (megidesz) neveznek. Kitüntetető címként a szellemességükről neves talmudtudósokat tüntettek ki vele.

Chaszidim:

Jámborok.

Cházon:

kántor.

Chéder:

Alapfokú zsidó iskola

Chovér és Morénu: A Chovér vagy Morénu címet nős emberek kaphatták egy-egy közösségben a tisztelet jeléül. Büchler Sándor szerint a rabbi mellékjövendelme volt az „újdonsült chovér” első felhívása a Tóraolvasáshoz. A Morénu tudós, képzett személy volt; a chovér általában a közösség aktív támogatója volt: munkával vagy pénzzel. (Oberlander Baruch közlése)

Circumcisio:

Körülmetélés (brisz)

Dájján:

a zsidó vallási bíróság tagja, bíró (más alakokban: dayan, dajen), rabbihelyettes

Dársán a zsinagógában:

A hitszónokok általában a d'rást használják fel szónoklataikhoz, a „drásá”-hoz. A Talmud dársán-nak nevezi a jogászokat, illetve a jogfilozófusokat, célozva arra, hogy ők általában a szöveg átvitt értelmét, és az olykor szubjektív következtetéseiket adták elő. Dársán a Szentírás szakszerű vagy szakképzett kifejtője, illetve prédikátor az Agadáék vagy Halakha tanítója egy zsinagógában.

Derása:

(más alakokban dróse) zsinagógai beszéd, szónoklat.

A Tóra magyarázata. A drás héber szóból ered, melynek jelentése: kutatás, kíváncsiskodó érdeklődés. Egy rövid beszéd, gondolat, ötlet (jiddisül: vort, héberül: dvár Torá), amit megosztunk másokkal.

Exegézis:

(Eredetileg a görög kivezetés, kifejtés, értelmezés szóból). A Biblia elemző és értelmező magyarázatának tudománya.

Gabella:

Hitközségi, közösségi adó.

Gaboim

(גבאי) [egy es számban gabbai: (גבאי)] jelentése itt: pénz- (adó)begyűjtő.

Hagadá:

(Hágadá sel Pészach: pészachi legenda.) Az egyiptomi kivonulás története, amit a pészachi vacsora estéjén mesélnek el.

Házkára:

Évenként négyszer tartott halottakra emlékező, emlékeztető istentisztelet, a kovásztalan kenyér (Peszách), a hetek ünnepe (Savuot), a sátoros ünnep (Szukkot) utolsó napján, valamint az engesztelő napon (Jom Kipur) végzik.

Homiletika:

Egyházi retorika és annak tudománya

Jesiva:

(Héber: ülés) A zsidó hagyományok, a Tóra, a Talmud és az ezekhez kapcsolódó írások tanulmányozásának magasfokú iskolája.

Jom Kipur:

Az engesztelés napja, a zsidó vallás egyik legnagyobb ünnepe. (Vö. Mózes III. 23. fejj. 27.) Ekkor a zsidóknak bocsánatot kell kérniük az egymás ellen elkövetett bűnökért. Aki nem bocsát meg a másoknak, az súlyos bünt követ el. Jom Kippur beálltával tartózkodnunk kell az evéstől és ivástól 25 órán át. Ez a nap a fogadalmak számonkérésének és feloldásának ideje is. A Jom Kippurt köszöntő istentisztelet neve Kol Nidre azaz „minden fogadalom”.

Kauzisztikus:

Esetjogi, feltételeken alapuló szöveg- vagy törvényértelmezés. A kifejezést gyakran szórszálhasogatás értelemben használják (tévesen).

Kedusa:

Héber szó: megszentelés, szentség.

Ketuba:

Zsidó házasságlevél, házassági szerződés

Kiszlév hónap:

A zsinagógai évtől számítva a harmadik hónap, míg Niszántól a kilencedik. A szabadság, a fény, az öröm, az ünneplés időszaka, e hó 25. napján ünnepeljük Hanukát.

Macosz:

(Macesz, eredetileg: mácá) keletlen kenyér

Misna:

A zsidó Bibliát követő, ún. szóbeli tan, a Talmud alapja. Ennek kiegészítése, magyarázata a Gemara. A Tórához kapcsolódó kérdések és válaszok, valamint az azokból leszűrt vallástörvények (halacha) gyűjteménye, de elbeszéléseket, tanításokat is tartalmaz. A Misná hat rendből (széder) áll, innen a teljes neve: Sissá szidré (ha)Misná - A Misná hat rendje. (A két első szó kezdőbetűi adják a Sasz rövidítést, ami alatt ma elsősorban a Misná hat rendje szerint felépülő Talmudot értik.)

Parnassim:

Elöljárók, a közösség vezetői, megbízottjai (eredeti jelentés: idősek)

Peszách:

A kovásztalan kenyér nyolc napig tartó ünnepe, amikor a zsidó nép az egyiptomi fogságból való megszabadulásra és az isteni csodákra emlékezik.

Peszák (nagyvihályi):

Döntés, döntvény. (P'szák).

Pijjut / piutim:

vallási költemény(ek)

Pilpul:

Vita, vitakozás, a tételek megvitatása oly módon, hogy minden nézőpontból elemzik a válaszlehetőségeket.

Proselyta:

(Prozelita: betérő) A zsidó hitre tértek gyűjtőneve.

Purim:

A bibliai Eszter könyve történetének emlékét őrző ünnep.

Rabbisági assessor:

A béth din tagja, a hitélet adminisztratív vezetője

Ros Hasónó:

Zsidó újév

Sámesz:

Bár az értelme templomszolga, de a feladatkör ennél jóval szélesebb és felelősségteljesebb volt: zsidó vallási szolgálatok széles körét ellátó, a Tóra olvasásában és előimádkozásban is jártas alkalmazott.

Sátrak ünnepe:

Szukkót („sátoros ünnep”)

Az őszi betakarítás ünnepéből kialakult hétnapos ünnep. Szukkótkor a vallásos zsidók (lomb)sátrakat állítanak (legalább az étkezések idejére), hogy emlékezzenek arra az időre, amikor őseik negyven évig vándoroltak a sivatagban.

Sóchet:

A sakter, a metsző héber elnevezése. A képzettsége szerint az különféle állatok levágását, átvizsgálását végzi, hogy a hús megfeleljen a zsidó vallás szigorú előírásainak.

Sulchan Áruch:

(Magyarul: terített asztal) Jozsef Káro (1488–1585) által összeállított zsidó vallási törvénykönyv címe. 1564-ben jelent meg nyomtatásban. A zsidó vallásos emberek által betartandó törvények gyűjteménye. Négy fő részből áll: imák, istentisztelet; rituális vágás, ételek, tisztaság, gyász, stb szabályai; házasság; magán- és büntetőjogi szakaszokból. Mivel Káro a szefárd zsidók hagyományait tárgyalta, rabbi Mose Iszerlesz (1525–1572)

az askenázi zsidóság szempontjaival egészítette ki, amelyet így Mápá (Abrosz) címmel nyomtattak ki. Ennek rövidített kiadását Ganzfried Salamon (1804–1886) ungvári rabbi készítette el Kicur Sulchan Áruch címmel (1870), és dr. Singer Leó (1877–1944) várpalotai rabbi fordította (1933 és 1939 között) magyarra.

Synhedrion:

Szanhedrin, héber-araméus kifejezés, mely az ókori zsidó állam legfőbb politikai hatóságú s ítélkező szerve volt. Ennek mintájára nevezték így a Napóleon által 1806-ban összehívott gyülekezetet, amely zsidók egyenjogúsításának feltételeit fogadta el.

Streimli:

(Streimel) Prémme szegélyezett széles / magas karimájú kalap ünnepi alkalmakra.

Szimchász Tóra:

(Szimhát Tóra) A Tóra örömnépe. Ezen a napon olvassák a Tóra utolsó hetiszakaszát, és azonnal el is kezdik a Tóra első szidrájának olvasását. Ilyenkor a zsinagógában minden férfit és gyermeket felhívnak a Tórához, s és a Tóraolvasás előtt vidám éneklő körmenetet vonul a Tórákkal a kézben körben a zsinagógában.

Szukkot / Szukkosz:

Lásd: Sátrak ünnepe.

Talisz:

imakendő (imasál), egy négyszögletes ruhadarab, melynek szegélyeihez ún. szemlélőrojtokat (cicisz-eket) erősítenek, hogy emlékeztessen Isten parancsaira. A táliszt minden zsidó férfi köteles felölteni a reggeli imák alatt, szombaton és hétköznap (kivéve Tisá böÁv napján). A táliszt nem viselik a délutáni vagy az esti istentisztelet alatt, kivéve a délutáni imát Tisá böÁv napján és Jom Kipur előestéjén.

Talmud-Tóra:

(Jelentése: elmélyedés a Tórában, Tóratanulás) Tóraiskola.

Tefilin:

Imaszij. A szíjon bőrből készült fekete dobozok, amelyeket a hétköznapi ima során a fejre, illetve a bal karra tesznek fel. A dobozokban a Tóra négy hetiszakasza van pergamenre írva. Ezekben meg van említve Isten uralmának elfogadása és az egyiptomi kivonulás.

Tóra:

Mózes öt könyve

Zohár:

A Zohár a zsidó misztikus filozófia, a Kabbala legfontosabb könyve. Arámi és héber nyelven írt mű Mózes öt könyvéhez szolgál misztikus magyarázatokkal és kiegészítésekkel. A Zohár először a XIII. században vált ismertté egy spanyol zsidó író, Mose De Leon által. A hagyomány szerint valójában a szerzője a híres ókori rabbi Simon bár Jocháj.

Tartalom

Egy induló könyvsorozat elé	5
Előhangok Groszmann Zsigmond munkásságához.....	7
Groszmann Zsigmond és a magyarországi zsidó történetírás aranykora	9
Egy hajdanvolt történész élet(műv)e	14
Dr. Groszmann Zsigmond	21
(1880–1945)	21
Kohn Sámuel tanítványa (1926)	23
Dr. Groszmann Zsigmond pesti rabbi: önmagáról.....	23
A szerkesztő megjegyzései.....	25
Összefoglaló művek.....	29
A pesti zsinagóga (1915)	31
Források:.....	38
A pesti zsidóság második nemzedéke (1936).....	39
I.....	39
II.	39
III.....	40
IV.....	41
V.....	43
VI.....	44
VII.	44
VIII.....	45
IX.....	46
X.....	47
XI.....	47
XII.	48
XIII.....	49
XIV.....	49
A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1916).....	50

I. Az 1839-1840. évi országgyűlés.....	51
II. A sajtó és a zsidóügy	55
III. A zsidók magyarosodása és polgárosodása	57
IV. A társadalom és a zsidók.....	62
V. Az utolsó rendi diéták. A türelmi adó eltörlése. Az első népképviselési országgyűlés	65
VI. Felekezeti élet. Kultusz- és tanügy	70
VII. Zsidó jelek.....	78
A magyar zsidók a XIX. század közepén (1917).....	81
I. Bevezetés.....	81
II. A zsidók politikai helyzete	83
1. A szabadságharc után.....	83
2. A Bach-korszak	87
3. A politikai helyzet javulása.....	91
4. Az 1861. évi országgyűlés.....	94
5. Az emancipáció.....	98
III. A zsidók polgári helyzete.....	105
1. Polgári foglalkozások	105
2. A társadalom és a zsidók.....	110
3. A zsidók magyarosodása.....	115
IV. Felekezeti élet.....	120
1. Tanügy. Felekezeti irodalom	120
2. Vallási pártok. Az 1851. évi budai tanácskozás. Magyar rabbik.....	125
3. Messiás-per. Rabbiszeminárium. Nagymihályi zsinat.....	133
V. A kongresszus	141
1. Előzmények. Hitőr Egylet. A februári értekezés.....	141
2. Választási mozgalmak	148
3. A kongresszus megalakulása.....	154
4. A hitközségi szervezet tárgyalása.....	159
5. A választási szabályzat és az iskolaügyi javaslatok tárgyalása	168
6. Kongresszus után	173

Magyar zsidók a XIX. században (1920).....	180
I.....	180
II.....	183
III.....	185
IV.....	186
V.....	187
VI.....	189
VII.....	190
A recepciós mozgalom politikai története (1915).....	191
I. A mozgalom történelmi előzményei.....	191
II. A Szapáry-kormány.....	193
III. A Wekerle-kormány.....	195
IV. A második Wekerle-kormány.....	197
V. A Bánffy-kormány és a győzelem.....	199
A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története (1934).....	202
Bevezetés.....	202
I. Pester Juden.....	203
II. Juden Gemeinde.....	220
III. Israelitische Religionsgemeinde.....	230
IV. Pesti Izraelita Hitközség.....	241
Melléklet: Groszmann Zsigmond bölcsészdoktori értekezése.....	247
Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei (1904).....	249
Előszó.....	249
I. Georgievics Bertalan élete és jellemzése.....	249
II. De Turcarum moribus.....	256
III. Georgievics többi művei.....	269
IV. Georgievics műveinek elterjedtsége.....	275
Név-, sajtó- és tárgymutató.....	278
A kötetben előforduló kevésbé ismert kifejezések.....	291

A zsidó XIX. század I-II.

Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai

„A zsidó XIX. század” című sorozat célja, hogy összegyűjtse és digitálisan elérhetővé tegye a hajdani szerzők fontos műveit a magyarországi zsidóság történetéről, újrafeldolgozva az írásokat, dokumentumokat. Úgy véljük ugyanis: a ma emberének segítségre van szüksége ahhoz, hogy a német, héber, latin szövegeket, kifejezéseket megértse, s ezért a legfontosabb szövegrészek lefordításával segítettük az olvasót.

„A zsidó XIX. század” sorozatban terveink szerint megjelenik majd több, a magyarországi zsidóság történetét feldolgozó német nyelven megjelent kötet magyar fordítása is. De a célunk e művek újradadásával az, hogy a 21. századi olvasó közelebbről ismerje meg a 19. századi szerzők gondolatait – szülessenek azok akár német nyelven – a magyar zsidóságról, illetve a későbbi korok történészeinek munkáit, hogy ők hogyan értelmezték a 19. század magyar zsidó társadalmának változásait.

Sorozatunk első két kötetének, Groszmann Zsigmond (1880-1945) rabbi-történész munkájának értékét, egyben hiánypótló jellegét azóta növeli is, hogy olyan hitközségi forrásokat is feldolgozott, amelyeket az idők folyamán megsemmisített, vagy ismeretlen helyre sodort a történelem. Groszmann alapvető jelentőségű tanulmányokat tett közzé a pesti zsidó község/izraelita hitközség 19. századi fejlődéséről is. Ezek az írások áttekintést nyújtanak a pesti zsidóság megtelepedéséről, a zsidó község intézményesüléséről, a zsidó közösség vezetőiről, s nem utolsó sorban a zsidó község és a hatóságok közötti viszony alakulásáról.